

VARIA IX

**Bratislava
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
2002**

VARIA IX

**Zborník materiálov z IX. kolokvia mladých jazykovedcov
(Modra-Piesok 1. – 3. december 1999)**

**Zostavili
Mira Nábělková a Mária Šimková**

**Bratislava
Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
2002**

Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Bratislava

Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV
Bratislava

Vedecký redaktor

Doc. PhDr. Slavomír Ondrejovič, CSc.

Recenzent

Prof. PhDr. Ján Horecký, DrSc.

Obsah

Mira Nábělková: Úvodné slovo	7
Jozef Štefánik: Optimálne, citlivé, kritické alebo žiadne?	9
Miloslav Vojtech: V zajatí básnických konvencií. Interpretácia básne Bohuslava Tablica Užívaní života	22
Peter Karpinský: Pokus o historickú a jazykovú analýzu diela Pavla K. Kadáka <i>Mister Papuča a Missis Papučana</i>	27
Ladislav Janovec: Sémantická charakteristika barev a jejich použití v díle Jaroslava Seiferta – pokus o lingvistickou interpretaci	37
Eudmila Buzássyová: Gramatické myslenie Jána Herkeľa v diele <i>Elementa universalis linguae Slavicae</i>	42
Jana Grusková: Miesto papyrusových a pergamenových fragmentov v textovej kritike Démostenovej <i>1. a 2. reči proti Filippovi</i> a ich prínos pre <i>constitutio textus</i>	46
Katarzyna Zawilska: Elementy stylistyki w gazetach rękopiśmiennych z XVII i XVIII wieku	50
Juraj Rusnák: O ženách a mužoch: Poznámky o komunikačných stereotypoch	54
Markéta Slezáková: Role jednotlivých účastníků televizního diskusního pořadu jako typu institucionální komunikace	60
Lucie Hašová: <i>Kufřík a balíček</i> v televizních diskusních pořadech	64
Albena Rangelova: Výkladové slovníky a uživatelská praxe	79
Zdeňka Opavská: Postoje a preference uživatelů slovníku. K jednomu aspektu dotazníkového průzkumu	87
Zdeňka Tichá: Řekni mi, co ti ve slovníku chybí, a já ti povím, jaký jsi uživatel. K otevřeným otázkám dotazníkového průzkumu	97
Michal Křístek: Způsoby vymezování stylové příznakovosti v lexiku (na materiálu současné češtiny)	102
Eudmila Liptáková: Motivačné východiská desubstantívnych slovies ..	113
Juraj Mihálik: Arabské slová v európskych jazykoch	117
Martina Husáková: Co to byl štef? Sonda do lexika proz Zikmunda Wintra	124
Jaromír Krško: Niekoľko pohľadov na prezývkové vlastné meno	129
Miloslava Vajdlová: Proměny koncepce <i>Staročeského slovníku</i>	136
Zlatauše Braunšteínová: Koncepce <i>Staročeského slovníku</i> pro novou lexikografickou generaci	145
Monika Javorská: K dotazníku pro terénní výzkum projektu <i>Česko-německý a německo-český slovník pro oblast cestovního ruchu (klíčové výrazy zemí EU)</i>	149
Eva Podráská: Nebarevná barevnost	156
Svetlana Fečková: Analýza spontánneho rečového prejavu u detí	160

Miloš Mičoch: K problematice rozvíjení čtenářských dovedností dětí s poruchou sluchu	165
Martina Šmejkalová: Místo historické mluvnice v hodinách češtiny na středních školách v letech 1918 – 1939	169
Darja Jakše: Pes v slovenskih in slovaških frazemih	175
Maria Magdalena Nowakowska: Imiona psów rasowych w Polsce i na Słowacji	183
Marcela Reslová: Aspekty přítomného času v češtině a v angličtině	193
Karolína Skwarska: Záporový genitiv v současné češtině, ruštině, polštině a slovinštině	201
Lidia Wiatrowska: Przewidywanie aspektowej pary czasownikowej w języku polskim i serbskim/chorwackim	208
Pavla Šmídová: Uplatnění řeckých a latinských komponentů prefixálního typu v nových slovech současné češtiny	217
Christina Dejкова: Kompozita v ornitologickém názvosloví bulharštiny a češtiny	223
Jana Kupcová: Syntakticko-sémantická podstata reflexivizácie subjektových slovies	231
Iwona Kosek: O składni czasowników <i>dzwonić, telefonować</i>	237
Giorgio Cadorini: K syntaxi založené na spontánních mluvených textech ..	245
Andrea Rafayová: Ústna komunikácia v medicínskom prostredí	251
Juliana Beňová: Funkčnosť ako jedno z hodnotiacich kritérií teórie jazykovej kultúry	258
Petra Ryšavá: Slovesa v <i>Životě Konstantinově</i>	264
Carlos Alonso Hidalgo: Rozdiel medzi podmienkou a časovým určením. Fyzika a lingvistika	268
Karol Furdík: Pojmové modelovanie	276
Peter Kostelník: Získavanie informácií zhlukovou analýzou	285
Juraj Furdík – Karol Furdík: Slovtvorný slovník slovenčiny – softvérové riešenie	305
Marcela Grygerková: Překrucování jako podceňovaný slovtvorný způsob?	316
Mária Šimková: Príslovky a častice <i>celkom, úplne – vôbec</i>	325

Milí kolokvialisti,

dovoľte, aby som Vás už po 9. raz – v mene výboru Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV a Jazykovedného ústavu L. Štúra ako organizátorov podujatia – privítala na našom kolokviu mladých jazykovedcov. Sme veľmi radi, že pokračujeme ďalej v kontinuálnom kontakte, predstavovaní prác a diskusiách o nich, pričom, ako sami vidíte, resp. ako bolo zrejme už z programu podujatia, tento rok sa vzhľadom na prejavnený záujem ukázal už aj organizačne náročný – z priestorových dôvodov sme sa museli presunúť z tradičnej Chaty Univerzity Komenského sem, do priestorov chaty Meopty, ktoré majú svoje plusy aj neplusy – niektoré špecifiká si možno všimnúť na prvý pohľad, iné zistíte povedzme na izbách (ponúkajú napr. možnosť skúmať jazykovú stránku rozličných miestnych „grafitov“). Verím však, že tu bude dobre a že nám tieto zatiaľ neosvojené priestory poskytnú možnosť vytvoriť si už tradične pracovne a inak príjemnú, neformálnu atmosféru.

Chcela by som tu jedným-dvoma slovami pripomenúť to, čo možno nemusí byť zrejme z prípadného odstupu času (napr. pri čítaní jednotlivých ročníkov našich zborníkov, v ktorých bolo už dosiaľ uverejnených veľa zaujímavých prác), ale čo je veľmi skutočné a čo si ako nie celkom samozrejmé (a pritom vskutku perspektívne) naozaj vážim: že sa nám kolokviom darí utvárať a udržiavať vzťahy v dosť širokom spoločenstve slovenských, českých, ba v istej miere aj iných zahraničných mladých lingvistov a tematicky spriaznených mladých výskumníkov, vzťahy budované na spoločnom odbornom záujme, ale presahujúce aj zaň. Možno sa niečo celkom osobné v takomto úvodnom slove veľmi nehodí, ale chcela by som Vám povedať aj to, aké bolo pre mňa dôležité cítiť prejavenu blízkosť „mojich kolokvialistov“ pred rokom, keď mi bolo ťažko vôbec nejako ísť ďalej – boli ste mi v nevratnej situácii straty oporou, za ktorú Vám aj takto, keď sme teraz spolu, ďakujem.

Čosi o programe: množstvo príspevkov a z toho vyplývajúca časová napätosť nás stavajú pred celkom legitímnu otázku, či by nebolo vhodné pracovať v sekciách. Z už viackrát opakovanej koncepcie podujatia však vyplýva, že aj keď sa skracaje čas jednotlivých vystúpení, aj keď rozmanitosť tém vyžaduje dosť náročné preladovanie sa

z problematiky na problematiku, ostávame pri našej tradičnej forme – vychádzame z predstavy, že na tomto kolokviu skutočne ide o to dať priestor „na zoznámenie“ všetkým v celej aktuálnej šírke netematizovaného podujatia. Preto Vás prosím, aby ste dodržiavali vymedzený limit vystúpenia a v predpokladanom prípade komunikačného záujmu využili potom (okrem tiež dost' stručnej „oficiálnej diskusie“) večerné či iné nadväzné diskusné priestory, ktoré sa nám ponúkajú.

A ešte dôležité: mám Vám odovzdať pozdrav a želanie úspešnej práce od profesora Horeckého, ktorý sa po prvý raz na našom podujatí osobne nezúčastní, ale zďiaľky “nás sleduje”. Rád by prišiel na budúci, jubilejný 10. ročník, ktorý sa uskutoční aj v roku jeho osobného jubilea. Očakávame ale, že naše rokovanie aj tento rok prídu podporiť niektorí “nekolokviálni” kolegovia z JÚLŠ SAV a FF UK, ochotní vstúpiť do rozhovorov na rozmanité témy. Takže poďme pracovať – želám nám pekné a plodné dni.

1. december 1999

Mira Nábělková

Edičná poznámka. Zborník VARIA IX vychádza s časovým sklzom (za ktorý sa všetkým ospravedlňujeme), pričom v ňom z rozličných dôvodov nie sú publikované všetky príspevky prednesené na kolokviu. Správa z kolokvia zachytávajúca celý priebeh podujatia bola uverejnená v Slovenskej reči (S. Kotuličová: IX. kolokvium mladých jazykovedcov. Slovenská reč, 65, 2000, s. 91 – 96).

Optimálne, citlivé, kritické alebo žiadne?

Jozef Štefánik

Filozofická fakulta UK, Bratislava

Existuje v živote človeka nejaké obdobie veku, počas ktorého je jeho organizmus zvlášť usporiadaný na osvojovanie si jazyka? Ak áno, čo sa stane, keď sa toto obdobie nevyužije, resp. premrhá? V prípade, že by existovalo, vzťahovalo by sa takéto obdobie iba na osvojovanie si prvého, t. j. materinského jazyka, alebo by to platilo aj vo vzťahu k učeniu sa cudzích jazykov? Učia sa malé deti cudzí jazyk ľahšie, rýchlejšie a hlavne lepšie ako staršie deti a dospelí? Je možné osvojiť si aj v dospelosti cudzí jazyk na vysokej úrovni, dokonca na takej, že vás rodení hovoriaci nerozoznajú od iných svojich krajanov? A ak by to bolo možné, vzťahovalo by sa to na zvukovú aj písomnú formu cudzieho jazyka alebo by osvojenie si tohto druhého jazyka bez cudzieho prízvuku bolo vyhradené iba malým deťom?¹ A na záver, v prípade, že by takéto obdobie, citlivé, optimálne alebo kritické existovalo, platilo by to aj pre slovenčinu, alebo by vedecký výskum takéto výsledky pre slovenský jazyk nepotvrdil, pretože na Slovensku je to tak? Myslíme si, že otázok už bolo dosť, a teraz sa pokúsime aspoň na niektoré z nich odpovedať.

Iba veľmi málo oblastí aplikovanej lingvistiky priťahovalo a priťahuje taký veľký záujem nielen vedcov, ale aj učiteľov cudzích jazykov a širokej verejnosti ako práve hypotéza kritického obdobia. Zdanlivá ľahkosť, s akou si malé deti osvojujú cudzie jazyky, motivovala mnohé výskumy v tejto oblasti v posledných približne tridsiatich rokoch. Aj keď vzťah mozgu a jazyka, resp. reči bol už v minulosti predmetom záujmu viacerých vedných disciplín a zranenia mozgu a s nimi súvisiaca strata rečových schopností sa spomínajú už na papyrusovom zvitku z r. 3000 pred n. l. (Dingwall, 1998), prvým, kto spojil názor o osvojovaní si cudzích jazykov na základe hesla „čím skôr, tým lepšie“ s neuroplasticitou vyvíjajúceho sa detského mozgu, bol kanadský neurochirurg W. Penfield (1963). Výskum v oblasti vzájomného vzťahu mozgu a osvojovania si jazyka posunul ďalej v tom zmysle, že ako prvý vyslovil domnienku o možnej existencii neurologických obmedzení u ľudí pokiaľ ide o osvojovanie si, resp. učenie sa jazyka. Aj keď časové obdobie rozhodujúce pre osvojenie si jazyka

¹ V predkladanej štúdii sa nerieši rozdiel medzi osvojovaním si jazyka (ako prirodzeným a spontánnym procesom osvojovania si vedomostí a zručností odohrávajúcim sa v prirodzenom prostredí napr. rodiny) a učením sa (ako zámerným a vedomým procesom odohrávajúcim sa v umelo vytvorenom prostredí napr. školy – porov. Krashen, 1981). Tieto činnosti sú často previazané a kombinované. Okrem toho, viac nás zaujíma konečná úroveň ovládania jazyka, ako spôsob jej dosiahnutia. Podobne tu dôsledne nerozlišujeme medzi termínmi druhý a cudzí jazyk, čo je inak bežné napr. v literatúre venovanej bilingvizmu (Baker, 1993).

presne nevymedzil, kládol ho do prvých desiatich rokov veku. Svoje domnienky založil okrem iného aj na zisteniach etológov, ktorí objavili časové obmedzenia vzťahujúce sa na učenie u zvierat. Všeobecne známe výskumy nositeľov Nobelovej ceny z r. 1973 Karla von Frischa, N. Tinbergena so včelami, resp. rybami, no najmä K. Lorenza (1979) a jeho pokusy s divými husami zistili a dokázali teóriu vpečatenia (imprinting), zakladajúcu sa na existencii kritických raných fáz ontogenézy u týchto zvierat.² Vďaka častým verejným prezentáciám jeho názoru o potrebe skorého začiatku osvojovania si cudzích jazykov deťmi (pričom sám išiel príkladom so svojimi deťmi), mohli by sme ho považovať aj za otca imerzných programov v Kanade.

O niekoľko rokov neskôr psycholingvista E. Lenneberg (1967) skúmal prípadové štúdie detí, ktoré prekonali afáziu spôsobenú poškodením mozgu v ranom veku alebo ktorým z dôvodu epilepsie či nádoru odstránili časť mozgu. Pri porovnávaní podobných operácií mozgu u detí a dospelých zistil, že ak sa uskutocnia u detí vo veku 4 – 10 rokov, rečové funkcie u dieťaťa sa obnovia a dieťa pokračuje v rečovom vývine. Na základe týchto výskumov hovoril o existencii kritického obdobia pre osvojenie si jazyka, ktoré podľa neho súvisí s neskoršou stratou adaptability mozgu a schopnosti jeho reorganizácie. Vyjadril názor, že puberta predstavuje približnú vekovú hranicu ohraničujúcu úspešné osvojenie si (primárneho) jazyka a tiež obdobie, keď sa pri osvojovaní si cudzieho jazyka začne objavovať cudzí prízvuk.³ Možnú existenciu takéhoto kritického obdobia pre osvojenie si jazyka nepriamo potvrdzujú aj známe prípady detí, ktoré buď vyrastali samy (Victor), alebo ich vychovávali zvieratá (Kamala), či duševne chorí rodičia (Genie). Absencia primeraných rečových vzorov a možností komunikácie v ich ranom veku odrazila sa v neschopnosti osvojiť si jazyk, resp. naučiť sa ho v neskoršom období, a to napriek vysokej starostlivosti ich opatrovníkov a učiteľov (porov. Grosjean, 1982).

Scovel (1969) pokračoval v oblasti výskumu potvrdenia hypotézy kritického obdobia. Tvrdil, že dospelí rodení hovoriaci dokážu identifikovať nie rodených hovoriacich na základe ich prízvuku okamžite a presne, strata plasticity mozgu približne v období puberty spôsobuje objavenie sa cudzieho prízvuku a že hypotéza kritického obdobia sa vzťahuje iba na reč a nemusí ovplyvniť ostatné oblasti jazykovej kompetencie.

² Divé húsaty vyliahnuté z inkubátora a držané oddelene od iných húsat a od pohybujúcich sa objektov sa rýchlo a natrvalo upáli na najbližšiu „náhradnú hus“, t. j. nasledovali prvý pohybujúci sa predmet, ktorý bol väčší ako ony a vstúpil do ich zorného poľa v určitej fáze po narodení. Týmto predmetom nemusela nakoniec byť ani iná hus, mohol to byť aj samotný Lorenz (známe fotografie Lorenza s pochodujúcimi húsatami) či dokonca aj neživá atrapa. V prípade, že toto kritické obdobie (pribl. 9 – 17 hodín po narodení) uplynulo (napr. v dôsledku toho, že im bol podaný uspávací prášok), vpečatenie nepreběhlo.

³ V tejto práci pod cudzím prízvukom rozumieme súbor zvukových (subsegmentálnych, segmentálnych a suprasegmentálnych) charakteristík ústnych prejavov typických pre určitý konkrétny jazyk, ktoré sa prejavujú (ako interferencia) v inom jazyku.

V nasledujúcich rokoch výskumy v tejto oblasti pokračovali v snahe potvrdiť alebo vyvrátiť možnú existenciu kritického obdobia u človeka na osvojenie si jazyka. Podľa ich kladného, resp. negatívneho postoja k takémuto obdobiu sa v súčasnosti rozdeľujú psycholingvisti do dvoch základných skupín (porov. Asher – García, 1969 – namiesto „kritického“ obdobia používajú termín „optimálne“ obdobie; Major, 1987; Tahta et al., 1981; Oyamová, 1976 – namiesto „kritického“ obdobia hovorí o „citlivom“; Scovel, 1988; resp. Krashen 1973, 1975, 1981; Neufeld, 1987; Flege, 1981; Hakuta, 1986 a iní). Otázna však nie je iba existencia, resp. neexistencia takéhoto obdobia. V prípade jeho potvrdenia zostáva problematickou veková hranica, na ktorú sa vzťahuje. Kým niektorí autori vymedzujú presnú hranicu napr. vo veku dvanástich rokov, väčšina štúdií ju definuje voľnejšie ako obdobie medzi narodením a pubertou. Existujú dokonca aj názory, že existuje viacero kritických období na rozličných úrovniach veku pre rôzne jazykové modalities (porov. Seliger, 1978).

Tých zo psycholingvistov a výskumných pracovníkov, ktorí majú negatívny názor na existenciu kritického obdobia, možno ešte ďalej rozdeliť na takých, ktorí sa k nemu stavajú skepticky (napr. McLaughlin, 1978), a na takých, ktorí jeho existenciu priamo popierajú (napr. Neufeld, 1980). Problémom sa tiež zdá byť vymedzenie platnosti takejto hypotézy, t. j. či sa vzťahuje na oblasť celého jazyka, alebo iba na jeho zvukovú podobu. V posledných približne dvoch desaťročiach sa väčšina výskumných projektov sústredila na dokázanie platnosti tejto hypotézy pre zvukovú oblasť jazyka, t. j. pre reč najmä v súvislosti s objavovaním sa cudzieho prízvuku.

Scovel (2000) vyjadril názor, že na základe dôkladného štúdia významných prác publikovaných v tejto oblasti aplikovanej lingvistiky a psycholingvistiky v posledných rokoch sa zdá, že prevažuje pozitívne hodnotenie možnosti existencie nejakej formy kritického obdobia a že skeptici v tejto otázke predstavujú menšinu. Prevažná väčšina štúdií potvrdzuje teóriu hypotézy kritického obdobia, podľa ktorej v prípade, že si dieťa nezačne osvojovať cudzí jazyk do začiatku puberty, jeho výslovnosť v tomto jazyku bude neskôr poznačená prízvukom prenášaným z jeho materinského jazyka. Samozrejme, že ani začiatok samotného osvojovania si druhého jazyka pred začiatkom puberty ešte automaticky nezaručuje úspešný výsledok, ktorým je v tomto prípade výborná úroveň ovládania cudzieho jazyka na všetkých úrovniach jazykového systému s výslovnosťou nepoznačenou vplyvom prvého jazyka. Stane sa tak iba vtedy, ak okrem vekového kritéria budú splnené aj viaceré ďalšie podmienky, najmä však dostatočný kontakt dieťaťa s druhým jazykom prostredníctvom jazykových vzorov stelesnených rodenými hovoriacimi tohto jazyka. Niektoré zo zistení psycholingvistov zo skupiny s negatívnym postojom k existencii tohto obdobia však zároveň nutia pripustiť, že tak ako v ostatných oblastiach života spoločnosti, aj tu môžu existovať výnimky potvrdzujúce platnosť nejakého pravidla. Preto tak, ako platí, že pre absolútnu väčšinu dospelých, ktorí sa začínajú učiť cudzie jazyky, zostane dosiahnutie výslovnosti v tomto jazyku na úrovni rodených ho-

voriacich nedosiahnuteľné, môžu sa vyskytnúť výnimky aj v tejto oblasti.⁴ Podobne, ako v priemernej populácii existujú výnimky na spodnej (negatívnej) hranici danej stupnice (zastúpené napríklad autistami), tak sa môžu samozrejme aj na jej opačnom (kladnom) konci nachádzať jednotlivci, ktorí si aj v dospelosti dokážu osvojiť cudzí jazyk na vynikajúcej úrovni vrátane výslovnosti bez cudzieho prízvuku.

Možnosť existencie kritického obdobia nielen pre reč, ale aj pre jazyk v súčasnosti presadzuje iba niekoľko psycholingvistov (Patkowski, 1980; Johnson – Newport, 1989 a i.). Výskum v oblasti potvrdenia či vyvrátenia kritického obdobia pre reč sa takmer výlučne spolieha na hodnotenia (áno – nie) rodených hovoriacich určitého jazyka, či nahraté subjekty majú cudzí prízvuk alebo nie. Znamená to, že sa hodnotí iba rečový výkon (performancia) skúmaných subjektov. Na rozdiel od toho výskum kritického obdobia pre jazyk skúma nielen realizáciu jazykového systému (performanciu), ale aj samotný jazykový systém a vedomosti skúmaného subjektu o ňom. Inými slovami, skúmané subjekty, u ktorých sa zisťuje stupeň ovládania druhého jazyka, musia preukázať nielen vysokú úroveň znalostí napr. na úrovni morfológie a syntaxe druhého jazyka, správne a fluentné používanie frazeologizmov a pod., ale aj schopnosť okamžitého posudzovania a vyhodnocovania správnosti týchto oblastí jazykového systému v nahratých rečových prejavoch. Vzhľadom na viaceré výhrady iných autorov týkajúce sa použitej metodológie, samotných výsledkov a aj ich interpretácie pri takýchto výskumoch, zostáva existencia kritického obdobia pre morfosyntaktickú kompetenciu viac-menej diskutabilná.

V slovenskej jazykovede sme sa s riešením otázky možnej existencie kritického obdobia pre reč a jazyk nestretli. Príbuznou problematikou zaoberala iba J. Dvončová (1971). Vo svojej štúdii definuje artikulačnú bázu ako „systém artikulačných pohybov čiže systém artikulačných stereotypov, typických pre istý jazyk“ (c. d., s. 293). Tento systém si človek osvojí napodobňovaním svojho okolia (nie je teda vrodený). Takýto návyk potom uplatňuje za všetkých okolností, pričom podľa Dvončovej artikulačné pohyby, ktoré sa raz zafixovali, majú tendenciu zostávať po celý život totožné (podobne ako iné pohybové stereotypy, napr. chôdza – pozn. J. Dvončová). Používateľ jazyka si preto aj v inom jazykovom prostredí zachováva v základe svoju artikulačnú bázu a „jeho výslovnosť má zreteľnejší alebo menej zreteľný „cudzí akcent““ (c. d., s. 295). J. Dvončová tiež navrhuje rozlišovať artikulačnú a fónickú bázu, pričom termín fónická báza navrhuje použiť pre pojem akustického ekvivalentu artikulačnej bázy. Aj keď to J. Dvončová ďalej nedefinuje, dá sa predpokladať, že v takom

⁴ Chceme zdôrazniť, že zvládnutie výslovnosti v cudzom jazyku na úrovni rodených hovoriacich nepokladáme za podmienku rozhodujúcu o úspešnosti alebo neúspešnosti učenia sa cudzích jazykov. Napriek tomu, že cudzí prízvuk objavujúci sa v puberte zvyčajne poznačí výslovnosť, neznamená to, že dospelí ľudia by sa vôbec nemali snažiť osvojiť si svoju správnu výslovnosť v tomto jazyku.

případe by sa pod termínom fónická báza rozumel systém ustálených akustických realizácií, typických pre istý jazyk, ktorý spolu so systémom artikuláčnych stereotypov v konečnom dôsledku spôsobuje J. Dvončovou spomínaný zreteľnejší alebo menej zreteľný, v každom prípade však vždy prítomný a rozpoznateľný „cudzí akcent“.

Vzhľadom na absenciu základného výskumu v tejto oblasti rozhodli sme sa overiť platnosť hypotézy kritického obdobia pre slovenský jazyk.⁵ Cieľom výskumu bolo zistiť, či je možné osvojiť si slovenský jazyk (výslovnosť i jeho písomnú formu) na úrovni rodených hovoriacich u bilingvistov/cudzcincov, ktorí si začali osvojovať slovenčinu po šesťnástom roku veku. Aby sme to mohli zistiť, vybrali sme skupinu dvadsiatich ľudí. Desiati z nich boli rodení Slováci (od 20 do 55 rokov) so stredoškolským alebo vysokoškolským vzdelaním. Ich výslovnosť nebola poznačená žiadnym nárečím. Druhú skupinu tvorilo desať cudzcincov, ktorí sa narodili mimo územia Slovenska a ich materinským jazykom nebola slovenčina. Tú si začali osvojovať až po šesťnástom roku veku. Táto skupina desiatiach cudzcincov bola ďalej rozdelená na dve podskupiny pozostávajúce z piatich Čechov a piatich iných cudzcincov (z Rumunska, Španielska, Kolumbie, Bosny a Hercegoviny a Chorvátska). Nie všetci z nich používajú slovenčinu vo svojom každodennom živote, ale všetci spĺňajú našu definíciu bilingvistov tak, ako sme ju uviedli v jednej z našich predchádzajúcich prác (Štefánik, 2000a).⁶ Očakávali sme, že naše výsledky sa budú podobáť Scovelovému (1988), a preto sme predpokladali, že

1) pri zvukových nahrávkach dosiahne percento úspešnosti správnej identifikácie Slovákov a cudzcincov vysokú hodnotu, ktorá bude potvrdzovať ľahké odlišenie cudzcincov od rodených hovoriacich, a tým aj nemožnosť naučiť sa (osvojiť si) druhý (cudzí) jazyk v dospelosti bez cudzieho prízvuku,

2) pri ukážkach textov, ktoré napísali cudzinci, dosiahne úspešnosť ich správnej identifikácie podstatne nižšie hodnoty (v porovnaní s nahrávkami), ktoré budú potvrdzovať možnosť naučiť sa (osvojiť si) druhý (cudzí) jazyk aj v dospelosti na vysokej úrovni, dokonca až na úrovni rodených hovoriacich (s výnimkou prízvuku),

3) úspešnosť správnej identifikácie cudzcincov slovenskými posudzovateľmi bude závisieť od veku, resp. vzdelania slovenských posudzovateľov, t. j.

⁵ Výskum sme realizovali v spolupráci s niekoľkými študentmi štvrtého ročníka slovenského jazyka FF UK, ktorí navštevovali naše výberové prednášky a semináre venované problematike bilingvizmu.

⁶ Na rozdiel od niektorých iných autorov, ktorí vo svojich definíciách bilingvistov zdôrazňujú jazykovú kompetenciu hovoriaceho v každom z jazykov alebo potrebu používania oboch jazykov vo svojich každodenných činnostiach, my charakterizujeme bilingvistov ako osoby, ktoré majú schopnosť alternatívne používať dva (alebo viac) jazykov v komunikácii s ostatnými v závislosti od situácie a prostredia, v ktorom sa táto komunikácia uskutočňuje.

bude štatisticky významný rozdiel medzi výsledkami, ktoré dosiahnu napr. študenti stredných škôl a jazykovedci, desaťročné deti a dôchodcovia v prospech jazykovedcov, resp. dôchodcov.

4) vzhľadom na blízkosť češtiny a slovenčiny dosiahne úspešnosť správnej identifikácie na vzorke nahrávok a textov získaných od Čechov (tvoriacich 50 % zo vzorky všetkých cudzincov) nižšie hodnoty ako u ostatných cudzincov, t. j. pre slovenských posudzovateľov odlišiť Čechov hovoriacich a píšucich po slovensky od Slovákov bude ťažšie než ostatných cudzincov.

Požiadali sme všetkých dvadsať osôb, aby prečítali krátku predpoveď počasia. Skúmali sme možnosť zistiť prítomnosť cudzieho prízvuku, preto sme uprednostnili prečítanie textu pred nahrávkou spontánneho prehovoru. Chceli sme sa tak vyhnúť možným gramatickým či lexikálnym chybám, ktorých by sa prípadne mohli cudzinci dopustiť, a tým by uľahčili svoju identifikáciu slovenským posudzovateľom. Všetci dvadsiati Slováci a cudzinci prečítali nasledujúci text:

*Počas víkendových dní bude takmer ideálne počasie na horské túry a vy-
chádzky. Pri slnečnom počasi a relatívne slabom vetre bude príjemne teplo.
Podľa hlásenia Horskej služby len v niektorých lokalitách Veľkej a Malej Fatry
hrozí mierne lavínové nebezpečenstvo.*

Všetkých sme požiadali aj o napísanie krátkej úvahy (približne papier formátu A5) na tému veselej alebo smutnej príhody zo života, resp. akejkolvek zaujímavosti, o ktorej chcú napísať. Upozornili sme ich, aby neuvádzali také reálie, z ktorých by bolo možné usúdiť, či ide o Slovákov alebo o cudzincov. Texty sme samozrejme neupravovali, iba sme ich prepísali na počítači. Na ilustráciu uvádzame dve ukážky z textov:⁸

TEXT č. 11

Najveselší alebo najsmutnejší zážitok? Ťažko povedať, ťažko spomínať, ťažko porovnávať. Bolo ich veľa aj takých, aj takých. Prehrabujem sa v análoch svojej pamäti a chcem vám napísať niečo veselé. Ako mi napríklad raz jedna moja študentka priniesla ten vtip o mniške a taxikárovi. Bol celý po anglicky. A marí sa mi, že jej ho poslala kamarátka po internete až zo Španielska.

A potom ma zasa napadne ten príbeh so starým otcom. Smutný príbeh so starým otcom. Je o tom, ako som sa raz vrátil do našej dediny a on, ktorý skoro nikam nechodil, nebol doma. Hral som sa s deťmi pred domom. Bol horúci letný deň. Mali sme loptu, kričali sme a smiali sme sa. Myslím, že starej mamy sa to vtedy dotklo. Ale niekedy kričíte aby ste prekričali svoj mozog.

A potom nám ho priviezli. Mal studené čelo a na tvári výraz, ktorý som u neho nikdy predtým nevidel. Hovorili, že je to on. Ale nebol. Iba niečo z neho. A to sme potom uložili do hlíny. Aby nám to neprekážalo.

⁸ Oba texty č. 11 a 20 napísali cudzinci.

TEXT č. 20

Už sa to zase začína. Blíži sa koniec letného semestra, hromadia sa nám povinnosti. O chvíľu už budeme písať zápočtové testy, seminárne práce, pripravovať sa na skúšky. A prišla aj jar. Sedenie nad knihami a toto pekné počasie nijako nepatria spolu. Ešte toľko iných vecí treba urobiť počas jedného dňa, a deň je krátky. Najlepšie chvíle sú tie keď sa nám to hektické obdobie skončí a keď každý pociťuje úľavu a z nevysvetliteľných dôvodov sa začne oslavovať, opíjať...

Určite poznáte májové študentské akcie na Mlynskej doline. Ako keby sa každý potreboval vybiť pred ťažkým skúšobným obdobím.

Len aby sme rýchlo porobili tie skúšky a aby sa nám začalo dlhé teplé leto.

Získané nahrávky a texty sme v náhodnom poradí dali posúdiť šiestim skupinám slovenských posudzovateľov. V každej skupine bol približne rovnaký počet osôb. Najmladšiu skupinu (A) tvorili 9 – 10 roční žiaci 4. ročníka ZŠ (celkový počet 20), potom (B) 13 – 14 roční žiaci 8. ročníka ZŠ (16), (C) 17 – 18 roční študenti 4. ročníka gymnázia (20), (D) 19–27 roční študenti FF UK (21), (E) jazykovedci – pracovníci JÚLŠ a učitelia Katedry slovenského jazyka FF UK v Bratislave (18) a (F) dôchodcovia (19). Všetkým posudzovateľom sme povedali, že budú počuť 20 nahrávok. Požiadali sme ich, aby si vypočuli nahrávky a aby pri jednotlivých nahrávkach napísali, či ide o Slováka alebo o cudzinca. Nahrávky si mohli v prípade potreby vypočuť aj viackrát. Podobný priebeh malo aj posudzovanie textov. Posudzovateľov sme upozornili, že číslo nahrávky nemá žiadny vzťah k číslu textu, a opäť sme ich požiadali, aby napísali, či autorom konkrétneho textu bol Slovak alebo cudzinec.

Pri všetkých nahrávkach a textoch sme najprv zisťovali jednotlivú percentuálnu úspešnosť ich identifikácie. Okrem percentuálnej úspešnosti sme zisťovali aj hodnoty Chí-kvadrátu, aby sme zistili, či rozdiel medzi správnymi a nesprávnymi odpoveďami, resp. identifikáciami je aj štatisticky významný. Pre nedostatok miesta a času nebudeme detailne rozoberať všetky výsledky našich výskumov a ich vyhodnotenia (porov. Štefánik, 2000b). Namiesto toho tu iba zhnieme najdôležitejšie zistenia.

1. Celkové percento úspešnosti správnej identifikácie nahrávok Slovákov a cudzincov dosiahlo iba úroveň 62,7 %, čo je výrazne nižšie ako v podobných výskumoch uskutočnených v zahraničí. Táto hodnota vyvracia tvrdenie, že rodený hovoriaci konkrétneho jazyka už po vypočutí krátkeho prejavu bezpečne rozpozná cudzinca na základe prítomnosti cudzieho prízvuku v jeho výpovedi. Zároveň to znamená, že aj v prípade, ak sa človek začne v dospelosti učiť, resp. osvojovať si cudzí (druhý) jazyk (v našom prípade slovenčinu), dokáže ho zvládnuť na veľmi vysokej úrovni. Podľa nášho názoru existujú štyri možné vysvetlenia, prečo sa prvá hypotéza nepotvrdila a prečo sú naše výsledky natoľko odlišné od napr. výsledkov dosiahnutých Scovelom (1988) s angličtinou.

Prvým je podstatne bohatší a komplikovanejší vokalizký systém angličtiny v porovnaní s relatívne jednoduchým slovenským vokalizkým systémom. Z tejto

jeho väčšej bohatosti potom vyplýva, že sa cudzincom ťažšie osvojuje, a tým sa zvyšuje pravdepodobnosť, že pri jeho používaní urobia chybu, na základe ktorej sú ľahšie identifikovateľní. Z výskumu interferencie a vplyvu materinského jazyka na druhý (cudzí) jazyk je známy fakt, že interferencia sa najviac prejavuje práve na vokáloch. Produkcia spoluhlások zohráva pri vytváraní cudzieho prízvuku v druhom jazyku podstatne menšiu úlohu (Marks, 1980, in Scovel, 1988).

Druhé vysvetlenie môže vyplývať z nedostatočnej predchádzajúcej skúsenosti Slovákov s cudzincami hovoriacimi veľmi dobre po slovensky. Absolútna väčšina cudzincov, s ktorými Slováci prichádzajú do kontaktu, buď rozpráva iným jazykom (nemecky, anglicky) alebo hovorí po slovensky, avšak s mnohými chybami. Z nedostatku predchádzajúceho kontaktu s takými cudzincami, ktorí ovládajú slovenčinu na úrovni porovnateľnej so Slovákmi, potom vyplýva neistota (spojená aj s možným psychologickým faktorom „potreby“ nájdenia cudzincov v skúmanej vzorke) pri ich zaradovaní. Výsledkom môže byť aj nami zistený častý výskyt označenia rodených Slovákov za cudzincov slovenskými posudzovateľmi.

Tretím vysvetlením môže byť možnosť, že sa nám podarilo nájsť tie známe výnimky, ktoré potvrdzujú pravidlo. Konečných desať cudzincov (vrátane piatich Čechov) sme po dlhšej úvahe vybrali z niekoľkých desiatok už skôr vytypovaných jednotlivcov. Aj samo zloženie skupiny piatich cudzincov v užšom zmysle naznačuje, že sa v ňom vyskytujú iba príslušníci národov, ktorých zvukový systém je veľmi podobný slovenskému.

Štvrtým faktorom, ktorý mohol ovplyvniť celkové výsledky, bol vplyv inštrukcie pri zadávaní úlohy posudzovateľom. Tu však treba upozorniť, že v snahe získať výsledky porovnateľné s výsledkami dosiahnutými už skôr v zahraničí, aj pri zadávaní úloh sme používali rovnaké formulácie, aké boli použité napríklad Scovelom (1988).

Z výsledkov získaných pri vyhodnocovaní nahrávok by sa dalo usudzovať, že stupeň úspešnosti identifikácie cudzincov slovenskými posudzovateľmi nezávisel na dĺžke ich pobytu na Slovensku a dĺžke používania slovenčiny. Potvrdili by sa tak výsledky niektorých výskumov zvukových prejavov cudzincov uskutočnených s inými jazykmi (Oyamová, 1976; odlišný názor porov. Cummins, 1981), ktoré konšatovali relatívnu nezávislosť výskytu cudzieho prízvuku v prehovoroch od dĺžky pobytu jednotlivca v cudzej krajine (závislosť však zistili od veku, v ktorom si jedinec začal osvojiť cudzí jazyk). Vzhľadom na to, že zistenie tohto vzťahu pôvodne nebolo naším cieľom, prípadnú závislosť stupňa ovládania jazyka od dĺžky pobytu v krajine by bolo potrebné ďalej skúmať na väčšej vzorke jedincov.

2. Celkovo nízke percento úspešnosti identifikácie textov (55,5 %) potvrdilo našu pôvodnú hypotézu, a tým aj skutočnosť, že aj v dospelosti je možné naučiť sa (osvojiť si) druhý (cudzí) jazyk (slovenčinu) na úrovni rodených hovoriacich toho jazyka (t. j. rodených Slovákov). Tento výsledok zároveň potvr-

dzuje skutočnosť, že pri výbere cudzincov sa nám podarilo nájsť bilingvistov, ktorých ovládanie slovenčiny (napriek tomu, že si ju osvojili až v dospelosti) je na úrovni rodených Slovákov. Znamená to, že hypotéza o existencii kritického obdobia veku pre jazyk (t. j. pre morfosyntaktickú kompetenciu), v ktorom je možné naučiť sa (osvojiť si) druhý (cudzí) jazyk tak, ako ju zastávajú niektorí psycholingvisti, sa pre slovenský jazyk nepotvrdila.

3. Nepotvrdila sa naša hypotéza o všeobecnej závislosti úspešnosti identifikácie nahrávok a textov cudzincov a Slovákov od veku a vzdelania slovenských posudzovateľov. Najlepšie výsledky dosiahli pri nahrávkach aj pri textoch stredoškolskí študenti. Zistenie štatisticky významného rozdielu medzi výsledkami študentov 4. roč. gymnázia a študentmi VŠ (vzhľadom na minimálny vekový rozdiel) a paralelná neprítomnosť takéhoto rozdielu vo vzťahu so skupinou žiakov 8. roč. ZŠ a skupinou jazykovedcov (vzhľadom na rozdiel vo vzdelaní) podľa nášho názoru nedovoľuje vysloviť názor, že by úspešnosť stredoškolákov pri identifikácii nahrávok vyplývala z existencie nejakého špecifického vekového obdobia (okolo 18. roku veku) predurčujúceho dosiahnutie lepšej rozlišovacej schopnosti. Pri textoch sa závislosť úspešnosti identifikácie od veku a vzdelania posudzovateľov rovnako nepotvrdila.

4. Posledná hypotéza týkajúca sa rozdielu medzi Čechmi a ostatnými cudzincami sa potvrdila iba čiastočne, keď úspešnosť identifikácie nahrávok získaných od Čechov bola štatisticky významne nižšia ako u ostatných cudzincov. Napriek možnosti vysvetľovať to ako dôkaz existencie dvoch „dialektov“ jedného jazyka (porov. Scovel, 1988) si myslíme, že lepšie výsledky Čechov treba pripisovať spoločnému pôvodu slovenčiny a češtiny, veľkej podobnosti ich zvukových rovín a pravdepodobne aj pasívnemu bilingvizmu vyplývajúcemu z predchádzajúcej spoločensko-politickej situácie v bývalom Československu. Pri textoch bola úspešnosť identifikácie textov napísaných Čechmi vyššia ako u ostatných cudzincov.⁹

Záver

Štúdium zahraničnej jazykovednej literatúry v oblasti aplikovanej lingvistiky potvrdzuje teóriu hypotézy kritického obdobia, podľa ktorej v prípade, ak si dieťa nezačne osvojovať cudzí jazyk do začiatku puberty, jeho výslovnosť v tomto jazyku bude neskôr poznačená prízvukom prenášaným z jeho materinského jazyka. Tak, ako platí, že pre absolútnu väčšinu dospelých, ktorí sa začínajú učiť cudzie jazyky, zostane zvládnutie výslovnosti v tomto jazyku na úrovni rodených hovoriacich nedosiahnuteľné, môžu sa vyskytnúť výnimky aj v tejto oblasti. Podobne, ako v priemernej populácii existujú výnimky na spodnej (negatívnej) hranici danej stupnice (zastúpené napríklad autistami), tak sa môžu samozrejme aj na jej opačnom (kladnom) konci nachádzať jednotlivci, ktorí si aj v dospelosti dokážu osvojiť cudzí jazyk na vynikajúcej úrovni vrátane vý-

⁹ Výskum sa realizoval s podporou projektu VEGA č. 2/6120/20.

slovnosti bez cudzieho prízvuku. Existencia kritického obdobia pre morfosyntaktickú kompetenciu (t. j. platnosť takejto hypotézy nielen pre reč, ale aj pre jazyk) zostáva diskutabilná.

Platnosť hypotézy kritického obdobia pre osvojovanie si slovenčiny sa v našich výskumoch nepotvrdila nielen pre oblasť jazyka, ale ani pre výslovnosť. Úspešnosť správnej identifikácie zvukových nahrávok desiatich Slovákov a desiatich cudzincov, ktorí si slovenčinu začali osvojovať po šestnástom roku veku posudzovateľmi z radov rodených Slovákov bola výrazne nižšia ako v porovnateľných zahraničných výskumoch. Zdôvodnením môže byť jedno z našich štyroch vysvetlení (alebo kombinácia viacerých z nich). Nízke percento identifikácie písomných prejavov skúmaných subjektov potvrdilo našu pôvodnú hypotézu, a tým aj skutočnosť, že aj v dospelosti je možné naučiť sa (osvojiť si) slovenčinu na úrovni rodených Slovákov. Znamená to, že hypotéza o existencii kritického obdobia veku pre jazyk (t. j. pre morfosyntaktickú kompetenciu), v ktorom je možné naučiť sa (osvojiť si) druhý (cudzí) jazyk tak, ako ju zastávajú niektorí psycholingvisti, sa nám v tomto výskume pre slovenský jazyk nepotvrdila.

Literatúra

ASHER, J. – GARCÍA, R.: The optimal age to learn a foreign language. *Modern Language Journal*, 38, 1969, s. 334 – 341.

BAKER, C.: *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism*. Clevedon, Multilingual Matters 1993.

DINGWALL, W.O.: The Biological Bases of Human Communicative Behavior. In: *Psycholinguistics*. Red. J.B. Gleason – N.B. Ratner. Orlando, Harcourt Brace College Publishers 1998.

DVONČOVÁ, J.: Artikulačná báza. *Jazykovedné štúdie*, XI, 1971, s. 285 – 295.

FLEGE, J.: The phonological basis of foreign accent: A hypothesis. *TESOL Quarterly*, 15, 1981, s. 443 – 455.

GROSJEAN, F.: *Life with Two Languages*. Cambridge Massachusetts, Harvard University Press 1982.

HAKUTA, K.: *Mirror of Language*. New York, Basic Books 1986.

JOHNSON, J. – NEWPORT, E.: Critical period effects in second language learning: The influence of maturational state on the acquisition of English as a second language. *Cognitive Psychology*, 21, 1989, s. 60 – 99.

KRASHEN, S.: Lateralization, language learning, and the critical period: Some new evidence. *Language Learning*, 23, 1973, s. 63 – 74.

KRASHEN, S.: The critical period for language acquisition and its possible bases. In: *Developmental Psycholinguistics and Communication Disorders*. Red. D. Aaronson – R. Rieber. New York, New York Academy of Sciences 1975.

KRASHEN, S.: *Second Language Acquisition and Second Language Learning*. Oxford, Pergamon Press 1981.

LENNEBERG, E.: *Biological Foundations of Language*. New York, Wiley 1967.

LORENZ, K.: The Year of the Greylag Goose. New York, Harcourt Brace Jovanovich 1979.

MAJOR, R.: Phonological similarity, markedness, and rate of L2 acquisition. *Studies in Second Language Acquisition*, 9, 1987, s. 63 – 82.

NEUFELD, G.: On the acquisition of prosodic and articulatory features in adult language learning. In: *Interlanguage Phonology: The Acquisition of a Second Language Sound System*. Red. G. Ioup – S. Weinberg. Cambridge, M. A., Newbury House 1987, s. 321 – 332.

OYAMOVÁ, S.: A sensitive period for the acquisition of a nonnative phonological system. *Journal of Psycholinguistic Research*, 5, 1976, s. 261 – 283.

PENFIELD, W.: *The Second Career*. Boston, Little, Brown 1963.

PATKOWSKI, M.: The sensitive period for the acquisition of a nonnative phonological system. *Language Learning*, 30, 1980, s. 449 – 472.

SCOVEL, T.: Foreign Accents, language acquisition, and cerebral dominance. *Language Learning*, 19, 1969, s. 245 – 253.

SCOVEL, T.: The recognition of foreign accents in English and its implications for psycholinguistic theories of language acquisition. *Proceedings of the 5th International Association of Applied Linguistics*. Montreal, Laval University Press 1981.

SCOVEL, T.: *A Time to Speak*. New York, Newbury House Publishers 1988.

SCOVEL, T.: A critical review of the critical period research. *Annual Review of Applied Linguistics*, 20, 2000, s. 213 – 223.

SELIGER, H.: Implications of a multiple critical periods hypothesis for second language learning. In: W. Ritchie (red.) *Second language research: Issues and implications*. New York, Academic Press 1978, s. 11 – 19.

ŠTEFÁNIK, J.: Bilingvizmus na pozadí dvoch morfológicky odlišných typov jazykov. Intenčný bilingvizmus u detí. Bratislava, Univerzita Komenského 2000a.

ŠTEFÁNIK, J.: Hypotéza kritického obdobia a slovenský jazyk. *Jazykovedný časopis* 51, 2, 2000b, v tlači.

TAHTA, S. – M. WOOD – K. LOEWENTHAL: Foreign accents: Factors relating to transfer of accent from the first language to a second language. *Language and Speech*, 24, 1981, s. 265 – 272.

PRÍLOHY – Štatistické výsledky uskutočnených výskumov

Tabuľka č.1 – Identifikácia Slovákov a cudzincov jednotlivými skupinami posudzovateľov

SKUPINA	NAHRÁVKY (%)			TEXTY (%)			NAHRÁVKY/ TEXTY
	Správne	Nespr.	Hladina významnosti	Správne	Nespr.	Hladina významnosti	Hladina významnosti
4. roč. ZŠ	60,0 %	40 %	,000	51,3 %	48,7 %	,617	,540
8. roč. ZŠ	55,0 %	45,0 %	,074	48,4 %	51,6 %	,576	,613
4. roč. SS	70,3 %	29,7 %	,000	61,3 %	38,7 %	,000	,001
VŠ študenti	67,6 %	32,4 %	,000	52,6 %	47,4 %	,283	,927
Jazykovedci	63,9 %	36,1 %	,000	61,1 %	38,9 %	,000	,745
Dôchodcovia	57,6 %	42,4 %	,003	57,6 %	42,4 %	,003	,799

Tabuľka č. 2 – Identifikácia Slovákov a cudzincov – celkové skóre od všetkých šiestich skupín

	Nahrávky (%)			Texty (%)			Nahrávky/Texty
	Správne	Nespr.	Hladina významnosti	Správne	Nespr.	Hladina významnosti Chi-re	Hladina významnosti
Celkové skóre	62,7 %	37,3 %	,000	55,5 %	44,5 %	,000	,272

Tabuľka č. 3a – Závislosť úspešnosti správnej identifikácie cudzincov od veku, resp. vzdelania slovenských posudzovateľov – hodnoty hladín významnosti pre nahrávky¹¹

X	4. roč. ZŠ	8. roč. ZŠ	4. roč.gym.	VŠ štud.	Jazykovedci	Dôchodcovia
4. roč. ZŠ	x	,513	,000	,409	,451	,034
8. roč. ZŠ	,513	x	,687	,212	,858	,376
4. roč. gym.	,000	,687	x	,001	,845	,044
VŠ štud.	,409	,212	,001	x	,135	,793
Jazykovedci	,451	,858	,845	,135	x	,370
Dôchodcovia	,034	,376	,044	,793	,370	x

¹¹ Pri zisťovaní štatistickej významnosti vzájomného vzťahu dvoch skupín sa do úvahy berie nielen napr. pomer správnych odpovedí, ale aj pomer nesprávnych odpovedí a zároveň aj pomer správnych a nesprávnych odpovedí v oboch skupinách. Preto sa môže stať, že existuje štatisticky významný rozdiel medzi výsledkami skupín C a D, ale pritom rozdiel medzi výsledkami skupín C a B nie je štatisticky významný, hoci percentuálny rozdiel správnych odpovedí je v tomto druhom prípade podstatne väčší (porov. 70,3 % : 67,6 % oproti 70,3 % : 55,0 %).

Tabuľka č. 3b – Závislosť úspešnosti správnej identifikácie cudzincov od veku, resp. vzdelania slovenských posudzovateľov – hodnoty hladín významnosti pre texty

	4. roč. ZŠ	8. roč. ZŠ	4. roč. gym.	VŠ štud.	Jazykovedci	Dôchodcovia
4. roč. ZŠ	x	,551	,617	,940	,532	,274
8. roč. ZŠ	,551	x	,263	,933	,570	,759
4. roč. gym.	,617	,263	x	,248	,412	,017
VŠ štud.	,940	,933	,248	x	,115	,161
Jazykovedci	,532	,570	,412	,115	x	,528
Dôchodcovia	,274	,759	,017	,161	,528	x

Tabuľka č. 4 – Identifikácia cudzincov a Čechov zvlášť

	NAHRÁVKY (%)			TEXTY (%)			NAHRÁVKY./ TEXTY
SKUPINA	Správne	Nespr.	Hladina významnosti	Správne	Nespr.	Hladina významnosti	Hladina významnosti
Cudzinci	63,3 %	36,7 %	,000	44,7 %	55,3 %	,012	,007
Česi	48,1 %	51,9 %	,357	46,3 %	53,7 %	,079	,028

Tabuľka č. 5 – Zisťovanie štatistickej významnosti identifikácie cudzincov a Čechov pomocou Chí-kvadrátu

	Hladina významnosti
Texty cudzinci/Česi	,001
Nahrávky cudzinci/Česi	,000

Tabuľka č. 6 – Identifikácia cudzincov a Slovákov zvlášť

	NAHRÁVKY (%)			TEXTY (%)			NAHRÁVKY./ TEXTY
SKUPINA	Správne	Nespr.	Hladina významnosti	Správne	Nespr.	Hladina významnosti	Hladina významnosti
Cudzinci	55,7 %	44,3 %	,000	45,5 %	54,5 %	,003	,896
Slováci	69,7 %	30,3 %	,000	65,4 %	34,6 %	,000	,007

Tabuľka č. 7 – Zisťovanie štatistickej významnosti identifikácie cudzincov (vrátane Čechov) a Slovákov pomocou Chí-kvadrátu.

	Hladina významnosti
Texty cudzinci/Slováci	,000
Nahrávky cudzinci/Slováci	,000

V zajatí básnických konvencií. Interpretácia básne Bohuslava Tablica *Užívání života*

Miloslav Vojtech

Filozofická fakulta UK, Bratislava

Osobnosť básnika, prekladateľa a literárneho historika Bohuslava Tablica (1769 – 1832) je prototypom slovenského osvieteného intelektuála a obrodencu. Jeho básnická tvorba napriek vedomej snahe naplniť ideové postuláty osvietenstva a estetické normy klasicizmu čiastočne zostáva poplatná staršej (ešte predosvietenskej a predklasicistickej) literárnej tradícii. Bohuslava Tablica teda môžeme považovať za básnika, ktorý najlepšie vystihuje proces prechodu od staršej literatúry k literatúre novodobej. Jeho básnické dielo, zhrnuté do štyroch zväzkov *Poezye* (1806 – 1812), je dôkazom toho, že básnik vo svojej rozsiahlej tvorbe dokázal spojiť a literárne využiť najrozličnejšie podnety dobovej európskej literatúry a domácej literárnej tradície: barokovú polohudobnú tvorbu, rokokovú anakreontskú poéziu, osvietenské myslenie, formujúci sa klasicizmus i náznaky preromantizmu, ktorý sa ohlasuje v prírodných motívoch jeho baladiky a v niektorých lyrických básňach. Teda na jednej strane v jeho tvorbe dožívajú staré barokové a rokokové tradície, ktoré spútavajú Tablicov lyrický subjekt do rámca zaužívaných konvencií a básnických klišé, pričom svoje básnické Ja skrýva za konvenčné kulisy rokokovo ladenej anakreontskej poézie alebo sa obmedzuje iba na vyslovenie všeobecných mravných zásad a tiež s výrazným sklonom k neraz hrubozrnnému moralizátorstvu, no na druhej strane kliesnil cestu novému literárnemu smeru – klasicizmu (básne s vlasteneckou tematikou a osvietensky ladené básnické reflexie) a anticipoval vývin slovenskej poézie smerom k preromantizmu (lyrické piesne, baladické skladby, básne s tematikou stredovekých hradov).

Syntézy dejín slovenskej literatúry v súvislosti s Tablicovou osobnosťou tradične kladú dôraz prevažne na tie básnické texty, ktoré ho jednostranne prezentujú ako predstaviteľa osvieteného klasicizmu alebo anakreontskej rokokovej štylizácie, pričom o textoch, ktoré toto jednoznačné zaradenie spochybňujú, sa v týchto hodnoteniach hovorí minimálne. Práve z tohto dôvodu sa nedeme venovať Tablicovým programovo osvietenským básnickým textom, ale naopak, všimneme si jednu z jeho konvenčných básní *Užívání života*, publikovanú v treťom zväzku *Poezye* (Vacov, 1809):

*Děvušky milé
krátké má cíle
zemský čas,
V přeprudkém letu
tratí se světu
jako hlas.*

*Jestli si sednu
hodinku jednu,
hned jest pryč!
Měsíce, dnové
prchnou jak snové,
jak chceš křič!*

*Celé tak roky,
v sněhu jak kroky
mizejí;
jako led v létě,
věky se v světě
tratějí.*

*Veseli bud'me,
aniž se trud'me
starostí,
uplynou léta
s růžovou světa
radostí.*

*Dokud se v těle
mladá krev mele
poskočme!
Mile se spolu
v tanečním kole
zatočme!*

Už názov básne *Užívání života* naznačuje tematické zameranie textu smerom k anakreontskej rokokovej poézii s očakávaním hedonistického prístupu k životu v duchu epikurovského „carpe diem“. Tento predpoklad sa však pri čítaní prvých veršov Tablicovho básnického textu nenaplní. Hedonisticky ladený nadpis básne sa dostáva do napätia (resp. do protikladu) s veršami, v ktorých nedominuje očakávaná anakreontská hravosť a túžba po pozemských pôžitkoch a daroch života, ale tematika pomínutelnosti a márnosti ľudskej existencie, v duchu barokového „vanitas vanitatum“ či „memento mori“. V básni teda dominuje baroková obraznosť – znepokojujúco a varujúco útočiaca na city čitateľa. V prvých troch strofách sú za sebou kumulované obrazy plynutia času (*krátké má cíle zemský čas...*, *tratí se světu jako hlas; měsíce, dnové, prchnou jak snové...*; *roky...jak kroky mizejí; věky se v světě tratějí*), pričom je tu batateľná tendencia k ich gradačnému usporiadaniu (*hodinka – měsíce, dnové – roky – věky*). Napriek tomu však prvé tri strofy vyznievajú iba ako stereotypné variovanie jedného motívu pomínutelnosti a plynutia času. Jediným oživením tohto

stereotypného radu obrazov je bezozvenové zvolanie v poslednom verši druhej strofy (*jak chceš křič!*), ktoré má podčiarknuť a zdôrazniť pominuteľnosť ľudskej existencie a bezmocnosť ľudského individua voči zákonom tohoto sveta. Okrem toho, že Tablicova obraznosť pôsobí stereotypne, nie je ani originálna. Tento typ obraznosti bol veľmi frekventovaný v barokovej duchovnej lyrike. Nápadná je napríklad podobnosť s niektorými pasážami anonymnej barokovej básne *Ach, přeběda mne smutnému* (1696)¹:

*Dnové moji pomíjejí
ano podobně zmizíjí
co stín na stěně neb tráva –
jest má sláva,
žádna radost není pravá.
Co mněšíc se umenšuje
život můj a nestálý je.
Jako sníh od slunce hyne –
tak on mine
v čas hodiny uložené.*

Báseň, z ktorej je uvedená ukážka, má ako celok charakter modlitby a vyznieva ako subjektívne ladená výpoveď, v ktorej je ľahko čitateľný lyrický subjekt – básnické Ja. Toto Ja zostáva však v Tablicovom texte zastreté. Na rozdiel od subjektívne ladenej modlitby Tablicov lyrický subjekt sa dostáva iba do polohy konštatujúceho poučovateľa, ktorý svojmu okoliu adresuje výpoveď o všeobecne platnej a nemennej skutočnosti. Napriek tomu je obraznosť v oboch textoch podobná, ba v niektorých prípadoch až totožná. Obraznosť tohto typu nájdeme aj v básni *Spůsob, jak rozvažovati z Knižky modliteb nábožných* (1693) od Jána Abrahamffyho (1662 – 1728)², z ktorej je i nasledujúci úryvok, aj v mnohých ďalších básnických textoch barokovej epochy:

*...Na cokoli chceš hleděti,
svú nestálost můž viděti,
jak se všechno proměňuje,
hyne a nestálé sluje...
...Vidiš-li vodu, ta plyne,
nikdy běžet nepřestane –
tak i život prudce běží,
žáden ho zde nezadrží...*

¹ Báseň je publikovaná v antológii *Z klenotnice staršieho slovenského písomníctva 3. Barok – poézia*. 1989, s.49 – 52.

² publikované tamže, s. 74 – 76.

Uvedené príklady podobnosti Tablicovej obraznosti s poetikou barokovej poézie svedčia o tom, že Tablic sa dostával zo zajatia barokovej senzibility veľmi pomaly. No napriek tomu je jeho básnický text poznačený istým racionalizmom, ktorý sa prejavuje úspornosťou vo vyjadrovaní a v porovnaní s citovaným anonymným textom i textom Jána Abrahamffyho vyznačuje sa i menšou dekoratívnosťou v obraznosti, vďaka čomu pôsobí stroho a bez väčšieho poetického vzletu. V tejto súvislosti platí konštatovanie Wylieho Syphera: „Keď barokovej obraznosti ubúdali sily, umenie upadalo ku gýčovitosti“³. Táto gýčovitosť je pozorovateľná aj v Tablicovej básni, a to v jej ošúchanej konvenčnosti, v minimalizácii umeleckých ambícií a v jednoduchšej a stereotypnej veršovej sylabickej forme.

Vráťme sa však k interpretácii básne *Užívaní života*. Po prvých troch strofách tematicky barokového ladenia, o ktorých sme sa už zmienili, nasledujú dve strofy, v ktorých dochádza k postupnému obratu. Tento obrat začína v štvrtej strofe, kde oproti pochmúrnej štylizácii predchádzajúcich veršov básnik preladiť na veselší a hravý tón: *Veseli bud'me, / aniž se trud'me / starostí, lebo uplynou léta / s růžovou světa / radostí*. Teda básnik sa stáva vyznávačom tézy „užime si, pokiaľ je čas“. Tento motív Tablic stereotypne zopakoval ešte v mnohých ďalších básňach zaradených do *Poezyí*. Ako variácia na rovnakú tému vyznievajú najmä verše z básne *Společné k radosti se probuzování* (Poezye II, 1807):

*Bud'mež veseli, dokudž lampa svítí,
dokud květe nám, trhejme kvítí.*

Záver básne *Užívaní života* vyznieva v rokokovo ľahkom hravom tóne anakreontskej poézie ako oslava mladosti a hedonistického užívania si života, čím sa naplnil autorský zámer naznačený čitateľovi v nadpise. Tablic vo svojom básnickom texte vlastne realizoval jednu z barokových antitéz, v ktorej stoja v opozícii pachtenie za pozemskými, svetskými radosťami na jednej strane a na druhej strane poukazovanie na pomínelosť, márnosť a ničotnosť pozemských vecí. V podobnom tóne vyznievajú aj ďalšie Tablicove básnické texty (napr. *Česání ovoce dne 8. září r. 1802; Nestálost života lidského*⁴ a i.) v ktorých básnik striedavo mení „štylový kód“, počnúc barokovým moralizujúcim tónom a ľahkým a hravým idylickým tónom epikurejského vyznenia končiac.

Interpretácia Tablicovho textu ukázala synkretickú koexistenciu barokových poetických prvkov a prvkov príznačných pre rokokovú anakreontiku. Plynulý prechod od jednej slohovej formy k druhej spočiatku vytvára isté napätie, ale v konečnom dôsledku je len tézovitým potvrdením známej barokovej antitézy,

³ Problematike barokového umenia a jeho gýčovitosti sa venuje W. Sypher (1971) v kapitole *Od baroku ke kýči*, s. 189 – 193.

⁴ Tomuto aspektu Tablicovej poézie sa venuje aj V. Mikula (1997, s. 25 – 26).

ktorú sme spomenuli vyššie. Obe štýlové tendencie sa teda vzájomne dopĺňajú a nevylučujú. Prelínanie veselých a hravých tónov rokokovej anakreontiky a barokovo štylizovaných eschatologických motívov je jav typický nie len pre básnickú produkciu Bohuslava Tablica, ale pre celú básnickú tvorbu slovenských anakreontikov. Barokové „memento mori“ a „vanitas vanitatum“ spútavajú básnický subjekt týchto autorov do takej miery, že nie sú schopní naplno sa oddať rokokovému epikurovskému hedonizmu. Cez obrazy neviazanej zábavy teda neraz presvitajú predtuchy blížiacej sa smrti a nezvratiteľnosti plynutia pozemského času. Tento jav je podmienený skutočnosťou, že slovenskí obrodeneckí básnici boli prevažne kňazmi, pričom v ich básnických textoch neraz víťazí kňazský didaktizmus a moralizátorstvo nad autentickou básnickou výpoveďou.

Tablicovu báseň *Užívaní života* možno interpretovať v tesnej súvislosti so slovenskou barokovou poéziou, ale aj v súvislosti so súdobou českou básnickou produkciou. Tablicové básne vznikali v úzkom vzťahu s poéziou publikovanou v almanachoch Antonína Puchmajera (1769 – 1820). Nápadnú podobnosť s Tablicových textom v motívickej oblasti vykazujú najmä verše ódy *Na Antonína Puchmajera* od českého puchmajerovského básnika V. Nejedlého, publikované v almanachu *Nové básně. Svazek 4.* (Praha, 1802):

*Co je život? Krátký sen. Jako snové
Utíkají naši dnové,
Jako voda rozkoše sladké plynou,
Žalosti hynou.*

Tieto motívy po Tablicovi rozvinul v slovenskej poézii i mladý Pavol Jozef Šafárik (1795 – 1861), pre ktorého bola tvorba Bohuslava Tablica jedným z priamych inšpiračných zdrojov. Eschatologicky ladené motívy nachádzame v jeho básňach *Život a smrť*, *Časové* a *Jiskra božství*, publikovaných v zbierke *Tatranská Múza s lyrou slovanskou* (1814).

Výskyt básnických textov barokovo-rokokového ladenia vedľa textov smerujúcich k osvietenско-klasicistickej štylizácii a výrazu (ba dokonca s anticipáciou preromantických motívov a prvkov) vyvoláva úvahy o rozporuplnosti Tablicovej básnickej osobnosti i slovenskej poézie prvej fázy národného obrodnenia (1780 – 1815). Táto rozporuplnosť je však iba dôsledkom prechodného stavu slovenskej poézie na prelome 18. a 19. storočia, kedy prebiehala výmena literárnoestetických štruktúr. Táto výmena, ako sme naznačili na Tablicovom príklade, je kontinuálna. Dodnes zaužívaná literárnohistorická prezentácia obrodeneckej literatúry však naopak vyznieva diskontinuálne, nakoľko táto etapa literárnych dejín je zobrazovaná ako nový, progresívny a minulosťou už nezaťažený jav. Táto predstava literárneho procesu však vyznieva neorganicky a umelo. Obrodenecká literatúra ako prológ novodobej slovenskej literatúry je naopak úzko zviazaná s tradíciami staršej slovenskej literatúry (estetickými, poetickými, literárnosmerovými), ako to dokazuje aj básnické dielo Bohuslava Tablica.

MIKULA, V.: Od baroka k postmoderne. Levice 1997.

SYPHER, W.: Od renesance k baroku. Praha 1971.

Z klenotnice staršieho slovenského písomníctva 3. Barok – poézia. Editor Jozef Minárik. Bratislava 1989.

Pokus o historickú a jazykovú analýzu diela Pavla K. Kadáka ***Mister Papuča a Missis Papučana***

Peter Karpinský

Filozofická fakulta PU, Prešov

Dejiny druhej polovice 19. a prvej polovice 20. storočia sú na Slovensku poznamenané mohutnými vlnami vyst'ahovalectva. Príčiny slovenského vyst'ahovalectva sa všeobecne vidia v nedostatku poľnohospodárskej pôdy, ktorej podstatná časť bola aj po roku 1848 majetkom veľkostatkárov. Podľa L. Tajtáka vývoj kapitalizmu v Uhorsku išiel tzv. „pruskou cestou“, čo znamenalo, že pôda sa nedostala do rúk roľníkov, ale zachovala sa vo vlastníctve šľachtických veľkostatkárov ako kapitalistické podniky.¹ Naproti tomu vrstvy roľníckeho ľudu na Slovensku vlastnili len menšiu časť z celkového výmeru pôdy, ktorá následkom vzrastajúcej populácie bola v priebehu času delená na ešte menšie časti.

Ďalšou príčinou vyst'ahovalectva bolo nepriaznivé postavenie slovenského roľníckeho ľudu, ktoré od zrušenia poddanstva roku 1848 až do začiatku 20. storočia ešte stále ovplyvňovali pozostatky feudálnych vzťahov, pretrvávajúcich v rôznych formách aj v druhej polovici 19. storočia.

Krízové postavenie poľnohospodárskych malovýrobcov od 70. rokov 19. storočia umocňovalo aj zavádzanie strojov na veľkostatkoch. Na jednej strane to síce viedlo k zvyšovaniu produktivity výroby v poľnohospodárstve, ale na druhej vytváralo nerovnomerný konkurenčný boj, ktorý pripravoval početných poľnohospodárskych robotníkov o zárobky.

Mase robotníkov nedokázal poskytnúť obživu ani priemysel, pretože v Uhorsku bol ešte stále zaostalý a vyvíjal sa len pomaly. Niektoré priemyselné odvetvia ako baníctvo, hutníctvo a železiarstvo mali síce priaznivé podmienky rozvoja, celkovo mal však uhorský priemysel malovýrobný charakter a technicky zaostával za podobnými podnikmi vo vyspelejších rakúskych krajinách.²

¹ TAJTÁK, L.: Východoslovenské vyst'ahovalectvo do prvej svetovej vojny. In: Nové obzory. 3. Red. I. Sedlák. Košice, Krajské nakladateľstvo všeobecnej literatúry, pre Múzeum Slovenskej republiky rád v Prešove 1961, s. 223.

² Tamtiež, s. 223 – 225.

Pre malých roľníkov bola nevýhodnou aj komasácia. Roľníci boli násilím zbavení lepšej pôdy a ako náhradu dostali horšiu a menej výnosnú. Komasácia bola jedným z prostriedkov, pomocou ktorých šľachtici a veľkostatkári zaokrúhľovali a upevňovali svoje veľkostatky.

Ťažkým bremenom pre obyvateľstvo sa stávali tiež neustále stúpajúce dane. Podľa L. Tajtáka³ patril daňový systém v Uhorsku medzi najhoršie v Európe. Popri štátnych daniach sa platili obecné, doplnkové a župné. Ďalší finančný problém na Slovensku predstavovala neúmeraná zadlženosť obyvateľstva.

Ak si k spomínaným nepriaznivým faktorom pripočítame živelné pohromy, ktoré v tomto období postihli Slovensko, nízku bonitu pôdy, neúrodu a z toho vyplývajúci hlad, ktorého účinky sa na Slovensku prejavili hlavne v rokoch 1882, 1889, 1892 a 1894, dostaneme súčet príčin spôsobujúcich veľké vysťahovalecké vlny.⁴

Na čele krajín, importujúcich zahraničných robotníkov, stáli už v 19. storočí Spojené štáty americké, ďalej to bola Kanada, Argentína, Brazília, Západná India a iné. V rokoch 1821 – 1880 sa do USA prisťahovalo 8,5 milióna robotníkov. V rokoch 1881 – 1909 to bolo už 15,5 milióna prisťahovalcov.⁵ Najmohutnejší prílev vysťahovalcov do USA možno zaznamenať po hospodárskej kríze roku 1873. Toto obdobie predstavovalo priaznivé podmienky pre sťahovanie robotníkov z Európy do USA. Na jednej strane rozvoj priemyslu v Spojených štátoch si vyžadoval stále viac a viac pracovných síl, na druhej strane v USA práve prebiehal sociálny zápas robotníkov za zlepšenie životných podmienok. Podnikatelia sa preto pokúšali oslabiť tento boj pomocou robotníkov prisťahovaných najmä z Európy. Vysťahovaleckí agenti sa v Európe snažili verbovať robotníkov na prácu v zámorí.

Aj obyvateľstvo zo Slovenska odchádzalo do USA hľadať prácu. Prví vysťahovalci sa tu usadiť nemienili, chceli si iba zarobiť peniaze a vrátiť sa domov.⁶ No viac ako 50 % z nich sa neskôr späť do vlasti už nevrátilo. Ako vyplýva z mnohých výskumov, Slováci sa v štátoch sústreďovali v najpriemyselnejších oblastiach, ako boli New York, Pennsylvánia, Ohio a Illinois.

Počiatky slovenského vysťahovalectva siahajú do 70. rokov 19. storočia. Vysťahovalectvo do roku 1870 je zachytené nepatrne, zo Slovenska odchádzali zväčša iba jednotlivci, a to najmä oknári, drotári, plátneníci, bylinkári a rôzni podomoví obchodníci. Až v desaťročí 1871 – 1880 vysťahovalectvo v dôsledku nepriaznivej ekonomickej situácie značne vzrástlo.⁷ Najväčší počet slovenských vysťahovalcov pochádzal z východu, zo Spišskej, Šarišskej, Zemplínskej, Abov-

³ Tamtiež, s. 228 – 230.

⁴ Pozri BIELIK, F. a kol.: Slováci vo svete. 2. Matica slovenská 1980.

⁵ Tamtiež, s. 73.

⁶ Pozri MINÁR, I.: Americkí Slováci a Slovensko, 1880 – 1980. Bratislava, Bradlo, a. s. 1994, s. 37 – 38.

⁷ Pozri MINÁR, c. d., s. 35 – 38; BIELIK, c. d., s. 73 – 76.

skej a Užskej župy.⁸ Tento fakt bol spôsobený celkovou zaostalosťou východného Slovenska, kde sa najvypuklejšie prejavovali pozostatky feudalizmu, napr. vo forme želiarstva, a aj priemysel bol v tejto oblasti rozmiestnený veľmi nerovnomerne.⁹

Slovenskí vystaňovalci odchádzali do sveta iba so znalosťou svojho materinského jazyka. Značná časť z nich, až 25 %, nevedela čítať ani písať.¹⁰ V novom prostredí sa jediným komunikatívnym jazykom, ktorého ovládanie bolo potrebné, stáva angličtina, ktorá do značnej miery ovplyvnila jazyk slovenských vystaňovalcov.¹¹ Slovenskí vystaňovalci si okrem základnej slovnej zásoby osvojovali aj terminológiu súvisiacu hlavne z ich pracovným zaradením. V domacom prostredí sa však aj naďalej rozprávali po slovensky.

Oproti uhorským pomerom kultúrna úroveň slovenských osadníkov vzrástla. Na prelome storočia v Spojených štátoch funguje už niekoľko slovenských spolkov a novín. Počas niekoľkých desaťročí 19. a 20. storočia vychádzalo v Spojených štátoch vyše 230 slovenských novín a časopisov.¹² Knižná produkcia však tvorila len vedľajší produkt tlačiarň, ktoré vydávali krajanskú tlač. Boli to hlavne knihy s dobrodružnými námetmi, rozprávky zo života Indiánov, preklady verneoviek. Až v procese národného uvedomovania na prelome 20. storočia sa začali krajanania zaujímať o slovenskú literatúru a o knihy s tematikou dejín slovenského národa. Z pôvodnej krajanskej literatúry však nevyšlo veľa kníh. Väčšina literárnych prác, najmä čít, rozprávok a poviedok s vystaňovateľskou tematikou vyšla na stránkach krajanskej tlače. Pomerne veľkú časť knižnej produkcie tvorili tlmočníky, šlabikáre, čítanky s ukážkami literárnych prác slovenských spisovateľov, príručky pre prisťahovalcov o právnych a politických záležitostiach Spojených štátov a pod.

Jedným z mnohých autorov a vydavateľov takýchto kníh bol aj (v súčasnosti pomerne neznámy¹³) **Paul K. Kadak** resp. **Pavol K. Kadák**, (v práci budem používať pôvodnú slovenskú verziu jeho mena).

⁸ Pozri: TAJTÁK, c. d., s. 232 – 247. BIELIK; c. d., s. 37 – 38.

⁹ TAJTÁK, c. d., s. 223 – 225.

¹⁰ MINÁR, c. d., s. 37.

¹¹ Pozri napríklad štúdie Ivora Ripku, v ktorých sa zaoberá súčasným stavom slovenčiny v Amerike. RIPKA, I.: Jazykové prejavy Slovákov v Spojených štátoch. In: *Studia Academica Slovaca*. 14. Red: J. Mistrík, Bratislava, Alfa 1990, s. 284 – 303. ; RIPKA, I.: Príspevok k štúdiu nárečových prejavov amerických Slovákov. *Slovenská reč*, 57, 1992, s. 207 – 213.

¹² BARTALSKÁ, L.: Kultúra Slovákov v USA. In: *Slováci vo svete*, 2. Matica slovenská 1980, s. 130 – 139.

¹³ V literatúre existujú len veľmi skromné odkazy na jeho osobu. Napr. iba Jozef Špetko v rukopise slovníka (uloženého v Biografickom oddelení Matice slovenskej v Martine) uvádza pomerne nepresné heslo: „Kadák, Pavol – žurnalista, publicista, obchodník – obchod, Scranton – red. čas. SlvA; autor: Korunný princ Rudolf; Dejepis Spo-

Podľa jeho vlastnej biografie, uverejnenej v knihe *Fenomeny*,¹⁴ sa narodil roku 1870¹⁵ v Rovnom (vo vtedajšej Trenčianskej stolici). Študoval na gymnáziách v Žiline a Ostrihome. Obchodnícku prax vykonával v Prešporku, kde aj ukončil obchodnú akadémiu. Vo svojich devätnástich rokoch (teda v roku 1889) sa presťahoval do Ameriky. Spočiatku bol zamestnaný u konzula Maxa Schamberga v Pittsburgu; v banke F. Missler v New Yorku a v banke F. Brodský & Co. Bol redaktorom *Svornosti*, šesť rokov pôsobil ako redaktor *Slováka v Amerike* a napokon dva roky bol redaktorom *Jednoty*. Svoju obchodnú činnosť začal v New Yorku a roku 1902 sa presťahoval do Scrantonu v Pensylvánii. Do obdobia, v ktorom vyšla citovaná kniha, napísal a vydal knihy: *Samopočtár*; *Praktičný Slovensko-Anglický Thumač*, *Praktičný Anglicko-Slovenský a Slovensko-Anglický Slovník*, *Harry Tracy a Fenomeny*. Neskôr v roku 1908 vydal *Obrázkové dejiny Ameriky*.

Zo životopisu vyplýva, že Pavol Kadák nemal žiadne jazykové ani literárne vzdelanie, napriek tomu bol redaktorom novín, spisovateľom a vydavateľom. V USA v tomto období podobný jav nebol neobvyklý. I. Poljak a E. Fordinálová uvádzajú, že noviny v Amerike vznikali za diametrálne odlišných podmienok, než aké boli v bývalom Uhorsku. Ich vzniku nestáli v ceste žiadne politické prekážky ako novinám na Slovensku, bolo potrebné mať k dispozícii iba zákonom určenú finančnú sumu. To malo za následok, že noviny často zakladali aj takí ľudia, ktorí nemali adekvátne vzdelanie, resp. nemali jasnejší obraz o ich poslaní.¹⁶ Tento fakt však nemusel uberať na kvalite vznikajúcich novín a literárnych diel.

Väčšina Kadákových prác má charakter slovníkov, praktických príručiek alebo „dokumentárnych“ textov o svetových zaujímavostiach a kuriozitách. Medzi jeho literárne práce patrí napr. humorná scénka *Mr. Papuča a Mrs. Papučana. Komický výstup, ktorý vyvolá vždy smiech na divadle a ktorý aj čitateľa rozveselí*. Táto scénka vyšla v dvoch redakciách, v roku 1901¹⁷ publikovaná spolu s *Pálenčeným šenkom* od Jána Andraščíka (v práci ju budem nazývať

jených štátov Amerických; Praktičný slovensko-anglický thumač (1906); Praktičný anglicko-slovenský slovník (1905); Praktičný slovensko-anglický slovník“ (ŠPETKO, J.: Slováci a osobnosti zo Slovenska účinkujúci na západe. 1. Pionieri a ich potomkovia. rkp. s. 102.). Špetko neuádza ani rok narodenia a úmrtia, a aj ním uvedená bibliografia je nepresná a neúplná. Ani Slovenský biografický slovník (III. zväzok, K – L. Martin, Matica slovenská 1989) neprináša žiadne informácie o P. K. Kadákovi.

¹⁴ KADAK, P. K.: *Fenomeny. Podivné národy. – Videnia duchov. – Tajuplné zjavy a iné zvláštnosti*. Kadak et Boyer. Scranton, Pa. (Pensylvánia, P. K.) 1906, s. 142.

¹⁵ Rok a miesto úmrtia sa mi kvôli nedostatku dostupných údajov doposiaľ nepodarilo zistiť.

¹⁶ POLJAK, I. – FORDINÁLOVÁ, E.: Slovenská tlač a spolky v USA. In: Slováci vo svete, 2. Matica slovenská 1980, s. 86.

¹⁷ KADAK, P. K.: *Mister Papuča a Missis Papučana. Komický výstup k poučeniu a rozveseleniu*. Nákladom P. K. Kadak CO., Scranton, Pa. 1901, s. 2 – 19.

textom A) a neskôr v roku 1906 v knihe *Fenomeny*¹⁸ (text B). Jednotlivé edičné varianty textu sa od seba rozsahovo a čiastočne aj jazykovo líšia. Ich podrobnejším porovnaním sa budem zaoberať v budúcnosti. V tejto práci by som sa chcel venovať predovšetkým textu B.

Z literárneho hľadiska predstavuje tento text krátku scénu, ako tvrdí autor – komický výstup, ktorý je založený na jednoduchom, ľudovom humore. Ideovo je scéna, rovnako ako mnoho podobných literárnych diel vznikajúcich vtedy medzi krajanmi v USA, namierená proti alkoholizmu slovenských vysťahovalcov. V scénke vystupujú dve postavy: Mister Papuča a Missis Papučana. Mená oboch subjektov charakterizujú ich postavenie v manželstve, pretože Mr. Papuča je „pod papučou“. Repliky postáv sa v texte striedajú, ale dominujúci prvok tvorí monológ, ktorým sa obe postavy prihovárajú k divákovi; uvažujú, vysvetľujú a komentujú svoje konanie a správanie, žalujú sa i „mudrujú“.

Zaujímavosťou jazyka tohto literárneho diela je konfrontácia dvoch jazykových útvarov, nárečia Mr. Papuču a takmer spisovnej slovenčiny Mrs. Papučany. Využitím týchto dvoch odlišných jazykových útvarov autor dokresľuje charakter postáv (napr. ich vzdelanostnú úroveň) a striedaním nárečia a spisovného jazyka vytvára napätie, pokúša sa navodiť humornú atmosféru. Napr. (s. 28):

PAPUČANA: bola som krásna...

MR: PAPUČA: Jak stará boganča.

PAPUČANA: bola som bohatá...

MR. PAPUČA: Jak koscelná myš.

PAPUČANA: bola som učená.

MR. PAPUČA: jak valalská hus...

Kadák v replikách Mr. Papuču používa akýsi hybrid východoslovenských nárečí. Výber východoslovenského nárečia ako charakteristickej črty slovenských vysťahovalcov nebol vôbec náhodný. Ako som už spomínal, väčšina vysťahovalcov do USA pochádzala z východného Slovenska. Východoslovenské nárečia boli medzi slovenskými osadníkmi zrejme najrozšírenejšie, o čom môže svedčiť aj to, že mnohé slovenské noviny v Amerike boli vydávané v niektorom z východoslovenských nárečí.¹⁹

¹⁸ KADAK, Fenomeny. C. d., s. 22 – 30.

¹⁹ 21. októbra 1885 vyšlo v Pittsburghu prvé číslo Amerikánsko-slovenských novín. Vydavateľ vychádzal zo skutočnosti, že väčšina slovenských vysťahovalcov pochádza z východného Slovenska, a preto sa rozhodol tlačiť ich v šarišskom dialekte. Podobne aj noviny Slováč v Amerike, založené 21. decembra 1889, boli písané v šarišskom dialekte. Rovnako aj noviny Zástava a Amerikánszko Szlovenské Noviny boli publikované vo východoslovenskom nárečí. Naproti tomu napr. noviny Nová vlasť a neskôr aj Amerikánsko-slovenské noviny sa vydávali v spisovnej slovenčine (BIELIK, c. d., s. 85 – 99).

Hybridnosť použitého nárečia môže byť spôsobená niekoľkými faktormi:

1. Kadák iba veľmi slabo ovládal úzus niektorého konkrétneho východoslovenského nárečia, a preto si pri písaní textu scénky vypomáhal jazykovými prostriedkami iných východoslovenských, ale aj nevýchodoslovenských nárečí.

2. Kadák dokumentuje, zachytáva stav existujúci v tomto období (okolo roku 1905) medzi východoslovenskými osadníkmi. Dochádza tu k stieraniu hraníc a k spľývaniu nárečí.

3. Kadák sa zámerne snaží vytvoriť akýsi celovýchodoslovenský nárečový variant, kultúrny jazyk, či „spisovný jazyk“, ktorý by sa využíval napr. v tlači.

Najpravdepodobnejšia je zrejme téza o prvom faktore, hoci proti nej by mohlo svedčiť to, že text A uverejnený spolu s *Pálenčným šenkom*, ktorý bol vydaný skôr, je nárečovo čistejší. Preto predpokladám, že Kadák sa v problematike východoslovenských nárečí pomerne dobre orientoval, alebo mal ko-rektora – spolupracovníka pochádzajúceho z tohto prostredia. Jazyk textu B sa viac približuje k spisovnej norme možno aj preto, lebo v knihe *Fenomeny* bol uverejnený s inými textami napísanými spisovnou slovenčinou, nebol teda určený výhradne východoslovenským čitateľom, ako to mohlo byť v prípade textu A, a z toho dôvodu bol dodatočne upravený.

Ako argument pre druhú tézu by mohlo slúžiť to, že slovenskí vystaňovalci sa grupovali v tzv. „boarding houses“²⁰ podľa etnickej či regionálnej príslušnosti, čo by pri podobných východoslovenských nárečiach mohlo viesť k ich unifikácii.

Na podporu tretej tézy sa mi v Kadákových dielach zatiaľ nepodarilo nájsť dostatočne presvedčivý dôkaz. Hoci podobné tendencie ústiace do východoslovenského separačného hnutia sa už v tomto období mohli rozvíjať.

V ďalšej časti práce by som sa chcel venovať nárečovej časti diela **Mr. Papuča a Mrs. Papučana** (text B), jej charakteristike, resp. určeniu možných dominantných znakov niektorého konkrétneho východoslovenského nárečia; chcel by som poukázať aj na ovplyvnenosť tohto jazykového útvaru americkou angličtinou.

Ako som už spomínal, skúmaný text nesie isté známky vyrovnávania sa so spisovným jazykom, na druhej strane mu však nechýbajú charakteristické znaky typické pre východoslovenské nárečia.

Text je vytlačený slovenským pravopisom, hoci ešte v tomto období sa v niektorých slovenských novinách vychádzajúcich v USA, ale podporovaných Uhorskou vládou (napr. *Amerikánszko Szlovenské Noviny*), na prepis východoslovenského nárečia využíval maďarský pravopis.

Zaujímavosťou je zápis kvantity vokálov, ktorá sa v nárečiach na území východného Slovenska samozrejme už nevyskytovala. Kadák do tvarov výcho-

²⁰ Boarding houses – stravný dom. Podrobnejšie pozri ČULEN, K.: *Dejiny Slovákov v Amerike*. I. Nakladateľstvo Slovenskej Ligy v Bratislave 1942, s. 82 – 83.

doslovenských slov dopĺňa kvantitu podľa spisovnej slovenčiny, napr. *hvarí, znáče, neščekslivý, počeší*, resp. predlžuje vokál na mieste stredoslovenského diftongu, napr. *prácel', nacáhne*. Na niektorých miestach textu je výskyt kvantity nedôsledný, a tak sa v texte objaví tvar *džífky* ale aj *džífky*, resp. autor nedoplní kvantitu na miestach, kde by sa logicky (teda podľa jeho systému dopĺňania) mala vyskytnúť, napr. *účinkovac, nebojim, muším*, alebo kvantitu doplní nesprávne *pivovárnici* či *rušic*. Podobné prípady sa však v texte nevyskytujú veľmi často. Kvantitu Kadák zapisuje aj do poslovenčených anglických slov (*frí, stýmindžaj, saloonici*), napr. v prípade anglických zdvojených samohlások.²¹ Kadák pri dopĺňaní kvantity striktno dodržiava pravidlo o rytmickom krátení, pravdepodobne sa teda nenechal ovplyvniť svojim trenčianskym nárečím, kde toto pravidlo neplatí.

Asibilácia je zaznamenaná pomerne presne, okrem drobnej chyby v slove *hodzen*. Vo východoslovenských nárečiach sa toto slovo vyskytuje iba v tvare *hoden*. Kadák pravdepodobne podľa nesprávneho tvaru [*hod'en*] systémovo vytvoril asibiláciu – *hodzen*.

Ako som už spomínal, v texte scény sa vyskytujú javy celovýchodoslovenské ale aj javy charakterizujúce jednotlivé východoslovenské nárečia. Pokúsím sa poukázať na niekoľko najdôležitejších znakov²²:

1. Celovýchodoslovenská zámena vokálu *a* za spisovné *ia* po neperných konsonantoch (*nacáhne, prácel'*).²³

2. Samohláska *e* za spisovné *ie* (*zoblečem, cerpec*) charakterizujúca Abov. V tomto texte je však častejšia zámena *ie* > *i* (*džífky, kvitky, týž, vyšmivati, nit* atď.) charakteristická pre Spiš, Šariš a Zemplín.

3. Samohláska *e* namiesto *ä* (*pejc*).

4. Vyššia frekvencia vokálu *o* (*čort, moja, mocno*), čo je typickejšie pre zemplínske nárečie. Na druhej strane sa tu však objavujú tvary *ktorý* ale aj *který*.

5. Sprievodnou hláskou pri slabičnom *r* je väčšinou *e* (*herbece, cerpezlivosci*).

6. Len raz sa v texte vyskytuje dvojhĺáska *ô* v slove *môžece*, ale tento výskyt je pravdepodobne tlačovou chybou. Inde je *ô* nahradené vokálom *o* (*mof*), čo môže byť znakom abovského nárečia.

7. Absencia *ch* v slovách *herbece, verhu*, typická pre Spiš a Abov, ale vyskytujú sa aj tvary *chcela, strechu, neslúchajú*.

²¹ Podobný prípad zaznamenávajú kvantity vo východoslovenských nárečiach v USA zaznamenal aj Emil Tvrdoň v štúdiu o prvom príspevku o slovenčine amerických Slovákov z r. 1900 u nás (TVRDOŇ, E.: Prvý príspevok o slovenčine amerických Slovákov z r. 1900 u nás. Slovenská reč, 54, 1989, s. 20.).

²² Bližšie pozri KRAJČOVIČ, R.: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1988; ŠTOLC, J.: Slovenská dialektológia., Bratislava, Veda 1994.

²³ V skúmanom texte, z už spomínaných dôvodov, je hláska *a* v týchto pozíciách zapisovaná ako *á*.

8. Alternácia *ch* > *š* na *streše*, typická pre Šariš a Zemplín.
 9. Zoskupenie hlások *-jsc-*, *-jc-* (*počlivojsc*, *pojisc*, *dojisc*, *pejic*), väčšinou typické pre Zemplín.
 10. Neutralizácia *v* > *u*, hlavne v pozícii predložky: *u Amerike*, *u piskach*, *u kraju* atď. Tento jav je typický hlavne pre zemplínske nárečie.
 11. V texte sa nenachádzajú zdvojené konsonanty, iba tvary ako napr. *meké-ho*.
 12. V texte nie je zaznamenaný rozdiel medzi východoslovenskými hláskami *š*, *ž* a *s*, *z*, čo by mohlo svedčiť o nedôslednosti autora alebo o vplyve abovského nárečia.
 13. Vokatív sg. mask. má koncovku *-u*: *mužu* a fem. *-o*: *ženo*.
 14. Inštrumentál pl. má duálovú koncovku *-ma* (*s nima*), čo môže byť znakom zemplínskeho nárečia.
 15. Adjektíva a zámená majú väčšinou tvary končiace sa na *-o* (*kanonovo*, *mojo nohavky*), čo by svedčilo o zemplínskom vplyve, ale na druhej strane sa vyskytujú i tvary končiace na *-a* (*moja žena*), *-u* (*moju fľašku*).
 16. Genitív adjektív má často príponu *-oho* (*tvardoho*, *šickoho*, *druhoho*, *jedinkoho*), typickú hlavne pre Zemplín, objavujú sa však aj tvary *jedného*, *mekého*.
 17. Substantívum *pec* je maskulínium (*u pecu*).
 18. Číslovka *dvoja* sa v texte nachádza v tvare *dvojmi*, ktorý sa vyskytuje v spišskom nárečí v hnileckej skupine. Alebo možno ide iba o nesprávny zápis zemplínskeho tvaru *dvomi*.
 19. Sloveso *byť* má v prezente 1. os. sg. tvar *mi* (*mi to sam skusiť*), charakteristický pre Zemplín.
 20. Podmieňovací spôsob *by som* má tvar *hym*.
 21. Slovesá v minulom čase majú koncovku *-il* (*uderila*, *nepodarilo*), čo môže byť znakom spišského alebo zemplínskeho nárečia.
 22. Sloveso *bol* má tvar *bul*, ktorý predstavuje celovýchodoslovenský tvar, no v texte je možné nájsť i tvar *bol*.
- Z lexikálneho hľadiska sú výrazné slová väčšinou patriace do zemplínskeho nárečia²⁴, napr. *strecha* (slovo pokrývajúce takmer celé východné Slovensko, iba na Spiši sa vyskytuje slovo *dach*), *džviradlo* (typické pre Zemplín, v iných častiach východného Slovenska je *žveradlo*, *žveritko*, *džveradlo* alebo *špiglo*), *šmaty* (Zemplín, inde *šaty*, *graty*), *nohavky* (Zemplín a Šariš, inde *nohavice*).
- V texte sa nesystémovo vyskytujú i slová pochádzajúce z iných východoslovenských nárečí: *pisky* (zempl. *gamby*), *herbet* (zempl. *chribet*) atď., ale aj nevýchodoslovenské, ba dokonca neslovenské tvary: *klacek*, *kartáčovac*, *talíry*, *poháre*, *košťál*, *anebožto* atď.

²⁴ Blížšie pozri Atlas slovenského jazyka IV. – Lexika. , Bratislava, Veda 1984; RIPKA, I. a kol.: Slovník slovenských nářečí, I., A – K. , Bratislava, Veda 1994.

Z niektorých východoslovenských syntaktických javov nachádzajúcich sa v texte možno uviesť napr. vynechávanie sponového slovesa (...*bo ja ozdaj ne ten najvekší glupták, ale edukovaný človek.*), tento jav však Kadák nedodržiava vždy dôsledne (napr. *moja stará je andel*).

Podľa vymenovaných znakov sa i napriek hybridnosti jazyka Kadákovej scény *Mr. Papuča a Mrs. Papučana* domnievam, že základ textu s najväčšou pravdepodobnosťou tvorí zemplínske nárečie, obohatené prvkami iných nárečí, resp. so zotretými presnými hranicami medzi východoslovenskými nárečiami. Kadák sa pri koncipovaní replík Mr. Papuču zrejme necháva dominantne ovplyvniť rečou vysťahovalcov zo Zemplína.

Okrem vnútorného vzájomného ovplyvňovania sa jednotlivých slovenských nárečí začínal sa jazyk slovenských vysťahovalcov vplyvom radikálnych zmien prostredia, novým zamestnaním, dotykom s novou kultúrou a civilizáciou meniť. Napriek tomu, že Slováci medzi sebou i naďalej komunikovali v slovenčine, do ich jazyka prenikajú prvky, hlavne lexikálne, z americkej angličtiny. Jozef G. Konuš tvrdí, že do slovenčiny prenikali výpožičky alebo aj kalky z angličtiny predovšetkým v prípadoch, keď materinský jazyk termín na pomenovanie daného nového javu nemal. Ide o výpožičky ako napr. *mortgič, ček, farma, tiket* a kalky: *oznámka, pohrebník*.²⁵ Slová prebraté z angličtiny sa vyskytujú aj v Kadákovej humornej scéne v rozličnom množstve v závislosti od edície. V texte A sa ich nachádza omnoho viac než v texte B, opäť pravdepodobne preto, lebo text B bol dodatočne prispôbovaný spisovnej slovenčine. Anglické slová Kadákova postava Mr. Papuča (je zaujímavé, že v reči Mrs. Papučany sa takéto slová skoro vôbec neobjavujú) používa na pomenovanie vecí a javov, nachádzajúcich sa mimo domu, na ulici, v bare atď., teda v mieste kontaktov s americkou kultúrou. V skúmanom texte B sa vyskytujú tieto anglicizmy:

1. *fri kontry* (*Ja muším čežko robic vo dne i v noci, ona ale nič, bo ona tak hvari, že Amerika je fri kontry a ženy nemuša nič robic u Amerika*) – free country = slobodná krajina;

2. *do bučera* (*Jak treba pojsc do bučera, to lem Papučo chodz...*) – butcher = mäsiar;

3. *do grocerii* (*Jak treba pojsc do grocerii...*) – grocery = obchod s bezmäsitými potravinami alebo aj s koloniálnym tovarom;

4. *na diater* (*ked ale treba pojsc ... na diater...*) – theatre = divadlo;

5. *stýmindžaj* (...*jej jazyk mele jak tej najfrišnejší stýmindžaj*) – steam-engine = parný stroj;

6. *jes* (*O jes, ja znám*) slovíčko *jes* sa v texte vyskytuje iba ako konverzačný ukazovateľ – yes = áno;

²⁵ KONUŠ, J. G.: Slovenčina v Amerike. Slovenská reč, 4. – 5. Ročník, 1935 – 36, s. 89 – 95.

7. *saloonícl* /predpokladám, že v tomto prípade ide o tlačovú chybu a správny tvar by mal byť *salooníci*/ (...*co by robili segini salooníci*...) – saloon = krčma a; toho vytvorený tvar salooník, teda majiteľ saloonu;²⁶

8. *edukovaný* (...*edukovaný človek*...) – education = vzdelanie, z ktorého je vytvorené prídavné meno *edukovaný*;

9. *biznis* (...*znám americký biznis*...) – business = obchod;

10. *saloonu* (...*u jedným saloonu napísano*...) – pozri bod č. 7;

11. *fri lunč* (*napísano, že fri lunč*) – free lunch = obed zadarmo;²⁷

12. *bartender* (...*zchváci me bartender za šiju*...) – bartender = barman;

13. *policman* (...*bo tam jeden policman še natrafil*...) – policeman = policajt;

14. *do lakopu* (...*me vžal do lakopu*...) – lag /slang/ = doba trestu, väzenie;

15. *sklajer* (...*sklajer mi nasúdžil*...) – squire = sudca;

16. *trublu* (...*a prez trublu nit nič*...) – trouble = problém.

Kadák zachytáva živú reč slovenských vystaľovalcov v USA, na druhej strane však kontrapozíciou jazyka Mr. Papuču, poznamenaného anglicizmami a jazyka Mrs. Papučany, v ktorom tieto anglicizmy takmer úplne absentujú, si Kadák zachováva od tohoto „kombinovaného“ jazyka ironický odstup. Vysmieva sa z ľudí, ktorí používajú anglicizmy bez toho, aby im rozumeli (pozri napríklad poznámku 25).

Zaujímavosťou je výskyt troch rozličných variantov slova *temperanceman*,²⁸ a to vo forme:

²⁶ Podobné slovo sa vyskytlo v diele Matúša Jankolu, ktoré skúmal Emil Tvrdoň: „Osobitným a zaujímavým prípadom by mohlo byť autorom uvádzané slovo „salonista“ („hotel, saloon, vysl. salún = krčma“), lebo v americkej angličtine je skutočne aj tvar salonist [sa'lonist], pravdaže s významom „návštevník salónov“. Nám sa však ukazuje realistickejšie vysvetlenie v tom zmysle, že pôjde o majiteľa takéhoto zariadenia, lebo častého návštevníka amerického pohostinstva by americkí Slováci nazvali akiste príľiehavejším, rýdzo slovenským slovom.“ (TVRDOŇ, E.: Prvý príspevok o slovenčine amerických Slovákov z r. 1900 u nás. Slovenská reč, 54, 1989, s. 19 – 22.) V Prípade Kadáka ide v slove *salooníci* jednoznačne o majiteľov salónov.

²⁷ Free lunch (obed zdarma): „Slovák zapadol obyčajne do najchudobnejšieho prostredia. Prišiel z biednych pomerov, z núdze a dostal sa do prostredia, v ktorom bol veľký nadbytok veľmi lacných potravín. v krčmách platilo sa len za pitie, potraviny, najmä mäso, slanina a chlieb boli zadarmo. Tieto „Free lunch“ krčmy boli veľmi populárne.“ (ČULEN, K., c. d., s. 82.) Nepochopenie termínu free lunch využíva Kadák v scénke ako komický prvok. Mr. Papuča sa do spomínanej krčmy prichádza hlavne zadarmo najesť a keď chce niečo z jedla doniesť ešte aj svojej žene, z krčmy ho vyhodí a musí za jedlo zaplatiť, čo on považuje za veľkú nespravodlivosť, lebo obed bol predsa free.

²⁸ Temperance societies – temperančné hnutie, temperenclári. Anglosaská forma spolkov miernosti a abstinenčného hnutia. Jednou z ich snáh bolo dosiahnutie zákazu obchodu s alkoholom, čo časom viedlo až k zavedeniu prohibície. V štátoch New York a Pennsylvánie, kde Kadák pôsobil, temperenclári zaviedli tzv. Sunday laws, t. j. zákaz predaja alkoholu v nedeľu.

1. *trempeleckárka (...moja stará je tuhá trempelenckárka...)*, tvar mask. N. sg. by mal teda vyzerať – trempelenckár;

2. *trempeleclári (...trempelenclári nepijú...)*, mask. N. sg. – trempelenclár;

3. *temperenclároch (Co še týka temperenclároch...)*, mask. N. sg. – temperenclár – tento tvar je z jazykového hľadiska najsprávnejší.

Nepresnosť zápisov pomenovania *temperenclár* by mohla byť spôsobená tlačovou chybou, prípadne môže byť táto nepresnosť zámerná a autor ňou chcel poukázať na nízku vzdelanostnú úroveň hovoriaceho Mr. Papuču.

Napriek tomu, že Kadákovo dielo *Mr. Papuča a Missis Papučana* neprináša do slovenskej literatúry žiadne výraznejšie literárne hodnoty, môže slúžiť ako cenný dokumentačný materiál o živote, jazyku a asimilačnom procese slovenských vysťahovalcov na začiatku 20. storočia. Hoci ide o literárny text, pri ktorom treba brať do úvahy istú hyperbolizáciu východiskovej reality, môžeme si na základe tohto textu vytvoriť obraz o stave jazyka amerických Slovákov v danom období.

Sémantická charakteristika barev a jejich použití v díle Jaroslava Seiferta – pokus o lingvistickou interpretaci

Ladislav Janovec

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

Správné, tj. gramaticky i sémanticky adekvátní, užití jazykového znaku rodilým mluvčím je dáno mnoha aspekty formálnými (flexe, výstavba syntagmatu, syntaktická pravidla daného jazyka), sémantickými (význam, kolokabilita slov) a pragmatickými (mluvní kontext, záměr, strategie, snaha o jistý účinek). Nezanedbatelnou roli pro adekvátní užití jazykového znaku hraje také kultura nositelů jazyka. O kulturní zakotvenosti a jejím těsném spojení s jazykem hovoří antropologové po celé dvacáté století. Vliv kultury na jazyk z hlediska lingvistického je zatím podroben pouze dílčím výzkumům. Jedním z nejčastějších cílů současných lingvistů, kteří se problémem vlivu kultury na jazyk zabývají, je chápání barvy a její jazykové ztvárnění ve zkoumaném společenství, resp. ve zkoumaném vzorku textu/žánru určitého jazyka.

Tato práce vychází z rozpracovaného lingvistického projektu autorského slovníku Jaroslava Seiferta. Na bázi zjištěných frekvenčních údajů a zpracovávaných textů sbírek zjišťujeme výskyt lexika označujícího barvy a pokoušíme se odhalit jejich význam. Dalším východiskem našeho zkoumání je předpoklad, že parole básníka bude značně obrazná a náš výzkum nám přinese nějaké

zajímavé výsledky, které bude možno použít pro výzkum metafory a metaforických významů.

Poznámky ke kulturně-jazykové interpretaci výrazů označujících barvy

Ačkoli můžeme tvrdit, že okolní svět je lidskými smysly percepován shodně, jeho popis a chápání je dědictvím dávných i bezprostředních generací žijících v daném jazykovém a kulturním společenství a zároveň projevem naší zkušenosti. Znalost kulturního prostředí nám může pomoci při odhalování významu jednoduchého jazykového znaku dešifrovat složku konceptuální, konotační a dílčím způsobem také kolokační. Nejvýrazněji se kulturní determinace užití jednoduchého jazykového znaku (JJZ) projeví u složky konotační. Předchozí generace nám daly lidovou (folklórní) zkušenost, jež podmiňuje konotace spojené s určitým JJZ, a zároveň autorské metafory užitě v krásné literatuře, které se prosadily do každodenního použití jazyka.

Lidské oko je schopno rozlišit až sedm tisíc různých barevných odstínů. Pro takové množství barev nemá žádný jazyk odpovídající množství slov a spokojuje se s určitými základními reprezentanty některých barev. Evropské indoevropské jazykové společenství vychází ze základního členění barev na ty, které obsahuje rozložené spektrum. Není to univerzální rozdělení barev pro všechny jazyky, dokonce ani pro všechny evropské jazyky. Podíváme-li se do příbuzných jazyků, uvědomíme si, že pro pojem, který je u nás označen vehikulem *modrý* (angl. *blue*, něm. *blau*, šp. *azul*...), má ruština vehikula dvě – *sinij* a *goluboj*. Uvedené jazyky si s rozlišením daných barev, respektive odstínů, poradí tím, že použijí kvalifikační atribut (*světle modrá/tmavomodrá, hellblau/dunkelblau, light blue/ dark blue* nebo *navy blue*...).

Stejně tak se v různých jazycích projevují různé kontace, které určitý znak vyvolává a kterými se jistým způsobem vymezuje jeho specifické užití. Tyto konotace se v jazycích obvykle zjišťují asociačními testy. Pro naše jazykové prostředí konotuje například žlutá slunce, červená krev a oheň, zelená trávu, resp. přírodu, modrá nebe a vodu, černá noc, resp. tmu, bílá den a sníh, hnědá půda.

Kromě toho může lexém označující barvu nést přenesený, metaforický význam, který je společný jazykovému povědomí celého společenství, nebo pouze jednomu individuu (autorská metafora). Namátkou můžeme uvést příklady jako *žlutý vzteky, růžová nálada, zelenej mozek, černé myšlenky, modré pondělí*.

Zvláštní skupinu tvoří frazeologismy, pořekadla, přísloví a idiomy, jejichž jedinečnost je dána právě kulturou a specifikem zkušenosti nositele jazyka.

Vzhledem ke konotační nepřizpůsobivosti jiným jazykům zde hovoříme o bezekvivalentní lexice, tedy lexice, jejíž význam vyjádřit pouze opisem nebo analogickým uvedením ekvivalentu s více či méně podobným významem, který má své místo v jazyce, do něhož překládáme. Jako demonstrativní příklad uvádíme frazeologismus *být zelený jako sedma*. Pokud o někom mluví-

me a opišeme ho pomocí tohoto frazeologismu, nemáme na mysli, že by dotyčný měl skutečně zelenou pokožku, ale že je mu nevolno. Daný frazeologismus konotuje zelenou sedmičku ze souboru mariášových hracích karet. Nás v této práci nezajímá, proč zrovna sedmička, ale zaměříme se na kulturní determinaci zelené sedmy. České mariášové karty obsahují, jak známo, čtyři řady po osmi kartách, řady jsou rozlišeny podle barvy a symbolů (červené/srdce, zelené, žaludy, kule). Jde o zcela specifickou středoevropskou symboliku, protože většína evropských kultur mariášové karty nezná, používá tradiční žolíkové karty (čtyři řady po třinácti kartách a čtyři nebo šest žolíků) barevně rozlišené na červené a černé, symbolově na káry, srdce, piky a listy, nebo menší soubory založené na kanastových kartách (ruské karty obsahují čtyři řady po devíti kartách). V některých zemích jsou populární tzv. taroky. *Zelený jako sedma* konotuje tedy kartu středoevropské hrací sady.

Podobně bychom si mohli všimnat druhých víceslovných lexikálních jednotek jak českých (např. *komu se nelení, tomu se zelení; být bílý jako papír/křída; zčervenat jako rak...*), tak pro srovnání jinojazyčných (angl. *red tape* – byrokracie, *blue-collar workers* – dělníci, manuálně pracující, *be in the red* – být zadlužen, *out of the blue* – zčistajasna, apod.

Výskyt barev v tvorbě Jaroslava Seiferta

Na základě našeho autorského slovníku J. Seiferta můžeme u dosud zpracovaných sbírek sledovat absolutní frekvenci barev v jednotlivých sbírkách, což pro nás může být zajímavé z hlediska zkoumání, skrze jaké barvy nahlíží básník na svět v jednotlivých etapách života a zda je pro něj některá barva signifikantní po celou dobu tvorby, a frekvence relativní (počet všech slovních tvarů určité barvy vydělený počtem všech slovních tvarů), na základě které skutečně získáme informace o procentuálním výskytu lexému označujících barvy.

Pro výzkum jsme použili dosud zpracované sbírky J. Seiferta: *Ruce Venušiny* (RV), *Býti básníkem* (BB), *Píseň o Viktorce* (PV), *Jaro, sbohem* (JSB), *Maminka* (M), *Poštovní holub* (PH), *Deštník z Piccadilly* (DP), *Na vlnách TSF* (TSF), *Osm dní* (OD) – viz. tabulka 1. V tabulce jsou uvedena pouze základní vyjádření barev.

Pro naši práci rozlišujeme čtyři skupiny slov vyjadřující barvy a jejich odstíny. Barvy primární jsou barvy spektra (*červená, modrá, žlutá,...*), jejich kombinace (*zelená, stříbrná, zlatá...*), *bílá a černá*, stejně jako slova blíže specifikující tyto barvy (*tmavý, světlý, bílý*). Barvy sekundární jsou adjektivní lexémy vzniklé derivací či skládáním (*nazlátlý, zlatavý, zlatistý, zlaťoučký, zlatožlutý...*). Terciární (kontextové) vyjádření barvy jsou slova, která mohou barvy vyjadřovat v určitém kontextu, zatímco v jiném nejsou nositeli barvové charakteristiky (*rzivý, krvavý, sněhový, konvalinkový*). Čtvrtou skupinu tvoří slova neadjektivní povahy, která vznikla z barev primárních a sekundárních. Jedná se o substantiva a verba typu *zmodrat, modř, zeleň*.

Pokus o frekvenční interpretace zjištěných údajů o lexémech barev v tvorbě Jaroslava Seiferta

Základní frekvenční údaje o sbírkách jsou uvedeny v popisu tabulky (viz. níže) a v závěrečných zprávách o řešení rozvojových projektů fondů rozvoje vysokých škol. Pro naše účely uvádíme pouze relativní frekvence jednotlivých barvových lemmat nejfrekventovanější barvy v dané sbírce.

Relativní frekvenci myslíme procento počtu užitých slovních tvarů daného slovního druhu, resp. počtu všech slovních tvarů barvového lexému ku celkovému počtu všech slovních tvarů v textu.

Výpočet ukazuje, že relativní frekvence barvových lexémů se pohybuje v rozmezí hodnot 0,0009 – 0,0060. Ve třech sbírkách se objevuje shodný údaj o relativní frekvenci 0,0013, v dalších sbírkách jde jen o zanedbatelnou odchylku 0,0016 (RV) a 0,0017 (JSB). Můžeme tedy uvažovat, že nezávisle na rozsahu sbírky mají barvové lexémy v Seifertových sbírkách procentuálně stejné zastoupení, které může být dáno typem Seifertova jazykového vyjadřování a vytváření kolokací a metafor (viz. níže).

Sémantická interpretace barev, jejich kolokací a konotací v tvorbě Jaroslava Seiferta

Jak jsme již uvedli výše, předpokládáme, že básnický jazyk bude pro nás zajímavý zejména z hlediska metaforického. Básnická řeč, která si libuje ve zkratkách, nedokončení vyřčeného a nevyřčeného a básnických obrazech, bývá plná obrazných vyjádření, proto se dá vyslovit hypotéza, že J. Seifert, básník světové proslulosti, obohatí náš jazyk o nové básnické metafory a konotace. Barva by mohla v těchto případech hrát významnou roli při popisu vnitřního světa autora. Tato hypotéza se ale ukázala jako nesprávná.

Z hlediska barev se Jaroslav Seifert projevil jako značně konkrétní básník. Jeho parole pochopitelně metaforická vyjádření obsahuje, ale ve většině sbírek jsou tato vyjádření, alespoň co se týče barev, minimalizovaná. Barvy bývají nejčastěji uvedeny ve svém prvotním významu a označují skutečnou barevnou charakteristiku předmětu, velice často předmětu, pro který je typická (př. v *bílých oblacích* (BB), *černý dým* (BB), *květ z růžových plátků* (BB), *zlatý prsten* (BB), *růžové nehty* (RV), *rudé tratoliště krve* (RV), *bílá pleť* (PV), *zeleň jedlí* (PV), *černý Pátek* (JS, pozn. k významu: jde o románovou postavu z Robinsona), *černé vlasy* (JS), *hnědé oči* (JS), *modré nebe* (JS), *rudý karafiát* (JS), *bílé sněhy* (JS), *zelená louka* (JS), *bílá pěna* (M), *černá skála* (M), *modrá řeka* (M), *černý bez* (M), *stříbro vlasů* (PH), *zelený trávník* (PH), *zelený mech* (PH), *bílá holubice* (MS, TSF), *bílá kopretina* (MS), *modré oči* (MS), *červené víno* (MS), *černý flor* (OD), *bílé obvazy* (TSF) *bílé krajky* (TSF), *bílý leknín* (TSF), *zlatý peníz* (TSF), *zlaté rybky* (TSF), *šedé kamení* (DP).

Za metaforická vyjádření můžeme považovat výrazy jako: *blankytné oči* (*dne*) (PH, denní světlo, evokuje modré nebe, metafora na základě barevné po-

dobnosti), *černé krajiny* (PH, válečné, evokuje smrt, beznaděj), *hnědý stín (podzim)* (PH, evokuje barvu spadaneho listí), *stříbrný závoj (měsíce)* a *zelený závoj (měsíce)* (obě PH, evokují potměšlé světlo), *zlatonosné ručnice* (PH, význam metafory nelze interpretovat), *bílá panna* (PV, čistá, neposkvvrněná), *rudé peří* (ohně) (JSB), *zelená krev (myslivců)* (JSB), *zlatý meloun* (TSF, evokuje zralost, prosvícení sluncem), *černé hřichy* (PV, zlé, špatné), *konvalinkové prsy* (DP, metafora může mít různý původ – podobnost na základě barvy nebo tvaru), *růžový déšť (rtů)* (DP), *zlaté trápce* (hrozny) (DP, evokuje zralost, prosvícení sluncem), *bílé květy (sněhu)* (BB, barevná podobnost).

Na základě uvedeného přehledu můžeme vypořozovat, že ani ve většině těchto případů nejsou barvy užity metaforicky v pravém slova smyslu. Ve většině případů dávají pouze barevný atribut entitě, která je vyjádřena metaforicky. Jde tedy o komplexní metaforu složenou ze dvou částí, první má význam kognitivní, druhá metaforický.

Za metafory, kde by nositelem obrazného významu byla přímo barva, můžeme považovat pouze případy *černé krajiny*, *černé hřichy*, *bílá panna*, *zelená krev*, *konvalinkové prsy* a snad *zlatonosné ručnice*.

Tabulka 1

sb.	1	2	3	4	5	6
RV	modrý	3	0,0016	žlutý	1875	1936
BB	černý	9	0,0013	červený	6951	1983
PV	černý	7	0,0030	zelený	2370	1950
JSB	bílý	15	0,0017	fialový hnědý žlutý	8920	1937
M	zlatý	5	0,0009	zelený	5614	1954
PH	růžový zelený	4	0,0013	hnědý zlatý žlutý	3030	1929
DP	růžový	7	0,0013	šedý zelený	5236	1978
TSF	bílý	21	0,0053	modrý fialový	3928	1925
OD	černý	7	0,0060	šedý bílý rudý	1173	1937

Popis tabulky:

sb.zkratka názvu sbírky

1.....nejfrekventovanější barva ve sbírce

2.....absolutní frekvence nejfrekventovanější barvy

3.....relativní frekvence nejfrekventovanější barvy

4.....barva s frekvencí 1

5.....celkový počet všech slovních tvarů ve sbírce

6.....rok vydání sbírky

JANOVEC, L.: Využití programu Concorde pro tvorbu autorských slovníků. In: VARIA VII. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1998, s. 63 – 70.

KONCOVÁ, M.: Zo slovenskej a francúzskej chromatickej terminológie. In: VARIA VII. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1998, s. 32 – 37.

TOKARSKI, R.: Semantyka barw we wspolczesnej polszczyźnie. Lublin, Wydawnictwo uniwersitetu Marii Curie-Sklodowskiej 1995.

VAŇKOVÁ, I.: O jazykovém obraze světa, bílé vráně a černé labuti. Čeština doma a ve světě, 1998, č. 2, s. 101 – 104.

VAŇKOVÁ, I.: Kognitivně-kulturní inspirace z Polska. Slovo a slovesnost, 60, 1999, s. 214 – 224.

Gramatické myslenie Jána Herkeľa v diele *Elementa universalis linguae Slaviae*

Ludmila Buzássyová

Filozofická fakulta UK, Bratislava

V diele *Elementa* (1826)¹ vytvoril Herkeľ na podklade staroslovienčiny a živých slovanských jazykov umelý dorozumievací prostriedok pre všetkých Slovanov, akési slovanské esperanto. Najväčšia hodnota diela spočíva v zosumarizovaní jazykového materiálu z vtedy dostupných gramatík slovanských jazykov a v jeho komparatistickom spracovaní. Myšlienku umelého vytvorenia kultúrneho jazyka spoločného pre príslušníkov všetkých slovanských národov hodnotíme dnes ako nevedeckú, predsa však nachádzame v tomto diele istú gramatickú koncepciu.

V protiklade k zložitým živým slovanským jazykom, odlišujúcim sa od seba množstvom drobných, ale podstatných rozdielov, chcel Herkeľ vytvoriť predovšetkým jednoduchý jazyk. V snahe po dosiahnutí jednoduchosti postavil Herkeľ svoju gramatickú koncepciu na kombinácii 3 hlavných princípov:

- 1) *princíp redukovania redundantného;*
- 2) *princíp pravidelnosti;*
- 3) *princíp paralelizmu medzi obsahom a formou.*

1) *Princíp redukovania redundantného:* V snahe po jednoduchosti odstraňoval Herkeľ vo svojom jazyku všetko, čo sa mu javilo ako nadbytočné – sú to napr. diakritické znamienka, ktoré označuje ako *accentus* a má pritom na mysli prízvuky, dĺžne a mäkkene – s odôvodnením, že špatia tlač a komplikujú písanie.

¹ *Elementa universalis linguae Slaviae e vivis dialectis eruta et sanis logicae principiis suffulta*, Budae 1826; na tlač povolil cenzor a revízor kníh Anton Tumara dňa 25. 2. 1826.

Najvýraznejšie sa zjednodušovanie prejavuje na morfologickej rovine, a to v redukovaní počtu flektívnych tried. Rozličné koncovky viacerých flektívnych tried (podtried) existujúce v konkrétnych jazykoch vníma Herkeľ len ako nezávažné fonetické obmeny jednej koncovky jednej flektívnej triedy. Napr. rozdiel v zafarbení vokálu koncovky inštrumentálu sg. maskulín *-om/-em* nie je dôležitý, lebo vokály sú prvky, ktoré sa „v ústach používateľov menia“² spôsobom, v ktorom Herkeľ nevidí systém; podstatné je, že spoluhlásky, „kosti slova“³, zostávajú rovnaké. Pre svoj všeslovanský jazyk navrhuje preto Herkeľ jedinú flektívnu triedu a jej koncovky vyberá zo živých jazykov podľa kritéria väčšiny, autoritatívnosti jazyka a zdravého rozumu.

2) *Princíp pravidelnosti*. Ako vieme, každý živý slovanský jazyk zahŕňa popri javoch pravidelných isté množstvo nepravidelných gramatických javov. V rámci ohybných slovných druhov rozoznávame triedy dominantné a nedominantné, vzory produktívne a neproduktívne. Herkeľov univerzálny jazyk má byť natoľko dokonalý, logický a striktný, že v ňom budú existovať len tvary pravidelné a menné a slovesné triedy dominantné. Pre mužské podstatné mená je napr. v nom. sg. dominantná konsonantická koncovka. Substantíva so ženskou koncovkou *-a* typu *sluga* považuje Herkeľ za nepravidelné, nie v zhode s povahou slovanského jazyka⁴. Vytvárajúc pravidelný systém mení ich zakončenie na konsonantické a slovu *sluga* priradzuje správnu podobu nominatívu *slug*. Podobne nahrádza nominatív *sudce* tvarom *sudec*, lebo tvar *sudce* má koncovku *-e* charakteristickú pre neutrá⁵.

Gramatické tvary spravidelňuje Herkeľ nielen úpravou ich *koncovky*, gramatickej časti, ale aj úpravou ich *slovného základu*. Slovný základ by mal mať vo všetkých ohýbaných tvaroch jednotnú podobu. Tak navrhuje skloňovať slovo *posel* v gen. sg. *posela*, nom. pl. *poseli*⁶. V slovesách zas vytvára k 1. os. sg. prézenta *idem* pravidelnú podobu perfekta *idel*, k *možem* – *možel*⁷.

Aby bol vytvorený systém úplný a pravidelný, dopĺňa ho Herkeľ tam, kde nejaký jeho prvok chýba. Ak existuje od slovesa *chodím* frekventatívum *chodievam*, musí existovať aj frekventatívum k slovesu *idem*, a to v podobe *idievam*⁸.

3) *Tretí princíp: paralelizmus obsah – forma*. Na fonetickej rovine sa Herkeľova predstava o ideálnom paralelnom vzťahu (1 obsah resp. význam – 1 forma) prejavuje v požiadavke, aby jednej hláske zodpovedalo jedno písmeno. Preto o. i. zavrhuje grafému *x* a nahrádza ju jej dvojzložkovým ekvivalentom *ks*⁹ – lebo ide o dva zvuky, pre ktoré sú potrebné dve písmená. Znak *x* potom využíva

² Elementa, s. 24, 57, 67, 113.

³ Ibidem, s. 24.

⁴ Ibidem, s. 45.

⁵ Ibidem, s. 46, 47.

⁶ Ibidem, s. 53.

⁷ Ibidem, s. 153.

⁸ Ibidem, s. 152.

⁹ Ibidem, s. 8, 9.

ako grafému pre *ch*. Pri 1. princípe sme spomenuli, že Herkeľ navrhoval odstraňovať diakritické znamienka. Ak tak robil pri vokáloch, nerušilo to jeho koncepciu, preto mu napr. stačila jedna graféma *a* na označenie dlhého aj krátkeho *a*. Avšak v prípade konsonantov, ktoré on sám považoval za nosné, nemohol jednoducho odstrániť napr. mäkčeň z písmena *c* a ignorovať fakt, že jedno písmeno (*c*) označuje dva rôzne zvuky (*c* aj *č*). V takom prípade Herkeľ zavádza do abecedy písmeno z iného druhu abecedy. Dvojicu písmen z latinky *c* – *č* nahradí dvojicou *c* z latinky, *ч* z cyriliky¹⁰; prípadne sám utvorí písmeno, ktoré zodpovedá jeho predstavám – z *prečiarknuté*¹¹ ako znak pre *ž*. Považuje to za logickejšie, ako použiť písmeno s mäkčeňom, t. j. písmeno odlišujúce sa od iného v systéme už existujúceho písmena len nejakým diakritickým znamienkom.

Dôsledné uplatňovanie princípu pravidelnosti a paralelizmu obsah – forma Herkeľa prirodzene vedie k odmietaniu *supletivizmu*. Gramatické tvary 1 lexikálnej jednotky majú byť pri jednom minimálne sa meniacom význame (pri gramatickej alebo lexikálno-gramatickej derivácii) identifikovateľné podľa jednej minimálne sa meniacej formy, a teda sa môžu líšiť koncovkami, ale nie aj slovným základom. Navrhuje preto stupňovať *malý* – *malejší*¹², *dobry* – *dobrejší*¹³ atď.

Podobne sloveso má pri obmieňaní v časoch meniť svoju podobu len v gramatickej časti. Ak je zasiahnutá aj bazová lexikálna morféma, zmení sa forma natoľko, že ju podľa Herkeľa nemožno spájať s významom toho istého slovesa. Tvary prítomného, minulého a budúceho času atematického slovesa byť: *jesem* (*som*), *byl sem* (*bol som*) a *budu* (*budem*) nevníma Herkeľ ako nepravidelné slovesné tvary jedného slovesa, ale ako 3 samostatné oklieštené slovesá, existujúce zakaždým len v jednom čase: sloveso *jesti* v prítomnom čase, *byti* v minulom a *budeti* v budúcom čase¹⁴. Ak by išlo o sloveso s jedným a tým istým významom, nesmela by sa tak podstatne meniť jeho forma.

Princípy, na ktorých buduje Herkeľ svoj umelý jazyk, prenáša aj do existujúcich živých jazykov. Predpokladajúc fungovanie paralelizmu medzi obsahom a formou, vytvára svojské etymológie. Nie všetky sú však nesprávne. Kedy sú jeho etymológie správne? Herkeľ správne vidí pôvod častice *nech* v tvare slovesa *nechaj*¹⁵. Prečo jej pôvod vysvetľuje práve takto? Pretože vysvetlenie zodpovedá princípu paralelizmu obsahu a formy. Význam častice *nech* možno pri zachovaní jednej formy odvodiť z významu slovesa *nechaj*. Kedy sú jeho etymológie nesprávne? Napr. keď jednej forme zodpovedá viac obsahov, t. j. pri lexikálnej homonymii. Dve odlišné slovesá *jest'* a *jestvovat'* považuje za varianty jediného slovesa, pretože majú obe v slovesnej paradigme homonymné (alebo takmer homonymné) tvary: „prézens *jesem*, *jesi*, *jest*, *jesmo*, *jeste*, *jeso* pochádza z témy *jesti*,

¹⁰ Ibidem, s. 8.

¹¹ Ibidem, s. 8.

¹² Ibidem, s. 100.

¹³ Ibidem, s. 102.

¹⁴ Ibidem, s. 141.

¹⁵ Ibidem, s. 143.

čo znamená aj *jest'*¹⁶. Vychádzajúc z jednej formy predpokladá pôvodnú existenciu jedného významu a odvodzuje význam slovesa *jestvovať* od slovesa *jest'*: Človek je, aby jestvoval. Podobne vychádza z jedinej formy a nachádza významovú súvislosť medzi substantívom *mati matere* a infinitívom slovesa *mati'*¹⁷. Substantívum *žena* zas odvodzuje od participia slovesa *hnat'*¹⁸, t. j. *žena* v jeho podaní je tá, ktorú si niekto „uženie“.

Takéto prípady nehodnotíme len ako výsledok Herkeľových limitovaných možností a neznalosti etymológie a historickej fonológie, ale aj ako hľadanie jednoduchej pravidelnosti, poriadku a logiky tam, kde fungujú iné zákonitosti.

Ján Herkeľ bol jedným z tých vzdelancov a propagátorov myšlienky slovanskej jednoty, ktorým história prisúdila až druhoradé postavenie. V kontexte takých postáv, akými boli Bernolák, Dobrovský, Šafárik či Kopitar, to nie je hodnotenie nespravodlivé. Napriek tomu by si jeho gramatika v odbornej literatúre zaslúžila viac než len kurióznú informáciu o tom, že starší a slávnejší slavista Pavol Jozef Šafárik sa o nej vyjadril ako o hypermetafyzickej motlanine¹⁹, či stručné informácie o tom, že Herkeľ na viacerých miestach propaguje myšlienku slovanskej vzájomnosti, rieši v tej dobe aktuálnu otázku voľby spoločného dorozumievacieho prostriedku medzi všetkými Slovanmi a že je tvorcom pojmu panslavizmus.

Literatúra

BERNOLÁK, A.: *Grammatika Slavica*. Posonii 1790.

BERNOLÁK, A.: *Dissertatio philologico-critica de litteris Slavorum*. Posonii 1787.

ČERNÝ, J.: *Dějiny lingvistiky*. Olomouc, Votobia 1996.

DOBROVSKÝ, J.: *Ausführliches Lehrgebäude der Böhmischen Sprache*. Prag 1809.

Encyklopédia jazykovedy. Spracoval Jozef Mistrik a kolektív autorov, Bratislava, Obzor 1993.

HERKEL, J.: *Elementa universalis linguae Slavicae e vivis dialectis eruta et sanis logicae principiis suffulta*, Budae 1826; na tlač povolil cenzor a revízor kníh Anton Tumara dňa 25. 2. 1826.

HORÁLEK, K.: *Úvod do studia slovanských jazyků*. Praha, Nakladatelství Československé akademie věd 1962.

Korespondence P. J. Šafaříka. Vydal V. A. Francev. I. *Vzájemné dopisy P. J. Šafaříka s ruskými učenci*. Praha 1927.

List P. J. Šafaříka J. Kollárovi 1. 3. 1826. *Časopis českého museum*, t. j. *Časopis vlastenského Museum v Čechách (ČČM)* I, 1874, 63 – 69.

LINDE, S. B.: *Słownik języka polskiego* I. Lwów 1854.

MAŤOVČÍK, A.: Ján Herkeľ a jeho jazykovedné dielo. *Jazykovedný časopis*, XII, 1961, 1, s. 62 – 70.

MAŤOVČÍK, A.: Príspevok k životu a dielu Jána Herkeľa. *Historické štúdie*, IX, 1964, s. 5 – 28.

¹⁶ Ibidem, s. 141.

¹⁷ Ibidem, s. 64.

¹⁸ Ibidem, s. 153.

¹⁹ List P. J. Šafaříka J. Kollárovi 1. 3. 1826. *ČČM* I, 1874, s. 64.

Miesto papyrusových a pergamenových fragmentov v textovej kritike Démosthenovej 1. a 2. reči proti Filippovi a ich prínos pre constitutio textus

Jana Grusková

Filozofická fakulta UK, Bratislava

Komplikovanej textovej tradícii najväčšieho rečníka starovekého Grécka Démoshtena bola v posledných storočiach venovaná nemalá pozornosť (E. Drerup, G. Pasquali, H. Erbse, D. Irmer, L. Canfora, H. Wankel a i.). Často sa rozchádzajúce závery vedeckých bádání o niektorých otázkach, napr. o otázke preferencie najstaršieho kódexu S (Parisinus 2934, 9./10. st.), o archetype či dvojitej redakcii tretej reči proti Filippovi, sú dôkazom toho, na akých krehkých základoch stoja vybudované teórie.¹

Od systematického spracovania celej Démosthenovej textovej tradície nás delí ešte mnoho. Iba časť z vyše 250 stredovekých kódexov, spísaných v diele L. Canforu *Inventario dei manoscritti greci di Demostene* (1968)², bola spoľahlivo skolacionovaná a boli stanovené, pokiaľ to d'alekosiahla kontaminácia dovoľovala, ich vzájomné vzťahy. Keď sa teda novší vydavatelia kritických vydaní obmedzovali pri konštitúcii textu na stále menší počet kódexov, spočívalo to skôr na skúsenostiach nadobudnutých skúmaním variantov pri práci s dovtedy známou časťou tradície, než na metodicky podložených poznatkoch.³ Sta-

¹ E. DRERUP, *Antike Demosthenesausgaben*, Philologus, suppl. VII, Leipzig 1899, s. 533–588; Idem, *Vorläufiger Bericht über eine Studienreise zur Erforschung der Demosthenesüberlieferung*, Sitzungsberichte der kgl. bayerischen Akademie der Wissenschaften 3 (1902), s. 287–323; G. PASQUALI, *Storia della tradizione e critica del testo*, Firenze 1952², s. 269–294; H. ERBSE in: *Geschichte der Textüberlieferung I (Sammelband)*, Zürich 1961, s. 262–264; Idem, *Gymnasium* 85 (1978), s. 468–471; D. IRMER, *Zum Primat des Codex S in der Demostheneskritik* (Diss., Masch.), Hamburg 1961; Idem, *Beobachtungen zur Demosthenesüberlieferung*, Philologus 112 (1968), s. 43–62; Idem, *Zur Genealogie der jüngeren Demostheneshandschriften, Untersuchungen an den Reden 8 und 9*, Hamburg 1972 (Hamb. Phil. Stud. 20); H. WANKEL, *Demosthenes, Rede für Ktesiphon über den Kranz, Kommentar*, Heidelberg 1976, s. 63–82; W. BÜHLER, *Tendenzen nach-demosthenischer Bearbeitung der 3. Philippischen Rede des Demosthenes*, in: Kyklos, FS R. Keydell, 1978, s. 59–77; L. CANFORA, *Formazione del „corpus“ demostenico e primi inventarii*, in: *Annali della Facoltà di lettere e filosofia dell' Università degli Studi di Bari* 12 (1967), s. 57–64; Idem, *Discorsi e lettere di Demostene, vol. I: Discorsi all'assemblea (I–XVII)*, Turin 1974, s. 65–98; M.W. HASLAM, *A problem in the history of the transmission of texts exemplified in Demosthenes*, Liverpool Class. Monthly 1 (1976), s. 9–10, i ďalšie práce.

² L. CANFORA, *Inventario dei manoscritti greci di Demostene*. Proagones. Collezione di studi e testi a cura di Carlo Diano. Studi 9. Padova 1968.

³ WANKEL, *Kranzredekommentar*, s. 63.

roslivejšie kolácie rukopisov a vyčerpávajúcejšie vedecké práce existujú dodnes, žiaľ, iba pre niekoľko rečí.⁴

V posledných desaťročiach, snáď už storočiach, bola textová tradícia rečníka obohatená o nových svedkov – staroveké papyrusové a pergamenové fragmenty. Ide o zlomky papyrusových zvitkov a papyrusových a pergamenových kódexov egyptského pôvodu s odpismi Démostenových rečí. Hoci sú tieto texty značne fragmentárne a rôznej kvality, zohrávajú pri textovokritickej práci významnú úlohu, pretože jej dodávajú potrebnú hĺbku. Najstaršie z nich delí od najstaršieho stredovekého kódexu viac ako tisíc rokov. Nové skutočnosti, ktoré vyniesli na svetlo, prispeli v signifikantnej miere k posledným opisom Démostenovej textovej tradície a jej dejín.

Podľa existujúcich súpisov a publikácií prekročil počet Démostenových papyrusových a pergamenových fragmentov už 140. K nim možno pripojiť skupinu fragmentov obsahujúcich rôzne rétorické texty, citáty, parafrázy a pod., či pojednania o rečníkovom živote. Zo všetkých gréckych prozaikov je práve tento slávny rečník reprezentovaný najväčším počtom zachovaných antických fragmentov. Tri pochádzajú z 1. st. pred Kr., ostatné z časového rozpätia medzi 1. a 6. storočím po Kr. Zvláštnu pozornosť si pre svoj vek zasluhuje školský text z 2. storočia pred Kr., ktorý obsahuje citát z reči *O venci* § 252, ako aj rečnícke cvičenie z 3. storočia pred Kr. založené na reči *Proti Leptinovi*.

Fragmenty objavené do roku 1921, dohromady 50, spracoval vo svojej dizertácii *Demosthenis fragmenta in papyris et membranis servata* (Leipzig 1921) Bernhard Hausmann. Táto cenná, doposiaľ jediná systematická a rozsiahlejšia práca o Démostenových starovekých papyrusoch a pergamenoch (spolu s textami zlomkov), dlhé roky uchovávaná iba v jedinom rukopisnom exemplári v Universitätsbibliothek Leipzig, bola vydaná až o vyše polstoročia neskôr Rosariom Pinaudim v *Papyrologica Florentina IV* (1978, Pars I) a VIII (1981, Pars II). Hausmann si uvedomoval, že pre správne pochopenie komplikovanej Démostenovej textovej tradície je dôležité systematicky skúmať: „*quae intercedat ratio inter fragmenta illa et codices Demosthenicos disserentes, num quid ex iis lucrari possimus in codicibus nostris recensendis vel quemadmodum ad textum constituendum illis sit utendum*“⁵, teda aký je vzťah medzi fragmentmi

⁴ Napr. IRMER, *Zur Genealogie* (v. pozn. 1); D. M. MACDOWELL, *Demosthenes Against Meidias* (Or. 21), Oxford 1990, s. 57–80; R. PASSWEG, *The Manuscript Tradition: Demosthenis in Timocratem, Oratior 24*. Diss., Univ. of New York 1975; R. CLAUAUD, *Démosthène. Discours d'Apparat. Épitaphios, Éroticos*. Texte établi et traduit par R. Clavaud, Coll. Budé, Paris 1974; M.R. DILTS, *Scholia Demosthenica*, Vol. I, II, Leipzig 1983, 1986.

⁵ HAUSMANN, Pars I, s. 9.

⁶ Napr. H. WANKEL, *Zu dem neuen Yale Papyrus mit Demosthenes 8.6*, ZPE 102 (1994), s. 194 a jeho poznámka k R. BABCOCK, *Demosthenes, De Chersoneso* (P. Ct. YBR inv. 1348, pl. I.1), ZPE 100 (1994), s. 45–46; takisto L. KOENEN, *P. Rainer Cent I 21*, s. 60, pozn. 1 ad Th. Vlachodimitris, ZPE 8 (1971), s. 133–136.

a stredovekými kódexmi, či z nich možno pre recenziu stredovekých kódexov niečo získať, či ako majú byť využité pre konštitúciu textu.

Od roku 1921 však počet Démostenových fragmentov, roztrúsene publikovaných v rôznych sériách a periodikách, takmer trojnásobne narástol. Kvalita ich porovnania s ostatnou tradíciou, predovšetkým so stredovekými rukopismi, nie je vždy uspokojivá. Niektorí editori nepodrobili text spoľahlivej kolácii, ale vychádzali iba z kritických aparátov jedného či dvoch vydání, a to nie vždy tých najspoľahlivejších, za aké možno napr. pre reči 1–19 pokladať Fuhrovo teubnerské vydanie. Takéto porovnania miestami neodrážali skutočnú situáciu a viedli k mylným záverom.⁶

Inšpirovaná Hausmannovou prácou a ním zvolenou metódou a na druhej strane podnietená nedostatkami doterajšieho stavu bádania som sa podujala (v rámci svojej dizertačnej práce) systematicky spracovať a podrobiť analýze všetky zachované antické fragmenty dvoch Démostenových rečí – *Prvej a Druhej reči proti Filippovi* (In Philippum I a II, t. j. or. 4 a 6). Za úlohu som si stanovila na základe čo najspoľahlivejšej kolácie antických textov s ostatnou tradíciou, predovšetkým so stredovekými rukopismi, skúmať ich miesto v textovej kritike týchto dvoch rečí a posúdiť ich prínos pre constitutio textus.

Prvá reči proti Filippovi, presnejšie zlomky z nej, sa nám zachovala na 9 fragmentoch, z nich 7 pochádza z papyrusových zvitkov a 2 z papyrusových kódexov. *Druhá reč proti Filippovi* je zachovaná na 6 fragmentoch; 2 sú z papyrusových zvitkov, jeden z pergamenového kódexu a 3 z papyrusových kódexov, pričom 2 z nich patria k tomu istému hárku.

In Philippum I: (1) P.Oxy. XV 1810 (§§ 2, 4, 7–8, 13–15, 18–19, 21, 23–24, 31–41, 43, 45–51), 2. st. po Kr. (in.), Oxyrhynchus, papyrus; **(2)** P.Sorb. I 6 (§§ 4–7), ca. 200 po Kr., pôvod neznámy, papyrus; **(3)** P.Oxy. LXII 4314 (§§ 4–5, 7–9, 47), 1./2. st. po Kr., Oxyrhynchus, papyrus; **(4)** P.Oxy. LXII 4318 (§§ 12–14), 2./3. st. po Kr., Oxyrhynchus, papyrus; **(5)** P.Oxy. LXII 4319 (§§ 25–29), 2. po Kr., Oxyrhynchus, papyrus; **(6)** P.Gen. 3 (§§ 26–27, 28–29), 4. alebo 5. st. po Kr., pôvod neznámy, codex papyraceus; **(7)** P.Oxy. LXII 4320 (§§ 46–47), 3. st. po Kr., Oxyrhynchus, papyrus; **(8)** P.Wash. Univ. II 66 (§§ 47, 50–51), 2. alebo 3. st. po Kr., Oxyrhynchus, codex papyraceus; **(9)** P.Oxy. LXII 4321 (§§ 47–51), 2. st. po Kr., Oxyrhynchus, papyrus.

In Philippum II: (1) P.Oxy. LXII 4323 (§§ 1–2, 6–7), 3. st. po Kr., Oxyrhynchus, codex papyraceus; **(2)** P.Amh. II 24 (§§ 1, 5), 4. st. po Kr., pôvod neznámy, codex membranaceus; **(3+4)** P.Rainer Cent. I 21 (§§ 3–6, 10–12) + P.Köln IV 183 (§§ 6–9, 13–15), 3./4. st. po Kr., pôvod neznámy, codex papyraceus; **(5)** P.Oxy. LXII 4324 (§§ 25–26), 1./2. st. po Kr., Oxyrhynchus, papyrus; **(6)** P.Hamb. Inv. Nr. 753 Verso (§§ 31–35), 2. st. po Kr., pôvod neznámy, papyrus.

Všetky fragmenty boli publikované v tomto storočí. R. A. Pack v *The Greek and Latin Literary Texts from Greco-Roman Egypt* (1965²) uvádza ešte iba tri

z týchto fragmentov; dva z nich spracoval už Hausmann vo svojej dizertácii. Posledných sedem bolo publikovaných až v roku 1995 v 62. zväzku série *The Oxyrhynchus Papyri*.

Pokiaľ ide o stredovekú rukopisnú tradíciu týchto dvoch rečí, obsahuje podľa Canforovho súpisu 132 mss. text reči In Philippum I a 109 mss. In Philippum II. Vzhľadom na Sinkewiczove *Manuscript Listings for Authors of Classical and Late Antiquity* (1990) bude ich konečný počet ešte vyšší. Tu treba spomenúť, že zo štyroch hlavných stredovekých kódexov, a to Parisinus 2934 (S, 9./10. st.), Marcianus 416 (F, 10. st.), Augustanus 1, teraz Monacensis 485 (A, 10. st.) a Parisinus 2935 (Y, 10. alebo 11. st.), sa nám A zachoval pre 1. reč proti Filipovi iba v §§ 1–3 a 28–51, zatiaľ čo Y začína až od reči 7 § 19; jeho nezachovaná časť bola doplnená rukou zo 14. alebo 15. storočia. Rovnako doplnila mladšia ruka A, až po 4 § 28 (t. j. fol. 1–26).

Stredoveká textová tradícia rečníka teda nebola doposiaľ v celosti systematicky spracovaná – pre veľkú náročnosť je to úloha vyžadujúca roky mravčej práce celého radu odborníkov, no snáď sa raz dočkáme jej výsledkov. Pri svojich bádaniach vychádzam zo spoľahlivých vedeckých prác a svedomitých kolácií predchádzajúcich období; moje úsilie však bude prirodzene a nevyhnutne smerovať k overeniu skúmaných čítaní priamo v stredovekých rukopisoch, resp. v ich reprodukciách.⁷

Pre prehľadnosť situácie v textovej tradícii zachovaných textových častí som ako prvý krok zostavila tabuľku miest, na ktorých sa podávajú antické fragmenty čítania odlišné od ostatnej tradície alebo kde panuje v tradícii (prípadne v čítaniach prijatých do novších kritických vydání)⁸ nejednotnosť. Pravdaže práve jednotnosťou tradície sa vyznačujúce znenia textu, ktoré možno zároveň bez pochybností vnímať ako originálne, obsahujú v sebe pre textovú tradíciu rečníka signifikantnú výpovednú silu. Jasným dokladom toho, že Démostenova textová tradícia mala už v staroveku nejednotný charakter, sú paralelne zachované miesta; na druhej strane boli niektoré čítania viackrát doložené ako doposiaľ jediné antické varianty.

Uvedené fragmenty predstavujú to, čo sa nám z priamej antickej textovej tradície týchto dvoch rečí doposiaľ zachovalo. Pre lepšie poznanie osudov Dé-

⁷ Samozrejme, pokiaľ to možnosti dovoľia; rukopisy sú totiž roztrúsene uchovávané v mnohých svetových knižniciach, a teda nie sú pre bádateľa ľahko dostupné.

⁸ I. BEKKER (Oxford 1823, Berlin 1824), W. DINDORF (Oxford 1846), I. BEKKER (Leipzig 1854, editio stereotypa), J. TH. VÖMEL (Halle 1857), W. DINDORF (Leipzig 1871), F. BLASS (Leipzig 1885), S. H. BUTCHER (Oxford 1903), K. FUHR (Leipzig 1914), M. CROISSET (Paris 1924–25).

Rozdiely v texte prijatom editormi do jednotlivých vydání, ktoré možno miestami sledovať, pramena v značnej miere z nejednotnosti postojov k riešeniu jednotlivých otázok komplikovanej textovej tradície, ako je napr. už spomínaná otázka preferencie kódexu S či otázka dôležitosti vedľajšej textovej tradície pre konštitúciu textu (Blass) a pod..

mosthenovho textu a pre získanie čo najspofahlivejšej základne pre jeho konštituovanie je ich podrobné spracovanie nevyhnutným predpokladom. Do akej miery ich poznanie vplyvní znenie jednotlivých miest, pokúsim sa posúdiť v nasledujúcej etape svojho bádania. Jednako bez systematickej analýzy a vyhodnotenia prínosu *všetkých zachovaných starovekých fragmentov* niet cesty k zostaveniu nového kritického vydania Démostenovho diela. Rada by som svojou prácou k tomu aspoň v malej miere prispela.

Elementy stylistyki w gazetach rękopiśmiennych z XVII i XVIII wieku

Katarzyna Zawilska

Instytut filologii polskiej, Olsztyn

Gazety rękopiśmienne z lat 1671 – 1772 zgromadzone w Archiwum Państwowym w Toruniu należały do gatunku pośredniego między listem a gazetą drukowaną. Od listów różniły się jednak znacznie, mimo iż kształtem formalnym zbliżone były do korespondencji. Brak w nich indywidualnej więzi między nadawcą a odbiorcą, zainteresowania autora sprawami adresta, podpisu autora (przypadki umieszczania nazwisk przez korespondentów zdarzały się niezmiernie rzadko), informacji na tematy dotyczące nadawcy. Wolne były od kurtuazji, tytułomani, konwencjonalnych pochlebstw dla adresata. Gazety charakteryzowały się też periodycznością.

Podając analizę stylistyczną utworu nie można pominąć informacji na temat autora tekstu czy gustów stylistycznych danej epoki literackiej (Kurkowska – Skorupka, 1959, s. 19). Mimo że, na przykład, autorów gazet było wielu, łączyło ich dużo wspólnych cech w zakresie wykształcenia i mentalności (Maliszewski, 1990, s. 35). Korespondenci musieli mieć w miarę sprawnie i poprawnie posługiwać się językiem, choć pisanie gazet nie wymagało wielkiego kunsztu literackiego. Równocześnie każdy z nich wywierał jakiś indywidualny wpływ na powstawanie poszczególnych nowin.

Gazety rozwijały się poza kontrolowaną sferą pismnictwa, wolne były od rygorów cenzury politycznej, kościelnej czy obyczajowej. To nie pozostawało obojętne na podejmowaną tematykę i sposób jej przedstawienia (każda informacja po kilku dniach traciła swoją aktualność). O wyborze faktów decydował sam autor, a swoboda w doborze tematu łączyła się ze swobodą sposobu pisania. Nierzadko posługiwano się skuteczną ekspresją w celu zawładnięcia wyobraźnią odbiorcy, rozbudzenia jego ciekawości i potrzeby dalszych informacji. Sam materiał informacyjny, który miał zaspokoić zainteresowania czytelników, narzucał swoistą „poetykę dziennikarską” i formę przekazu: często diariuszowy

tryb notowania wydarzeń i komentowanie ich z własnego punktu widzenia. Szeroki krąg tematyczny spowodował niejednorodność gatunkową badanych tekstów, stosowanie różnych możliwości wypowiedzi. Autorzy relacji nie ulegli zaleceniom ówczesnych podręczników retoryki i epistolografii, które „zawierały jedynie konwencjonalne formuły przystosowane do różnych okoliczności, prymitywne konstrukcje oparte na kilku ogranych schematach” (Klimowicz, 1980, s. 35).

W analizowanych gazetach da się wyróżnić dwie warstwy składniowo-stylistyczne: narracyjną (przeważa w tekstach) i retoryczną.

Warstwa narracyjna odbija z jednej strony swoistą gadatliwość autorów (redaktorzy piszą nie tylko o wydarzeniach, ale na przykład o życiu towarzyskim), a z drugiej – zwięzłość narracji. O zwięzłości narracji decydowały względy praktyczne: „oszczędność czasu korespondenta, koszty papieru, wysokość opłaty pocztowej” (Kaleta, 1972, s. 9). Stąd też wynikała prostota stylu bliska żywej mowie, której niejednokrotnie sprzyjał pośpiech. Zgodnie z praktyką żywej mowy autorzy nie zawsze pamiętają o regułach składni, potrzebie budowy poprawnych zdań. Niemalże więc w badanych tekstach anakolutów i innych potknięć składniowych, zwłaszcza w tekstach pochodzących z XVII wieku.

Przeważają zdania podrzędnie złożone o dużym stopniu hipotaktyczności. Czasem obserwuje się symetrię składniową z finalną pozycją orzeczeń, wzorowaną na łacińskiej szkole retoryki (zob. Skubalanka, 1984, s. 200):

Maią y Gościńieć krakowski na wiedziec y narobiwszy z tego powracac maią XIII 35. 103;

Stanął Dekret aby Żydow z Xięstwa Mazowieckiego wypędzono y żadnym praetextem nieprzechowano 3352. 891;

(...) czego się jako widzę nieobeydzie XIII 23. 678;

(...) frequentya Senatorow nie mogła bydz większa iako była XIV 39.

Zaczęło się dobrze zaczęło y dobrze Skonczyło XIV 39. 48;

ktorych zniósł by był wżytkich, gdyby ich jedna baba nieprzestrzegła była 1793. 31.

Do kolokwializmów należą stałe związki frazeologiczne, które ukazują różne środki ekspresji językowej. Część z tych związków przetrwała do dzisiaj, niekiedy w zmienionej formie:

bo nie mogło WMMPanom zmieszcic się w głowie XIII 23. 546;

ia od tego umyвам ręce VI 21. 290;

Ichmm P.P. Sapiehowie czynią sobie nadzieję 1703. 5;

bo toniacy y brzytwy się trzyma XIII 23. 546;

na te Strone rzucał oczami przypatrując się ludowi XIII 34;

ktore bardzo ją nieśmak Heretyką 3348. 65;

Drugi Pistolet spalił na Ponewce XIII 33. 29;

w żywe Oczy Cefarz JM fobie drwi VI 21. 276;

Sąsiedzi (...) naten kawałek chleba, ktory Sasowie niedojedli zęby sobie ostrząć VI 21. 276.

W opisie walk, scen batalistycznych, gwałtów i grabieży czy w wiadomościach sensacyjnych, kryminalnych widać rozmach, werwę uzyskaną dzięki prozie czasownikowej, oddającej dynamizm sytuacji. Wyrażenia i zwroty potoczne podnoszą żywość i plastykę wypowiedzi:

Kozaków Tysiąc wyciął, kilka Tylko żywcem zostawił dla oddania ImP. Hetmanowi 3349. 572;

Imc P. Starosta Grabowiecki z dywyżyą fwoją ztrzepał mocno [Wołoszę], tak dalece, że uciekać musieli 1703. 5;

co żywo do Koni się brało na Echo VI 21. 255;

ale y woczach swoich straciwszy Fortecę sąm wnocy sromotnie Vciekł XIV 39. 4;

zapędziwszy Moskwę za Dniepr obrocili się zewszystką potęgą XIV 39. 6;

była tedy trwoga w Obozie, bito z armat XIII 33. 508;

Uczynili Okrzyk rozsiekać ich XIII 34. 12;

P. Woiewoda Malborski zbity y ujufzony biegł VI 21. 256.

Szczególłą inwencję językową autorów widać w sposobie przedstawienia Turcji i jej mieszkańców oraz powiązanych z nimi politycznie i kulturowo Tatarów. Soczysty język, nasiąknięty jest pierwiastkami sarmackimi (m. in. zaścian-kowym prowincjonalizmem, pieniactwem, niezdolnością do kompromisu, nienawiścią do innowierców), dosadnymi epitetami (choć redaktorzy raczej stro-nią od wulgaryzmów), które służyły nie do rzeczowego określenia państwa, cech religii czy samych muzułmanów, ale do uwypuklenia, a nawet wyjaskrawie-nia pewnych właściwości tego narodu i zaakcentowania stosunku korespon-dentów do omawianego zagadnienia:

jednak tych Piekielników Tatarów żadna incommodiras zatrzymać nie może VI 21. 360;

halastra Tatarska udała się XIII 35. 103;

daremną ambicyą Poganskich Monarchów (...) bo niskie onych dusze, pełne boiaz-ni Serca, puste pod ogromnemi zawoiami głowy, podle w cieniach XIII 23. 281v;

Sołtan syn przekłetej Cesarza tureckiego, towarzysz Luciperowskiej przepaści pie-kielnej (...) Podrzutek Grecki, Macedonski, Kucharz Babilonski, Słosarz Hierosolimski, Kował kolasnik Aleksandryjski, Kolbaka Ormińska XIII 34;

skupiło się tego hultajstwa na 7000 1703. 31v.

W częściach retorycznych badanych tekstów: wypowiedziach o charakterze politycznym, często cytowanych mowach sejmowych, powitaniach, listach wi-dać wzory starożytnych dzieł. Przejawiają się one między innymi w składni: rozbudowanych zdaniach podrzędnych wymagających użycia różnych wskaź-ników zespolenia, szyku orzeczenia oraz makaronizowaniu:

Co mi na moy List odpisał ImPan Gostomski Komunikuję WMPanu Jego Listu, więc potrzeba citisjme napisać ad Nobilem Magistratum, ut informet, iezeli P. Estka wydał osob-ny Termin do Trybunału y iezeli jest Jego Relacya zeznana w Grodzie, którą wyiawszy dopie-ro niechay wydadzą odemnie Termin, prout in simili Causa z ImP. Konopką. 3356. 429;

Jako zaden z Chrzescianskich Monarchow z tak wielkimi osoby swoiey fatygami y niewczasami, a z mnieyszym zdrowia bezpieczenfiwem nie zaslonia się za Narod od Boga powierzony, niema tak bystrego y z Wiatrem się rownaiącego Nieprzyaciela, który oraz parat, et disparet, ferit et perit, iako WKMPMM, tak tesz niezdolnosc moia nie zdobędziesz na wiele slow ani Conceptow, ktoremy bym godnie mógł podziękowac za niewypowiedziane WKM przeciwko tey Oyczyźnie Dobrodzieystwa: Compendisfi przyznam, szczerze iakom powinien, ze w Ojobie WKM habemus Patremet Regem, memorem Nojtri, oblitum Sui, wojenney WKM rady za opanowaniem Soroki y Niemca weneramur y Magnalia XIII 23. 39.

Autorzy odwołując się do wzniosłych uczuć patriotycznych, skłaniają do zgody, miłości ojczyzny, wykorzystują ekspresywne funkcje pytań retorycznych i zdań wykrzyknikowych:

*Trzeba się nam ująć za ręce XIII 23. 253v;
Concordia w fercach Nażyżych XIII 23. 356;
w Nieprzyacielałach strach, boiażn, a u Nas ochotne posłuszen stwo XIII 23. 281v;
Niewiemy co się z nami dzieje, niewiemy Kto Nam Oczy zamydlił, czy masłoku Tatarskiego dodał: tak nas oziąneli y ochłonełi ze się postrzec y dac rady sobie jedni niemożemy, drudzy niesmiemy VI 21. 275.*

W surowych, moralistycznych rozważaniach o historii, nasyconych realiami polskiej kultury i obyczajowości, pojawiają się porównania, przenośnie, historyczne aluzje, sentencje, oddające często ton niewiary i zagubienia:

*Polak y poszkodzie głupi VI 21. 237;
bardziej Smiechu niz acceptatyej godne XIII 35. 511;
Doduszą do konca tę utrapioną wolnosc XIII 23;
niemajż Nadziej pokoju XIII 33. 960;
Wfżyscy Nas lekce wazą, Samsiedzi się z nas smieją VI 21. 276;
Naši Panowie Polacy Malkontenci XIII 35. 397;
w potrzebie owo Rzymka między niemi otworzyła się dictatura XIII 35. 974;
zycie Ludzkie przez Miłosci y uprzemey chęci nie iest prawdziwym zyciem, lecz zda się bydz gorszą śmiercią XIII 23. 316v;
domowe niesnaski chcą Nas osłabic, osłabionych zabic VI 21. 275;
zostaiemy w trwodze XIII 35. 150;
Człowiek podciwy płacze widząc ich figle y takie nawolnosc Zasadzki oczywiste XIII 33. 961.*

Jedynym ratunkiem w nieszczęściu staje się wołanie do Boga, jedynego Sprawiedliwego Sędziego zachodzących wydarzeń. Tu autorzy wykorzystują formuły przypominające porzekadła-zaklęcia (por. Wiśniewska, 1977, s. 125):

*ale z Łaski Bozey Vcichło XIII 33 (1696);
Z dział biią Ku Woysku, ale z Łaski Bozey nieszkodliwie XIII 33. 579;
Nadzieia w Bogu ze ich dobędą XIII 33. 579;*

*bac się trzeba Boga XIII 23. 397;
piszą (...) iako bŷ Krol Perski wojnę miał declarować Turcynowi co zdarz Boże
XIV 39. 1v;*

*Szczegulnemu tylko Boskiemu dzelu wsczyscy nawet y Sami Turcy przyznaią ten
vpadek Czeheryna XIV 39. 4;*

*Uydzie ta Galantomia in Pseudopolitia tego Swiata, ale przekłeta jest u P. Boga
3348. 284.*

Gazety rękopiśmienne tworzone w określonych warunkach zewnętrznych okazały się bardzo ciekawe pod względem stylistycznym.

Zwraca uwagę synkretizm stylistyczny badanego materiału – przenikanie się elementów stylu literackiego, publicystycznego i potocznego. Z jednej strony autorzy ujawniają trzymanie się wzorów łacińskiej szkoły retorycznej, z drugiej zaś – posługują się świadomie ekspresją w celu nie tylko zawładnięcia wyobraźnią odbiorcy, ale również kształtowania jego postawy. Redaktorzy narzucają przecież czytelnikom gazet swój sposób wyboru i ujęcia tematu oraz komentarz opisywanych wydarzeń. Sposób myślenia autorów tekstów odzwierciedla się w sposobie pisania analizowanych rękopisów.

Literatura

KALETA, R.: Wstęp do: T. Ostrowski, Poufne wieści oświeconej Warszawy. Gazetki pisane z roku 1782. Wrocław 1972.

KLIMOWICZ, M.: Oświecenie. Warszawa 1980.

KURKOWSKA, H. – SKORUPKA, S.: Stylistyka polska. Warszawa 1959.

MALISZEWSKI, K.: Obraz świata i Rzeczypospolitej w polskich gazetach rękopiśmiennych z okresu późnego baroku. Toruń 1990.

SKUBALANKA, T.: Historyczna stylistyka języka polskiego. Wrocław 1984.

WIŚNIEWSKA, H.: Polszczyzna potoczna a urzędowa w XVII-wiecznych księgach lubelskich. Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej, t. 16, 1977, s. 117 – 135.

O ženách a mužoch: Poznámky o komunikačných stereotypoch

Juraj Rusnák

Filozofická fakulta PU, Prešov

Ruch, ktorý dotvára kolorit života na bežnom mestskom sídlisku v poobedňajších hodinách, v podvečer zvyčajne tichne. Dôvodom nie je len príprava rodín na ďalší pracovný deň – skupinky šantiacich sa detí a prizierajúcich sa starostlivých mamičiek sa vytrácajú z chodníkov a ihrísk aj v čase dovoleníek. V podvečerných hodinách – v lete i v zime – sa táto klientela presúva do oby-

vačiek svojich bytov, aby v prítomí modrastého šerosvitu televíznej obrazovky sledovala ďalší diel nekonečnej ságy o osudoch slepeho dievčaťa, ktoré bojuje o svoje životné šťastie.

Sledovanie televíznych seriálov tak nadobúda charakter kultúrno-sociálnej izoglosy: komunikačný stereotyp pokračuje aj v ďalších hodinách, obmieňa sa len zloženie účastníkov komunikačného rituálu – televízia večer vysiela priamy prenos z dôležitého futbalového zápasu. Proces ritualizácie je úspešne zavŕšený: v oboch prípadoch sa tvorí databanka pre konverzačné témy zajtrajšieho dňa.

Odoslanie, prenos a príjem informácie ako „správy redukujúcej stupeň neurčitosti systému“ (Shannon, 1948; pozri aj Gerbner, 1989) nadobúda v prostredí s výraznými sociálnymi, kultúrnymi a psychologickými parametrami často podobu komunikačných stereotypov. Expedient i percipient sa tu pohybujú v zónach vysokej komunikačnej prediktability: televízny seriál svojou myšlienkovou trivialitou sníma z diváka bremeno interpretácie a umožňuje saturovať iné kultúrno-sociálne, ale aj emocionálne potreby. Proces kódovania a dekódovania tu prebieha viac v konotatívnych než v denotatívnych znakových pásmach a umožňuje formovanie komunikačných rituálov, formálne manifestovaných prítomnosťou ritualizovaných insignií, dekorácií a rekvizít (a to nielen v rečovom, ale aj v neverbálnom správaní účastníkov komunikácie – porov. Rusnák, 1997, 1998).

Kultúra spoločnosti si takéto komunikačné stereotypy permanentne utvára ako prostriedok uľahčujúci (a odľahčujúci) medziľudskú komunikáciu (pojem „kultúra“ v takomto chápaní vnímame nie ako statický inventár „kultúrnych artefaktov“ doterajšieho vývoja ľudskej spoločnosti, ale ako „čítanie textov“, teda proces neustáleho vytvárania významov našej sociálnej skúsenosti, v ktorej sa ukladajú masovo medializované produkty, ale aj tovar, oblečenie, jazyk, mýty a štrukturalizované sociálne obrady – McQuail, 1999).

Kultúrno-sociálne stereotypy formujú, domnievame sa, aj jednu z najdôležitejších sociálno-psychických väzieb vnútri spoločnosti – vzťahy medzi mužmi a ženami. Komunikácia medzi mužom a ženou je vo všeobecnosti silne fixovaná kultúrnymi stereotypmi – prítomnosť ustálených „vzorcov správania“ (Nakonečný, 1995), ktoré vo vzťahoch medzi mužmi a ženami fungujú, umožňuje vznik komunikačných stratégií s vysokým stupňom predvídateľnosti. Inak povedané, ženy a muži komunikujú v ustálených komunikačných situáciách podľa vopred definovaných „scenárov“ a ich komunikačná aktivita preto nadobúda podobu dramaturgickej činnosti.

Muži a ženy v konverzačných rituáloch

Je zrejmé, že najvýraznejšie sa prejavujú kultúrno-sociálne stereotypy práve pri zdvorilostnej komunikácii, pri spoločenskom styku. Konotatívna povaha obsahu komunikácie je v týchto prípadoch zrejma – inak budeme rozumieť obsah komunikátu *Stále len prší a prší...*, keď odznie v predpovedi počasia, a inak,

keď je súčasťou rozhovoru známych pri ceste domov z práce. Všeobecné pravidlá konverzačných rituálov takéto rozhovory zvyčajne tematizujú (počasie, práca, deti a pod.) a dokonca predpisujú, akým spôsobom treba celú „hru“ odohrať (bližšie o tom pozri naše poznámky o tzv. konverzačnom optimizme, resp. pesimizme – Rusnák, 1998). Konverzačné rituály indukujú predovšetkým sociálny a kultúrny hodnotový status spoločnosti (odpovedať na „prvý výstup“ v konverzačnom rituáli – na otázku *Ako sa máte?* – je v tejto kultúre „vhodné“ v pásme neutrálnej až negatívne reagujúcej repliky – teda *Ujde to... Dá sa to vydržať... Nezaškodilo by, keby bolo lepšie...* a pod., zatiaľ čo v iných zvykových kultúrach je povinnosťou odpovedať optimistickou, stav vecí zdanlivo zlepšujúcou replikou, napr.: *It's O.K.... It's great!* a pod.; na tomto mieste ponechávame bokom časté, hoci, podľa nášho názoru, zbytočné hľadanie odpovede na otázku, ktorý druh „konverzačného kamuflovania“ je, takpovediac, validnejším, či dokonca vhodnejším; pripomíname len, že konverzačný rituál funguje len ako fikcia, ako „hra“, a jeho doslovné dekodovanie skôr zneprehľadňuje interpretáciu pravidiel kultúry, ktorú reprezentuje).

Konverzačný rituál ako zreteľná manifestácia kultúry predstavuje zložitú štruktúru verbálnych vyjadrení, ale aj úkonov a gest a vo svojom jadre („nukleus komunikačného rituálu“, charakteristický extrémnou multivokaliťou a centrálnou pozíciou v štruktúre komunikačného rituálu – Turner, 1972) kóduje aj sociálne a psychologické vzťahy medzi mužmi a ženami v príslušnej kultúre. Britský antropológ Stephen Borgatti uvádza pri analýze konverzačných rituálov aj také typy ritualizovaného správania, v ktorých je dramaturgia ovplyvnená skutočnosťou, či konverzuje len muži alebo len ženy – rituál vzájomného ospravedľňovania sa (*I am sorry...*) používajú podľa tohto autora omnoho častejšie ženy než muži: zatiaľ čo u mužov je zvyčajne interpretovaný ako krajný prostriedok priznania si viny, v žensko-ženskej konverzácii uľahčuje rozhovor a smeruje k rozdeleniu „viny“ medzi účastníkov komunikácie. Podobne vyjadrenie rozličných stupňov vďaky je u mužov zriedkavejšie než u žien, u ktorých funguje ako signál uzatvárania konverzačného diskurzu a vstup do dvojstupňového rituálu vzájomného vyjadrenia sympatie. Borgatti vymedzuje aj základné tematické okruhy, pri ktorých muži reagujú v konverzačných rituáloch – („hrájú“) – inak než ženy: zatiaľ čo muži preferujú v konverzácii hovoriť o veciach mimo nich samých (šport, politika, hry), ženy uprednostňujú rozhovory o sebe a o svojich pocitoch (Borgatti, 1999).

Dramaturgia konverzačných rituálov medzi mužmi a ženami odráža aktuálny stav hodnôt v kultúre spoločnosti – preto je hranica medzi „mužskými“ a „ženskými“ konverzačnými rituálmi precíznejšia v prostredí, ktoré dôslednejšie petrifikuje špecifiká postavenia muža a ženy v spoločnosti (vidiek, rodiny s patriarchálnym modelom usporiadania vzťahov, spoločenstvá uprednostňujúce konzervatívnejšie sociálne usporiadanie spoločnosti), v liberálnejšom prostredí (veľké mestá, rodiny s voľnejšou a dynamickejšou štruktúrou vzťahov) sa hraničia medzi „mužskými“ a „ženskými“ konverzačnými rituálmi zjemňuje.

Ženské a mužské komunikačné stereotypy v médiách: soap opera a wrestling

Fenomén televízneho seriálu je zrejme najdôležitejším objavom médií druhej polovice XX. storočia. Jeho percepčná prístupnosť, fragmentárnosť a šírka priťahuje stále veľké skupiny divákov, a tak sa jeho sledovanie stáva, ako už bolo v úvode naznačené, sociálno-kultúrnou izoglosou. Priestor televízneho seriálu sa stáva priestorom manifestácie kultúrnych stereotypov a interpretácia jeho štruktúry ponúka kľúče k identifikácii najdôležitejších rysov života postindustriálnej spoločnosti. Mágia televízneho seriálu spočíva práve v tom, že sníma z diváka bremeno interpretácie – neponúka nič „navyš“, nenúti príjemcu byť spoluautorom „textu“. Postavy v televíznych seriáloch väčšinou nežijú vlastným životom – a ani sa to od nich neočakáva. Estetické kvality sú nahrádzované lapidárnosťou až trivialitou, nad umením víťazí remeslo. V tomto zmysle slova je televízny seriál sériovým produktom spoločnosti, nie jej jedinečným artefaktom. Jeho použitie však indikuje sociálno-kultúrne parametre života spoločnosti, podobne ako obľúba skateboardu, tanečnej hudby či používanie mobilného telefónu (zmeny sú však, ako obyčajne, prípustné – a potom sa takéto fenomény stávajú nositeľmi estetických znakov – napríklad plechovka coca-coly Andyho Warhola. Ak je takýmto spôsobom „vybavený“ televízny seriál, stáva sa mediálnou udalosťou desaťročia, napr. Mestečko Twin Peaks amerického režiséra Davida Lyncha).

Väčšinu príjemcov televízno-seriálovej komunikačnej stereotypie tvoria, ako potvrdzujú mnohé sociologické prieskumy, ženy. Zjednodušujúce závery o miere intelektuálnej vyspelosti klientely sledujúcej nekonečné televízne ságy ako keby naznačovali, že ženské publikum nie je dostatočne vyspelé na príjem zložitejších komunikačných kódov, než sú príbehy o šičkách z mexických hôr či dojmavé osudy o slepej dievčine, ktorá hľadá šťastie u vysnívaného partnera. Aj keď je takáto vízia pre mužov nepochybne lákavá, pokúsime sa jej vyhnúť. Vychádzame pritom z našich úvah o tom, že emitácia televízneho seriálu nadobúda charakter komunikačného rituálu a prediktabilita jeho znakovkej štruktúry je preto, takpovediac, povinná. Rozhovory o počasí sú vo svojej vlastnej podstate tiež len prázdne, nič nehovoriace reči a podľa axiologických parametrov štrukturalistickej lingvistiky vlastne v komunikácii zavádzajú. Stávajú sa však výraznými indikátormi sociálneho správania človeka a majú zvyčajne – ako sme to vyššie konštatovali – ambície fungovať ako sociálno-kultúrne databanky. Vychádzajúc z takýchto úvah je potom sledovanie televízneho seriálu komunikačným stereotypom podobného druhu ako zdvorilosťná konverzácia, lebo saturuje sociálne a kultúrne potreby percipienta (tu najmä ženského). Rozsiahle výskumy u ženskej klientely televíznych seriálov potvrdzujú, že telenovely potrebujú ženy pre tie isté dôvody ako iné komunikačné rituály (Brown – Barwick, 1988).

Dôkazom o tom, že argumenty o „slaboduchosti“ ženskej teleklientely stoja na hlinených nohách, je napríklad wrestling. Tento „súboj“ silákov v ringu je

rovnako ako jedna z častí televízneho seriálu na prvý pohľad zbavený sily presvedčivosti a chýba mu originalita: aj tu je zápleтка vlastne stále tá istá, v rovnakých dekoráciách a s rovnakým, vopred predvídateľným koncom. Zatiaľ čo si hrdinovia v telenovele „vyznávajú lásku“, supermani vo wrestlingovom ringu sa „nenávidia“ – fyzicky, ale aj verbálne. Mužské publikum, ktoré pri sledovaní tejto hry na gladiátorský zápas jednoznačne dominuje nielen priamo pri predstavení, ale aj pri televíznej obrazovke, však vie, že ide o fikciu. Prežívanie eufórie z víťazstva svojho favorita je preto rovnakým rituálom ako samo predstavenie. A predsa nastane – podobne ako dojatie ženskej klientely pri happyende televízneho seriálu.

Komunikačné stereotypy akcentujúce mužské či ženské publikum sa vyskytujú v médiách veľmi často – ich manifestáciou sú napríklad tzv. ženské romány či pop hudba chlapčenských speváckych skupín na jednej strane a sci-fi literatúra či heavy metal na strane druhej. Koncentrovaným výrazom manifestácie mužských a ženských stereotypov v médiách je, domnievame sa, znaková štruktúra reklamného spotu.

Muži a ženy v zrkadle: reklama ako dejá vu

Vzťah literárnej fikcie média a vonkajšej reality je v prípade emitácie reklamného spotu rekonštruovaný ako kauzálny – príjemca reklamy je intenzívne presvedčovaný o tom, že virtuálny svet reklamy je na dosah: ak chcem byť šťastný, musím vlastniť bábiku, ktorá je v reklame predstavená ako dokonalý prostriedok pre dosiahnutie blaženosti; v prípade, že túžim po dobrodružstve, dosiahnem ho, ak si – podľa toho, čo tvrdí reklama – kúpim hru s figúrkami vesmírnych vojakov.

Spokojné tváre usmiatych mamičiek prebáľujúcich džavotajúce ratolesti do reklamou propagovaných plienok či chvíle relaxu distingvovaných živiteľov rodín pri „obľúbenom“ drinku nie sú len prirodzenou hyperbolou, bez ktorej stráca reklama svoju silu – pravidelnosť usporiadania základných prvkov reklamného spotu, ich vzájomná prepojenosť a stereotypnosť jednotlivých sekvencií dokumentujú, že základom architektúry reklamného spotu je znaková štruktúra komunikačného rituálu (Rusnák, 1999).

Stručnosťou, atraktívnym spracovaním, konkrétnosťou a všeobecnou prístupnosťou je televízny reklamný spot ideálnym „informačným servisom“ pre príjemcu s rozvíjajúcou sa symbolizáciou, preto je reklama takým atraktívnym druhom komunikácie najmä pre detského príjemcu. Insitnosť reklamy je však utlmovaná prítomnosťou výrazných polí „pravdepodobnostných komunikačných stereotypov“. Všetko tu funguje ako keby „po druhý raz“ – rozšantení teenageri, sebedovomí podnikatelia aj spokojne sa usmievať dýchodcovia. Reklama je tpežlivo leštené zrkadlo našich komunikačných mýtov – pochopiteľne aj tých, ktoré petrifikujú vzťahy medzi mužmi a ženami. Stratégia reklamy – zasiahnuť čo najväčší počet „cieľov“ pri čo najmenšom počte „výstrelov“ – ovplyvňuje aj emitáciu znakov predstavujúcich naše predstavy o „pravej žene“

a „skutočnom mužovi“. Stereotypy sú tu skrz-naskrz konzervatívne, pretože precízne indikujú stred hracieho poľa: muži a ženy sú tu predstavení tak, ako ich postavenie vníma najväčšia skupina spoločnosti – muž je preto živiteľom rodiny, žena organizátorkou chodu domácnosti.

Napätie medzi fikciou a realitou, typické pre masmediálnu komunikáciu všeobecne, je navyše v tomto prípade umne zastierané – dôveryhodnosť podávanej informácie je preto „dotovaná“ prítomnosťou dodatočných indikátorov, napr. všeobecne akceptovanej osobnosti (slávny športovec odporúča „zaručene efektívny“ kondičný prístroj; popredná topmodelka tvrdí, že krásne vlasy má vďaka ponúkanému vlasovému kondicionéru), prípadne je priebeh situovaný do „prirodzených“ dekorácií („prekvapená“ mamička súhlasí s odskúšaním ponúkaného pracieho prášku v prítomnosti televízneho štábu a vzápätí ho „spontánne“ chváli).

Kultúrne a sociálno-psychologické podnety, ktoré formujú komunikačné stereotypy medzi mužmi a ženami, majú, pravdaže, omnoho širšie interpretačné pásma, než sme načrtli v predchádzajúcich riadkoch. Je to nepochybne preto, lebo zasahujú do samej podstaty ľudského bytia: ideálna ľudská komunikácia je predsa práve medzi mužom a ženou: oba „svety“ sa kompatibilne dopĺňajú a potvrdzujú tak to, o čom už pred viac než dvetisíc rokmi hovoril čínsky básnik a filozof Lao-c’ : „Dlhé a krátke sa navzájom meria, vysoké a nízke sa navzájom spája, zvuky a tóny sa navzájom zlučujú. Tvorstvo raz dané neodmiera...“

Literatúra

BORGATTI, S.: Conversation rituals. <http://www.analytictech.com/mb119/convritual.htm>.

BROWN, M. E. – BARWICK, L.: Fables and endless genealogies: Soap opera and women's culture. *Continuum (Film, TV and the Popular)*, 1, 1987, č. 2.

GERBNER, G. a kol.: *International Encyclopedia of Communications*. New York – Oxford, Oxford University Press, 1989. I. – IV. Vol.

JANOUSEK, J.: *Sociální komunikace*. Praha, Svoboda 1968. 176 s.

NAKONEČNÝ, M.: *Lexikon psychologie*. Praha, H+H 1995. 340 s.

RUSNÁK, J.: Niekoľko poznámok o ritualizovanej reči. In: VARIA VI. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – JÚĽŠ SAV 1997, s. 9 – 11.

RUSNÁK, J.: O dramaturgii komunikačných rituálov: insígnie, dekorácie, rekvizity. In: VARIA VIII. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – JÚĽŠ SAV 1999, s. 199 – 203.

Role jednotlivých účastníků televizního diskusního pořadu jako typu institucionální komunikace

Markéta Slezáková

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

Úvod

Ve svém příspěvku se budu zabývat rolemi moderátora a účastníků televizních diskusních pořadů. Televizní diskusní pořady (především na aktuální politická a společenská témata) tvoří velmi podstatnou součást našeho života a jsou stále důležitějšími zprostředkovateli nejen věcných informací, ale vytvářejí i vzorce nových způsobů komunikace, podílejí se na změnách jazykového chování široké veřejnosti. Prostřednictvím médií masové komunikace se do jazykového povědomí mluvčích poměrně snadno dostávají nová obrazná vyjádření, nové vazby, nová slova. Podrobná analýza televizních rozhovorů nabízí ohromné množství zajímavých témat. Jedním z nich je problematika rolí, tedy to, jaké role plní moderátor a jednotliví účastníci televizních rozhovorů a jak by se daly tyto role stručně charakterizovat.

Institucionální komunikace

Institucionální komunikací rozumíme takovou komunikaci, která probíhá mezi představitelem nějaké instituce a klienty. K institucionální komunikaci můžeme přiřadit i komunikaci, která probíhá v televizním diskusním pořadu. Představitelem instituce je moderátor, klienty jsou pak v obrazném slova smyslu účastníci debaty. Toto jasné, předem známé rozdělení rolí, úloh je pro institucionální komunikaci charakteristické a má vliv na chování jednotlivých účastníků (včetně chování jazykového). K typickým institucionálním interakcím patří např. komunikace mezi lékařem a pacientem, komunikace mezi učitelem a žákem a další. Zájem o institucionální komunikaci vznikl až v posledních letech, kdy se pozornost konverzační analýzy obrací od běžných dialogů v soukromé sféře právě k tzv. dialogům institucionálním (Heritage – Greatbatch, 1991, s. 93; Marková – Müllerová – Hoffmannová, 1999, s. 198; Čmejrková, 1999, s. 252).

Pro institucionální interakce je podle J. Heritage a D. Greatbatche (1991, s. 93) charakteristický vysoký stupeň organizace, jejíž znalost nám umožňuje lépe se v komunikaci orientovat. V případě, že jsme seznámeni s charakteristikou jednotlivých rolí v institucionální interakci, můžeme se plně zaměřit na její konkrétní jazykovou realizaci.

Ve svém příspěvku se budu opírat o studii J. Heritage a D. Greatbatche (1991), ve které zkoumali na základě detailního studia autentického materiálu jeden typ institucionalizované komunikace – televizní rozhovor. Na základě pozorování autentických nahrávek několika desítek televizních rozhovorů zaznamenali Heritage s Greatbatchem určité typické znaky interakce mezi účastníky televiz-

ních diskusních pořadů – tedy mezi hosty a moderátorem. Jak ovšem zdůrazňuje S. Čmejrková (1999), vztahy mezi hosty a moderátorem do určité míry varují.

Znaky televizního rozhovoru

Nejprve si připomeňme některé typické znaky televizního rozhovoru:

1. Rozhovor je určen publiku u televizních obrazovek – jak přesně říkají Heritage a Greatbatch – jeho „základní funkcí je zprostředkování informace nebo názorů veřejných činitelů odborníkům posluchačům” (Heritage – Greatbatch, 1991, s. 106).

Z jakých signálů poznáme, že je rozhovor určen divákům u televizních obrazovek?

- * Jednak to může být explicitně řečeno: *dobry den. divate se na nedelni partii. // dobry den, vitam publikum nejen ve studiu i divaky u televiznich obrazovek.*
- * Jednak je to dáno tím, že je na úvod každé otázky zařazena informativní pasáž, která má za úkol nastínit divákům problém, kterého se bude týkat otázka. Tuto informativní pasáž přednese moderátor: *čerstvá zpráva z tohoto týdne říká, na podzim se bude mluvit o deregulaci cen energií nula až devět procent, spíš asi devět procent. co by udělala ó dé es, kdyby byla ve vládě? deregulovala by dřív, všechno, jinak.* Nebo je odvysílán speciální, předem připravený příspěvek: *vláda chce zavést povinné přiznání původu majetku v hodnotě nad deset miliónů korun. nový ministr financí také hodlá zvýšit daně lidem s vyššími příjmy. zdá se, že kabinet miloše zemana nemá úspěšné a zámožné lidi příliš v oblibě. nebo snad mají bohatší občané zacetit díry ve ztrátovém státním rozpočtu současné vlády?*

2. Rozhovor je předem připraven, i když samotní účastníci ho mají možnost do jisté míry ovlivňovat a modifikovat během samotné realizace rozhovoru.

3. Moderátoři by měli zaujímat a udržovat pozici formální neutrality vůči postojům a vyjádřením hosta. Pokud přece jen moderátor komentuje výrok hosta, pak by neměl vystupovat sám za sebe, ale za diváky, občany, např.

M: *pane ministře, dovolte. zdá se, že se to stalo, úplně národním sportem skoro. šidit daně.....*

VK: *... já bych to chtěl zaprotokolovat. jsou země, kde to je národním sportem,*

M: *všichni to vidí.*

4. Host by na druhou stranu měl respektovat roli moderátora jako toho, „kdo nejprve uvádí posluchače do kontextu a poté podněcuje hosta, aby se k problému vyjádřil” (Heritage – Greatbatch, 1991, s. 106), např.

Předtočená ukázka: *vláda chce zavést povinné přiznání původu majetku v hodnotě nad deset miliónů korun. nový ministr financí také hodlá zvýšit daně lidem s vyššími příjmy. zdá se, že kabinet miloše zemana nemá úspěšné a zámožné lidi příliš v oblibě. nebo snad mají bohatší občané zacetit díry ve ztrátovém státním rozpočtu současné vlády?*

M: otázka na vás zní. nový ministr financí, tedy vy, chce zvyšovat daně. chcete opravdu zvyšovat daně bohatým lidem, anebo všem?

Všimněme si, že mluvčí nereaguje hned na ukázkou, která může vyvolat u hosta i nesouhlas. A přestože na konci příspěvku otázka zazní, host na ni neodpovídá, ale čeká až na přímou otázku moderátora. Až ta je pro něj signálem k odpovědi.

5. Host by měl dále respektovat moderátora jako někoho, kdo celý rozhovor řídí a kdo je vlastně v jeho středu. Uvedu zde několik typických příkladů, jak moderátor rozhovor řídí: *zkuste odpovědět na otázku // vracet se třičtvrtě roku zpátky se mi zdá trochu zbytečné, protože ten tři čtvrtě rok už utekl. další dotaz prosím. //– nesmějte se. mluvte.*

Role jednotlivých účastníků televizního rozhovoru

Po uvedení některých typických znaků televizních rozhovorů přecházím k problematice rolí jednotlivých účastníků pořadu. Pro účastníka pořadu jsou podle mého názoru podstatné dvě role.

1. Jednak je to role, kterou zastávají v reálném životě. Tato role je dána především jejich postavením, postavením ministra, předsedy strany, novináře, odborníka. Aby se totiž host v televizním studiu vůbec objevil, musí být aktuálně mediálně přitažlivý. Musí zastávat ve společnosti takovou roli, která mu umožní k tématu televizního pořadu sdělit své vlastní vyhraněné stanovisko. Zvláště u některých pořadů je zjevné, že jsou záměrně zváni hosté s pokud možno zcela protichůdnými názory.

2. Druhou podstatnou rolí je přidělená role v televizním studiu.

Role jednotlivých účastníků jsou předem dány a známy, předem daný je i scénář pořadu a jednotlivá témata. Od samého počátku televizního rozhovoru se účastníci a moderátor prezentují jako představitelé těchto rolí.

Moderátor, jako člověk nejvíce zasvěcený (v rukou má scénář a může řídit rozhovor určitým směrem), je jakýmsi středem pořadu. Jeho úkolem je debatu zahájit, představit témata i hosty a určovat pořadí, ve kterém bude hostům dáno slovo. Veškeré aktivity hostů i diváků ve studiu by měly být moderátorem řízeny – mluvčí by na sebe neměli navzájem reagovat či si klást navzájem otázky bez vědomí či schválení moderátora.

Mluvího, který je moderátorem, charakterizují Heritage – Greatbatch (1991, s. 97) takto: „moderátor by se měl správně věnovat jen otázkám. Slovo otázka je zde chápáno velmi široce – tedy i jako podněcování, vyzývání hosta k odpovědi, vznášení pochybností – jakési celkové řízení rozhovoru. Naopak host by se měl zdržet nevyžádaného komentáře k předchozímu, neměl by klást otázky, neměl by vyzývat ostatní hosty k hovoru nebo k reakci, ale měl by reagovat, odpovídat na moderátorovy otázky”.

Role jednotlivých účastníků v českých televizních diskusních pořadech

Jak konkrétně se ale tyto role projevují při výstavbě televizního rozhovoru? Předpokládejme (společně s Heritagem a Greatbatchem, 1991, s. 96), že

existuje jistý model střídání jednotlivých replik. Toto střídání replik není náhodné – je v určité situaci jednotné a vykazuje naprostou shodu s postupy v situacích podobně uspořádaných. Dalo by se říci, že má konvenční charakter. Příkladem může být např. to, že moderátor položí (obecnou) otázku na začátku pořadu, k níž se postupně vyjadřují všichni hosté. Otázku klade moderátor a všichni hosté reagují až na signál moderátora a v pořadí, které jim moderátor určí.

Aby mohl být televizní rozhovor úspěšný, měli by všichni účastníci respektovat své postavení a role při střídání replik. Toto respektování rolí má řadu základních důsledků na formální strukturu interview. Host respektuje, že moderátorova replika bude obsahovat nejprve uvedení do problému a poté i několik otázek za sebou, např.

M: =já se zeptám. je to problém. vlády? anebo je to problém který se diskutuje i uvnitř sociální demokracie? jaký vůbec máte vliv na to. (.) co se v té vládě děje?

Host respektuje i to, že na jednotlivé otázky nereaguje bezprostředně, ale až po položení posledních z nich. Moderátor naopak respektuje rozšíření, dlouhé odpovědi hosta, během kterých ho ani nevybízí k pokračování, ani ho nepřerušuje. Jistou konvencí je také to, že host nečeká na signály souhlasu, signály vybízející k pokračování – je mu jasné, že má právo odpovědět na všechny otázky kladené předtím moderátorem.

Heritage a Greatbatch hovoří v souvislosti se střídáním replik ještě o jednom znaku: „zatímco řeč hosta je odpovědí na moderátorovu otázku a tedy adresována moderátorovi, otázky moderátora jsou přizpůsobeny publiku. Pokud host směřuje svou odpověď k moderátorovi – např. tím, že ho přímo osloví jménem – stává se z publika pouze náhodný posluchač, někdo, kdo jako by poslouchal přes stěnu“ (Heritage – Greatbatch, 1991, s. 112), např.

B: paní redaktorko? vy ste tady přednesla strašnou spoustu věcí. které spolu částečně nesouvisí. a částečně sou úplně jinak.

Toto tvrzení se může jevit jako příliš obecné a problematické. Mám zaznamenán jeden jediný případ, ve kterém stojí publikum skutečně mimo. V interview v pořadu 21 si Miloš Zeman začne povídat s redaktorkou o její dovolené, naráží přitom na neformální rozhovor, který proběhl zřejmě těsně před interview v zákulisí. Většinou ale nacházíme příklady oslovování jednotlivých účastníků dokonce i křestními jmény, a stále je jasné, že pořad je určen publiku a směřuje k publiku.

Závěr

Pokusila jsem se charakterizovat role, které zaujímají jednotliví účastníci televizního rozhovoru. Dodržování těchto rolí umožňuje úspěšný průběh televizního rozhovoru a očekávané, konvenční střídání replik. Úspěšným průběhem televizního rozhovoru máme na mysli takový, který vyváženě poskytuje příležitost mluvit všem hostům a ve kterém moderátor zaujímá neutrální pozici oso-

by ve středu celého dne, přes kterou by měli všichni účastníci pomyslně komunikovat.

Teorie, zabývající se rolemi v televizních rozhovorech, by podle mého názoru prokázala velkou službu moderátorům pořadů. Často se totiž setkáváme s neprofesionálními moderátory. Jejich vystoupení často není neutrální a někdy se dokonce stane, že rozhovor neřídí moderátor, ale jeden z hostů. Přesné zachycení celého pořadu pak dává moderátorovi jedinečnou možnost – samozřejmě ve spolupráci s lingvisty – být profesionálním dobrým moderátorem. To by vlastně bylo přínosem pro nás pro všechny.

Literatura

MARKOVÁ I. – MÜLLEROVÁ O. – HOFFMANNOVÁ J. Od teorie dialogu k institucionální komunikaci. Slovo a slovesnost, 60, 1999, s. 195 – 213.

ČMEJRKOVÁ S.: Televizní interview a jiné duely. Mediální dialog jako žánr veřejného projevu. Slovo a slovesnost, 60, 1999, s. 247 – 268.

HERITAGE J. – GREATBATCH D.: On the Institutional Character of Institutional Talk: The Case of News Interviews. In: Talk and Social Structure. Cambridge, Polity Press 1991, s. 93 – 137.

Kufřík a balíček v televizních diskusních pořadech

Lucie Hašová

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

Úvod

Jazykovým výrazům, které nás obklopují, nějak rozumíme. Když je slyšíme nebo čteme, dokážeme si představit, co jimi mluvíci nebo pisatel míní, proč použil v danou chvíli právě toho výrazu a nikoli výrazu jiného.

Výraz známý v nějakém kontextu se může dostat do kontextu nového a v něm získat nový význam. Ten, kdo nějaký výraz užije v novém kontextu a v novém významu poprvé, by jej měl svým posluchačům nebo čtenářům vysvětlit. Pokud posluchači nebo čtenáři tento nový význam akceptují, může být zcela přehlušen význam původní. Může se stát, že se výraz v novém významu používá jen po dobu, pokud odpovídající kontext trvá. Nový význam může akceptovat široká veřejnost nebo jen její určitá část (omezená např. věkem, vzděláním, profesním zaměřením apod.).

Tato práce se zabývá analýzou dvou výrazů, a to výrazů *kufřík* a *balíček*. Analýza probíhá ve dvou základních rovinách. Jednak posuzuje oba výrazy izo-

lovaně, z pohledu (zjednodušeně řečeno) lexikografického: zde bude pozornost věnována aktuálně vzniklým odvozeným významům *balíčku* a *kufříku* a lexémům od zkoumaných výrazů utvořených. Jednak se práce snaží postihnout užívání těchto dvou výrazů ve zcela speciálních mluvených textech, totiž v televizních diskusních pořadech. V této části budou probírány otázky komunikačního přístupu k analyzovaným mluveným textům, způsoby začleňování obou výrazů účastníky do celku diskusního pořadu, apod.

Slovo ekonoma

Historie *kufříku* začala v listopadu 1996. Bývalý pracovník Bezpečnostní informační služby (BIS) Demeter tehdy předal řediteli Inspekce ministerstva vnitra Tominovi dokumenty o tom, že BIS protiprávně sleduje některé naše politiky. Složku s těmito dokumenty předal Tomin M. Zemanovi. M. Zeman zavřel dokumenty do svého hnědého kufříku, pak kufřík uložil (i s dokumenty) do sejfů. Na veřejnosti pak prohlásil, že dokumenty předá pouze prezidentovi V. Havlovi. V. Havel se s dokumenty seznámil hned, jak mu to jeho zdravotní stav dovolil (tj. na počátku roku 1997, po operaci plic). Po prostudování materiálů V. Havel prohlásil, že dokumenty jsou bezcenné.

Balíčky se objevily na jaře 1997. Tehdejší vláda hledala ve státním rozpočtu položky, v nichž by bylo možné ušetřit. První balíček, tedy první soubor úsporných opatření, s oficiálním názvem *Korekce hospodářské politiky a další transformační opatření*, byl vydán v dubnu 1997. Druhý balíček s přesným názvem *Stabilizační a ozdravný program vládní koalice*, vydala vláda v květnu 1997.

Opatření podobného druhu, *Soubor opatření ke zdokonalení plánovitého řízení národního hospodářství*, se projednávalo v roce 1985 a běžně se zkráceně označovalo slovním spojením „soubor opatření“. Toto pojmenování bylo ve své době velmi frekventované a v povědomí lidí (s jistým generačním omezením) dodnes existuje.

Označení *balíček* bylo účelově zavedeno právě proto, aby se ona opatření (z roku 1997) opět nezačala nazývat zkráceně „soubor opatření“, tedy slovním spojením do značné míry konotovaným, spojeným s minulou dobou, s komunistickým režimem.

I. Kufřík a balíček z pohledu lexikografického

Zkoumané lexikální jednotky (balíček a kufřík) jsou zdrobnělinami (deminutivy). *Kufřík* je deminutivem 1. stupně v úplné řadě: *kufř* – *kufřík* – *kufříček*. U *balíčku* je řada neúplná: *balík* – *balíček*. V základovém substantivu *balík* je přípona *-ík* slovotvorná, nikoli deminutivní (podobně např. *knoflík* – *knoflíček*, *úředník* – *úředníček*).

V analyzovaných diskusních pořadech se setkáváme i s adjektivy *balíčkový* a *kufříkový* (viz dále), odvozenými od zkoumaných výrazů.

Vybrané ukázky nám nabízejí také zcela nové slovo, slovníky dosud nezachycený kompoziční neologismus *antibalíček*. Snadno rozčlenitelné kompozi-

tum obsahuje jednak předponu *anti-*, jednak substantivum *balíček*. Předpona *anti-* má význam působení, zaměření proti někomu, něčemu, popření něčeho, protiklad k něčemu, nedostatek nějaké vlastnosti. Slovník neologismů (1998, s. 29 n.) uvádí obdobně utvořená kompozita: *antidrogový*, *antivir*, *antiromský*.

Primárním (základním) významem každého výrazu je jeho význam lexikální, tedy význam vyžadující nulový (minimální) kontext (Pavelka, 1982, s. 43). Nulový kontext je tvořen zkoumaným výrazem samotným, postrádá slovní doprovod, nevstupuje zatím do komunikačního kontextu. Významy slov v nulovém kontextu, i když nejen v tomto kontextu, se pokouší v co možná největší úplnosti popsat výkladový slovník.

Nulový kontext je samozřejmě potřeba chápat jako určitou abstrakci. V rámci jazykové komunikace vlastně nikdy nemůže dojít k úplné izolaci slova, poněvadž i samotné slovo vždy vstupuje do reálného širšího kontextu, do konkrétní komunikační situace, utvářené mimo jiné akustickými, mimickými a gestickými projevy mluvčího (v případě psaného projevu grafickou podobou napsaného výrazu), komunikačním prostředím, recepčními schopnostmi posluchače (čtenáře) atd. Lingvistická sémantika přesto považuje za vhodné s minimálním kontextem pracovat, chce-li identifikovat primární (základní) význam slova.

Sekundární význam je významem odvozeným, nepůvodním, předpokládá existenci vlastního (bezkontextového) významu. Jedním z typů sekundárního významu je typ metaforický (slovníkem zpravidla nekodifikovaný).

V utváření sekundárních významů slov se uplatňuje sémaziologicko-onomaziologická derivace (sémaziologicko-onomaziologické odvozování), zahrnující v sobě jednak proces sémaziologický, který nějak postihuje význam lexikální jednotky, a jednak proces onomaziologický, v němž je jistá mimojazyková skutečnost, entita nějak pojmenována (Filipec – Čermák, 1985, s. 108). Využívá především vztahů podobnosti a pojmové souvislosti. Výsledkem sémaziologicko-onomaziologické derivace je řada metaforických a metonymických odvozenin. Jak s metaforou, tak s metonymií se setkáváme i při konstituování sekundárních významů lexikálních jednotek *kufřík* a *balíček* v televizních diskusních pořadech.

Při metaforickém pojmenování se místo běžného pojmenování nějaké skutečnosti A užije pojmenování jiné skutečnosti B. Pojmenování skutečnosti B tedy vystupuje ve dvou funkcích, jednak ve funkci primární (B), jednak sekundární (Ba). Toto přenesení pojmenování je možné proto, že označené předměty mají společné podobné vlastnosti (tzv. *tertium comparationis*). Vztah A–B je onomaziologický, vztah B–Ba je sémaziologický. Slovo označující denotát B nově označuje také denotát A, má tedy dvojí denotaci (Filipec – Čermák, 1985, s. 109).

Metafora je zvláště jevem jazyka uměleckého jako výtvar umělecké, básnické invence (např. *cukr sněženek*, *lilii vláčný sníh*) a neologizace, a pak se jedná o metaforu obraznou, aktuální. Takové metafory se mohou řidčeji vyskytnout i v běžném rozhovoru, je-li mluvčí jazykově tvůrčí, nebo v publicistice.

Druhý typ tvoří metafory lexikalizované, uzuální, jejichž přenesenost už nabyla (případně právě nabývá) společenské hodnoty (např. *zlatá kaplička* pro označení Národního divadla). Přechod od prvního typu metafory (básnické, individuální, okazionální) k druhému typu (metafora uzuální, lexikalizovaná) je pozvolný, není mezi nimi ostrá hranice.

Metonymie se zakládá na pojmové souvislosti, která odráží i souvislost věcnou, tj. souvislost denotátů jistého typu. Metonymie postihuje fakticky existující věcné, tedy předmětné, prostorové, časové a kauzální vztahy a souvislosti mezi prvky reality, aniž by tato realita byla pojmově restrukturována.

Např. mezi jednotlivými významy slova *škola* je metonymický vztah (1. škola jako instituce poskytující všeobecnou nebo odbornou výuku a výchovu, 2. škola jako budova pro takovou instituci, 3. žactvo (a zaměstnanci) školy). Ve výkladech významu těchto tří lexikálních jednotek se opakuje sémantický prvek primárního významu, symbolicky znázorněno: A:Ba:Ca.

Uplatňují se zde vztahy inkluze (sekundární významy zahrnují i význam primární) a vyplývání (škola jako instituce předpokládá příslušné pracoviště a vztah mezi učiteli a žáky). Na rozdíl od metafory nemá společná vlastnost u metonymie povahu *tertium comparationis*. To je také základní odlišovací rys metafory a metonymie.

Kvantitativním druhem metonymie je synekdocha, zakládající se na vztahu částí a celku (*pars pro toto, totum pro parte*), druhů a rodu (*species pro genere, genus pro specie*), neurčitého a určitého počtu, plurálu a singuláru, konkrét a abstrakt.

Soubor opatření – balíček (metafora)

Primárním (základním) významem deminutiva *balíček* je něco sbaleného, na poště se balíčkem rozumí listovní zásilka do váhy 1 kg. V jednom z nově zavedených sekundárních významů, užívají tohoto výrazu účastníci vybraných diskusních pořadů.

ukázka (1):

S: ... já s tou větou ee nedramatizujme to jsem vlastně chtěl a teď se přiznám trošku zabránit tomu aby vy ste říkal vlastně ee ano nekoná se žádné drama víme všichni ta čísla hovoří jasně já jsem spíš měl na mysli rozpor mezi vašim lednovým prohlášením o skončení utahování opasků a očekávání standartního ekonomického vývoje a najednou (.) **balíček** (.) vzápětí další (.) který jakoby je trošku jiný než v tom lednu

(Karanténa, Klaus, Doležal, Studenovský)

V ukázce (1) označil moderátor diskusního pořadu Karanténa *balíčkem* výše zmíněný soubor úsporných opatření. Jde o jistý druh metaforického přenášení významu, o přenášení významu založeném na podobnosti tvaru předmětů. *Balíček* ve svém základním významu i *balíček* coby soubor úsporných opatření mají jisté *tertium comparationis*, jisté společné rysy. Soubor opatření, ve sku-

tečnosti množství papírů, je potřeba také nějak „uzpůsobit přenášení“, nějak ho sbalit, dát mu nějakou uchopitelnou formu. Ony zmíněné papíry jsou však z nějakého důvodu pojmenovány deminutivem (*balíček*), nikoli základním tvarem (*balík*). Zvolením deminutiva mluvčí (nebo alespoň ten mluvčí, který zmíněný soubor opatření poprvé takto označil) zřejmě vyjadřují snahu zlehčit skutečný dosah navrhovaných opatření. Jedno ze slovníkových hesel nabízí užití základního slova jako součást sousloví „balík ekonomických zákonů“. *Balíček* v sobě skrývá jistou pragmatickou presupozici. Mluvčí (resp. autor *balíčku*) předpokládá u adresátů (posluchačů) určitou znalost o světě. *Balíček* nepůsobí na posluchače (televizní diváky) tak mocně jako *balík* a mohou tedy nabýt dojmu, že se vlastně jedná jen o něco malého, nepodstatného, co je nemůže nijak výrazně ohrozit.

Kufřík – obsah kufříku (metonymie)

V případě *kufříku* se setkáváme s metonymickým přenášením významu. Jedná se o metonymické přenášení na základě předmětu. Zmíněným předmětem je *kufřík*, který se v diskusních pořadech stává také pojmenováním pro svůj vlastní obsah, tedy pro materiály v něm uložené (viz příp. Slovo ekonoma). K podobnému přenášení významu dochází dost často, např. *hrncem* se pojmenuje obsah v něm, obdobně je tomu se substantivy *sklenice (vody)*, *koš (jablek)*, *kra-bice (cukroví)*, apod.

V ukázce (2) nacházíme i jakousi zpětnou demetonymizaci, M. Zeman obsah kufříku od kufříku samotného odděluje: *v tom kufříku ty materiály* a vlastně tak televizním divákům objasňuje vývoj zkoumaného sekundárního významu.

ukázka: (2)

Z: ... reagovat pane předsedo. materiál, který jsem tehdy dostal, nebyl opatřen těmito podpisy a já jsem ho přesto okamžitě předal ministru vnitra, kdybychom udělali tiskovou konferenci den poté, riskujeme, že budeme obviněni z toho, že jsme si tento materiál vyrobili sami

L: [další další **kufřík**]

Z: [to zaprvé] a dal–, no my sme si v tom **kufříku ty materiály** jak dobře víte také nevyrobili, byly nám dodány včetně materiálů s razítkem přísně tajné, ale to je druhá věc a ta by byla na samostatnou debatu

(7 čili sedm dní, Zeman, Lux, Vávra)

Kufříkové aféry pana Zemana a rok balíčkovský (multiverbizace)

V prepisech diskusních televizních pořadů se setkáváme také s onomaziologickým procesem multiverbizace, tedy s přechodem od jednoslovného pojmenování k pojmenování víceslovnému.

V ukázce (3) nahradil mluvčí V. Klaus jednoslovné pojmenování jisté skutečnosti (*kufřík*) adjektivně-substantivním souslovím *kufříkové aféry pana Zemana*. Tento typ multiverbizace je běžný v publicistickém a odborném stylu. Kromě proměny jednoslovného pojmenování víceslovným došlo také ke změně

gramatického čísla. *Kufřík*, resp. *kufříková aféra pana Zemana* se zde objevuje v plurálu. Dochází zde tedy také k metonymickému přenášení, a to přenášení kvantitativnímu, synekdochickému, které může být založeno právě také na přenášení plurálu a singuláru.

ukázka: (3)

K: ... velmi diskutujeme mezi sebou o tom jestli jsme to mohli vědět. měli vědět. samozřejmě že si tisíckrát kladu otázku jestli jsem to v dobách dramatiky kolem ee kreditní banky a agrobanky kolem senátních voleb kolem **kufříkových afér pana Zemana** kolem dramatu státního rozpočtu jestli jsem měl ještě po všech těch dobách po noci sám si zkusit všechno si počítat ještě desetkrát sám a (.) jestli já jsem také se provinil sám sobě že jsem to některé tyto trendy a tendence nepostřehl sám to si kladu samozřejmě jako otázku. naprosto naprosto zásadní

(Karanténa, Klaus, Doležal, Studenovský)

V témže pořadu a u téhož mluvčího se (v ukázce 4) setkáváme ještě s jedním případem multiverbizace:

ukázka: (4)

K: ... prosím vás opravdu nedramatizujme teda já vím že v naší zemi se zahnízdilo silná slova opozice o spálené zemi a podobně ale já musím trvat na tom že v naší zemi od toho momentu ekonomického obratu směrem vzhůru tedy od toho devadesát řekněme přelom devadesát dva devadesát tři. naše reálné mzdy v průměru celé této země opravdu vzrostly o jednu třetinu. (.) a i jakoby ten krizový těžký složitý **rok balíčkovský**: ee (.) podíváte-li se na poslední čísla která znáte tak reálné veřejší číslo nebo páteční číslo reálná mzda v našem průmyslu vzrostla o šest a nebo o pět a ko- necelých šest procent prostě

(Karanténa, Klaus, Doležal, Studenovský)

Adjektivum odvozené od *balíčku* se v podání V. Klause stává charakteristikou celého roku, tedy poměrně dlouhého časového úseku. Kategorie *balíčku* jako podstatného jména přechází ve jméno přídavné, stává se přívlastkem. Jak je vidět z dalších přívlastků zmíněného roku: *krizový, těžký, složitý*, mluvčí si uvědomuje, že *balíček* s sebou nese v povědomí posluchačů (televizních diváků) jednoznačně spíše konotace negativní. Pokud sledujeme delší kontext ukázky, vidíme, že mluvčí se ve skutečnosti snaží celou věc zlehčit, ukázka začíná slovy: *prosím vás opravdu nedramatizujme...* a těsně před zmíněným víceslovným označením, jehož součástí je i zkoumaný *balíček*, je výraz *jakoby*.

II. Začlenění kufříku a balíčku do celku mluveného textu

Situativnost, reference

Zkoumané výrazy jsou mluvčími začleňovány do jistého typu textu, do celku televizního diskusního pořadu. Diskusní pořady, jako každý jiný text, jsou

vždy vázány na jistou komunikační situaci, jsou účastníky a moderátorem vytvářeny s jistým záměrem, mají jistou ilokační sílu.

Situativnost textu, tedy zapojení textu do jistého komunikačního kontextu, je jedním ze základních rysů, které dělají text textem. Zvláště v mluvených textech se často setkáváme s výpověďmi, jejichž smysl je zřejmý jen ve vztahu ke komunikační situaci.

Charakter televizního diskusního pořadu (komunikační situace, do níž vstupují i oba zkoumané výrazy) utváří řada rysů, k nimž patří: téma diskusního pořadu, výběr účastníků, počet účastníků, osobnost moderátora (moderátorů), ne/přítomnost publika v televizním studiu a jeho případné reakce, prostor televizního studia a rozmístění účastníků a moderátora (moderátorů) v něm, délka pořadu, apod. (Slezáková, 1999, s. 19 n.).

Se zapojením výpovědi (i celého textu) do komunikační situace úzce souvisí problematika referování (odkazování). Reference je odkaz mluvčího k předmětům nebo situacím reálného světa promítnutým do našeho vědomí. Prostřednictvím výrazů typu: *to, tady, ted'* a jiných je mluvčí schopen identifikovat jisté předměty řeči (tj. předměty nebo situace reálného světa) čili referovat k jedinečným předmětům, nebo odkazovat na jedinečně chápané situace, skupiny objektů, popř. i prostor a čas vymezitelný vzhledem k mluvčímu apod. Při referenci jsou jedinečné předměty řeči identifikovány, vymezeny vůči jiným, případně blíže určeny. Identifikace může být určitá i neurčitá.

Při určité identifikaci se uplatňují různé výrazové prostředky, např. určité deskriptce, tj. spojení substantiva s některým z identifikátorů nebo s přívlastkovým zájmenem či adjektivem. Časté jsou identifikátory typu: *ten(to), onen, (ten)týž, ten stejný, ten samý, takový, tam(hle)ten, ten(hle)ten, který*. Tyto identifikátory referují ke zkoumanému předmětu řeči často ještě ve spojení s nějakým dalším, shodným či neshodným přívlastkem. Hojně se s nimi setkáváme i v bezprostředním okolí našich zkoumaných výrazů. V ukázkách (5), (6) a (7) mluvčí zcela přirozeně doplňují *kufřík* i *balíček (balíčky)* identifikátorem (ukazovacím zájmenem), kterým referují ke zcela určitému objektu.

ukázka: (5)

D: dobrý večer. pane předsedo ee situace ó dé es není úplně růžová v tom se asi shodneme volební preference (.) klesají (.) ee byli jste v koalici nuceni přijmout **ty balíčky** jedna dvě

(Karanténa, Klaus, Doležal, Studenovský)

ukázka: (6)

M: ... no a to svědčí, podle mě. o tom, že v tomto klíčovém bodu panovalo vlastně nejasno, až vlastně do **toho balíčku**, kde se najednou objevilo to, že jakoby pod jakýmsi dotlačením se prohlásilo, že se to doprivatizuje, že používám tohoto termínu sám

(Respektování, Mlčoch, Seitlová, Pilip, Hartl, Mlynář)

ukázka: (7)

Z: ... to zaprvé a dal-, no my sme si v **tom kufříku** ty materiály jak dobře víte také nevyrobili, byly nám dodány včetně materiálů s razítkem přísně tajné
(7 čili Sedm dní, Lux, Zeman, Vávra)

V diskusních pořadech dochází také k „přivlastňování“ *balíčku* nebo *kufříku* konkrétním osobám nebo institucím.

ukázka: (8)

Š: předpokládám že ee to může být určitá reakce pana premiéra na to že (.) ee je obava (.) s komplikací kolem realizace **vládního balíčku** jedna a dvě. a že pan premiér hledá určitou protiváhu proti lidovcům

(7 čili Sedm dní, Žantovský, Špidla, Vávra)

ukázka: (9)

K: samozřejmě že si tisíckrát kladu otázku jestli jsem to v dobách dramatu kolem ee kreditní banky a agrobanky kolem senátních voleb kolem **kufříkových afér pana zemana** kolem dramatu státního rozpočtu jestli jsem měl ještě po všech těch dobách po noci sám si zkusit všechno si počítat ještě desetkrát sám

(Karantěna, Klaus, Studenovský, Doležal)

Ukázky (8), (9) názorně ukazují tendenci patrnou i v ostatních vybraných pořadech. *Kufřík* je spojován (také V. Klausem) s osobností M. Zemana. *Balíček* je (také M. Zemanem) spojován s osobností V. Klause. Za *balíček* je odpovědná tehdejší vláda, reprezentovaná (v očích veřejnosti, v podání sdělovacích prostředků) svým předsedou V. Klausem.

V diskusních pořadech se setkáváme i s identifikací neurčitou.

ukázka: (10)

Z: ... my sme si v tom kufříku ty materiály jak dobře víte také nevyrobili, byly nám dodány včetně materiálů s razítkem přísně tajné, ale to je druhá věc a ta by byla na samostatnou debatu. za druhé, ten materiál získal určitou důvěryhodnost teprve tehdy, na němž byly zfalšované podpisy, patrně přenesené například z tohoto záznamu. tím teprve se to stalo pro nás alespoň trochu důležitě. já jsem si z toho upřímně řečeno předtím dělal legraci a nevětil jsem že na to **někdo** duševně normální může naletět. nicméně stalo se

(7 čili Sedm dní, Lux, Zeman, Vávra)

ukázka: (11)

P: ... já si myslím že ta celá ta otázka vznikla od jednoho soukromého individuálního rozhodnutí **jednoho člena vlády**. ee nevidím v tom žádnou zvláštní logiku aby z tohoto jednoho individuálního rozhodnutí se rozpoutaly velké diskuse které myslím občany můžou zase jenom otravovat. my jsme tady na jaře

jakousi rekonstrukci absolvovali. my jsme přijali určité opatření které jsme nazvali balíčky potom přišly povodně a zcela logicky se vyhodnocení těch kroků od kterých si cosi jako zlepšení slibujeme oddálilo. ee panovala všeobecná shoda o tom že to bude konec roku kdy se ee úspěch těch opatření vyhodnotí a v souvislosti s tím se může vyhodnotit to zda **někteří členové vlády** obstáli nebo neobstáli

(7 čili Sedm dní, Parkanová, Štěpová, Vávra)

Ukázky (10) a (11) ukazují neurčitou referenci. Pozorujeme však neurčitost různého stupně. V ukázce (10) nacházíme referenci *někdo duševně normální*, jejímž referentem by, pokud bychom odhlédli od kontextu, mohla být značně rozsáhlá množina lidí. Mluvčí M. Zeman má však má myslí zřejmě zcela konkrétní osoby, možná své aktuální diskusní partnery (tj. J. Luxe a moderátora J. Vávru).

V ukázce (11) je neurčité odkazování přece jen určitější, reference omezuje výběr možných osob (potenciálních referentů) na členy vlády. Plurálový charakter druhého příkladu druhé ukázky umožňuje mluvčí samotné být případným referentem v této identifikaci.

Intertextovost

Ve svých mluvených projevech se mluvčí opírají také o intertextovost, jejich mluvené texty jsou vázány na všeobecné, společné sdílené vědomosti televizních diváků a na jiné texty, o nichž se předpokládá, že je adresáti (televizní diváci) znají. Propojení s jinými texty se realizuje různým způsobem, např. odkazem na jiného mluvčího, na jistou autoritu. V ukázce (12) došlo k propojení ze strany mluvčího M. Zemana, je jasným výrazem distance, součástí kritiky tehdejší (Klausovy) vlády. Distanci mluvčí vyjadřuje také přívlastkem *takzvaný*.

ukázka: (12)

Z: ... protože tato vláda ve svém programovém prohlášení slibovala růst reálných mezd. růst ekonomického výkonu. snižování míry inflace stability měny a řadu dalších krásných věcí. (.) a **takzvaný** balíček číslo dvě (.) **jak vláda sama říká**

(Karanténa, Zeman, Doležal, Studenovský)

V ukázce (13) odkazuje moderátor na informace v tisku:

ukázka: (13)

D: byli jste v koalici nuceni přijmout ty balíčky jedna dvě. dokonce **v tisku proběhlo** že ministr zielevec hrozil demisí pokud se neprosadí určité formulace a tak dále

(Karanténa, Klaus, Doležal, Studenovský)

Jak ukazuje (14), mohou mluvčí odkazovat ke svým vlastním, někdy v minulosti realizovaným textům:

ukázka: (14)

P: my jsme tady na jaře jakousi rekonstrukci absolvovali. my jsme přijali určité opatření **které jsme nazvali** balíčky potom přišly povodně
(7 čili Sedm dní, Parkanová, Štěpová, Vávra)

V diskusních pořadech se setkáváme i s explicitním odkazem na znalosti komunikačních partnerů. Adresáty jsou v ukázkách (15) a (16) jak moderátoři pořadu Karanténa, tak i televizní diváci.

ukázka: (15)

K: ... a i jakoby ten krizový těžký složitý rok balíčkovský podíváte-li se na poslední čísla **která znáte** tak **reálné** včerejší číslo nebo páteční číslo reálná mzda v našem průmyslu vzrostla o šest a nebo o pět a ko- necelých šest procent prostě

(Karanténa, Klaus, Studenovský, Doležal)

ukázka: (16)

K: ... ale opakuju (.) opakuju (.) **dobře všichni víte** že rvačka o státní rozpočet prosincová tak tak dopadnuvší s tím že několik hlasujících jinak poslanců opozice vylučováno z politické strany a tak dál prostě velké politické drama nebylo o tom abychom snížili výdaje státního rozpočtu a tudíž nedopustili se vzniku nějakého deficitu **kdo si to dobře vzpomíná** tak parlamentní drama loňských posledních dvou měsíců bylo o úplně opačném jevu

(Karanténa, Klaus Studenovský, Doležal)

Konečně se setkáváme také s tím, že jeden z diskutujících připomíná svému diskusnímu partnerovi jeho vlastní předchozí texty:

ukázka: (17)

S: ... **vy ste** desátého ledna tohoto **v rozhovoru pro hospodářské noviny řekl** že vlastně skončila doba utahování opasků a že očekáváte standartní rozpočtový vývoj

(Karanténa, Klaus, Doležal, Studenovský)

Koreference

V přepisech se na mnoha místech setkáváme se zajímavým jevem. Tatáž skutečnost, tatáž věc, tedy analyzovaný *kufřík* a *balíček*, se pojmenovává několika způsoby. Tento jev souvisí s otázkou koreference, s odkazováním k témuž referentu (předmětu řeči) různými koreferentními jednotkami. Ve třech následujících ukázkách můžeme sledovat postupné utváření koreferenčním řečtců. (V přepisech jsou zkoumané koreferentní jednotky zvýrazněny tučně.)

ukázka: (18)

Z: tento materiál vyrobili sami

L: [další další **kufřík**]

Z: [to zaprvé] a dal-, no my sme si v **tom kufříku ty materiály** jak dobře víte také nevyrobili, byly nám dodány včetně materiálů s razítkem přísně tajné,

ale to je druhá věc a ta by byla na samostatnou debatu. zadruhé, **ten materiál** získal určitou důvěryhodnost teprve tehdy, na němž byly zfalšované podpisy, patrně přenesené například z tohoto záznamu. tím teprve se **to** stalo pro nás alespoň trochu důležité. já jsem si z toho upřímně řečeno předtím dělal legraci a nevěřil jsem že na **to** někdo duševně normální může naletět. nicméně stalo se. a teď jenom poslední věta k **této kauze**. já bych si nesmírně přál, a proto to předáváme jak policii, tak bé í es aby **to** dokonce vyšetřovaly dvě nezávislé instituce, abychom se řídili zásadou padni komu padni, aby **tato aféra** nebyla zametena pod koberec, aby nám potom na konci vyšetřování někdo řekl promiňte, omlouváme se, bylo to nepodstatné obvinění, abychom zjistili, kdo vlastně přiměl například toho pana vízka, aby začal českou televizi a nejenom českou televizi zásobovat **těmito materiály** a případně předkládat další a další podvrhy právě teď, když se rozjíždí volební kampaň. **tohle** si přece musel někdo objednat, **to musel** někdo zaplatit

(7 čili Sedm dní, Zeman, Lux, Vávra)

M. Zeman pojmenoval *kufřík* během své jediné repliky (repliky ve smyslu, v jakém ji používá např. konverzační analýza, tedy v úseku promluvy jednoho mluvčího, trvajícím do doby, kdy je přerušen druhým mluvčím) hned několika různými výrazy: *v tom kufříku ty materiály, ten materiál, tato kauza, to, tato aféra, tyto materiály, tohle, to*.

Zkoumaný koreferenční řetězec v sobě zahrnuje různé způsoby odkazování. Kromě odkazování exoforického, odkazování mimo text, zde názorně můžeme pozorovat odkazování endoforické, tj. odkazování v rámci textu.

Protože se pohybujeme v rámci jedné repliky, můžeme snad považovat jednotlivé členy řetězce za jednotky víceméně na sebe bezprostředně navazující, jedná se tedy o navazování kontaktní. Zkoumaná jednotka (*kufřík*) je nahrazována mj. zobecnujícími substantivy *materiál, kauza, aféra*. Pro tato substantiva v textech obecně platí, že se jich často užívá metajazykově a že jsou funkčně blízká zástupným výrazům. Tyto výrazy odkazují nejen k jednotlivému členu řetězce, ale svou povahou i k různým textům nebo částem textů předchozích. Jejich užitím se obsah významu (resp. jednoho z sekundárních, odvozených významů) *kufříku* podstatně modifikuje a rozvíjí, dochází k postupnému rozšiřování informace o jednotce, k níž jednotlivá označení referují (SSČ uvádí: *aféra: událost budící senzací, materiál: 1. látka, surovina, 2. věci sloužící jako prostředek, podklad, pramen, kauza: věc, případ*).

Kufřík byl v průběhu repliky také označen zájmeny *to, tohle*. Zájmena mají indexikální charakter, bez kontextu by neměla žádnou extenzi. V tomto aktuálním použití získávají referenci, jejich referentem se stává právě analyzovaný *kufřík*. Protože všechna tři zájmenná synonyma byla použita až po vyslovení výrazu *kufřík*, můžeme v jejich případě mluvit o tzv. anaforické endofoře, tedy o odkazování k předchozímu kontextu. Zvolená ukazovací zájmena (*to, tohle*) jsou univerzální v tom smyslu, že mohou odkazovat na výrazy libovolného rodu

a čísla. Pro mluvčího tedy není problém nahradit těmito zájmeny maskulina (*materiál*) i feminina (*aféra, kauza*), v singuláru i v plurálu (*materiály*).

Všechna označení jsou zřetelně závislá na kontextu zmíněného velmi sledovaného diskusního pořadu TV Nova 7 čili Sedm dní. Proč vlastně M. Zeman pojmenoval *svůj kufřík* několikerým způsobem, se můžeme pouze dohadovat. V době vysílání tohoto pořadu byl termín *kufřík* v povědomí televizních diváků naprosto běžný. Jedním z možných důvodů této sémaziologické rozmanitosti, tohoto postupného hledání a nalézání optimálního stylistického prostředku, může být snaha mluvčího o co nejkultivovanější projev.

Svou roli může hrát také úroveň projevu jeho diskusního partnera, J. Luxe, jehož mluvený projev je také na velmi vysoké úrovni. M. Zeman se snaží obstát v konkurenci, je v jeho zájmu, aby jeho projev byl na srovnatelné a pokud možno ještě lepší úrovni než projev jeho spolubesedníka.

Pozoruhodná je možná také skutečnost, že ačkoli je v jiných ukázkách *kufřík* spojován s osobností M. Zemana (a to i zcela explicitně: např. ...*kufříkových afér pana Zemana*...); ve své době bylo slovní spojení *Zemanův kufřík* naprosto běžné, sám M. Zeman se v této ukázce ani jednou nesnaží přiřadit *kufřík* pouze ke své osobě. Nehovoří o *svém (mém) kufříku*, hovoří o jakýchsi *nás, kteří si ty materiály v tom kufříku také nevymysleli*. Mluví se tedy přímému spojení své osoby s *kufříkem* brání, snaží se přenést část odpovědnosti také na některé další členy ze skupiny *my*, pravděpodobně na další členy ČSSD, možná se tak snaží z povědomí posluchačů vymýtit slovní spojení *Zemanův kufřík*.

Podobně jako u *kufříku* se i u *balíčku* setkáváme s tím, že mluvčí tento předmet řeči nazývají několikerým způsobem.

ukázka: (19)

V: ... takže dámy ee mělo by teď dojít k nějakým výraznějším změnám ve vládě nebo je rovnou nutná změna vlády nebo změna vládní koalice. (.) paní ministryně.

P: já si myslím že ta celá ta otázka vznikla od jednoho soukromého individuálního rozhodnutí jednoho člena vlády. ee nevidím v tom žádnou zvláštní logiku aby z tohoto jednoho individuálního rozhodnutí se rozpoutaly velké diskuse které myslím občany můžou zase jenom otravovat. my jsme tady na jaře jakousi rekonstrukci absolvovali. my jsme přijali **určité opatření** které jsme nazvali **balíčky** potom přišly povodně a zcela logicky se vyhodnocení **těch kroků** od kterých si cosi jako zlepšení slibujeme oddálilo. ee panovala všeobecná shoda o tom že to bude konec roku kdy se ee úspěch **těch opatření** vyhodnotí a v souvislosti s tím se může vyhodnotit to zda někteří členové vlády obstáli nebo neobstáli

(7 čili Sedm dní, Parkanová, Štěpová, Vávra)

Tehdejší ministryně spravedlnosti V. Parkanová označila v pořadu TV Nova 7 čili Sedm dní balíčky (zde už v plurálu) nejprve za *určité opatření* (rovněž v plurálu), dále za *ty kroky a ta opatření*. Po uvedení prvního členu koreferenčního řetězce (*určité opatření*) následuje vysvětlující komentář: *které jsme na-*

zvali balíčky. Mluvčí považuje za vhodné uvést zjednodušující a ne příliš dlouho užívaný termín nějakým slovním doprovodem, nějak posluchačům vysvětlit jeho obsah. Na rozdíl od některých ostatních mluvčích tedy zřejmě nepovažuje výraz *balíček* za dostatečně běžný a zažitý, možná ani za dostatečně přesný (mluvčí je svou profesí právníka, snahu o explicitní vyjadřování je tedy možné od ní očekávat). Její „vysvětlení“ však není nijak podrobné, nese v sobě již jistý předpoklad znalostí televizních diváků.

Podobně jako u *kufříku* dochází i v případě *balíčku* k jeho nahrazování výrazy s obecnější platností, význam zkoumaného výrazu je jejich pomocí usměrňován, rozšiřován a zobecňován (SSČ uvádí: opatření: *činnost, postup k zabezpečení něčeho*, krok: ... 4. *čin, tah*).

Jako poslední uvádíme příklad diskusního pořadu, v němž se oba zkoumané výrazy dostaly do bezprostřední blízkosti.

ukázka: (20)

D: ... k tomu sem se chtěl teď kon e e dostat. podívejte ať je to jak chce. já dokonce nevylučuji že m e nebo souhlasím s vámi v jednom. buď **balíček** a to slovo ani moc nemám rád, dokonce teď začínám používat **korekce hospodářské politiky**.

M: **klausův kufřík** můžeme [říct].

D: [ale]

((smích N a publika))

D: no kolega kolega grégr dokonce hovořil v po televizním pořadu o **vagónu** jo:, tak držíme si ten držíme si ten ee **balíček**. buď **balíček** rychle přinese aspoň v některých oblastech efekty. nebo opravdu budeme mít veliké starosti. a já je nechci přivolávat a rovnou vám říkám, že nepomýšlím o žádné demisi

(Respektování, Dlouhý, Pinc, Doležal, Mlynář)

Mluvčí V. Dlouhý zde vytváří další variaci koreferenčního řetězce pro *balíček*. Jedná se o variaci v několika aspektech ojedinělou. Členy jím utvářeného řetězce jsou: *balíček*, *korekce hospodářské politiky* a *vagón*. Jako jediný mluvčí (ve zde zkoumaných diskusních pořadech) se rozhodl uvést původní, třebaže zkrácený název pro zmíněný soubor opatření. Termín *balíček* zřejmě považuje za velmi nepřesný, nebo přinejmenším jemu nesympatický, doplňuje jej meta-jazykovým komentářem: *to slovo ani moc nemám rád*.

Označení *balíčku* jako *vagónu* je v prepisech diskusních pořadů záležitostí zcela výjimečnou. Jak vyplývá z kontextu, V. Dlouhý (tehdejší ministr průmyslu a obchodu) přebírá tento termín od V. Grégra (současného ministra průmyslu a obchodu), odkazuje posluchače na dále neurčený televizní pořad, v němž pravděpodobně z úst V. Grégra toto označení zaznělo. V. Dlouhý je přerušen moderátorem pořadu respektování V. Mlynářem, který rozšiřuje načatý řetězec o vlastní, originální pojmenování: *Klausův kufřík*. V. Mlynář tohoto pojmenování zřejmě užil především pro pobavení publika (připomeňme, že v průběhu natáčení diskusního pořadu Respektování je kromě moderátora a diskutujících přítomno ve

studiu také poměrně početné publikum). Moderátor předpokládá, že v povědomí posluchačů (členů publika, s jejichž podpůrnou reakcí patrně počítá, i v povědomí televizních diváků) je nějak zafixován jak *kufřík* a *balíček* (se svými různými konotacemi), tak také *něčí* (*Zemanův?*) *kufřík*. Těchto předpokládaných znalostí diváků mluvčí využil, zkombinoval je a pohotově vytvořil překvapivé a zcela nové pojmenování.

Sledujeme-li přepis, vidíme, že reakce na moderátorův originální příspěvek se setkal jednak s reakcí publika (smích), jednak s reakcí V. Dlouhého, který, patrně také pro pobavení, uvádí jako další možné označení zmíněný již *vagón* a pak se vrací ke „klasickému“ *balíčku*. Řetězec tedy začíná a končí stejným pojmenováním.

Závěr

V této práci jsme se snažili ukázat, jak se výrazy *kufřík* a *balíček*, všeobecně známé v jistých významech a používané v jistých kontextech, v určité době a v určitém typu textu začaly používat ve svých aktuálně vzniklých významech sekundárních. Ve vybraných televizních diskusních pořadech jsme mohli sledovat, jakým životem zmíněné výrazy žily, jak s nimi mluvčí zacházeli, jak je začleňovali do svých replik, jakými přívlastky je doplňovali, jaká další slova od nich vytvářeli. V době, kdy byly diskusní pořady vysílány, byly oba výrazy ve svých nových významech běžně užívány. Dnes už se možná na jejich významy, popisované v tomto článku, spíše pozapomnělo, přestal totiž trvat odpovídající kontext. Objevila se nová témata, nové problémy, nové výrazy. Zde popisované procesy se odsouvají z centra pozornosti uživatelů jazyka a možná postupně z povědomí veřejnosti zcela vymizí.

Literatura

- FILÍPEC, J. – ČERMÁK, F.: Česká lexikologie, Academia, 1985.
KARLÍK, P. – NEKULA, M. – RUSÍNOVÁ, Z. (eds.): Příruční mluvnice češtiny. Praha, Lidové noviny 1995.
Mluvnice češtiny. 1. Fonetika. Fonologie. Morfonologie a morfemika. Tvoření slov. Red. J. Petr. Praha, Academia 1986.
Mluvnice češtiny. 2. Tvarosloví. Red. J. Petr. Praha, Academia 1986.
Nová slova v češtině. Slovník neologismů. Praha, Academia 1998.
PAVELKA, J.: Anatomie metafor. Blok 1982.
SLEZÁKOVÁ, M.: Analýza televizního pořadu Respektování. Diplomová práce. 1998.
Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha, Academia 1994.
Slovník spisovného jazyka českého. Praha, ČSAV 1960.

Slovníkové údaje:

Slovník spisovného jazyka českého, 1960:

balík, -u m. (6. j. -u, 6. mn. -cích) *něco sbaleného, zabaleného, zprav. svázaného a uzpůsobeného k přenášení*: balík knih; balík bavlny; udělat balík; svázat něco do balí-

ku; pošt. *druh zásilky do 25 kg*: cenný, neskladný b., bleskový, pilný b. → zdrob. **balíček**, -čku m. (6. mn. -čcích, -čkách); pošt. *druh listovní zásilky ve váze do 1 kg*; příd. balíčkov-
vý: dobročinná balíčková akce, balíčková pošta, balíčkové známky, zboží;

kufř, -u m 1. *schránka z tužšího materiálu na přenášení (n. uschovávání) věcí, zejm. šatstva*: cestovní kufř; elegantní kožený kufř; balit kufry expr. chystat se k odchodu, zprav. nedobrovolnému, k útěku 2. slang. *název lokálu v někt. hostincích*: stálí hosté kufru (Čapek-Chod); klení kufru (Mrštík) 3. slang. *kufry vysoké boty*: ust. spoj. srazit kufry, srazit podpatky v přímém stojí jako projev vojenské podřízenosti nebo přepjaté úcty; → zdrob. **kuffřík**, -u m. (6. j. -u, 6. mn. -cích), expr. **kuffříček**, -čku (6. j. -čcích, -čkách), kuffírek, řidč. kuffěrek, -rku (6. mn. -rcích);

kuffříkový příd. ke *kuffřík*: přenosný kuffříkový stroj; kuffříkový gramofon.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost, 1994:

balík, m -u (než. 6 mn. -cích) zabalený sbalený předmět: balík zboží; udělat balík; poslat balík poštou; přen. publ. balík ekonomických zákonů, **balíček**, -čku m zdrob: balíček čokolády;

kufř, m -u schránka na předměty osobní potřeby, zvl. při cestování: kožený kufř, zapnout kufř, balit kufry přen. expr. chystat se k odchodu; **kuffřík** -u, kuffříček, -čku, kuffírek, -rku m zdrob.; **kuffříkový** příd. kuffříkový psací stroj

Nová slova v češtině. Slovník neologismů, 1998:

balík, -u, m.

1. větší množství něčeho: dostat balík odpovědí; jde o celý balík problémů; nakoupit větší balík americké měny

2. celek složený ze vzájemně souvisejících položek: projednat balík vládních návrhů; balík čtyř právních norem; na pořadu je balík hospodářských opatření (v jazyce politiků a v publicistice)

3. soubor programů dodávaných zákazníkovi jako celek: softwarový balík; balík Software 602; kancelářský balík Microsoftu

4. soubor zboží a služeb ap. prodáváný vcelku: prodej celého balíku filmů, na základě nabídky cestovní kanceláře si lze vytvořit vlastní balík služeb

balíčkář, -e m.

kdo pomáhá při shromažďování a distribuci balíčků s prostředky humanitární pomoci: balíčkáři pomáhají připravit kamion do Bosny

Přehled pořadů, z nichž byly vybrány ukázky:

Česká televize:

1) *Respektování*, 1. 6. 1997, účastníci: V. Mlynář (moderátor), J. Seitlová (předsedkyně senátorského klubu ODA) L. Mlčoch (děkan FSV), J. Hartl (ředitel STEM), I. Pilip (ministr školství, místopředseda ODS);

2) *Karanténa*, 8. 7. 1997, účastníci: P. Studenovský (moderátor), L. Doležal (moderátor), M. Zeman (předseda ČSSD);

3) *Karanténa*, 2. 9. 1997, účastníci: P. Studenovský (moderátor), L. Doležal (moderátor), V. Klaus (předseda vlády, předseda ODS);

4) *Respektování*, duben 1997, účastníci: V. Mlynář (moderátor), B. Doležal (politolog), V. Dlouhý (ministr obchodu a průmyslu, místopředseda ODA), Z. Pinc (ředitel IZV UK), J. Negli (americký novinář);

Televize Nova:

5) 7 *čili Sedm dní*, 22. 3. 1998, účastníci: J. Vávra (moderátor), J. Lux (předseda KDU-ČSL), M. Zeman (předseda ČSSD, Senátu);

6) 7 *čili Sedm dní*, 6. 7. 1997, účastníci: J. Vávra (moderátor), M. Žantovský (předseda ODA, předseda zahraničního výboru senátu), Vladimír Špidla (místopředseda ČSSD, předseda výboru pro sociální politiku a zdravotnictví);

7) 7 *čili Sedm dní*, 19. 10. 1997, účastníci: J. Vávra (moderátor), V. Parkanová (ministryně spravedlnosti, členka ODA), V. Štěpová (stínová ministryně obchodu a cestovního ruchu, poslankyně za ČSSD).

Seznam transkripčních symbolů

V, M, Š apod.	označení mluvčích (většinou počátečním písmenem jejich příjmení)
.	klesavá intonace
?	stoupavá intonace
,	pokračovací intonace
=	překotné navázání jednotlivých mluvčích
L:	[další další kufřík]
Z:	[to zaprvé] a úseky v hranatých závorkách označují části promluvy pronesené dvěma (více) mluvčími zároveň
<u>reálně</u>	dynamicky zdůrazněný výraz (výrazy)
(.)	pauza
((smích))	komentář přepisovatele
ee, e	hezitační zvuk (váhání)

Výkladové slovníky a uživatelská praxe

Alběna Rangelova

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

V následujícím bloku tří příspěvků chceme informovat o závěrečných zjištěních při interpretaci empirických dat z grantového projektu Sociolingvistické aspekty výkladového slovníku (GA AV ČR, reg. č. A0061702). Jinými slovy – jak to nakonec dopadlo.

O svých záměrech a průběhu prací jsme už informovaly: koncepce předběžného šetření ve sféře školství jsme představily na VII. kolokviu mladých jazykovědců (Rangelova – Tichá – Opavská, 1998) a o druhém ověřovacím šetření pro konfrontaci sféry úzce profesních uživatelů mateřštiny s náhodným vzorkem respondentů jsme mluvily loni (Rangelová – Tichá – Opavská, 1999).

Po závěrečných redakčních zásazích byl dotazník pro základní šetření vyroben a distribuován. Distribuce byla zajištěna externími spolupracovníky a částečně (a to ryze korespondenčně) firmou Mirys Trade, s. r. o., distribuující ústavní časopisy. Celkem bylo rozesláno 1300 dotazníků a 936 se k nám vrátilo (72 %

návratnost). Z tohoto počtu jsme vyloučily 8 dotazníků pro nevyplnění klíčových demografických rubrik, příp. celé první části, a tak k dalšímu zpracování postoupilo 928 dotazníků.

Metodu sběru lze popsat jako (polo)korespondenční, neboť externí spolupracovníci měli za úkol sešity rozdat, po vyplnění shromáždit a zaslat zpět. Dotazník spojuje v sobě rysy různých technik sběru dat – dotazníku, ankety, testu. Naším záměrem bylo, aby dotazník byl „respondentsky přátelský“, což by vyvážilo jeho náročnost na čas a soustředění (Srov. též Disman 1993, s. 119–162).

Výběr respondentů nebyl úplně náhodný¹ – externí spolupracovníci dostali orientační seznam profesí a pracovišť, na které se měli orientovat, aby se vyhnuli „izomorfnímu“ studentskému prostředí; u dotazníku získaných korespondenčně byl okruh možných respondentů vymezen zájmem o češtinu a jazykovědu vůbec. Vyhnuli jsme se též teritoriální koncentraci šetření (akce proběhla v Hradci Králové, Brně, Ústí nad Labem, Plzni, Ostravě, Českých Budějovicích, Praze). Získaný vzorek tudíž nesleduje složení a celkovou strukturu populace, ale jenom jistý její průřez, nicméně svou velikostí nám dovoluje dělat relevantní závěry o chování vybraného vzorku při užívání slovníků a slovníkových příruček.

Důležitý metodologický problém každého šetření – problém redukce informací – se projevuje mimo jiné i při prezentaci výsledků (co všechno lze oželeť). Zde bohužel opomineme informace o některých preferencích uživatelů, a už úplně stranou zůstane informace o elektronických slovnících. Pro snadnější orientaci jsou tabulky prezentující demografické rysy vzorku zpracovány v příloze č. 1. tohoto příspěvku, tabulky s číselnými údaji o sledovaných jevech – jako přílohy k jednotlivým příspěvkům. Není-li uvedeno jinak, jsou procenta počítána vůči celkovému počtu (928) posuzovaných dotazníků.

Zde se zaměříme na uživatelskou praxi v jejím širším rámci a ukážeme, jak respondenti hodnotí svou zkušenost s výkladovými slovníky a slovníkovými příručky – jaký mají odhad pro frekvenci užití, jaká je jejich vybavenost slovníky, co nejčastěji v jednotlivých slovnících hledají, jaký je situační kontext uplatnění slovníků apod.

Ke zjištění širšího rámce uživatelské praxe směřují první dvě otázky: 1. *Používáte při nějaké činnosti výkladové slovníky češtiny či slovníkové příručky?* a 2. *Jak často hledáte nějakou informaci v uvedených publikacích?* První z nich je v podstatě otázkou filtrační – výkladové slovníky či jednojazyčné slovníkové příručky nepoužívá vůbec 56 z dotázaných²: z nich neuvedlo příčinu 19 a zbytek uvádí „nemám důvod/nepotřebuji k práci/není čas/nejsou k dispozici“. V tabulce

¹ Strukturovanost vzorku nešlo uplatnit jak pro nedostatek demografické informace, tak pro technickou náročnost sběru dat. Náhodný výběr se ukázal jako neefektivní už při předběžných šetřeních (viz Rangelova – Opavská – Tichá, 1999, zde v pozn. 2)

² Tento počet představuje jen 6 % z celkového množství respondentů, a to potvrdilo správnost zvolené strategie výzkumu. Z dalších propočtů nebyly však vyloučeny: jednak respondenti často odpovídali na některé preferenční či hodnotící otázky, jednak se někteří z nich vyslovili v části o počítačových slovnících.

č. 1 jsou uvedeny počty respondentů, kteří jednotlivé slovníky užívají a % vůči většinovému souboru užívající slovníky (872). V případě kladné odpovědi byli respondenti požádáni, aby v uvedeném seznamu označili, kterou publikaci používají, příp. aby doplnily (do rubriky „jiné“) slovníky v seznamu neobsažené.

Tabulka č. 1. – poskytuje informaci, které slovníky jsou nejvíce používány – otázka č. 1.

Slovníky	Počet	%
Příruční slovník jazyka českého	179	20,53 %
Slovník spisovného jazyka českého	353	40,48 %
Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost	461	52,87 %
Co v slovnících nenajdete	83	9,52 %
Slovníky cizích slov	746	85,55 %
Slovníky frazeologie	184	21,10 %
Slovníky synonym	250	28,67 %
Pravidla českého pravopisu	785	90,02 %
Dělení slov	51	5,85 %
Jiné	131	15,02 %

Zde je markantní bezkonkurenční postavení Pravidel českého pravopisu (785) a slovníků cizích slov (746), následované Slovníkem spisovné češtiny pro školu a veřejnost (461). Zajímavý je též rozbor informací z rubriky „jiné“ – ukazují totiž, že u pozorovaného vzorku představa slovníku jako publikace je značně nestrukturovaná: nejčastěji zde respondenti uvádějí (vedle encyklopedií aj. jednojazyčných příruček) dvojjazyčné slovníky (zajisté se zde projevuje snaha respondenta vyhovět, dobrá vůle uvést nejvíce údajů apod.). Toto pozorování se týká všech otázek poskytujících možnost doplnit k našemu seznamu další publikace.

Informaci o frekvenci užívání jednotlivých slovníků a slovníkových příruček poskytuje tabulka č. 2. (otázka 2. *Jak často hledáte nějakou informaci v uvedených publikacích?* – neodpovědělo 24 z dotázaných).

Tabulka č. 2	Každý Den	Několikrát týdně	Jednou týdně	Několikrát měsíčně	Jednou měsíčně	Několikrát za rok	Vůbec ne
Příruční slovník jazyka českého	1	27	14	54	27	102	173
Slovník spisovného jazyka Českého	15	64	33	116	48	126	107
Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost	18	105	49	146	43	104	98
Co v slovnících nenajdete	2	9	7	28	16	31	207
Slovníky cizích Slo	22	177	99	255	92	145	17
Slovníky synonym	2	10	13	47	35	103	170
Slovníky frazeologie	5	28	16	76	44	116	156
Pravidla českého pravopisu	36	172	93	238	92	177	21
Dělení slov	4	11	2	9	6	31	227
Jiné	10	22	9	40	18	25	6

Otázka č. 3. je sice odlehčující, nicméně zajímavá – ukazuje totiž nakolik je práce se slovníky „záživná“ – baví vůbec lidi něco hledat? Na tuto otázku neodpovědělo 28 respondentů. Tabulka č. 3. obsahuje průhled odpovědí na ni s profesním zařazením respondentů. Počet jednoznačných odpovědí „baví“ je skoro stejný jako počet těch, kteří svůj postoj nemohou posoudit.

Povolání	Baví	Nebaví	Nevím
Učitel ZŠ, SŠ	94	9	68
Učitel VŠ	82	6	32
Student VŠ	95	34	128
Sdělovací prostředky	35	6	29
Soukromý podnikatel, manager	9	9	26
Tvůrce slova	11	4	5
Vědecký pracovník	15	0	8
Administrativní pracovník	22	11	47
Jiné	40	18	57
Celkově	403	97	400

Zajímavá je též konfrontace údajů z otázky 3. s uživatelským typem – pravidelný, občasný, náhodný uživatel³, viz tabulku č. 4.

Tabulka č. 4 – Uživatelé:

	Pravidelní	Občasní	Náhodní
Baví	207	181	10
Nebaví	10	57	29
Nevím	53	236	100

Otázky 4. a 5. sledují vybavenost respondentů slovníky: 4. *Máte některou z publikací uvedených v bodě 2 k dispozici v práci?*; 5. *Máte některou z publikací uvedených v bodě 2 k dispozici doma?*. V případech kladné odpovědi byli respondenti požádáni, aby uvedli, kterou publikaci mají k dispozici. Stejným způsobem jsme postupovali i u otázky č. 6., kde jsme se tázali, zda respondent navštěvuje knihovnu i proto, aby se tam podíval do nějakého výkladového slovníku češtiny. Tyto údaje jsou shrnuty v tabulce č. 5. Negativní odpovědi uvádíme mimo tabulku: nemá k dispozici slovníky *doma* 229 respondentů, *v práci* 73, a do knihovny kvůli slovníkům nechodí převážná většina – 756 respondentů. Na otázky neodpovědělo resp. 54, 8, 8 dotázaných.

³ Zjišťovala to otázka č. 10., neodpovědělo 20 respondentů.

Tabulka č. 5

	Otázka 4	Otázka 5	Otázka 6
	Doma	V práci	Jdu do knihovny
Příruční slovník jazyka českého	240	77	56
Slovník spisovného jazyka českého	349	217	55
Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost	372	263	56
Co v slovnících nenajdete	136	46	13
Slovníky cizích slov	498	654	30
Slovníky synonym	199	101	39
Slovníky frazeologie	248	151	43
Pravidla českého pravopisu	583	736	17
Dělení slov	120	33	10
Jiné	63	70	28

Situační kontext vyhledávání ve slovnících jsme se snažili zachytit otázkami 7. *Při jakých činnostech užíváte výkladový slovník češtiny?* a 8. *Jaké texty převážně čtete (popř. posloucháte)?* Respondenti mohli označit všechny možnosti, které jim vyhovovaly. Na otázku 7 neodpovědělo 64, a na otázku 8 – jen 7 respondentů.

Tabulka č. 6. – Situační kontext užívání slovníků.

Otázka 7		Otázka 8	
Činnosti	Počet	Texty	Počet
Čtení	362	Odborné	634
Psaní textů soukromých	199	Publicistické	698
Psaní textů veřejných	658	Umělecké	676
Redigování textů	218	Administrativní	189
Překládání	261	Jiné	56
Příprava ústního vystoupení	272		
Jazykový výzkum	105		
Jiné	118		

Problémovou situaci s neznámým nebo méně srozumitelným výrazem řeší respondenti různě – zjišťuje to otázka č. 9: *Setkáte-li se s neznámým nebo s nesrozumitelným výrazem, co uděláte?*, při níž si dotázaní mohli vybrat z několika možností (viz tab. č. 7, neodpověděli jen 4, odpovědělo 924 respondentů). Je potěšující, že tolik lidí sáhá po slovnících, potřebuje-li jazykovou informaci⁴. Neméně zajímavé je, zda existuje souvislost mezi profesním zařazením, vzděláním, popř. věkem dotázaných, těmto otázkám se však z rozsahových důvodů nemůžeme věnovat.

⁴ Nedo víme se ovšem, nakolik zapůsobila implikace správnosti právě této odpovědi.

Tabulka č. 7.

Co uděláte ...?	Počet	%
Vůbec nic	22	2,38 %
Zeptám se kolegů, přátel	489	52,92 %
Podívám se do slovníku	836	90,47 %
Zavolám do jazykové poradny	24	2,59 %
Jiná volba	26	2,81 %

Otázky 11. *Užíváte výkladové slovníky češtiny ve svém volném čase, při zába-
vě (např. luštění křížovek)?* a 12. *Čtete si ve výkladových slovnících češtiny, třeba
jen ze zvědavosti?* byly zaměřeny na užívání slovníků mimo pracovní proces.
Neodpovědělo 9 a 15 respondentů. Údaje vypovídají o integrovanosti slovníků
do osobního zájmového rámce respondentů, a proto nepřekvapuje, že většinou po
kladné odpovědi na otázku 11 následovala kladná odpověď na otázku 12.

Tabulka č. 8.

	Otázka 11		Otázka 12	
	Volný čas		Zvědavost	
	Počet	%	Počet	%
Ano	283	30.5 %	398	42.8 %
Ne	636	68.5 %	515	55.4 %

Když už respondenti hledají informace ve slovnících, pak je bezesporu záji-
mavé *CO* a *KDE*? Zjišťuje to otázka 13. *Co nejčastěji hledáte ve výkladových
slovnících češtiny?* Zde chceme upozornit na bezkonkurenční zájem respon-
dentů o význam a pravopis (viz uvedené součty).

Tabulka č. 9.

	Význam	Pravopis	Výslovnost	Synonyma	Antonyma	Příklady na užívání slova	Stylistická charakteristika	Gramatická charakteristika	Původ
Průruční slovník jazyka Českého	122	112	6	40	18	90	65	65	31
Slovník spisovného Jazyka českého	201	227	34	79	34	146	132	139	65
Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost	183	339	55	68	30	122	116	175	49
Co v slovnících Nenajdete	64	34	19	5	1	27	18	17	17
Slovníky cizích Slo	726	346	280	93	15	132	24	36	131
jiné	47	84	10	22	5	23	10	26	43
Součet	1343	1142	404	307	103	540	365	458	336

Otázky, které byly zde středem naší pozornosti ukazují, jak respondenti vnímají svou uživatelskou praxi a jak ji hodnotí z hlediska její frekvence a obsahu. Zde bohužel nemůžeme interpretovat nashromážděná data v jejich úplnosti, doufáme však, že ukazují v dostatečné míře na tendence, které v uživatelské praxi převažují.

Velmi podnětné pro lexikografickou praxi mohou být očekávání a preference uživatelů a jejich postoje vůči různým aspektům mikro- a makrostruktury výkladového slovníku. O zjištěních v této problémové oblasti budou dále informovat Zd. Opavská v příspěvku Postoje a preference uživatelů slovníků a Zd. Tichá v příspěvku Řekni mi, co ti ve slovníku chybí, a já ti povím, jaký jsi uživatel.

Literatura

DISMAN, M.: Jak se vyrábí sociologická znalost. Příručka pro uživatele. Praha, Karolinum 1993.

RANGELOVA, A. – TICHÁ, Z. – OPAVSKÁ, Z.: Jednojazyčné slovníky při výuce mateřštiny (projekt dotazníkového průzkumu). In: Varia VII. Zborník materiálů z VII. kolokvia mladých jazykovedcov, Modra-Piesok 3. – 5. 12. 1997. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1998, s. 139 – 147.

RANGELOVA, A. – OPAVSKÁ, Z. – TICHÁ, Z.: Uživatelské aspekty výkladového slovníku (zhodnocení předběžných výsledků). In: Varia VIII. Zborník materiálů z VIII. kolokvia mladých jazykovedcov, Modra-Piesok, 25. – 28. 11. 1998. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1999, s. 181 – 190.

Příloha

Demografický profil respondentů

Věkové skupiny	ženy		Muži		celkem	
Do 20 let	157	16.9 %	46	4.9 %	203	21.8 %
Do 35 let	257	27.7 %	119	12.8 %	376	40.5 %
Do 50 let	154	16.6 %	67	7.2 %	221	23.8 %
Nad 50 let	75	8.1 %	53	5.7 %	128	13.8 %
Celkem	643	69.2 %	285	30.7 %	928	100 %

Kde prožil(a) většinu svého života	Počet	%
Praha	118	12.72 %
Větší města (50 tisíc a více)	344	37.07%
Menší města (10–50 tisíc)	182	19.61%
Venkov	200	21.55%
Cizina	25	2.69%
Neuvedeno	59	6.36%

Mateřský jazyk		Počet	%
Čeština		899	96.87%
Cizí	Slovanský 15	29	3.12%
	Neslovanský 14		

Vzdělání	Počet	%
Základní	17	1.83 %
Středoškolské	460	49.57 %
Vysokoškolské	451	48.60 %
Vědecká příprava	132	14.22 %

Obor (zaměření) VŠ studia	Počet	%
Čeština	206	22.20 %
Jazyky	47	5.06 %
Všeobecně humanitní	105	11.31 %
Ekonomický	7	0.75 %
Technický	27	2.91 %
Jiný	59	6.36 %

Povolání	Počet	%
Učitel ZŠ, SŠ	179	19.29 %
Učitel VŠ	125	13.47 %
Student VŠ	259	27.91 %
Sdělovací prostředky	75	8.08 %
Soukromý podnikatel, manager	47	5.06 %
Tvůrce slova	20	2.16 %
Vědecký pracovník	24	2.59 %
Administrativní pracovník	80	8.62 %
Jiné	119	12.82 %

Postoje a preference uživatelů slovníku. K jednomu aspektu dotazníkového průzkumu¹

Zdeňka Opavská

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

Tento příspěvek shrnuje některé výsledky dotazníkového průzkumu provedeného v rámci grantového projektu Sociolingvistické aspekty výkladového slovníku². Průzkum byl zaměřen na získání informací o uživateli slovníku, na zkoumání jejich postojů k jednojazyčným výkladovým slovníkům a slovníkovým příručkám a na zjišťování jejich názorů na jednotlivé aspekty slovníkové makrostruktury i mikrostruktury.

V dotazníkovém šetření, které proběhlo v r. 1999 v jednotlivých regionech České republiky, bylo celkem shromážděno 928 vyplněných dotazníků³. Vzhledem k šíři a množství získaných údajů⁴ se v tomto příspěvku soustředíme pouze na jeden aspekt výzkumu, a to na postoje a preference, které uživatelé slovníku zaujímali ke způsobu podávání informací ve výkladovém slovníku. Změříme se na dotazy zkoumající jejich názory na použití deskripce a preskripce ve slovníku, dále na využití hnízdování při organizaci heslových statí, na způsob a rozsah příkladové části u slovníkového hesla a na umístění výkladu významu u víceslovných pojmenování. V dotazníku byla u těchto témat použita tzv. uzavřená otázka, v níž respondent vybíral vhodnou odpověď ze souboru nabízených alternativ. U většiny uvedených otázek byla jednotlivá řešení problému ilustrována i konkrétním lexikografickým zpracováním určitého slovníkového hesla. Pouze při zjišťování preferencí, které se týkaly umístění výkladu významu u víceslovných pojmenování, byl použit poněkud odlišný postup, ten však působil respondentům určité těžkosti (viz dále).

Je samozřejmé, že dotazníková struktura umožňuje přistupovat k interpretaci získaných dat z různých hledisek. V tomto příspěvku byla jako východisko využita typologie uživatelů slovníku, a to jednak klasifikace uživatelů slovníku podle profesí⁵ (učitelé základních a středních škol, vysokoškolští učitelé, vysoko-

¹ Příspěvek vznikl v rámci grantu Sociolingvistické aspekty výkladového slovníku, GA AV ČR, reg. č. A0061702.

² Další informace o grantovém projektu – viz společné příspěvky A. Rangelové, Z. Tiché a Z. Opavské (1998, 1999) přednesené na VII. a VIII. kolokviu mladých jazykovedců v Modre-Piesku.

³ O průběhu dotazníkového průzkumu – viz příspěvek A. Rangelové v tomto sborníku.

⁴ Údaje o datazníkovém šetření a další rozborů získaných dat – viz příspěvky A. Rangelové a Z. Tiché v tomto sborníku.

⁵ Učitelé základních a středních škol tvořili ve zkoumaném souboru 19 % respondentů, vysokoškolští učitelé 13 %, vysokoškolští studenti 28 %, pracovníci ve sdělovacích prostředcích 8 %, podnikatelé a manažeři 5 %, „tvůrci slova“ 2 %, vědecktí pracovníci 3 %, administrativní pracovníci 9 %, jiné profese 13 %.

koškolští studenti, pracovníci ve sdělovacích prostředcích, podnikatelé a manažeři, „tvůrci slova“ – tj. spisovatelé, scenáristé, překladatelé, tlumočníci –, vědečtí pracovníci, administrativní pracovníci, jiné profese), jednak podle jejich uživatelské praxe⁶ (pravidelní, občasní, náhodní uživatelé výkladového slovníku). Zkoumání vztahu mezi profesním zařazením uživatele slovníku a typem uživatele daným jeho uživatelskou praxí již přesahuje rámec tohoto příspěvku, zde se omezíme na konstatování, že se potvrdil předpoklad souvislosti mezi profesí respondentů a způsobem používání výkladových slovníků. Nejvíce pravidelných uživatelů bylo ve skupině vědeckých pracovníků (70 %), „tvůrců slova“ (52 %) a vysokoškolských učitelů (52 %). Občasní uživatelé pak převažovali u většiny dalších skupin a tvořili 67 % vysokoškolských studentů, 65 % administrativních pracovníků, 48 % učitelů základních a středních škol a 45 % pracovníků ve sdělovacích prostředcích. Jistou výjimkou byla z hlediska početního zastoupení skupina podnikatelů a manažerů, v níž občasní i náhodní uživatelé slovníku tvořili stejně velkou 41 % část.

V následujícím textu jsou u zkoumaných témat uváděny procentuální výsledky, které vycházejí z počtu osob, jež na danou otázku odpověděly. Konkrétní formulace dotazů a tabulky obsahující kvantitativní výsledky (tzn. počty osob a jejich procentuální vyjádření) jsou připojeny na závěr příspěvku. Zde jsou rovněž pro srovnání uvedeny některé výsledky vycházející z celkového počtu respondentů a přihlízející tedy i k počtu osob, které na otázku neodpověděly.

1) Užití preskripce vs. deskripce (dotazník – otázka č. 18)

Na příkladu dvou zpracování slovníkového hesla *dovolenka* měli respondenti určit, zda jim více vyhovuje jednoznačné doporučení typu „*dovolenka nevhodně dovolená*“, nebo zda by dali přednost popisu užití této lexikální jednotky – „*V běžné neformální komunikaci.*“. Na tuto otázku odpovědělo 908 osob, tzn. 98 % respondentů. Z tohoto počtu výrazná většina (67 %) zvolila deskriptivní popis, zatímco pro preskripci se vyslovila pouze třetina (33 %). Deskripci nejvíce preferovali vysokoškolští studenti a vysokoškolští učitelé (více jak 70 % u obou skupin), nejméně pak vědečtí pracovníci (52 %) a „tvůrci slova“, u nichž byla preference deskripce a preskripce vyrovnaná (50 %). U ostatních profesních skupin (tzn. administrativní pracovníci, podnikatelé a manažeři, učitelé základních a středních škol a pracovníci ve sdělovacích prostředcích) se volba deskriptivního popisu pohybovala mezi 61 – 69 %. Rovněž

⁶ Na otázku zjišťující uživatelskou praxi odpovědělo z celkového počtu 928 respondentů 917 osob (tj. téměř 99 %). Z nich pak 281 osob (tj. 31 %) uvedlo, že by se zařadilo mezi pravidelné uživatele výkladového slovníku, 494 osob (tj. 54 %) by se zařadilo mezi občasně uživatele a 142 osob (tj. 15 %) mezi náhodné uživatele. Je tedy zřejmé, že na rozdíl od uživatelů slovníku rozdělených podle profesí nelze každého respondenta zařadit do určité skupiny podle jeho uživatelské praxe. Proto se také v tabulkách na konci příspěvku nepatrně liší celkový součet osob preferujících určitou možnost od součtu osob, které sice vybraly tutéž možnost, ale jsou uváděny na základě zařazení respondentů do skupin podle uživatelské praxe.

u uživatelů rozdělených podle uživatelské praxe byla podpora deskriptivního popisu vysoká. Nejvíce ho volili respondenti náležející ke skupině náhodných uživatelů (72 %) a občasných uživatelů (69 %), nejmenší počet zastánců deskripce byl u pravidelných uživatelů výkladového slovníku (62 %).

2) Hnízdování vs. zpracování slov v samostatných heslech (dotazník – otázka č. 17)

Respondenti měli možnost volit mezi dvěma způsoby zpracování heslových statí, a to mezi zpracováním slovtvorného hnízda *kličít, kličivý, kličivost, kličení* formou hnízdování a mezi zpracováním téže skupiny slov formou samostatně uváděných hesel. Na tuto otázku odpovědělo celkem 911 osob, tj. 98 % respondentů. Z nich se téměř tři čtvrtiny (74 %) vyslovily pro uvádění samostatných hesel, zatímco hnízdování zvolila čtvrtina respondentů (26 %). Samostatná hesla nejvíce preferovali podnikatelé a manažeři, „tvůrci slova“ a pracovníci ve sdělovacích prostředcích (80 % a více). V rozmezí 70 – 80 % byly preference samostatných hesel u učitelů základních a středních škol, vědeckých pracovníků, administrativních pracovníků a vysokoškolských studentů. Nejmenší počet osob, který se vyslovil pro samostatné uvádění hesel, byl u skupiny vysokoškolských učitelů, ale i zde to byla 60% většina. Výrazná podpora uvádění jednotlivých lexikálních jednotek v samostatných heslech se rovněž projevila u jednotlivých skupin respondentů rozdělených podle uživatelské praxe. Největší počet zastánců samostatných hesel byl ve skupině občasných uživatelů (77 %), nižší byl jejich počet u náhodných uživatelů (74 %) a nejnižší pak ve skupině pravidelných uživatelů výkladového slovníku (69 %).

3) Příkladová část: kratší, typické kontexty vs. širší kontexty (dotazník – otázka č. 20)

I u tohoto problému měli respondenti k dispozici konkrétní příklady slovníkového zpracování. U hesla *exodus* se měli rozhodnout mezi dvěma způsoby uvádění kontextů, a to mezi kratšími, typickými kontexty a kontexty širšími, u nichž byl uveden i zdroj. Na tento dotaz odpovědělo 901 z 928 respondentů (tj. 97 %). U získaných odpovědí přesvědčivě převažovala volba kratších, typických kontextů – dávaly jí přednost více jak dvě třetiny respondentů (69 %), zatímco pro kontexty širší se vyslovila necelá třetina (31 %). Hesla s kratšími, typickými kontexty nejvíce preferovali vědci a administrativní pracovníci – a to téměř v 80 %. Mezi 70 – 80 % se pak pohybovaly preference typických kontextů u učitelů základních a středních škol, podnikatelů a manažerů a u vysokoškolských učitelů, přibližně 65 % pak dosahovala tato volba u pracovníků ve sdělovacích prostředcích a u vysokoškolských studentů. Nejméně volili typické kontexty „tvůrci slova“, ale i zde je preferovala výrazná většina (60 %). Rovněž z odpovědí respondentů rozdělených podle uživatelské praxe bylo zřejmé, že velká většina uživatelů preferovala uvádění typických kontextů (nad 65 % v každé skupině). Nejvíce přívrženců této volby bylo ve skupině občasných uživatelů (71 %), méně jich bylo u pravidelných (68 %) a u náhodných uživatelů (65 %) výkladového slovníku.

4) Umístění výkladu významu u víceslovného pojmenování (dotazník – otázka č. 16)

U této otázky byla respondentům předložena čtyři víceslovná pojmenování – a to *bílá technika*, *dělat mrtvého brouka*, *praní špinavých peněz*, *na zelené louce* – s instrukcí, aby u každého z pojmenování podtrhli to slovo, pod kterým by nejdříve hledali výklad významu. Jak výsledky ukázaly, odpovědět na takto formulovanou otázku bylo pro respondenty poměrně obtížné. Zatímco u předcházejících tří otázek, kde respondenti volili mezi dvěma uvedenými možnostmi, bylo celkové procento získaných odpovědí přibližně 97 %, zde se procento těch, kteří na otázku odpověděli, snížilo na 72%⁷.

Ale i u této problematiky byl převládající názor velmi zřetelný. Na základě získaných odpovědí lze konstatovat, že většina respondentů by výklad u víceslovných pojmenování hledala nejdříve pod substantivem, a to nezávisle na typu víceslovného pojmenování nebo umístění substantiva v sousloví či frázemu. Nejvýrazněji se tato skutečnost projevila u pojmenování typu adjektivum + substantivum, kde by výklad významu pojmenování *bílá technika* hledalo pod heslem *technika* 90 % z počtu respondentů, kteří se k danému problému vyjádřili. Kolem 90 % se pohybovaly preference slova *technika* i u jednotlivých skupin respondentů rozdělených podle uživatelské praxe (91 % u občasných, 90 % u pravidelných a 89 % u náhodných uživatelů). Rovněž vysoká byla preference substantiva u frázemu *na zelené louce*, kde by výklad významu pod heslem *louka* hledalo 86 % respondentů. Na tak vysoké procento preferencí spolupůsobila i ta skutečnost, že součástí frázemu bylo synsémantické slovo, jehož vliv na výsledky byl minimální (pod předložkou *na* by výklad uvedeného frázemu hledalo pouze 1 % respondentů). Vysokou míru preference substantiva potvrdily i výsledky vycházející z odpovědí jednotlivých skupin respondentů rozdělených podle uživatelské praxe. Slovo *louka* zvolilo 91 % náhodných, 87 % občasných a 82 % pravidelných uživatelů výkladového slovníku. U slovesného frázemu *dělat mrtvého brouka*, kde všechny komponenty náležely k autosémantickým slovům, bylo procento osob preferujících substantivum menší, ale i zde preferovala 69% většina respondentů heslo *brouk*. Převažující preferenci slova *brouk* potvrdily i výsledky odpovídající rozdělení respondentů podle uživatelské praxe. Zvolilo ho 70 % náhodných, 69 % pravidelných a 64 % náhodných uživatelů výkladového slovníku. U frázemu *praní špinavých peněz* lze z výsledků vyčíst váhání respondentů mezi oběma substantivy; preference se rovnoměrně rozdělily mezi substantiva *praní* a *peníze* (po 45 %). Kolísání volby mezi oběma substantivními složkami frázemu se projevilo rovněž u odpovědí respondentů rozdělených z hlediska uživatelské praxe. Náhodní uživatelé více prefe-

⁷Náročnost otázky je vidět i z klesajícího počtu respondentů, kteří se postupně pracovali od prvního ke čtvrtému pojmenování. U bílé techniky podtrhlo vybrané slovo celkem 665 osob, u dělat mrtvého brouka 659 osob, u praní špinavých peněz 655 osob a u zelené louky pouze 637 osob – viz tabulky v příloze. Srov. rovněž tabulky zachycující procentuální výsledky vycházejí ze souboru všech respondentů.

rovali heslo *peníze* (51 %), méně heslo *praní* (41%), u občasných uživatelů byl tento poměr vyrovnanější, avšak nad volbou hesla *peníze* (44 %) převládala volba hesla *praní* (47 %). U pravidelných uživatelů se poměr obou voleb vyrovnal – 43 % respondentů zvolilo heslo *praní* a stejný počet respondentů uvedl heslo *peníze*.

Z předcházejících odpovědí lze získat zřetelnou představu o názorech respondentů na způsob podávání informací ve výkladovém slovníku. Podle převážujícího mínění uživatelů slovníku by měl být ve výkladovém slovníku použit deskriptivní popis při uvádění informací o užití lexikální jednotky, jednotlivé lexikální jednotky náležející k témuž slovtvornému hnízdu by měly být uváděny jako samostatná hesla a v příkladové části by měly být uváděny kratší, typické kontexty. Pokud jde o uvedení výkladu významu u víceslovných pojmenování, současná uživatelská tendence spočívá v hledání tohoto výkladu nejdříve pod substantivem. Při výzkumu se ukázalo, že obecně zaujímané postoje ke čtyřem zkoumaným problémům se neliší od převládajících preferencí zastávaných jednotlivými skupinami uživatelů výkladového slovníku.

Literatura

RANGELOVA, A. – TICHÁ, Z. – OPAVSKÁ, Z.: Jednojazyčné slovníky při výuce mateřštiny (projekt dotazníkového průzkumu). In: Varia VII. Zborník materiálů z VII. kolokvia mladých jazykovedcov, Modra-Piesok 3. – 5. 12. 1997. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1998, s. 139 – 147.

RANGELOVA, A. – OPAVSKÁ, Z. – TICHÁ Z.: Uživatelské aspekty výkladového slovníku (zhodnocení předběžných výsledků). In: Varia VIII. Zborník materiálů z VIII. kolokvia mladých jazykovedcov, Modra-Piesok, 25.–28. 11. 1998. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1999, s. 181–190.

Příloha:

I. Formulace otázek

1) Užití deskripce vs. preskripce (dotazník – otázka č. 18)

Čemu byste dal(a) přednost při uvádění informací ve výkladovém slovníku češtiny (označte křížkem jednu z možností):

a) ☐ jednoznačnému doporučení (viz podtrženou část):

dovolenka -y ž. (sloven., pův. ve voj. prostředí) nově ve význ. nevň. dovolená: vzít si dovolenku až v zimě

b) ☐ popisu (viz podtrženou část):

dovolenka -y ž. dovolená: vzít si dovolenku až v zimě

Ze sloven., pův. ve voj. prostředí. V běžné neformální komunikaci.

2) Hnízdování vs. zpracování slov v samostatných heslech (dotazník – otázka č. 17)

Kterému způsobu zpracování slovníkových hesel byste dal(a) přednost (označte křížkem jednu z možností):

a) ☐ tzv. hnízdování, např.:

klíč/it ned. (rozk. klíč) *vyhánět klíček*: semena, brambory k-í; -ení -í s. *počáteční vývoj a růst zárodku ze semena v rostlinu*; -iv/ý příd.: k-á semena; -ost -í ž.

b) ☐ uvádění všech hesel samostatně, např.:

klíčení -í s. *počáteční vývoj a růst zárodku ze semena v rostlinu*: sledovat k-í hrachu

klíčit ned.(rozk. klíč) *vyhánět klíček*: semena, brambory k-í

klíčivost -í ž. *schopnost klíčit*: stupeň k-i pšenice

klíčivý příd. *schopný klíčení*: k-á semena

3) Příkladová část: kratší (typické) kontexty vs. širší kontexty (dotazník – otázka č. 20)

Čemu byste dal(a) přednost při zpracování příkladové části hesla ve výkladovém slovníku češtiny (označte křížkem jednu z možností):

a) ☐ kratším (typickým) kontextům bez uvedení zdroje, např.:

exodus -du m.

1. ...

2. *hromadný odchod osob za lepšími podmínkami*: exodus fotbalistů; hráčský exodus

b) ☐ širším kontextům s uvedením zdroje, např.:

exodus -du m.

1. ...

2. *hromadný odchod osob za lepšími podmínkami*: Nejde mi o to, aby je štedří mecenáši zbytečně přepláceli, ale jiným způsobem prostě exodus německých fotbalistů nezastavíme. (Teletip, č. 20, 1993); Umění hrát hokej spočívá především na osobnostech a těmi, přiznejme si, naše liga po několikaletem krvácení vinou hráčského exodu zrovna nehýří. (Mladá fronta Dnes, 10. 2. 1993)

4) Umístění výkladu významu u víceslovného pojmenování (dotazník – otázka č. 16)

Podtrhněte slovo, pod kterým byste ve výkladovém slovníku češtiny nejdříve hledal(a) výklad uvedených sousloví a frazémů:

bílá technika dělat mrtvého brouka

praní špinavých peněz na zelené louce

II. Procentuální výsledky vycházející z počtu osob, které na danou otázku odpověděly

ad 1)

Preference obecně

preskripce	deskripce	celkem	preskripce (%)	deskripce (%)
301	607	908	33,15%	66,85%

Preference u jednotlivých profesních skupin

	preskripce	deskripce	celkem	preskripce (%)	deskripce (%)
student VŠ	69	188	257	26,85%	73,15%
učitel VŠ	35	87	122	28,69%	71,31%
pracovník ve sděl. prost.	23	50	73	31,51%	68,49%
jiné	40	75	115	34,78%	65,22%
učitel ZŠ, SŠ	65	109	174	37,36%	62,64%
podnikatel, manažer	17	28	45	37,78%	62,22%
administr. pracovník	31	48	79	39,24%	60,76%
vědecký pracovník	11	12	23	47,83%	52,17%
tvůrce slova	10	10	20	50,00%	50,00%
celkem	301	607	908		

Preference u skupin uživatelů rozdělených podle uživatelské praxe

	preskripce	deskripce	celkem	preskripce (%)	deskripce (%)
náhodný	39	99	138	28,26%	71,74%
občasný	153	333	486	31,48%	68,52%
pravidelný	105	172	277	37,91%	62,09%
celkem	297	604	901		

ad 2)

Preference obecně

hnízdování	sam. hesla	celkem	hnízdování (%)	sam. hesla (%)
239	672	911	26,23%	73,77%

Preference u jednotlivých profesních skupin

	hnízdování	sam. hesla	celkem	hnízdování (%)	sam. hesla (%)
podnikatel, manažer	6	39	45	13,33%	86,67%
tvůrce slova	3	16	19	15,79%	84,21%
pracovník ve sděl. prost.	15	59	74	20,27%	79,73%
jiné	25	91	116	21,55%	78,45%
student VŠ	59	197	256	23,05%	76,95%
administr. pracovník	22	57	79	27,85%	72,15%
vědecký pracovník	7	17	24	29,17%	70,83%
učitel ZŠ, SŠ	53	121	174	30,46%	69,54%
učitel VŠ	49	75	124	39,52%	60,48%
celkem	239	672	911		

Preference u skupin uživatelů rozdělených podle uživatelské praxe

	hnízdování	sam. hesla	celkem	hnízdování (%)	sam. hesla (%)
občasný	111	374	485	22,89%	77,11%
náhodný	36	101	137	26,28%	73,72%
pravidelný	88	193	281	31,32%	68,68%
celkem	235	668	903		

ad 3)

Preference obecně

typ. kont.	širší kont.	celkem	typ. kont. (%)	širší kont. (%)
626	275	901	69,48%	30,52%

Preference u jednotlivých profesních skupin

	typ. kont.	širší kont.	celkem	typ. kont. (%)	širší kont. (%)
vědecký pracovník	19	5	24	79,17%	20,83%
administr. pracovník	61	18	79	77,22%	22,78%
učitel VŠ	89	33	122	72,95%	27,05%
podnikatel, manažer	32	12	44	72,73%	27,27%
učitel ZŠ, SŠ	123	48	171	71,93%	28,07%
jiné	81	34	115	70,43%	29,57%
pracovník ve sděl. prost.	48	25	73	65,75%	34,25%
student VŠ	161	92	253	63,64%	36,36%
tvůrce slova	12	8	20	60,00%	40,00%
celkem	626	275	901		

Preference u skupin uživatelů rozdělených podle uživatelské praxe

	typ. kont.	širší kont.	celkem	typ. kont. (%)	širší kont. (%)
občasný	346	139	485	71,34%	28,66%
pravidelný	183	87	270	67,78%	32,22%
náhodný	91	48	139	65,47%	34,53%
celkem	620	274	894		

ad 4)

Preference obecně

výklad u hesla	počet	procent
bílý	64	9,62%
technika	601	90,38%
celkem	665	

výklad u hesla	počet	procent
praní	294	44,89%
špinavý	69	10,53%
peníze	292	44,58%
celkem	655	

výklad u hesla	počet	procent
dělat	129	19,58%
mrtvý	75	11,38%
brouk	455	69,04%
celkem	659	

výklad u hesla	počet	procent
na	9	1,41%
zelený	79	12,40%
louka	549	86,19%
celkem	637	

Preference u skupin uživatelů rozdělených podle uživatelské praxe

	výklad u hesla		celkem	výklad u hesla (%)	
	bílý	technika		bílý	technika
pravidelný	22	202	224	9,82%	90,18%
občasný	32	314	346	9,25%	90,75%
náhodný	9	76	85	10,59%	89,41%
celkem	63	592	655		

	výklad u hesla			celkem	výklad u hesla (%)		
	dělat	mrtvý	brouk		dělat	mrtvý	brouk
pravidelný	42	28	156	226	18,58%	12,39%	69,03%
občasný	64	38	240	342	18,71%	11,11%	70,18%
náhodný	20	9	53	82	24,39%	10,98%	64,63%
celkem	126	75	449	650			

	výklad u hesla			celkem	výklad u hesla (%)		
	praní	špinavý	peníze		praní	špinavý	peníze
pravidelný	96	32	96	224	42,86%	14,28%	42,86%
občasný	160	30	149	339	47,20%	8,85%	43,95%
náhodný	34	7	42	83	40,97%	8,43%	50,60%
celkem	290	69	287	646			

	výklad u hesla			celkem	výklad u hesla (%)		
	na	zelený	louka		na	zelený	louka
pravidelný	3	36	182	221	1,36%	16,29%	82,35%
občasný	4	37	286	327	1,22%	11,32%	87,46%
náhodný	2	5	74	81	2,47%	6,17%	91,36%
celkem	9	78	542	629			

**III. Procentuální výsledky vycházející ze souboru
všech 928 respondentů**

preskripce (%)	deskripce (%)	neodpovědělo (%)
32,44%	65,41%	2,16%

hnízdování (%)	sam. hesla (%)	neodpovědělo (%)
25,75%	72,41%	1,83%

typ. kont. (%)	širší kont. (%)	neodpovědělo (%)
67,46%	29,63%	2,91%

bílá technika			dělat mrtvého brouka			
bílý (%)	technika (%)	neodp. (%)	dělat (%)	mrtvý (%)	brouk (%)	neodp. (%)
6,90%	64,76%	28,34%	13,90%	8,08%	49,03%	28,99%

praní špinavých peněz				na zelené louce			
praní (%)	špinavý(%)	peníze (%)	neodp. (%)	na (%)	zelený (%)	louka (%)	neodp. (%)
31,68%	7,44%	31,47%	29,42%	0,97%	8,51%	59,16%	31,36%

Převažující preference v jednotlivých profesních skupinách respondentů ad 1) – 3)

	preference: deskripce (%)	preference: sam. hesla (%)	preference: typ. kontexty (%)
učitel ZŠ, SŠ	60,89%	67,60%	68,72%
učitel VŠ	69,60%	60,00%	71,20%
student VŠ	72,59%	76,06%	62,16%
pracovník ve sděl. prost.	66,67%	78,67%	64,00%
podnikatel, manažer	59,57%	82,98%	68,09%
tvůrce slova	50,00%	80,00%	60,00%
vědecký pracovník	50,00%	70,83%	79,17%
administr. pracovník	60,00%	71,25%	76,25%
jiné	63,03%	76,47%	68,07%
celkem	65,41%	72,41%	67,46%

Převažující preference v jednotlivých skupinách respondentů podle uživatelské praxe ad 1) – 3)

	preference: deskripce (%)	preference: sam. hesla (%)	preference: typ. kontexty (%)
pravidelný	61,21%	68,68%	65,12%
občasný	67,41%	75,71%	70,04%
náhodný	69,72%	71,13%	64,08%

Převažující preference v jednotlivých skupinách respondentů podle uživatelské praxe ad 4)

	bílá technika preference: technika (%)	dělat mrtvého brouka preference: brouka (%)
pravidelný	71,89%	55,52%
občasný	63,56%	48,58%
náhodný	53,52%	37,32%

	praní špinavých peněz preference: praní//peníze (%)		na zelené louce preference: louka (%)
	praní	peníze	
pravidelný	34,16%	34,16%	64,77%
občasný	32,39%	30,16%	57,89%
náhodný	23,94%	29,58%	52,11%

Řekni mi, co ti ve slovníku chybí, a já ti povím, jaký jsi uživatel. K otevřeným otázkám dotazníkového průzkumu¹

Zdeňka Tichá

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

Ve svém příspěvku podám stručnou informaci o dílčích výsledcích, které přinesly odpovědi na některé otevřené či polootevřené otázky z dotazníkového průzkumu věnovaného uživatelským aspektům výkladového slovníku.²

Začneme **otázkou č. 19**³, v níž byl v dotazníku uveden příklad zpracování hesla:

radiální [-dy-] <l.> kníž. a odb. *jdoucí ve směru poloměru, týkající se ho, paprskovitý*: r. směr, síla; -ě přísl.

Úkolem respondentů bylo odpovědět na dvě otázky, respektive dokončit dvě nedokončené věty:

Na tomto zpracování mi vyhovuje.../ Na tomto zpracování mi nevyhovuje.

Celkově na otázku č. 19 odpovědělo 715 respondentů, neodpovědělo 213. Na část 19a) odpovědělo 530 respondentů a neodpovědělo 185, na část 19b) odpovědělo 481 a neodpovědělo 234 respondentů.

V odpovědích na to, co respondentům vyhovuje (19a), se nejčastěji objevovalo vysvětlení:

vyhovuje vše	118
způsob výkladu	88
jiné	72
stručnost	48
přehlednost	26
výslovnost	21
grafická úprava	12
příklady	7

Respondenti uváděli rovněž odpovědi v kombinacích:

způsob výkladu + stručnost	41
výslovnost + způsob výkladu	14
způsob výkladu + přehlednost	12

V odpovědích na to, co respondentům nevyhovuje (19b), se objevovalo vysvětlení:

¹ Příspěvek vznikl v rámci grantu Sociolingvistické aspekty výkladového slovníku, GA AV ČR, reg. č. A0061702.

² Blíže viz též Rangelova – Tichá – Opavská 1998, 1999.

³ Čísla otázek sledují číslování v dotazníku.

nepřehlednost	69
jiné	68
zkratky	40
příklady	28
stručnost	27
způsob výkladu	18
chybí informace o původu	16
nevychovuje vše	9
grafická úprava	8

Nejčastější kombinací, která se v odpovědích objevovala, byla:

nepřehlednost + zkratky	14
-------------------------	----

Nyní se podíváme podrobněji, co se pod jednotlivými označeními skrývá.

Pro část 19a) platí, že v odpovědi vyjádřené slovem vše je zahrnuto nejen toto slovní vyjádření, ale rovněž případ, kdy respondent uvedl více než tři možnosti či pokud podal podrobný rozbor heslové staté s tím, co mu vyhovuje. Stručností se rozumí rovněž případy, kdy respondent uvádí popisy jako: „krátce“, „heslovitost“ ap. Přehledností se rozumí rovněž případy, kdy respondent uvádí hodnocení jako „uspořádání informací“, „dobrá orientace“ Grafickou úpravou respondenti nejčastěji rozuměli využití různých typů písma. Položka způsob výkladu zahrnuje rovněž rozsah výkladu, a to s nejrozmanitějšími hodnotícími výrazy, např. „všeříkající“, „výstižný“ ap. Položkou příklady se rozumí hodnocení počtu, délky a rovněž i kvality kontextů. Hodnocení jiné zahrnuje množství nejrozmanitějších odpovědí, jako např.: „nevidím ani klady, ani zápory, беру jako fakt“, „nedovedu posoudit“, „hnízdování“, „délka textu“ atp.

V části 19b) označení nepřehlednost zahrnuje vyjádření typu „nepřehledné zpracování“, „velmi nepřehledné“, „špatné uspořádání“. Pod položku jiné patří celá řada rozmanitých odpovědí jako např. „byla-li by takto koncipována všechny hesla, tak bez námitek“, „je to napsané vedle sebe. Já to mám raději pod sebou.“, „malá přístupnost pro žáky a laiky“, „za kníž chybí tečka“. Stručnost zahrnuje vyjádření upozorňující na heslovitost, krátkost, zkratkovitost atd.

Zajímavé je porovnání počtu nejčastějších odpovědí v části 19a) a 19b).

U otázky 19a) je nejčastější odpovědí „vyhovuje vše“, nejméně častou „příklady“, naopak v části 19b) je nejčastější odpovědí „nepřehlednost“, nejméně častou „grafická úprava“. Poměr těchto dvou odpovědí je paradoxní, neboť přehlednost úzce souvisí právě s grafickou úpravou textu.

Nyní se podíváme na tabulky, ve kterých jsou zpracovány odpovědi na otázku č. 19 v průhledu s profesí uživatele.

Uvedené údaje jsou víceméně číselným vyjádřením počtu odpovědí na jednu otázku z dotazníkového průzkumu. Je nasnadě otázka, nakolik je vnímání slovníkového hesla ovlivněno dosavadní slovníkovou produkcí. Podíváme-li

19a)

Profese 19a	učit. ZŠ, SŠ	učit. VŠ	stud. VŠ	sděl. prost.	soukr. podn.	tvůrce slova	věd. prac.	adm. prac.	jiné
Neodpověděl	28	26	60	7	11	4	5	18	26
Vše	31	20	27	8	9	2	4	7	12
Výslovnost	4	11	27	2	1	3	-	5	7
Stručnost	24	15	35	8	5	4	3	8	12
Přehlednost	15	13	20	3	1	2	1	3	6
graf.úprava	1	5	10	2	1	1	-	3	3
Výklad	37	21	54	17	6	6	5	15	22
Zkratky	-	-	1	-	-	-	-	1	-
Příklady	7	4	14	2	-	-	1	-	3
styl.inf.	10	14	28	10	6	1	3	6	6

19b)

Profese 19b	učit. ZŠ, SŠ	učit. VŠ	stud. VŠ	sděl. prost.	soukr. podn.	tvůrce slova	věd. prac.	adm. prac.	jiné
Neodpověděl	57	40	47	7	12	7	6	19	27
Vše	-	1	6	8	1	-	-	-	1
Výslovnost	7	6	11	2	-	-	-	1	1
Stručnost	5	4	13	8	2	2	-	5	5
Přehlednost	8	11	39	3	6	2	1	9	11
graf.úprava	4	1	5	2	1	1	1	-	2
Výklad	2	5	12	17	4	1	2	3	3
Zkratky	34	23	80	-	6	2	5	15	27
Příklady	7	6	16	2	1	2	3	5	1
styl.inf.	12	13	13	10	6	2	2	3	11

se na zpracovatelskou praxi českých výkladových slovníků, můžeme konstatovat, že část respondentů, a to zejména učitelé, ji jsou bezesporu ovlivnění.

Podívejme se nyní na dvě otázky, které spolu velice těsně souvisejí. Jsou to otázky č. 21 a 22.

Otázka č. 21 v dotazníkovém průzkumu zněla:

Existuje něco ve zpracování, struktuře uspořádání výkladového slovníku češtiny, co Vám práci s ním znesnadňuje? Ano/ne; pokud ano, uveďte co.

Na tuto otázku celkem odpovědělo 104, neodpovědělo 824 respondentů.

Otázka č. 22 měla znění:

Chybí Vám něco ve výkladových slovnících češtiny, se kterými jste se dosud setkal(a)? Ano/ne; pokud ano, uveďte co.

Na tuto otázku odpovědělo 158, neodpovědělo 770 respondentů.

Můžeme se usuzovat, že výrazný nepoměr mezi počtem odpověděl/neodpověděl u obou otázek je dán jejich typem. Otázky byly pro respondenta náročné už svou strukturou, navíc byly uvedeny v závěrečné části obsáhlého dotazníku a můžeme se domnívat, že u respondentů se projevila jistá únava.

Dalším ovlivňujícím faktorem, o kterém můžeme uvažovat, je malá zkušenost respondentů se slovníky, s vyhledáváním v nich – tento fakt je lehce ověřit-

telný kombinací s jinými otázkami v dotazníku, např. s otázkou „jak často hledáte informaci ve slovníku“ či „co nejčastěji hledáte ve výkladových slovnících češtiny“.

Rovněž u otázek č. 21 a 22 je zajímavé porovnat odpovědi jednotlivých profesních skupin.

Otázka č. 21:

profese	učit. ZŠ,SŠ	učit. VŠ	stud. VŠ	sděl. prost.	soukr. podn.	tvůrce slova	věd. prac.	adm. prac.	jiné
Neodpověděl	160	105	199	63	34	17	15	70	94
Neúplnost Hesláře	2	1	2	2	2	1	1	-	-
Nic	1	-	1	-	-	-	-	-	-
Zkratky	1	4	25	3	1	-	1	3	2
Odkazy	1	-	3	1	1	-	-	-	-
Nepřehledn.	5	2	10	1	-	-	1	2	4
Nejednozn. Styl.char.	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Objemnost	-	-	2	-	1	-	-	-	-
Svazky	-	2	1	-	-	-	-	-	-
Zastaralost	3	5	7	3	2	-	3	-	5

Otázka č. 22:

profese	učit. ZŠ,SŠ	učit. VŠ	stud. VŠ	sděl. prost.	soukr. podn.	tvůrce slova	věd. prac.	adm. prac.	jiné
Neodpověděl	133	86	210	57	31	15	13	68	91
Hesl.slova	4	8	4	5	5	2	2	1	5
Etymologie	11	1	6	2	-	-	3	3	2
Příklady	6	2	8	1	-	-	1	-	2
Nové výrazy	7	9	2	4	1	-	2	-	2
Ilustrace	-	1	8	-	-	-	-	2	1
Valence	4	1	1	-	-	-	1	-	1
Styl.inf.	7	6	1	-	-	-	2	1	-
Gramat.inf.	11	9	12	2	2	2	4	3	5

Pro otázku č. 22 je zajímavé porovnat odpovědi jednotlivých typů uživatelů. Tato otázka a odpovědi na ni dokládají to, co již bylo řečeno, totiž vliv slovníkové produkce na uživatele slovníku.

Náhodní uživatelé odpověděli pouze třikrát, přičemž se shodli v tom, že jim chybí gramatické informace. Občasných uživatelů odpovědělo 80 – nejčastěji jim chybí hesla (tj. nenajdou to, co hledají), nejméně často jim chybí uvedení valence u sloves. Nejvíce odpovědi zaznamenáváme u pravidelných uživatelů – 117. Těmto uživatelům nejčastěji chybějí gramatické informace, nejméně často ilustrace či grafy.

Odpovědi respondentů na otevřené či polootevřené otázky ukázaly alespoň rámcově, jaký je stav používání slovníků. Odpovědi respondentů jsou rovněž důležité proto, že poukazují na problematiku dotazníkových průzkumů vše-

Otázka č. 22 – průhled s typem uživatele slovníku:

typ uživatele	uživatel pravidelný	uživatel občasný	uživatel náhodný
heslová slova	23	14	-
Etymologie	19	9	-
Příklady	8	12	-
nové výrazy	20	7	-
Ilustrace	3	9	-
Valence	6	2	-
styl.informace	12	6	-
gram.informace	26	21	3

obecně. Respondenti se často zaměřovali na jednotlivosti, na příklad a chyběla jim schopnost zevšeobecnění.

V názvu příspěvku zazněla formulace: Řekni mi, co ti ve slovníku chybí, a já ti povím, jaký jsi uživatel. Není jednoduché vyvodit jednoznačnou závěry, ale z výše uvedených informací a rovněž z příspěvků mých kolegů vyplývá, že uživatel slovníku je velmi málo obeznámen se stavem českých výkladových slovníků a neumí se v nich příliš orientovat. Z toho vyplývají i problémy při odpovědích na otázky, neboť – stručně řečeno – je velmi nesnadné odpovídat na otázku týkající se výkladových slovníků češtiny, když o takovém typu slovníku nemá uživatel dost jasnou představou.

Nekončíme však pesimisticky. Výzkum uživatele slovníku ukázal potřebnost podobných průzkumů a zároveň poskytl lexikograficky cenné informace, které bezesporu najdou uplatnění při zpracovávání budoucího výkladového slovníku češtiny.

Literatura

RANGELOVA, A. – TICHÁ, Z. – OPAVSKÁ, Z.: Jednojazyčné slovníky při výuce mateřštiny (projekt dotazníkového průzkumu). In: *Varia VII. Zborník materiálů z VII. kolokvia mladých jazykovedcov, Modra-Piesok 3. – 5. 12. 1997.* Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1998, s. 139 – 147.

RANGELOVA, A. – OPAVSKÁ, Z. – TICHÁ, Z.: Užívateľské aspekty výkladového slovníku (zhodnocení předběžných výsledků). In: *Varia VIII. Zborník materiálů z VIII. kolokvia mladých jazykovedcov, Modra-Piesok, 25.–28. 11. 1998.* Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1999, s. 181–190.

Způsoby vymezování stylové příznakovosti v lexiku (na materiálu současné češtiny)

Michal Křístek

Filozofická fakulta MU, Brno

Za cenné rady týkající se problematiky stylové příznakovosti bych tímto rád poděkoval prof. PhDr. Marii Krčmové, CSc., vedoucí Ústavu jazykovědy na Filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Při zpracovávání definitivní písemné verze jsem využil rovněž podnětů z diskuse, která následovala po přednesení příspěvku na konferenci – děkuji všem kolegyním a kolegům, kteří se do ní zapojili.

Stylová příznakovost výrazových prostředků, tj. výskyt jednoho nebo několika stylových příznaků u příslušného výrazového prostředku, je jedním z důležitých pojmů, s nimiž pracuje současná stylistika (k různým pojetím stylové příznakovosti v novějších pracích o české stylistice viz Křístek, 2000). **Stylovým příznakem** rozumíme zařazení výrazového prostředku do určitého typu komunikační situace a sepětí s ní, což odpovídá obecné definici příznaku, jak ji podává F. Čermák ve své práci *Jazyk a jazykověda* – příznak definuje jako distinktivní rys jednotky, který z ní vytváří variantu (Čermák, 1997, s. 375). Souhrn všech stylových příznaků příslušného výrazového prostředku pak označujeme jako **stylovou hodnotu**, opět na základě obecné definice, která charakterizuje hodnotu jako úhrn všech rozdílů příslušné jednotky ve vztahu jiným jednotkám (Čermák, 1997, s. 118 – 119, 331). Při práci s textem je pochopitelně možno identifikovat pouze ty stylové příznaky, které jsou ustálené, pozornost tedy bude věnována pouze výrazovým prostředkům se **stálou stylovou hodnotou**. Jak uvádí J. Mistrík ve své *Štylistice*, stálá stylová hodnota vzniká při opakovaném užití výrazového prostředku v určitém typu komunikačních situací a lze ji identifikovat i mimo kontext, na rozdíl od kontextové stylové hodnoty, jež vzniká aktualizovaným užitím výrazu (Mistrík, 1985, s. 401 – 402); z tohoto pojetí stylové hodnoty vychází také nejnovější česká syntetická práce o stylistice – *Stylistika současné češtiny* (Čechová, aj., 1997), která je společně se *Stylistikou* M. Jelínka (Jelínek, 1995) použita jako jeden ze základních teoretických pramenů.

V tomto příspěvku si blíže všimneme způsobů, jimiž je v současné češtině vymezována stylová příznakovost lexikálních výrazových prostředků (k problematice stylové příznakovosti v diachronním pohledu viz Němec, 1995, zvl. s. 199 – 200); lexikální rovina (zde v užším slova smyslu, bez frazeologie) byla zvolena především proto, že její výrazové prostředky jsou přehledně popsány a zachyceny ve slovnících. Doklady byly čerpány z výkladových slovníků současné češtiny, především ze *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (Fi-

lipec, aj., 1994; 1. vyd. 1978, 2., přepracované vydání 1994, cca 50 tisíc hesel, dále zkracováno jako SSČ) a ze *Slovníku spisovného jazyka českého* (Havránek, aj., 1989; 1. vyd. 1960 – 1971, 2., nezměněné vydání 1989, cca 198 tisíc hesel, dále zkracováno jako SSJČ). Kromě těchto dvou slovníků byl použit také *Příruční slovník jazyka českého*, který je dosud nejrozsáhlejším výkladovým slovníkem češtiny (1935 – 1957; cca 250 000 hesel, dále zkracováno jako PSJČ), a dvě slovníkové příručky zaměřené na neologismy: *Co v slovnících nenajdete* (Sochová – Poštolková, 1994; cca 2500 hesel, dále zkracováno jako CSN) a *Nová slova v češtině – slovník neologismů* (Martincová, aj., 1998; cca 4500 hesel, dále zkracováno jako SN).

Z charakteristik uváděných ve slovnících ponecháváme stranou gramatické charakteristiky, jako například označení slovního druhu, životnosti x neživotnosti u maskulin, dokonavosti x nedokonavosti u sloves a podobně – věnujeme se pouze stylovým charakteristikám výrazových prostředků. Jednotlivé slovníky se po této stránce vzájemně liší, což souvisí s vývojem stylistiky i dalších lingvistických disciplín během období, v němž slovníky vznikaly, a s reflektováním tohoto vývoje při vytváření koncepce slovníků (pro snazší orientaci jsou v následujícím přehledu slovníky řazeny chronologicky).

PSJČ (1. díl, s. IX) ještě termíny jako stylová charakteristika nebo stylová příznakovost nepoužívá; výrazové prostředky, které bychom dnes označili jako stylově příznakové, uvádí pod obecným vymezením „slova zasahující do jazyka spisovného z jiných oblastí jazykových“ (tamtéž). Pod toto obecné vymezení spadají lexikální jednotky s různými stylovými příznaky – výrazy archaické, zastaralé, zřídka se vykytující, dialektické, lidové, obecné (tyto dvě skupiny bychom dnes pravděpodobně zařadili k interdialektismům), hovorové, argotické, slangismy, vulgarismy, expresiva, hypokoristika, familiární slova, pejorativa, zhrubělé výrazy. Pokud jde o odborné termíny (PSJČ, 1. díl, s. VIII), není v PSJČ explicitně definováno ani pojetí jejich vztahu ke spisovnému jazyku, ani k slangu; jednotlivé termíny jsou vymezeny pouze oblastmi, v nichž se užívají (anatomie, bankovníctví, elektrotechnika apod.). Vodítkem může být pouze negativní vymezení, totiž že odborné termíny nejsou explicitně zařazeny do výše uvedené skupiny výrazů zasahujících do spisovného jazyka z jiných oblastí; z tohoto faktu by se dalo usuzovat, že jsou v PSJČ chápány jako spisovné. Označeny jsou také – a to ve všech použitých slovnících, s výjimkou SN –, výrazy pokládané z hlediska spisovného jazyka za nesprávné nebo nevhodné, což souvisí s normativním charakterem slovníků.

SSJČ (2. vyd., 1. díl, s. X – XII) se stylovým charakteristikám lexikálních jednotek věnuje podrobněji; v pasážích věnovaných **stylovému hodnocení** (použit je také termín stylová charakteristika) jsou uváděna čtyři základní kritéria, o něž se stylová charakteristika opírá: **1) spisovnost x nespisovnost** (ke **spisovným** výrazům jsou řazeny výrazy hovorové, knižní, básnické – tj. podle vymezení SSJČ výrazy z oblasti poezie a básnické prózy –, dále výrazy publicistické a odborné, k **nespisovným** nářeční, oblastní – dnešní terminologií interdialektic-

ké –, s poznámkou, že některé výrazy jsou používány i v projevech spisovných, lidové – pojmenování pro věci a jevy spjaté s životem venkovského obyvatelstva, z dnešního hlediska bychom je zčásti mohli zařadit k historismům –, argotické, slangové a také nespisovné výrazy stojící mimo výše uvedené skupiny a výrazy nesprávné z hlediska spisovného jazyka; obecněčeské výrazy jsou definovány jako krajově neomezené, užívané v běžně mluvených projevech, s poznámkou, že nejsou plně spisovné, ale část z nich se celonárodně užívá v projevech hovorových), **2) frekvence** (slova běžně užívaná, řidší, řidká), **3) dobový výskyt** (slova označující zaniklé jevy – podle dnešní terminologie historismy –, slova zastaralá – archaismy – a zastarávající) a **4) citové zabarvení** (expresivita – slova pouze expresivní, bez dalšího příznaku, dále slova familiární, domácká – podle dnešní terminologie hypokoristika –, mazlivá, dětská, hanlivá, zhrubělá, vulgární a také eufemická a ironická vyjádření). V SSJČ je připomenuta také skutečnost, že některé výrazy je nutno charakterizovat podle několika kritérií současně – tj. možnost kombinace různých druhů stylových příznaků.

V SSČ (2. vyd., s. 645) jsou použity termíny stylistická charakteristika a stylistické příznaky lexikálních jednotek. Protože SSČ má sloužit k praktické potřebě nejširší veřejnosti, je orientován na zachycení jádra slovní zásoby a základních odborných názvů; z toho vyplývá i poněkud odlišný repertoár stylových příznaků lexikálních jednotek, jež jsou ve slovníku obsaženy; nejsou uváděny výrazy nářeční, zastaralé a vulgární. **Stylistické příznaky** jsou členěny podle sedmi základních kritérií: **1) časová osa** (neologismy, běžně užívaná slova, zastarávající, dříve užívaná slova) + frekvence (běžné x řidší), **2) územní vymezení** (oblastní, výjimečně i rozšířené nářeční výrazy, z obecněčeských ta, která pronikají do spisovného jazyka; obecná čeština je v SSČ vymezena jako původní český interdialekt a současný substandard), **3) sociální hledisko** (spisovné x slangové výrazy), **4) opozice hovorovost x knižnost** (u výrazů uvedených v bodech 2 a 3), **5) nociónálnost x pragmatičnost** (termíny x expresiva, kladná i záporná – citoslovce, zdobněliny, výrazy žertovné, mazlivé, meliorativa, zdobněliny, dětské výrazy, eufemismy, zhrubělé výrazy), **6) výrazy různých odborných oblastí**, v menší míře také publicismy a básnická slova, hovorové výrazy, přenesená užití lexikálních jednotek, **7) výrazy nevhodné** (z hlediska normy).

CSN a SN se od tří výše uvedených slovníků výrazně liší svým zaměřením – pozornost je v nich věnována výrazům, které do slovní zásoby češtiny pronikly teprve v nedávné době, eventuálně byly v souvislosti se společenským vývojem obnoveny nebo získaly nový význam. Pozornost je věnována především popisu nociónálního významu lexikálních jednotek, stylová charakteristika se objevuje v menší míře, což je dáno i faktem, že ne vždy se eventuelní stylový příznak již ustálil. Jak CSN, tak SN navazují na SSJČ a SSČ; pokud jde o stylové charakteristiky v nich uváděné, poněkud se liší. V obecném úvodu k CSN poznámky týkající se stylové charakteristiky výrazových prostředků zahrnuté nejsou, seznam zkratk však obsahuje obdobné zkratky, s jakými pracuje i SSJČ

a SSČ (což může souviset s výslovně deklarovanou návazností na tyto slovníky) – například zkratky různých odborných oblastí, zkratky pro výrazy knižní, hovorové, obecněčeské, expresivní, nesprávně a podobně. Naproti tomu SN (s. 15 – 17) používá poněkud odlišnou terminologickou soustavu – stylová charakteristika výrazových prostředků je v SN uváděna pod obecným názvem **kvalifikátory**. Funkci kvalifikátorů je charakterizovat výraz z hlediska expresivity nebo z hlediska uplatnění v jisté komunikační oblasti; vyčleňují se tři základní typy komunikace: **celospolečenská, běžná a profesní (+ slang)**.

Vidíme, že stylové charakteristiky uváděné v jednotlivých slovnících jsou skutečně značně odlišné; zobecníme-li je však, lze (v souladu s pojetím, jež uvádí *Stylistika současné češtiny* /M. Krčmová in Čechová, aj., 1997, s. 123/ a s přihlédnutím k dobově podmíněným terminologickým rozdílům) rozlišit tři základní způsoby vymezení stylové příznakovosti lexikálních jednotek: **1) vymezení podle příslušnosti k stylovým oblastem**, v nichž se daný výraz obvykle používá, **2) vymezení z hlediska spisovnosti x nespisovnosti** výrazu a **3) vymezení z hlediska expresivity x neexpresivity** výrazu (Křístek, 1999; použito jako pomůcka v prakticky orientovaném výkladu, bez podrobnějších teoretických komentářů). Dále je možno k těmto třem způsobům vymezení stylové příznakovosti připojit také frekvenci lexikálních jednotek a jejich dobovou platnost (historismy, archaismy, zastarávající výrazy); do níže navrženého schématu lze frekvenci zařadit jako jeden z doplňujících údajů, problematiku dobové platnosti lexikálních jednotek a vývoj jejího pojetí ponecháváme v tomto příspěvku stranou, abychom jej tematicky příliš netříštili.

Vymezení podle příslušnosti k jednotlivým stylovým oblastem znamená zařazení daného výrazu do konkrétní sféry komunikace, v níž je obvykle používán a v níž plní určitou funkci (odborná komunikace, administrativa, publicistika, umělecká literatura apod.; ke stylovým oblastem viz Čechová, aj., 1997, s. 31, v návaznosti na *Základy české stylistiky* A. Jedličky, V. Formánkové a M. Rejmánkové z r. 1970). Patří sem například výrazy *nebesák* „rybník nemající stálého přítoku ani vlastních pramenů, napájející se jen vodou srážkovou“ – rybníkářství (PSJČ) *decrescendo* – hudba (SSJČ), *ručej* „1) menší prudký potok, 2) tok vůbec“ – knižní a básnický výraz (SSJČ), *obratlovec* – zoologie (SSČ), *senzor* – elektrotechnika (CSN), *ABS* „antiblokovací systém“ – motorismus (SN). O funkci výrazových prostředků v konkrétních typech komunikace jako o základní kritérium se pak opírá koncepce funkčních stylů, již česká stylistika systematicky rozvíjí zhruba od 30. let 20. století; průkopnickou úlohu zde sehrály především práce B. Havráňky, z nichž je nutno připomenout alespoň stať *Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura*, poprvé otištěnou r. 1932 ve sborníku *Pražského lingvistického kroužku Spisovná čeština a jazyková kultura*.

Koncepce funkčních stylů je podle studie K. Hausenblas *Vysoký – střední – nízký styl a diferenciacie stylů dnes* z r. 1973 (Hausenblas, 1996a, s. 88 – 89) založena na rozdílech horizontální roviny; domníváme se tedy, že lze hovořit o jednom ze způsobů horizontálního členění stylů (Protikladem pak je vertikál-

ní členění stylů na vysoký, střední a nízký styl, spjaté s mírou prestižnosti určitého typu komunikační situace a známé už od antiky, viz Hausenblas, 1996a; vertikálnímu členění stylů se věnuje také například J. Hrabák v *Poetice*, viz Hrabák, 1977, s. 116 – 117). Počet jednotlivých funkčních stylů není pochopitelně jednou provždy daný a neměnný – vždy záleží na tom, kolik typů komunikačních situací a na základě jakých kritérií rozlišujeme. Významnou roli při vyčleňování jednotlivých funkčních stylů hrají také mimojazykové faktory, například míra závažnosti, jaká je v určité společenské situaci přikládána jednotlivým typům komunikace. V tomto příspěvku je použita soustava šesti základních funkčních stylů, jak je vyčleňuje *Stylistika současné češtiny* (Čechová, aj., 1997): jedná se o funkční styl 1) prostě sdělovací, 2) odborný, 3) administrativní, 4) publicistický, 5) rétorický a 6) umělecký (prostě sdělovací styl je sice na horizontální ose níže uvedeného grafu znázorněn, ale pouze v závorkách, poněvadž jeho specifickou lexikální vrstvu, jak uvádí J. Chloupek in Čechová, aj., 1997, s. 141, tvoří výrazy hovorové, které v našem grafu umísťujeme na vertikální osu). Jiné možné členění stylů podává například M. Jelínek ve své *Stylistice* (Jelínek, 1995, zvl. s. 706 – 727) – základem je obecné rozdělení na objektivní a subjektivní styly, jež je vázáno na objektivní a subjektivní slohotvorné činitele (v Jelínkově terminologii slohotvorné/stylotvorné faktory); vzhledem k tomu, že funkce je v moderní české stylistice chápána jako jeden z objektivních slohotvorných činitelů, tvoří funkční styly podskupinu stylů objektivních (k různým klasifikacím funkčních stylů viz také Hausenblas 1996b /přetisk studie z r. 1972/, k funkční orientaci moderní české stylistiky viz M. Čechová in Čechová, aj., 1997, s. 261 – 263).

Jak bylo uvedeno výše, lze na základě příslušnosti výrazu k některé z variet národního jazyka dojít k obecnějšímu **vymezení z hlediska spisovnosti x nespisovnosti** výrazu. Tento typ stylové příznakovosti nacházíme například u lexémů *potka* „kmotra“ – nářeční (SSJČ), *nacucat se* „dosyta se nasát, napít“ – obecně české (SSJČ), *kytka* „květina“ – oblastní české (SSJČ), *gusto* „vkus“ – hovorové (SSČ), *kvačit* „kvapit“ – knižní (SSČ), *gorila* „osobní strážce“ – slangové (CSN). V souladu s pojetím M. Jelínka lze pak tento způsob vymezování stylové příznakovosti vztáhnout k již připomenutému vertikálnímu členění stylů na styl vysoký, střední a nízký. Stylové charakteristiky výrazových prostředků pak můžeme znázornit s využitím tzv. **stylistické osy** (Jelínek, 1995, s. 779 – 780), kterou autor vede horizontálně a na níž jsou, v rámci spisovného jazyka, zakresleny body označující hovorové, neutrální a knižní výrazové prostředky. Prodloužením osy za hranici spisovnosti lze na straně hovorovosti znázornit také výrazové prostředky interdialektické a dialektické, na straně knižnosti pak prostředky archaické, které se dostávají mimo normu spisovného jazyka, pokud nejsou přehodnoceny na historismy (Jelínek, 1995, s. 779 – 780; jak bylo uvedeno výše, problematiku archaismů, historismů a výrazů zastarávajících ponecháváme v tomto příspěvku stranou, včetně jejich vztahu k výrazům knižním; na stylové ose, s níž pracujeme, proto archaismus uvádíme v závorce).

Pokud jde o stratifikaci národního jazyka, vycházíme z členění uvedeného ve *Stylistice současné češtiny* (J. Chloupek in Čechová, aj., 1997, zvl. s. 36 – 49). Toto členění rozlišuje mezi útvary a poloútvary národního jazyka; kritériem je existence/neexistence specifických výrazových prostředků na všech základních jazykových rovinách. K útvarům, tedy k varietám národního jazyka, jež mají své specifické výrazové prostředky na všech základních jazykových rovinách, se řadí jednak útvary nespisovné (dialekty, interdialekty), jednak spisovný jazyk (členěný na vrstvu hovorovou, neutrálně spisovnou a knižní – podobně jako ve výše uvedeném pojetí M. Jelínka). Termín obecná čeština ponecháváme vzhledem k jeho víceznačnosti stranou – podrobný přehled významů, v nichž byl postupně užíván, a charakteristiku současné situace podává M. Krčmová (Krčmová, 2000). Poloútvary jsou chápány jako variety, jež mají své specifické výrazové prostředky pouze na rovině lexikální; pokud jde o nižší jazykové roviny, využívají poloútvary výrazových prostředků náležejících k některému z útvarů národního jazyka. Stratifikace, s níž pracujeme, rozlišuje tři poloútvary: profesní mluvu, slang a argot. Z hlediska opozice spisovnost x nespisovnost jsou poloútvary brány jako nespisovné (s výjimkou některých termínů, které postupně získaly statut spisovnosti; příklady uváděné J. Chloupekem in Čechová, aj., 1997, s. 46, jsou například *diskař*, *koulař*, *oštěpař* – vše SSJČ); kromě odlišení podle příslušných stylových oblastí se mohou výrazové prostředky jednotlivých poloútvarů odlišovat také teritoriálně.

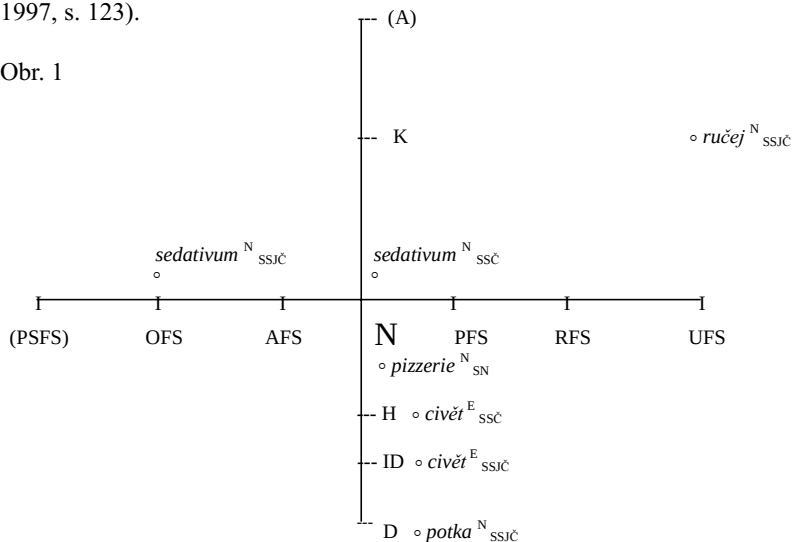
V rámci stratifikace národního jazyka je kromě útvarů a poloútvarů připomínána ještě varieta označovaná jako běžně/spontánně mluvený jazyk. Tato varieta je značně odlišná od ostatních variet národního jazyka – lze ji charakterizovat nikoliv popisem inventáře specifických výrazových prostředků, ale pouze popisem obecných rysů, které mají komunikáty k ní náležející (jedná se zpravidla o texty mluvené, dialogické, nepřipravené, situačně zakotvené, v nichž se mohou prolínat výrazové prostředky jednotlivých útvarů a poloútvarů národního jazyka); v tomto přehledu ji proto ponecháváme stranou.

Vymezením **z hlediska expresivity/neexpresivity** výrazu, expresivitou rozumíme vyjádření citového, hodnotícího a volního vztahu mluvčího k pojmenovávané skutečnosti; tento vztah může být jak kladný, tak záporný (obecněji k expresivitě a k jednotlivým typům expresivních výrazů mj. Filipec a Čermák, 1985, s. 237 a Čermák, 1997, s. 267 – 268, 273, 321); jako expresivní jsou ve slovnících uvedeny například výrazy *dohrabat se* „s námahou dojít“ (PSJČ), *buchta* „herda“ – obecně české a expresivní (SSJČ), *plácnout sebou* – hovorové a expresivní (SSČ), *šrumec* „neklid, rozruch shon (spojený s hlukem)“ – obecně české a expresivní (CSN), *mítinkář* „(častý) účastník mítinků“ (SN).

Pro větší přehlednost je možno výše uvedené způsoby vymezení stylové příznakovosti znázornit v podobě jednoduchého grafu (viz obr. 1). Jeho základem je bod N; tento bod by bylo možno pracovníě označit jako **bod absolutního neutrálna** – sem patří výrazy, které jsou ze všech tří výše uvedených hledisek hodnoceny jako neutrální: jejich použití není vázáno pouze na některou ze sty-

lových oblastí, jsou neutrálně spisovné a neexpresivní (jedná se například o výrazy *pečlivě* /PSJČ/, *tolik* /SSJČ/, *lín* /SSČ/, *kondicionér* /CSN/, *pizzerie* /SN/; k chápání neutrálnosti z hlediska stylistiky viz M. Krčmová in Čechová, aj., 1997, s. 123).

Obr. 1

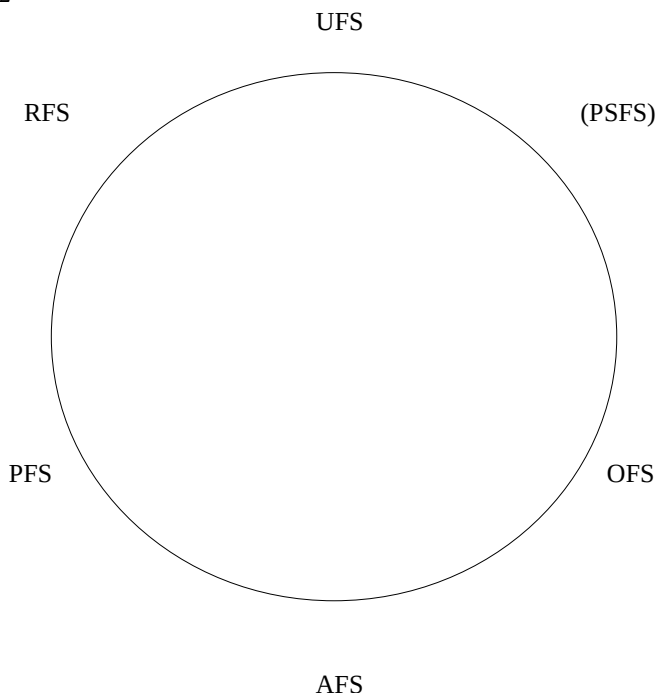
Vzhledem k tomu, že **vymezení příznakovosti výrazových prostředků podle příslušnosti k jednotlivým stylovým oblastem, resp. funkčním stylům**, je spjato s horizontálním členěním stylů, nabízí se možnost zobrazit jednotlivé funkční styly **na horizontální ose** grafu, procházející bodem N. V této souvislosti je nutno zodpovědět dvě vzájemně spjaté otázky: 1) má mít horizontální osa podobu přímky, nebo úsečky, tj. má být potenciálně konečná, nebo nekonečná? 2) v jaké posloupnosti mají být na této ose vyznačeny jednotlivé funkční styly?

Začneme druhou otázkou: na jeden pól osy by například bylo možné vyznačit prostě sdělovací funkční styl, který lze ve vztahu k ostatním funkčním stylům chápat jako primární, poněvadž právě v této oblasti se jazyka začalo používat nejdříve (J. Chloupek in Čechová, aj., 1997, s. 143), a na druhý pól funkční styl umělecký, který se od ostatních funkčních stylů liší dominantní estetikou funkci textů. U dalších funkčních stylů bychom snad mohli brát v úvahu posloupnost, v níž se postupně osamostatňovaly; pro zkoumání stylové příznakovosti ze synchronního hlediska to však není nijak relevantní. Nabízí se však jiná možnost, vycházející z koncepce použité ve *Stylistice současné češtiny* (Čechová, aj., 1997).

Množinu všech textů, existujících i potenciálně možných, lze znázornit jako kruh (viz obr. 2). Na kružnici ohraničující kruh jsou vyznačeny jednotlivé funkční

styly, dovnitř kruhu je pak možno umístit značky představující konkrétní texty. Pozice těchto značek se řídí tím, zda texty odpovídají převážně stylovým normám jediného funkčního stylu, nebo zda se v nich – v různém poměru – prolínají normy několika funkčních stylů (například u popularizačního článku otištěného v novinách může jít o stylové normy odborného, publicistického a uměleckého funkčního stylu). Při naznačeném grafickém znázornění jsou jednotlivé funkční styly, bez ohledu na to, kolik jich příslušná koncepce vyčleňuje, brány jako rovnocenné – kružnice je uzavřená křivka, jejíž všechny body jsou stejně vzdáleny od středu kruhu, nelze tedy stanovit, ve kterém konkrétním bodě se nachází její „začátek“ a „konec“. Rozmístění jednotlivých funkčních stylů na kružnici, stejně jako jejich počet, proto není vázáno striktními a neměnnými pravidly.

Obr. 2

Nyní k podobě horizontální osy grafu: za její základ vezmeme výše naznačené schéma kruhu ohraničeného kružnicí, na níž jsou vyznačeny jednotlivé funkční styly. Abychom však toto schéma mohli v navrhovaném grafu využít jako jednu z os, potřebujeme nikoliv útvar dvojrozměrný, ale pouze jednoroz-

měrný. Proto je nutno místo s kruhem pracovat s **průmětem** kruhu (resp. s průmětem kružnice), jímž je úsečka. Horizontální osa grafu, bez ohledu na počet rozlišovaných funkčních stylů, bude tedy mít podobu úsečky, jejíž střed umístíme do bodu N. Nalevo a napravo od středu pak zakreslíme – v námi zvolené posloupnosti – jednotlivé funkční styly; k těmto bodům pak budeme zaznamenávat umístění konkrétních výrazových prostředků.

Na vertikální osu grafu zobrazíme **vymezení z hlediska spisovnosti x nespisovnosti** výrazu, odpovídající vertikálnímu členění stylů. Využijeme při tom výše zmíněné stylistické osy, pootočíme ji však o 90°, aby to i formálně byla vertikála. Také vertikální osa grafu bude znázorněna úsečkou, nikoliv přímkou – ať už pracujeme s jakoukoliv stratifikací národního jazyka, počet variet je vždy konečný a přesně vyčíslitelný. Střed úsečky bude opět v bodě N; posloupnost jednotlivých bodů však tentokrát není libovolná – hierarchie jednotlivých variet je určena použitou stratifikací národního jazyka, a musí proto zůstat zachována. Pokud jde o útvary, znamená to v našem konkrétním případě při postupu od nespisovných útvarů ke spisovným hierarchii *dialekty* › *interdialekty* › *hovorová čeština* › *neutrálně spisovná čeština* › *knižní čeština* (› *archaická čeština*); posun od dialektů, resp. interdialektů k hovorové češtině znamená současně důležitý posun obecnějšího charakteru – posun od nespisovnosti ke spisovnosti vyjádření. Výrazové prostředky poloutvarů národního jazyka mohou být na vertikální ose umístěny podle teritoriálního hlediska – tedy k výrazovým prostředkům dialektickým nebo interdialektickým (na horizontální ose pak podle příslušných stylových oblastí, eventuálně – pokud nelze konkrétní stylovou oblast vymezit – jako neutrální). Zbývají ještě výrazové prostředky, které SSJČ označuje jako obecněji rozšířené slangové výrazy (příklady uváděné ve vysvětlivkách k SSJČ – *fachman*, *fungl*) a také nespisovné výrazy, jež nelze zařadit do žádné z podskupin, na něž SSJČ člení nespisovné výrazy (opět příklad uváděný ve vysvětlivkách k SSJČ – *laufpas* „výpověď“ zastaralé a nespisovné); domníváme se, že ponecháme-li stranou eventuální dobové omezení, bylo by je možno zařadit k širě chápaným výrazovým prostředkům interdialektickým (nespisovné a používané na celém území národního jazyka).

Zbývá **vymezení z hlediska expresivity x neexpresivity** výrazu. Jistě by teoreticky bylo možné znázornit je na samostatné ose a změnit tím dvojrozměrný graf na trojrozměrný. Nicméně – přestože expresiva mohou být charakterizována jako výrazové prostředky tvořící samostatnou stylovou vrstvu (Filipec – Čermák, 1985, s. 237) a příznak expresivity vyjádření není vázán ani na příslušnost daného lexému k některé z variet národního jazyka, ani na příslušnost k určité stylové oblasti – neuvažujeme v navrhovaném grafu o zavedení samostatné osy pro expresivitu/neexpresivitu vyjádření. Důvodem je rozmanitost jednotlivých druhů expresiv (vulgarismy, depreciativa, dysfemismy, eufemismy, hypokoristika, deminutiva, augmentativa, onomatopoeia apod.) a obtížnost srovnání míry expresivity, kterou vyjadřují (jsou například onomatopoeia expresivnější než hypokoristika? je možno vzájemně srovnávat výrazy s kladnou a zápornou ex-

presivitou?). Samostatnou osu pro expresivitu/neexpresivitu proto nezavádíme a zůstáváme pouze u označení expresivních/neexpresivních výrazů zkratkou E/N (eventuálně s rozlišením E+ a E– pro kladnou a zápornou expresivitu); toto označení expresivity/neexpresivity výrazu by bylo možno připojit například jako horní index přímo k výrazům samotným

Pokud by bylo zapotřebí uvést ještě další údaj, lze jej zaznamenat formou dolního indexu; může se jednat například o frekvenci výskytu příslušného výrazu nebo, jako v našem případě, o pramen, z nějž byla charakteristika převzata. V takto uspořádaném grafu lze přehledně zachytit nejen vzájemné kombinace stylových příznaků u konkrétních lexémů, eventuálně u jejich jednotlivých významů, ale rovněž změny stylových příznaků, k nimž může postupem času docházet (bráno ovšem v rámci jedné terminologické soustavy); například výraz *sedativum* je v SSJČ uveden jako výraz z oblasti medicíny a lékárnictví, v SSČ jako neutrální, výraz *sírka* je v SSJČ uveden jako obecně český a zastaralý, v SSČ jako neutrální, výraz *civět* je v SSJČ uveden jako obecně český a expresivní, v SSČ jako hovorový a expresivní. Jako ukázka bylo pět z výrazů uváděných v tomto příspěvku zakresleno do grafu na obr. 1; výrazy byly zvoleny tak, aby jejich stylové příznaky byly pokud možno rozmanité – jsou to výrazy *civět*, *pizzerie*, *potka*, *ručej* a *sedativum* (aby bylo možno výrazy *pizzerie* a *sedativum* zakreslit do grafu v souladu s jejich stylovou charakteristikou – tedy oba jako neutrální –, bylo nutno znázornit je nad a pod horizontální osou, jedná se však pouze o technickou nutnost, nikoliv o rozdíl v jejich stylové charakteristice; další možností by bylo uvádět do grafu pouze čísla nebo písmena a konkrétní výrazy k nim připojit mimo graf, to však při relativně malém počtu výrazů nepokládáme za nutné).

Navržený způsob vymezování a znázorňování stylové příznakovosti v lexiku představuje pochopitelně pouze jednu z možných variant, přestože inventář stylových příznaků u lexikálních jednotek tak, jak je podáván současnými výkladovými slovníky, je relativně ustálený. Jiné řešení, vycházející jak z českých, tak slovenských odborných prací, nabízí například D. Slančová (1998); vyčleňuje u lexikálních jednotek šest různých – vzájemně kombinovatelných – typů tzv. pragmatických příznaků: 1) časová platnost, 2) jazykový původ, 3) expresivita a emocionálnost, 4) příznak registrové příslušnosti, 5) příznak stylové příslušnosti, 6) příznak varietové příslušnosti. Výběr konkrétního teoretického rámce však pochopitelně vždy závisí především na cíli výzkumu; s ohledem na konkrétní zvolený cíl je vždy nutno posoudit, do jaké míry je například relevantní odlišovat příslušnost k jednotlivým varietám národního jazyka a příslušnost k jednotlivým podskupinám jazyka spisovného, jakou roli hraje frekvence zkomunovaných položek v příslušném jazyce, uvážit, zda půjde o pohled čistě synchronní, nebo zda se uplatní i diachronní aspekty a podobně. Právě s přihlédnutím k tomuto funkčnímu hledisku lze říci, že způsoby vymezování stylové příznakovosti v lexiku pravděpodobně zůstanou i nadále alespoň do určité míry variabilní.

ČECHOVÁ, M., aj.: Stylistika současné češtiny. Praha, Institut sociálních vztahů 1997.

ČERMÁK, F.: Jazyk a jazykověda. 2., upravené vydání. Praha, Pražská imaginace 1997.

FILIPEC, J., aj.: Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. 2., upravené a doplněné vydání. Praha, Academia 1994.

FILIPEC, J. – ČERMÁK, F.: Česká lexikologie. Praha, Academia 1985.

HAUSENBLAS, K.: Vysoký – střední – nízký styl a diferenciacie stylů dnes. In: HAUSENBLAS, K.: Od tvaru k smyslu textu. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 1996, s. 87 – 94. (1996a)

HAUSENBLAS, K.: Učební styl v soustavě stylů funkčních. In: HAUSENBLAS, K. Od tvaru k smyslu textu. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 1996, s. 94 – 101. (1996b)

HAVRÁNEK, B., aj.: Slovník spisovného jazyka českého 1 – 8. 2. vyd. Praha, Academia 1989.

HRABÁK, J.: Poetika. 2. vyd. Praha, Československý spisovatel 1977.

JELÍNEK, M.: Stylistika. In: KARLÍK, P. – RUSÍNOVÁ, Z. – NEKULA, M., ed.: Příruční mluvnice češtiny. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1995, s. 701 – 782.

KRČMOVÁ, M.: Termín obecná čeština a různost jeho chápání. In: HLADKÁ, Z. – KARLÍK, P., ed.: Čeština – univerzália a specifika. 2 Sborník konference ve Šlapanicích u Brna 17. – 19. 11. 1999. Brno, Masarykova univerzita 2000, s. 63 – 77.

KŘÍSTEK, M.: Specifické rysy lexika. In: JELÍNEK, M. – ŠVANDOVÁ, B., aj.: Argumentace a umění komunikovat. Brno, Masarykova univerzita 1999, s. 269 – 277.

KŘÍSTEK, M.: Pojetí stylové příznakovosti v současné české stylistice. In: GAJDA, S., red.: Stylistyka IX. Česká stylistika Opole, Uniwersytet Opolski 2000, s. 181 – 187.

MARTINCOVÁ, O., aj.: Nová slova v češtině: slovník neologizmů. Praha, Academia 1998.

MISTRÍK, J.: Stylistika. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1985.

Příruční slovník jazyka českého 1 – 9. Praha 1935 – 1957.

NĚMEC, I.: Diachronní lexikografie. In: ČERMÁK, F. – BLATNÁ, R., ed.: Manuál lexikografie. Jinočany, H&H 1995, s. 182 – 210.

SLANČOVÁ, D.: K pragmatickej charakteristike slovnej zásoby. In: KARLÍK, P. – KRČMOVÁ, M., ed.: Jazyk a kultura vyjadřování: Milanu Jelínkovi k pětasedmdesátinám. Brno, Masarykova univerzita 1998, s. 185 – 191.

SOCHOVÁ, Z. – POŠTOLKOVÁ, B.: Co v slovnících nenajdete: novinky v současné slovní zásobě. Praha, Portál 1994.

Motivačné východiská desubstantívnych slovies

Ľudmila Liptáková

Pedagogická fakulta PU, Prešov

Tvorenie názvov dynamických príznakov na základe vzťahu k istej substancii je v súčasnej slovenčine veľmi produktívne. Ukazujú to výsledky výskumu dynamických tendencií v tvorení slovies prezentované v *Dynamike slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* (1989, s. 139 – 169), ako aj doklady aktívneho tvorenia tohto typu slovies v bežnej hovorenej reči (Liptáková, 1998).

V tvorení desubstantívnych slovies v súčasnej slovenčine sa odrážajú tri navzájom sa prelínajúce komunikačné tendencie: 1. tendencia po špecifikácii významu (napr. všeobecné sloveso *fungovať* (*ako*) sa špecifikuje slovesami *poslancovať*, *primátorčiť*, *zarybárčiť* si, *lektorovať* a pod.); 2. tendencia po úspornosti vyjadrenia (pri tvorení desubstantívnych slovies ide o slovotvornú kondenzáciu analytických spojení: *posielať e-mail* – (*e*)*mailovať*, *piť kávu* – *kávovať*, *jazdiť na snouborde* – *snoubordovať*, *vyhotovovať rešerše* – *rešeršovať* a pod.); 3. tendencia po aktualizácii a individualizácii vyjadrenia (*Vo vašej spoločnosti si rád zalíftboyčím.* – *Na Silvestra nás šampanské rozohňostrojí.* – (*v televíznej kartovej hre*) *Už nám to tu spoustupkovatieva.* – *Zdá sa, že sprofesionálnievaš.* –)

V príspevku sa zameriavame na jeden aspekt slovotvorného procesu pri desubstantívnej derivácii slovies, a to na motivačné východisko. Pokúšame sa preveriť, či potenciálne všetky substantíva môžu byť motivantmi slovesných derivátov alebo či pri ich tvorení platia isté derivačné obmedzenia, ako napríklad pri tvorení deadjektívnych slovies (pozri Marsinová, 1958, s. 108 – 113).

Pri analýze substantívnych motivantov slovies reprodukováných v súčasnom jazyku či príležitostne tvorených v reči vychádzame z týchto kritérií: z lexikálno-gramatického kritéria (ktoré lexikálno-gramatické skupiny substantív slúžia ako motivačné východisko), z kritéria slovotvornej motivovanosti (či motivant derivovaných slovies je slovo slovotvorne motivované alebo nemotivované) a z kritéria pragmatickej príznakovosti, t. j. či východiskové substantíva sú pragmaticky príznakové alebo bezpríznakové, predovšetkým z hľadiska jazykového pôvodu a z hľadiska registrovej a štýlovej príslušnosti (vychádzame z pragmatickej diferenciácie slovnej zásoby D. Slančovej, 1998).

Lexikálno-gramatický rozbor motivačných východísk desubstantívnych slovies naznačuje nasledujúce tendencie. Z orientačného prieskumu materiálu¹ vyplýva, že slovesá sa derivujú tak od konkrétnych, ako aj od abstraktných

¹ Uvedené zistenia sú výsledkom prvého prieskumu materiálu, nie ukončeného výskumu. Zdrojmi korpusu desubstantívnych slovies sú *Krátky slovník slovenského jazyka* (1997), *Retrográdný slovník slovenčiny* (1976), *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny* (1989) a zachytené slovesné neologizmy a okazionalizmy.

substantív (*drogovať, nasprejovať sa, otaláriť sa, hosťovať – lobovať, stážovať, rezumovať, chybovať*). Niekedy sa substantívum abstraktňuje až v procese derivovania (*Náša kultúra sa hamburgerizuje.*–). Z psycholingvistického hľadiska je zaujímavé, že deti pri spontánnom tvorení slovies zo substantív využívajú takmer výlučne konkrétne substantíva, napr. *vypastovať* (=spotrebovať *zubnú pastu*), *mlynčekovať* (=mlieť na *mlynčeku*), *zagumičkováť* (=zavrieť *pomocou gumičky*), *zaloptovať si* (=zahráť sa s *loptou*) atď. Ukazuje sa tu súvislosť medzi myslením a rečou detí, pretože výber konkrét zodpovedá prevahe konkrétneho-faktického myslenia v detskom veku. Abstraktá sa v pozícii motivačných východísk začínajú objavovať až v mladšom školskom veku ako signál postupnej premeny detskej psychickej štruktúry (*odtrémovat' sa* = zbaviť sa *trémy*, *smieškovať* = robiť *smiešky*).

Z ďalších lexikálno-gramatických skupín substantív slúžia ako motivačné východisko materiáliá (*pocukrovať, oplechovať, asfaltovať, zakoňakovať si, posyrovať, ovegetovať, kapustnicovať sa*) i pluráliá tantum (*prázdninovať, ríbezľovať, raňajkovať, bobovať sa, zvianočnievať sa*). Zriedkavým, iba príležitostným, motivačným východiskom sú kolektíva: *skorešpondovať* (=reagovať na korešpondenciu), *ovocinovať sa* (=jesť ovocie)².

Derivovanie slovies je obmedzené od nesklonných substantív na -e, -é (porov. derivačné obmedzenia pri tvorení desubstantívnych vzťahových adjektív, Horecký – Buzássyová – Bosák a kol., 1989, s. 191 – 192). Komunikačné požiadavky bežnej hovorenej, ale i odbornej sféry si však vynucujú prekračovanie tohto derivačného obmedzenia: *resumé – rezumovať, plisé – plisovať, penále – penalizovať, finále – finálovať, rande – randiť*.

Kým pri deadjektívnom tvorení slovies sa vylučuje propriálne či depropriálne adjektívum ako motivačné východisko (porov. Marsinová, 1958, s. 111), depropriálna derivácia pri desubstantívnych slovesách je možná (*schillerizovať*) a v okazionálnej slovotvorbe dokonca častá (*oamwayovať sa* = zásobiť sa výrobkami firmy Amway, *švepsnúť si* = vypiť si Schweppes, *tatrovať sa* = byť v Tatrách, *nekalvodovať* = neprotirečiť Kalvodovi, *emkovať sa* = hrať sa s Emkou a pod.).

Vzťah substantívneho motivanta a ním motivovaného slovesa korešponduje s dvoma typmi motivačnej intencie (pozri Furdík, 1998): ide o motivačnú dvojicu typu L – , teda motivujúce substantívum je nemotivované, a o typ – L – , teda motivujúce substantívum je už samo motivované. Pri druhom type sa vynára otázka, či potenciálne všetky motivované substantíva môžu byť motivantmi slovies. Zistili sme, že desubstantívne slovesá sa často tvoria od motivovaných názvov osôb, najmä slovesá sociálneho fungovania od derivátov na -ár (*zarybárčiť si, hubárčiť, novinárčiť, lekárovať, dotesárovať, farmáriť, záhrad-*

² Rozšírenie slovotvorného formantu v prípade *ovocinovať* je príkladom prekonávania derivačného obmedzenia pri substantívach zakončených na -ie (porov. Nábělková, 1997, s. 261).

kárčiť), a od názvov vecí (*sedlať*, *počítačovať*, *odvrchnákovat'*). Nie je zriedkavosťou derivovanie slovíes od deminutívnych substantív, a to neexpresívnych (*vreckovať* výplaty, *zagumičkovat'* vrecúško, *onožničkovat'* nechty) i expresívnych (*kávičkovat'*, *pusinkovať* sa). Pri deadjektívnom tvorení slovíes sa deminutívne adjektívum ako motivačné východisko vylučuje (Marsinová, 1958, s.111).

Odvodzovanie slovíes od spredmetnených dejov je obmedzené. Zo systémového dôvodu sa vylučuje tvorenie od verbálnych substantív. Ukazuje sa, že motivačným východiskom môže byť dejové meno vtedy, keď má signifikatívno-denotatívny význam (*výplátovať* = *odovzdávať* výplaty, *dokladovať* = *predkladať* doklady, *zamestnať* sa = *nájsť* si zamestnanie, pracovné miesto). Nezažnamenali sme tvorenie slovíes od spredmetnených vlastností. Zdá sa, že na rozdiel od desubstantívnych adjektív sa derivačná potencialita tejto skupiny substantív smerom k slovesám nerealizuje (porov. Nábělková, 1997, s. 259).

Desubstantívne slovesá sa teda tvoria bez väčších obmedzení od nemotivovaných substantív a s istými obmedzeniami od motivovaných substantív.

Z hľadiska pragmatického príznaku jazykového pôvodu sa východiskom tvorenia desubstantívneho slovesa stáva tak slovo domáceho pôvodu, ako aj prevzaté slovo. Prejavom internacionalizácie slovnej zásoby v súčasnej slovenčine je hojné využívanie substantív cudzieho pôvodu s rôznym stupňom jazykovej adaptácie ako motivačných východísk derivovania slovíes v rôznych komunikačných sférach (*interviewovať*, *(e)mailovať*, *odritualizovať*, *internetizovať*, *anketovať*, *faxovať*, *spenzorovať*, *topspinovať*, *plejbekovať*, *vempatiť* sa...). To, že substantíva cudzieho pôvodu takto dokazujú svoj derivačný potenciál, je znakom ich slovotvorného adaptovania sa v slovenskom jazykovom systéme.

Pri posudzovaní registrovej a štýlovej príslušnosti motivujúcich substantív zistíme, že popri registrovo a štýlovo bezpríznakových, neutrálnych substantívach slúžia ako motivačné východisko slovíes i slangové alebo hovorové substantíva, najmä pri reprodukovani či produkovaní motivovaných slovíes v skupinovej alebo bežnej hovorenej reči (*zopsycholovať* sa (pred skúškou z „psycholy“), *okosiť* sa (=ochladiť sa), *blufovať*, *randiť*, *šminkovať* sa, *kulmovať* sa, *žúrovať*). V oficiálnejších i menej oficiálnych prejavoch mávajú východiskové výrazy charakter odborných slov (*rešeršovať*, *odritualizovať*, *faktúrovať*, *forčekovať*, *zasieťovať* si (=popracovať si na počítačovej sieti), *fúzovať* sa (=vytvárať fúziu) a pod.)

Na základe doterajšej čiastkovej analýzy tvorenia desubstantívnych slovíes v slovenčine vidíme v možnostiach výberu substantívneho motivanta menej sémantických, slovotvorných či pragmatických obmedzení, ako ich uvádza M. Marsinová pri tvorení slovíes z prídavných mien (1958, s.108 – 113).

Nárast potreby vyjadrovať dejový vzťah k známej i novej substancii sa prejavuje v rôznych typoch komunikačných situácií. Tu sa nám javí ako dominantná bežná komunikácia, kde v prípade spoločenskej či individuálnej pomenovacej potreby často vznikajú nové desubstantívne slovesá. Potvrdzuje sa tak pro-

duktivnosť tohto derivačného postupu, najmä slovotvorného typu s formantom -ovať³, ako aj potenciálna derivačná vlastnosť substantíva prítvárať do svojej slovotvornej paradigmy slovesný tvar. Nazdávame sa, že desubstantívne slovesá v slovenčine sa blížila ku kategórii potenciálnych slov (porov. Buzássyová, 1990, s. 68). Podobnú situáciu konštatuje pri tvorení desubstantívnych adjektív M. Nábělková (1997, s. 253). Zdá sa teda, že väčšina slovenských substantív má vo svojej slovotvornej paradigme potenciálne obsadené miesto desubstantívneho adjektíva i desubstantívneho slovesa.

Literatúra

BUZÁSSYOVÁ, K.: Okazionálna slovotvorba ako indikátor synchronnej a diachronickej dynamiky. In: Metódy výskumu a opisu lexiky slovanských jazykov. Zost. V. Blanár. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1990, s. 63 – 73.

FURDÍK, J.: Motivačná intencia slova. Slovenská reč, 63, 1998, s. 321 – 329.

HORECKÝ, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – BOSÁK, J. a kol.: Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny. Bratislava, Veda 1989, s. 139 – 169, 191 – 192.

Krátky slovník slovenského jazyka. 3. vyd. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava, Veda 1997.

LIPTÁKOVÁ, L.: Okazionálne slovesá v hovorenej komunikácii. In: Acta Facultatis Studiorum Humanitatis et Naturae Universitatis Prešoviensis. Studia Philologica. Annus VI. Red. J. Kesselová. Prešov 1998, s. 23 – 35.

MARSINOVÁ, M.: Slovesá z prídavných mien v slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. 3. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1958, s. 107 – 166.

MISTRÍK, J.: Retrográdny slovník slovenčiny. Bratislava, Univerzita Komenského 1976.

NÁBĚLKOVÁ, M.: Slovotvorná potencialita a lexikálna norma (Niekoľko pohľadov na adjektívnu lexiku). In: Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy. Sociolinguistica Slovaca. 3. Ed. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 1997, s. 252 – 267.

SLANČOVÁ, D.: K pragmatickej charakteristike slovnej zásoby. In: Jazyk a kultura vyjadřování. Milanu Jelínkovi k pětasedmdesátinám. Ed. P. Karlík – M. Krčmová. Brno, Masarykova univerzita 1998, s. 185 – 191.

³ Sufix -ovať sa často kombinuje s prefixom (*zabodovať, našminkovať, prifarbovať*) alebo (či súčasne) so samostatnou derivačnou morféomou sa, si (*voňavkovať sa, džúsnut si = vypit si džús, vysprejovať sa, zavikendovať si, ostriptízovať sa*).

Arabizmy v európskych jazykoch

Juraj Mihálik

Filozofická fakulta UK, Bratislava

Arabčina je afroázijský jazyk patriaci do juhozápadnej vetvy semitských jazykov, ktorým sa hovorí v 23 arabských krajinách od Maroka na západe až po Irak na východe. Je aj medzinárodným rokovacím jazykom. Pod arabizmom chápeme taký jazykový prvok, ktorý bol prevzatý z arabčiny do iného jazyka (Slovník cudzích slov, 1997, s. 81). Z európskych jazykov je najviac arabizmov v španielčine – odhaduje sa štyritisíc slov arabského pôvodu (Trup, 1993, s. 72). Ďalej sa vyskytujú v jazykoch ako portugalčina, francúzština, taliančina, angličtina a i. Arabizmami v slovenčine sa podrobnejšie zaoberám vo svojej diplomovej práci.

Vysoký výskyt arabizmov v španielčine a aj v portugalčine je daný pomerne dlhým obdobím okupácie veľkej časti Pyrenejského polostrova Arabmi. Španielsko obsadili asi na 700 rokov, na Sicílii boli 200 rokov. To sa nemohlo neodraziť v jazyku podrobených národov. Mnohé miestne zemepisné názvy majú preto arabský pôvod. Príkladom toho je:

Džibraltar, z arab. *džabal at -Ṭāriq*, čo znamená Ṭāriqova hora;

Guadalquivir, *wādī al-kabīr* – veľké údolie;

Granada – založili ju Arabi v 8. stor na mieste pôvodnej illýrskej osady Illiberis, t. j. nového mesta. Arabské slovo Garnāṭa znamená granátové jablko. Arabskí historici z 8. storočia objasňujú jeho etymológiu tak, že mesto postavené na štyroch výšinách je usporiadané podobne ako jaderník v ovocnom plode;

Algeciras, mesto v južnom Španielsku, odvodené z arabského *al-džazíra* – ostrov.

Zaujímavý je aj výklad významu arabských slov tvoriacich základ niektorých zemepisných názvov ležiacich na mimoeurópskej pôde. Z nich napríklad:

Alžírsko, *al-Džazā'ir* – ostrovy, džazíra – ostrov;

Maroko, *al-Mağrib* – západ, miesto, kde zapadá slnko;

Káhira, *al-Qāhira* – víťazná, je to názov planéty Mars, ktorá sa objavila pri založení mesta.

Okrem toponým arabského pôvodu predstavujú dôležitú časť slovnej zásoby mnohých jazykov slová z oblasti vied, do ktorých Arabi zasiahli a ďalej ich rozvinuli. Sú to najmä matematika, geometria, chémia, alchýmia, medicína, farmácia, farmakológia, astronómia a astrológia. Z arabských terminológií týchto vied boli mnohé slová prevzaté do európskych jazykov.

Túto skutočnosť dokladá aj nasledujúci zoznam: slová sú zoradené abecedne, pomlčkou (–) označujem tie slová, ktoré žijú v iných jazykových prostrediach ako je slovenské, teda slová, ktoré v slovenčine absentujú, napríklad *aceite*, *cotton*, *camel*, *lemon* a ďalšie. V zozname uvádzam podobu slova podľa slov-

enského úzu, prepis slov arabského pôvodu podľa transkripčného kľúča a príslušný výklad.

– **aceite**, po španielsky olej, olivový olej, z arab. *az- zajt, az-zajtūna*;

– **aceituna**, olivovník, z arabského *šadžaratu-z-zajtūn*, olivový strom;

admirál, z arab. *amīr al baḥr, amīr al* – doslovne veliteľ mora, teda námorný veliteľ, veliteľ flotily, ustálilo sa v skrátenej podobe. Termín sa pravdepodobne rozšíril hovorovým jazykom vplyvom latinčiny: *admirabilis* – obdivuhodný. V mnohých textoch stredovekej angličtiny *amiral* znamená len knieža, princ;

– **adouana** *ad-dīwān*, colnica, slovo sa dostalo do francúzštiny zo starej taliančiny: *doana*, dnešná talianska forma je *dogana*;

– **albacore**, druh tuniaka, z arabského *al-bakra*, čo znamená mladá ťava;

alchýmia – ak si odmyslíme *al*, určitý člen, je zjavné, že slovo je odvodené od slova *chémia*. O vznik alchémie sa zaslúžili Arabi, je to čosi za *chémiou*, akási „metachémia“;

alkohol, od *al-kuḥl* alebo *al-kuhl* – *kuhl* je jemný antimónový prášok, ktorý používali ženy na prifarbenie očných viečok. Mimochodom, slovo *antimón* je koptského a egyptského pôvodu. Slovo *alkoholizmus* vzniklo v angličtine a používa sa od 18. storočia. Paradoxne, slovo pochádza z arabčiny – a Arabi nesmú piť alkohol. Existuje aj výraz pre víno – *chamr* alebo *nabīd*;

algebra, *al-džabr*, džabara – spojiť, zjednotiť, pomenovanie pramení z názvu diela slávneho perzského matematika Al-Chvárizmího *Ḥisāb al-džabr wal-muqābala* – Zjednotenie a Porovnanie;

algoritmus, arabský číselný systém. Pomenovanie pochádza asi z roku 825 z nepresného prekladu mena slávneho perzského matematika Al-Chwārizmī, plným menom Abū Džāʿfar Muḥammad ibn Mūsā – jeho prekladmi sa stali známymi arabské číslice;

– **alguazil**, z arabského *al-wazīr*, čo znamená vysoký dôstojník, zamestnanec alebo poradca panovníka;

alkalické kovy, kálium, arabské slovo *qali* znamená pražiť;

Alah, v origináli *Allāh*, slovo znamená Boh – mali by sme byť opatrní pri jeho použití, keďže Arabi pod ním rozumejú svojho Boha a my svojho. Väčšinou sa ani neprekladá, čo značne uľahčuje situáciu. U starých semitských národov slovo *el* alebo *al* slúžilo vo význame boha. Arabský tvar pre pomenovanie Boha je *ilāh*, ale ten sa nikdy nepoužíva, pretože toto meno je neurčené – jediný Boh v arabčine je vždy určený určitým členom *al-*, *al-ilāh*, teda *Allāh*;

almanach, ročenka, kalendár, z arabského *al-manāch*;

amalgám, zmes ortute s kovom, vzniklo pravdepodobne modifikáciou arabského *al-džamāʿa* – zhromaždenie. Doslovný preklad *al-malgam* znamená zjemniť;

amír, známejšie ako **emír**, knieža, neskôr vojenský alebo šľachtický titul v Arábii alebo Afrike. Týmto pomenovaním sa v mamlúckom Egypte označovali vojenská veliteľia rozličných hodností. Titul v plnom znení je *amír al-muʿminīn* – knieža veriacich;

emirát – územie, na ktorom vládne *emír*;

Andalúzia – r. 711 vstúpili Arabi na Iberský polostrov a túto krajinu nazvali *al-Andalus*, od slova Vandal – podľa vizigótskych západogermánskych kmeňov zo severu, ktoré ohrozovali Arabov;

artičoky – bylina podobná skalnej ruži pestovaná ako zelenina, cez tal. *articiocco*, lombardský dialekt, z arabského *al-chursūf*;

arzenál, arabské slovo *dār as-sināʿa*, doslovný preklad dom výroby, teda manufaktúrna dielňa na výrobu zbraní. Slovo prešlo do taliančiny ako *arsenale* a odtiaľ do ďalších európskych jazykov;

– **assassin**, do angličtiny sa slovo dostalo z arabčiny cez francúzštinu. Do angličtiny ho voviedol ako prvý William Shakespeare v 17. stor. (toto slovo použil v celom diele osemkrát). *Ḥaššāšijūn* – požívači *ḥašiša*, boli nebezpečná sekta, ktorá mala sídlo na hrade Masjad v pohorí Alamút na sýrsko-palestínskych hraniciach. V službách kalifa vykonávali jej nadrogovaní členovia politicky motivované vraždy. Takýto symbol zákerného vraha vošiel a dodnes žije v európskych jazykoch. Slovo *ḥašiš* znamená v arabčine tráva, čo zodpovedá v slovenčine hovorovému označeniu pre drogu;

– **atlas**, hladká hodvábná tkanina vyrábaná na Východe, slovo sa používa v angličtine od roku 1867;

beduín, z arabského *badawī*, čo znamená kočovník, obyvateľ púšte;

– **cafard** – pokrytec, slovo pochádza z arabčiny, kde *kāfir* znamená neveriaci;

– **camel**, z arabského *džamal*, ťava; v starej hebrejčine a feničtine fungoval termín *gámál*, v starej gréčtine *kamélos*, v latinčine *camelus*;

– **candy**, drávidského pôvodu cez arabčinu, *qandi* znamená kryštalizovaný cukor;

– **caudillo**, z arabského *qáʿid* – vodca, španielsky veliteľ, vedúci;

chalva, v jiddiš *halva*, v tur. *helva*, v arab. *ḥalwa* – starosemitský význam koreňa tohto slova evokuje predstavu niečoho sladkého, veľmi príjemného;

– **cotton**, *quṭn* – bavlna, vošlo do starej francúzštiny z arabského *quṭn*;

– **cuffia**, talianske slovo z arabského *kūfija*, hodvábná šatka. Išlo o kus látky štvorcového tvaru, ktorou sa pokryla hlava a previazala farebnou šnúrou *ʿiqāl*. Za starých čias nosili krásne vyšívané *kúfije* najmä ženy. Dnes si nimi pokrývajú hlavy najmä beduíni;

cukor, z arab. *sukkar*, perz. *šakar*, sanskrt. *sarkara*, vo forme *sakkara* odvodené zo starých indických jazykov *Ardhamagádí*, *Sauraséní* a *Maharaštrí*. Arabi založili prvú rafinériu cukru okolo roku 1000 na Kréte. Boli to vynikajúci obchodníci, ktorí nesmierne bohatli zo ziskov plynúcich z obchodu;

čaj, z arab. *šāj*, pije sa veľmi tuhý a v malých množstvách. Niektoré zdroje uvádzajú, že slovo čaj sa dostalo z čínštiny cez peržštinu, ruštinu do ďalších jazykov;

dinár, zlatá arabská minca, platidlo v niektorých arabských krajinách a v bývalej Juhoslávii, odvodené je z lat. *denarius* a gréc. *denarion*. Prvé arabské dináre dal roku 696 raziť umajjovský kalif ʿAbdalmalik;

dirham, arabská strieborná minca, pomenovanie sa vyvinulo z gréckeho drachmé, začali sa raziť za vlády kalifa ^CAbdalmalika roku 698;

dragoman, sprievodca a tlmočník, z arab. *tardžumān* – prekladateľ, od *tardžama* - *jutardžimu* – prekladať. Egyptská výslovnosť je targoman. Slovo sa do arabčiny dostalo z aramejského turgemana;

džin, v arabčine v jednotnom čísle *džinnī*, v ženskom rode *džinnīja*. Podľa predstáv muslimov duch, ktorého Alah stvoril z dymiaceho ohňa – *nūr as-samūm* o niekoľko tisíc rokov skôr ako človeka;

El Cid, z arab. *sajjid* – pán, meno figuruje v názve divadelnej hry známeho francúzskeho dramatika Pierre Corneillea;

elixír, z arab. *al-iksīr*, látka, ktorá udržiava človeka mladého a zdravého;

emír, vid' *amīr*

fakír, v orig. *faqīr*, znamená v arabčine chudobný, biedny, úbohý. Existuje aj synonymum *derwīš* perzského pôvodu, ktoré však navodzuje náboženské konotácie a nie je také frekventované;

felah, v orig. *fallāḥ*, roľník, poľnohospodársky pracovník; nevie sa vysvetliť, aký je vzťah tohto slova k slovu *falaḥ* – šťastie a k z neho vzniknutému slovu *aflaḥa* – obšťastniť niekoho;

fils, alebo fals, výslovnosť kolíše, znamená platidlo;

gazela, do tal. sa dostalo asi r. 1600 z arab. *gazāl*, druh arabského jeleňa; gazela je známa svojou ladnosťou pohybov a leskom očí;

gibli, vietor v severnej Afrike;

gips, slovo semitského pôvodu, v arabčine *džibs* – znamená malta, omietka, leukoplast a napokon sadra;

gítara, cez starú španielčinu guitarra z arabského *qītār*, v gréčtine kitara;

hárem, *ḥarama* – zakázať, *ḥarām* – niečo zakázané, tabu;

hašiš, *ḥašīš* – tráva, v prenesenom význame droga z kvetov indických samičích konopí rastliny *Cannabis sativa*;

henna, *hinná* – alcanna, kríček *Lawsonia inermis*. Z jeho rozomletých lístkov sa vyrába žltohnedé alebo oranžové farbivo rozličnej kvality. Týmto farbivom si arabské ženy ozdobovali dlane a nechty na rukách a dakedy aj celé konce prstov. Niekedy si vybodkovali alebo vyčiarkovali zápästnú kĺbovú kosť. Rovnako si farbili aj nohy;

hidžra, rok 622 – 1. začiatok islamského letopočtu, 2. útek z Mekky do Medíny, 3. prerušenie rodových a kmenových zväzkov;

imám, arabské *amāma* – pred, *imām* je predstavený náboženskej obce;

jasmín – jeden z tovarov, s ktorými sa obchodovalo, termín pochádza ešte z perzského jessamin, rozšíril sa z francúzštiny;

Ka'aba, doslovne kocka, svätyňa, stavba štvorcového tvaru vo veľkej mešite v Mekke;

kalif, následník trónu, z arab. *chalīfa* vo význame nasledovník posla Božieho Mohameda, titul v plnom znení *chalīfatu-rrasūli-llāhi*. Toto arabské podstatné meno predstavuje výnimku, pretože má tvar ženského rodu, ale označuje príslušníka mužského pohlavia;

kalifát – územie pod správou kalifa;

karafa, cez tal. *caraffa*, fr., z arabčiny *ġarráfa* – načrieť do vody;

karavela, fahké plavidlo, z arabského *qárib* – malý čln;

karmínový, z arabského *kirmiz* – červený, v šp. *carmesí*;

káva, arab. *qahwa*, tur. *Kahve*, veľmi starý názov odvodený od časti Abesínie *Coffea Arabica*, odkiaľ pochádza rovnomenná rastlina, z ktorej sa vyrába káva. Do ostatných európskych jazykov sa slovo dostalo prostredníctvom námorného obchodu z talianskeho *caffè* a holandského *koffie*;

Korán, *al-qurʿán* – čítanie, odvodené od *qaraʿa jaqraʿu* – čítať, prednášať, bohoslužobná kniha vyznavačov islamu, moslimov alebo mohamedánov. Jej autorom je Prorok Muḥammad;

lapis lazuli, *lāzaward*, modrý azúrový kameň;

– **lemon**, zo stred. lat. *lemón*, z arab. *lajmūn*, ovocie z citrónovej čelade, pozri lime;

– **lilac**, v 17. stor. cez fr. zo šp., z arab. *lilac*, zmenou perzského *nílak*, *níl* – modrý;

– **lime**, z arab. *līma*, ázijský citrusový stromček, *Citrus aurantifolia*, v 17. stor. do fr. cez provenšálčinu z arabčiny;

lutna, po celý stredovek najobľúbenejší strunový brnkací hudobný nástroj. Podľa arabského názvu *al-ʿūd* sa lutna volá aj vo všetkých európskych jazykoch – po taliansky *liuto*, po francúzsky *lute*, po anglicky *lute*. V Európe bola najrozšírenejším hudobným nástrojom v 16. a 17. storočí;

makramé, z arab. *mikrama* – závoj, šatka, slovo sa dostalo z arabčiny cez turečinu do ženevského dialektu taliančiny;

– **massage**, *tamsíd*, sloveso *massada* – trieť, hnieť;

– **mattress**, matrac, v 13. stor. do starej francúzštiny vplyvom tal. *matera-zzo*, z arabského *almatra* – miesto, kde je niečo hodené;

mekka, v pôvodnom význame najsvätejšie miesto islamu, v prenesenom význame miesto, ktoré priťahuje mnohých návštevníkov;

mešita, *masdžid*, odvodené od *sadžada* – kľáňať sa, veľká mešita je džamiʿ;

minaret, *manāra*, veža mešity;

mohér, názov látky vyrábanej zo srsti angorskej kravy, roku 1570 malo slovo formu *mocayre* z arabského *muchajjar* – výber, *chajjara* – vybrať si. Roku 1691 sa dostalo do angličtiny v diele Skinnersa, do francúzštiny prešlo r. 1818;

muezín, *muʿaḏḏīn*, ten kto predspevuje z minaretu *aḏān* – volania, od *áḏana* – volať;

muslim, od *aslama* – podriaďiť sa učeniu islamu;

islam, v orig. *Islām* – podriadenie sa, odovzdanie sa do vôle božej;

myrha, slovo poznáme z Biblie, odvodené je z arabského *murr*, čo znamená horký;

nadir, nadhlavník, zemepisný termín;

orange, pomaranč, slovo pochádza ešte zo sanskrt. *náranga*, čo zodpovedá arabskému *nárandž*. Vplyvom obchodu sa slovo dostalo do španielskeho prostre-

dia, kde sa ustálilo vo forme narancia, v Portugalsku larancia. V 14. stor slovo vošlo do francúzštiny a nadobudlo podobu pomme d'orange, ktoré sa podobá na pomme de terre. Pomaranč v strednej angličtine – norange mal bližšie k súčasnému španielskemu ekvivalentu narancia. Bolo to dané zmenami pravopisu, príznačnými pre toto vývojové štádium jazyka, porov. a norange a an orange;

– **racket**, raketa z arabského *rahat* – dlaň ruky, v 16.stor. sa slovo dostalo do francúzštiny;

safari, bojová výprava, výprava za účelom lovu, z arab. *safara* – on cestoval alebo *safar* – cesta, cestovanie;

sáhíb, priateľ, v arabčine existuje niekoľko výrazov označujúcich priateľa: *rafīq*, *sadiq*, *zamil*;

satan, po arabsky *šejtān* – zlý, neveriaci *džin*, pozri *džin*;

sirup, z arabského *šarāb* – nápoj, *šariba* – *jašrabu* znamená piť;

sófa, pohodlná sedačka alebo pohovka s vysokými opierkami plnená alebo pokrytá ľahkými materiálmi ako napr. vlna – *šúf*;

sultán, *sulṭān* – vládca, *saṭṭana* – vládnuť;

sultanát, územie, ktorému vládne *sultán*;

súq, *aswāq* – trh, slovo sa do angličtiny dostalo v rokoch 1820 – 1830;

šach, slovo šach je vlastne perzského pôvodu, jeho arabská forma je *šaṭrandž*. Možno je aj to, že jazykom pôvodu tohto slova nebola perzština ale avesta, kde znamenalo slovo šajeti – on vládne, on má silu, on má moc. Existuje aj sanskritská interpretácia pôvodu slova, a síce ksavati – on vlastní, on vládne;

šachmat znamená v perzštine *šáh máta* – kráľ je mŕtvy, po arabsky sa kráľ povie malik. Toto slovo je perzsko-arabské kompozitum. V aveste a starej perzštine man znamenalo ostať, teda šah man – kráľ je mŕtvy, kráľ nie je schopný utiecť;

šafrán, po arabsky *zafarān*, druh južanskej rastliny. Pripisoval sa jej, resp. jej oleju pohlavne dráždivý účinok;

šejk, v arabčine *šajch*, slovo sa podľa Oxford English Dictionary dostalo do angličtiny v rokoch 1570 – 1580 s významom vážená osobnosť, titulárny patriarcha v kmeni;

šejtán – satan, diabol, pozri satan;

šerif, *šarīf*, do angličtiny sa slovo dostalo v rokoch 1590 – 1600, v pôvodnom význame znamená vládca Mekky, potomok Mohameda alebo princ, vládca vo všeobecnosti. Anglické slovo šerif nemá nič spoločné s týmto arabským slovom;

vezír, *wazīr*, minister a dôverný radca kráľa, kalifa alebo sultána. Túto hodnosť zaviedli podľa perzského vzoru prví abbásovskí kalifovia od polovice 8. storočia;

zero, odvodené od arabského *šifr*, čo znamená prázdny. Vznik čísla nula sa pripisuje Arabom;

žirafa, z arab. *zarāfa*, africký párnokopytník s dlhým tenkým krkom majúci zadné nohy kratšie ako predné;

Z tohoto stručného prehľadu slov arabského pôvodu je zrejmé, že vďaka Arabom sa do európskych jazykov dostalo množstvo zaujímavých a užitočných slov. Na záver dodajme, že to bolo v čase, keď Európa prežívala temný stredovek – v Oriente v tom čase vrcholila činnosť v oblasti literatúry, vedy, umenia a kultúry. Arabi boli dobyvatelia, no všade, kam prišli, pozoruhodným spôsobom dokázali prijať, osvojiť si a ďalej rozvíjať myšlienkový odkaz národov, ktoré dobyli. Boli to Arabi, kto svojimi prekladmi zachránili pre Európu diela Aristotela. V neposlednom rade sa zaslúžili o vznik a rozvoj mnohých vedných disciplín – matematika, algebra, medicína, alchémia, farmácia a i. Aj týmto nesporne prispeli do pokladnice svetového kultúrneho dedičstva a k obohateniu európskej civilizácie.

Zámernom mojej práce nebolo predložiť kompletný zoznam slov. Snažil som sa skôr poodhaliť závoj nad čarom a exotikou tajomného Orientu a priblížiť ho tak ostatným a pre ostatných. Ak sa mi to podarilo, práca splnila moje očakávania.

Literatúra

- Al-Mundžid fil-luġa wa-l-i'läm. Bejrút 1986.
KROPÁČEK, L.: Původ zeměpisných jmen. Praha, Mladá fronta 1976.
ONIONS, C.T.: The Oxford Dictionary of English Etymology. Oxford 1966, reprint.
Rozprávky tisíc a jednej noci. I., II. Preklad a poznámkový aparát s komentármi J. Paulíny. Bratislava, Tatran 1987.
Slovník cudzích slov. Bratislava, SPN 1997.
TRUP, L.: Úvod do štúdia španielskeho jazyka. Bratislava, UK 1993.
TRUP, L.: Capítulos de la lexicología comparada. Bratislava, Stimul 1996.
Webster's Third New International Dictionary.
Wehr, H.: Arabic-English Dictionary. Otto Harrasowitz 1994.

Co to byl šteft? Sonda do lexika próz Zikmunda Wintra

Martina Husáková

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

Pro historickou prózu 19. i 20. století je běžné využívání dobových a jiných dokumentů. U Zikmunda Wintra hraje tento fakt obzvláště důležitou úlohu. Příručky nás informují, že výchozím pramenem byl pro Wintra archivní materiál ze 16. a počátku 17. století¹. Obecně o archivech jako zdrojích jazyka Wintrových historických próz se zmiňuje J. S. Machar² nebo Z. Nejedlý³. J. Janáčková⁴ a J. Kejř⁵ mluví konkrétně o rakovnickém městském archivu. O. Theer uvádí jako Wintrův pramen soudní zápisy⁶, N. Kvítková jako hlavní Wintrův jazykový a tematický pramen jmenuje černé (smolné) knihy.⁷ Tento výrok koriguje A. Stich: takové určení pramenů je příliš úzké, za Wintrovo východisko musíme považovat celý zachovaný soubor administrativních písemností. Kromě toho prý Z. Winter hojně využíval i dobových pramenů literárních, letáků, deníků apod.⁸ Téhož názoru je J. Kejř⁹, který jako prameny Wintrových prací namátkou jmenuje rozptýlené zprávy a zprávičky v městských knihách, listinách, cechovních statutech či v dochované korespondenci. Nejpodrobnější zprávy

¹ Slovník českých spisovatelů. Praha 1964, s. 575.

² Machar, J. S., kniha vzpomínkově-úvahových próz V poledne (kdy světla jsou nejostřejší a stíny nejtmaší ...). Praha 1921, s. 196. J. S. Machar poněkud neformálně nechává promluvit samotného Z. Wintra: „Zatracené archivy,“ harašil svým sympatickým basem, „ten kašel mám z nich – nalapal jsem tam prachu a ten chce teď ven. Nečistí se nikde – neuklízí – a páni si myslí: však to profesori spolýkají – nu, a profesori tedy polykají. Povezu to do Reichenhallu a dám si to spravit ...“ Z léčebného pobytu v Reichenhallu se však Z. Winter již nevrátil (zemřel ve věku šestašedesáti let 12. června roku 1912).

³ „... přímo protikladem Třebízského byl Zikmund Winter, i ve svých povídkách historik, badatel, čerpající látku – a často dikci – přímo z archivu a podávající v nich proto ne vymyšlené děje, jen náladou historické jako Třebízský, nýbrž skutečně historické příběhy.“ Nejedlý, Z.: Dějiny národa českého I. Praha 1949, s. 105 – 6.

⁴ Janáčková, J.: Česká literatura 19. Století. Praha 1994, s. 109.

⁵ Kejř, J.: Zlatá doba měst českých. Praha 1991, s. 225.

⁶ Theer, O.: Zikmund Winter. In: Časopis muzea království českého, roč. 78, 1904, s. 25: „Látky má Winter s dostatek. Poskytly mu jí soudní zápisy, odkud si vypisuje několik krátkých poznámek, často ne více než malou osmerku.“

⁷ Kvítková, N.: Archaismy v díle Zikmunda Wintra. Filologické studie 7, Praha 1976/77; na zápisy ve smolných knihách odkazuje N. Kvítková na s. 62 – 66, 69, 72, 74.

⁸ Stich, A.: K stylistice historické prózy (Z. Winter). In: Quinquagenario (rukopisný sborník k padesátinám Milana Jankoviče). 1979, s. 286.

⁹ Kejř, J.: Zlatá doba měst českých. Praha 1991, s. 257.

o Wintrových pramenech přináší stať J. V. Šimáka Zikmund Winter, materiály k vypsání života i díla. Počátky Wintrovy práce s pramennými materiály spadají již do doby jeho studií na bohoslovecké (zde setrval jen rok) a filosofické fakultě (začal studovat v r. 1869), kde se hned v prvním roce dostal jako kopista k doktoru Emlerovi do pražského archivu. Později během svého učitelského působení v Rakovnici (1874 – 1884) přečetl Z. Winter téměř celý rakovnický archiv (paměti, kopiáře, soudní knihy a protokoly, kšafy, kuchařské recepty). Po přesídlení do Prahy studoval Zikmund Winter v archivu městském, zemském, místodržitelském, muzejním, arcibiskupském, kapitulním, křižovnickém, strahovském, lobkovickém, vyšehradském, univerzitním, mimo to si domů vypůjčoval městské knihy z venkovských měst (J. V. Šimák uvádí přes 70 českých měst, jejichž archivů použil Z. Winter přímo nebo zprostředkovaně¹⁰) a pilně četl staré tisky z 15. až 17. století.

Ze všech těchto zdrojů si Z. Winter pořizoval výpisky, které pak využíval jak při zpracovávání velkých naučných děl, tak při psaní drobných uměleckých a popularizačních próz. Dobové jazykové prvky se v jeho textech promítají do všech úrovní, nejvýrazněji se však přirozeně projevují ve slovní zásobě. S jazykovou matérií načerpanou ze zmíněných zdrojů pracuje Z. Winter na nejvyšším zajímavým způsobem, který zasluhuje samostatnou pozornost. My se však nyní zaměříme na následující problém:

Ve Wintrových prózách nacházíme slova, u nichž nejsme schopni dopátrat se jednoznačně jejich významu. Někdy je zapotřebí širší znalost Wintrových textů a historických reálií, jindy napomohou slovníky českého jazyka (pokud ovšem dané slovo obsahují!). Co však v situaci, kdy se slovníková definice a smysl Wintrova textu rozcházejí? Takovým případem je právě slovo *šteft*. Z Wintrových prací jsem excerpovala 21 dokladů, z nichž vyplývá, že se jedná o jakousi ozdobu.

excerpované doklady		slovníkový výklad
... celný k nim promluvil, aby ... odpověděli, nevezou-li vlnu, zlatohlav, holspanty, štefty, šmelc, knoflíky ... (P str. 159)	♣ ... mantlíky ... s přišívanými šmelci neb zlatými štefty ... (DK II str. 324)	J (označeno +, to jest „cizí, zle tvořená nebo podezřelá slova“) šteft , u, m. z něm. Stift. Z tkanic zlatých a stříbrných, z šteftů, růžiček, medají, knoflíčků zlatých. W. kal. 14. Nov.
... ruce [mu] ... kejklovaly vysokým kloboukem, na kterémž skvěly se zlaté štefty ... (Ju str. 15)	... kloboučky ... širokými tkanicemi obtažené s divnými šmelci a štefty zlatými ... (DK II str. 326)	
... lidé všech stavů obhledovali krámy dvorských kupců,	♣ V dědictví po Korálkovi pražském zůstaly mezi klénoty i dvě korunky se zlatými štefty a perlami a dva prosté věnce s 12	

¹⁰ Šimák, J. V.: Zikmund Winter, materiály k vypsání života i díla. In: Časopis společnosti přátel starožitností českých v Praze. Red. Ferd. Pakosta, roč. 20, č. 3, 1912, s. 104.

berouce do rukou všelikteraké věci tehdejší parády se týkající ... jako benátské a pařížské rukavice, ohánky panenské, perí, šmuky, štefty k sukním i ke kloboukům ... (Pl str. 99/100)

♣ Z klénutů zapsány ženské korunky se zlatými štefty, perlami a šmelcem ... (Ka str. 33)

♣ Toto jest zastaveno v židech; soukenná kápě s šesti štefty zlatými. (Sa str. 131)

B Nevěstu a ženicha poznati bylo ... po velikých věncích, kteréž oba ... kovovými i zlatými „štefty“ na hlavách mívali připjaty. (Ns str. 179)

♣ ... pohnán k soudu bohatý kupec pražský Petr Nerhof ... „aby položil štefty zlaté, které na veselí ... svatebním při oddavcích okolo věnců zhusta obvitě byly ...“ (Ns str. 179)

♣ Dorota Radnická ... z těch zlatých šteftů ... karkuli s štefty [nevěště] udělati dá. Když Dorota umřela, pobral štefty boháč Nerhof. (Ns str. 179)

Đábel to všecko vymyslíl ty mantličky ... [se] zlatými štefty, s perlami i s drahým kamením. (Pr str. 115)

zlatými štefty a perlami. (DK II str. 375)

♣ Kupec pražský Netter se svou nevěstou měli při oddavcích i druhý ještě den při jídle věnce na hlavě se zlatými štefty vůkol. (DK II str. 375)

♣ ... prodávali šmukýři pražští ... karkule „se štefty“. (DK II str. 385)

... nosívaly dámy čepice ... se šmelcem, s štefty i s péry. (DK II str. 387)

A ♣ Koncem století zhusta čteš, že na klobouce byly zlaté a stříbrné „štefty“ a „medye“ čili okrouhlé tkanice zlaté a stříbrné, ... (DK II str. 389)

♣ ... hazuka byla z černého karmazínu o dvaceti třech zlatých „šteftech se šmelcem“ (DK II str. 406)

♣ ... vyskytují se na kloboucích šmuky ... „se štefty“, jichž bylo na šmuku i 13 kusů. (DK II str. 427)

♣ ... páni urození oblibovali na kloboucích nejraději „štefty“ ... Četli jsme leckdy o klobouce „... s 12 zlatými štefty“ (DK II str. 427)

♣ ... zastavil [advokát] soukennou kápi se štefty zlatými ... (DK II str. 453)

♣ Nově vyskytují se v tom století ... pásy „se stříbrnými štefty“ ... (DK II str. 511)

KS šteft, u, m. z něm. Stift = ozubec, kolíček; *jehla k navlékání tkanic*; něm. dial. steft, kolík, veliká jehla, střněm. stēft, n. Stift, cuspis. Mz. 336.
PS šteft, -u m. arch. okrouhlé ozdobné tkanice, zpr. zlaté; *jehlice*. Z klenotů zapsány ženské korunky se zlatými štefty, perlami a šmelcem. Win.
SS šteft, -u m. (6. j. -u) (z něm.) 1. zast. okrouhlá, ozdobná tkanice (zprav. zlatá) n. *jehlice*; klobouk se zlatými štefty. Wint. 2. též štyft ob. kovový n. *dřevěný kolíček k utěsnění*: šrouby, štefty (R. právo) závrtné šrouby; zdrob. k 2 šteftík, štyftík, -u, štyfek, -tku m.

Vysvětlení zkratk:

J – Slovník česko-německý Josefa Jungmanna I – V. Praha 1835 – 1839.

PS – Příruční slovník jazyka českého. I – VIII. Red. B. Havránek, V. Šmilauer, A. Ziskal. Praha 1937 – 1957.

SS – Slovník spisovného jazyka českého. I – VIII. Red. B. Havránek, 2. nezměněné vydání. Praha, Academia 1989 (1. vyd. 1960–1971).

- KS – Česko-německý slovník Františka Št. Kotta. I – VII. Praha 1878 – 1893.
 DK II – Dějiny kroje v zemích českých. I. Z. Winter, Č. Zíbrt. Dějiny kroje v zemích českých od počátku století XV. až po dobu bělohorské bitvy. Praha, F. Šimáček 1893. 672 s.
 Ju – Judith zlé paměti.
 In: Pražské obrázky. Historické kresby a novelly. Praha, J. Otto 1893. 223 s.
 Ka – Kámen filosofský.
 In: Ze Staré Prahy. Historické obrázky. Praha, J. Otto 1894. 227 s.
 Ns – Námluvy a svatby staročeské.
 In: Ze starodávného života. Praha, J. Otto 1892. 315 s. Ottova Laciná knihovna národní č. 104.
 P – Pro čest řemesla.
 In: Staropražské novelly ze 16. a 17. věku. Praha, J. Otto 1896. 238 s. Salonní bibliotéka č. 95.
 Pl – Pro tu lásku.
 In: Pražské obrázky. Historické kresby a novelly. Praha, J. Otto 1893. 223 s.
 Pr – O prstenech.
 In: Historické arabesky. Třebíč, J. Fr. Kubeš 1890. 182 s. Kubešova bibliotéka moravská. Roč. I. Dílo I.
 Sa – Staročestí advokáti doma i v ouřadě.
 In: Ze starodávného života. Praha, J. Otto 1892. 315 s. Ottova Laciná knihovna národní č. 104.

Podle slovníků českého jazyka je *šteft*: 1. „kolíček, kolík“ (J, KS, SS), 2. „jehlice, velká jehla“ (KS, PS, SS), sem spadá více upřesněný význam „jehla k navlékání tkanic“, který je důležitý tím, že vysvětluje věcnou souvislost s významem 3. tkanice (PS, SS).

Mezi doklady slova *šteft* z Wintrova díla jsou explicitně vysvětleny pouze dva (označené **A** a **B**), u nichž si navíc význam slova *šteft* neodpovídá. Tyto dva doklady představují štefty jako „kovové sponky k připnutí věnce na hlavu“ a „okrouhlé zlaté nebo stříbrné tkanice“. Z dokladů vyplývá, že štefty mohly být kovové, zlaté, stříbrné, se „šmelcem“; umístěny mohly být na klobouku, sukni, kápi, hazuce, karkuli, věnci, šmuku; na některých věcech jich mohl být i větší počet: 6, 12, 13, 23 (z toho plyne, že *šteft* měl malé rozměry).

Nejasnosti okolo významu slova *šteft* se pokusíme rozplést tím, že budeme zkoumat sluchitelnost jednotlivých dokladů s významy uváděnými ve slovnících.

Výklad „tkanice“ může jednoznačně podpořit jen doklad „Koncem století zhusta čteš, že na klobouce byly zlaté a stříbrné „štefty“ a „medye“ čili okrouhlé tkanice zlaté a stříbrné“ (**doklad A**). Některé doklady lze s výkladem „tkanice“ ztotožnit dobře, jiné jen s obtížemi:

„Kupeč pražský Netter se svou nevěstou měli při oddavcích i druhý ještě den při jídle věnce na hlavě se zlatými štefty vůkol“; „... hazuka byla z černého karmazínu o dvaceti třech zlatých „šteftech se šmelcem“; „Toto jest zastaveno v židech; soukenná kápě s šesti štefty zlatými.“

Některé výkladu „tkanice“ vyložene odporují:

„Z klénotů zapsány ženské korunky se zlatými štefty, perlami a šmelcem ...“;
 „V dědictví po Korálkovi pražském zůstaly mezi klénoty i dvě korunky se zlatými

šefty a perlami a dva prosté věnce s 12 zlatými šefty a perlami.“; „... vyskytují se na kloboucích šmuky ... „se šefty“, jichž bylo na šmuku i 13 kusů.“

Doklady „Dorota Radnická ... z těch zlatých šeftů ... karkuli s šefty [nevěstě] udělati dá. Když Dorota umřela, pobral šefty boháč Nerhof.“ a „... po-
hnán k soudu bohatý kupec pražský Petr Nerhof ... „aby položil šefty zlaté, které na veselí ... svatebním při oddavcích okolo věnců zhusta obvitě byly ...“ neodporují sice výkladu „tkanice“, ale kdyby se skutečně jednalo o tkanice, byly by tyto doklady v rozporu s třetím dokladem z téhož textu, kde se říká, že pomocí šeftů byly připnuté věnce na hlavách.

Výklad ‚jehlice‘ nelze dost dobře vztáhnout na doklady označené ♣, ob-
zvlášť nepřijatelný je v tomto smyslu doklad „... hazuka byla z černého karmazinu o dvaceti třech zlatých „šftech se šmelcem“, s výhradami si ho lze spojit s dokladem „... šefty k sukním i ke kloboukům“, vyloženeň ho podporuje jen doklad označený **B**.

Výkladu ‚količek‘ odporuje jen doklad **A**, ostatní s ním poměrně dobře ko-
respondují, vyloženeň ho podporuje doklad **B**. Povšimněme si spojení „karkule se šefty“. Karkule byla síťka na vlasy nošená zejména pod pokrývkou hlavy. Karkule těsně obepínala hlavu a musela se asi upravit tak, aby se zpod ní vlasy neuvolňovaly. Lze si představit, že nějaké sponky, „količky“, tu mohly k upevnění karkule dobře posloužit.

Úhrnem: při výkladu slova *šeft* jako ‚tkanice‘ činí problémy 6 až 8 dokladů z 21, jako ‚jehlice‘ 14, jako ‚količek‘ 1 doklad. Lze konstatovat, že vůči slovníkovým výkladům tu dochází k významovým posunům. Některé excerpované doklady dokonce odporují slovníkovým výkladům v PS a SS a více odpovídají pojetí šeftu jako věci podobné količku, která plní funkci spony, popř. i dekorativního doplňku. Důležité je poznamenat, že jedině výklad v Kottově slovníku naznačuje vztah mezi významy slova *šeft* ‚jehlice‘ a ‚tkanice‘: šeftem se zvala jehla k navlékání tkanic. Pravděpodobně odtud se pojmenování přeneslo i na tkanici samotnou.

Niekoľko pohľadov na prezývkové vlastné meno

Jaromír Krško

Fakulta humanitných vied UMB, Banská Bystrica

Popredný slovenský jazykovedec Vlado Uhlár v jednom článku na sklonku svojho života napísal: „Prezývky poskytujú zaujímavú a cennú problematiku z oblasti jazyka, etnografie a folkloristiky, ale aj sociológie. Zaslúžili by si všestranný opis i sústredený terénny výskum. ... Vieme, že svoju prezývku majú všetky obce a ich obyvatelia na Slovensku. Ich úplný súpis a výklad by bol naozaj cenným jazykovým, národopisným, historickým i spoločensko-kultúrnym materiálom. Škoda, že svoju príležitosť na zistenie tohoto materiálu nevyužili nárečníari alebo aj národopisní pracovníci.“ (Uhlár, 1995, s. 305 – 306).

Slovenskí onomastici začali venovať pozornosť prezývkam obcí od počiatku vzniku onomastických konferencií na Slovensku¹, pozornosť folkloristov a etnografov sa na tento fenomén sústredila skôr. Z nárastom počtu príspevkov s touto tematikou sa postupne ustalovala terminológia pre označenie tohto špecifického druhu vlastného mena – *živé obyvateľské meno* (Krištof, 1968), *prezývka obce* (Habovštiak, 1968; Šlais, 1968; Machek, 1969; Šrámek, 1977), *obyvateľská prezývka* (Uhlár, 1993), *prezývka obyvateľov* (Uhlár, 1995).

V *Základnej sústave a terminológii slovanskej onomastiky* (Svoboda, 1973) existujú tri termíny pre označenie tohto druhu prezývky: 1. *skupinové antroponymum* – „vlastní jméno skupiny lidí, kteří tvoří jisté společenství“ (Svoboda, 1973, s. 43), 2. *prezývkové vlastné meno* – „doplňkové, neúřední vlastní jméno, které většinou charakterizuje osoby, místa nebo věci a vztahuje se k povolání, vlastnostem, původu atd. nositele jména; může, ale nemusí obsahovat pozitivní nebo negativní hodnocení; Kujebáci – obyvatelé Vysokého Mýta“ (Svoboda, 1973, s. 118), 3. *posmešné vlastné meno* – „žertovné, často i silně pejorativní přezdívka osoby, místa nebo věci, Homolkáři – Soběslaví“ (Svoboda, 1973, s. 119).

Prvý termín (skupinové antroponymum) je pre potreby presnej charakteristiky prezývky obce pomerne široký, naopak – posmešné vlastné meno túto problematiku zužuje len do pozície pomenovania s vysokou dávkou expresívnosti. Ako najvhodnejší termín sme preto vybrali termín **prezývkové vlastné meno**, ktoré zahŕňa prezývku jednotlivca, rovnako ako prezývku skupiny obyvateľov.

V opozícii prezývky jednotlivca – prezývky skupiny obyvateľov sa nám začínajú črtáť základné charakterizačné znaky prezývkového vlastného mena.

¹ Na I. slovenskej onomastickej konferencii (Bratislava, 5. – 6. decembra 1967) odzneli dva referáty s touto problematikou: A. Habovštiak – *Prezývky obyvateľov obcí na Orave* a Š. Krištof – *Živé obyvateľské mená*.

Prezývkové vlastné meno zovšeobecňuje a generalizuje určité špecifické príznaky jednotlivca (jednotlivcov) na všetkých príslušníkoch obce bez rozlišovania, či všetci členovia tohto spoločenstva sú nositeľmi príznaku. Naproti tomu prezývka jednotlivca je vyjadrením príznakov, ktoré sú charakteristické pre pomenovaného jednotlivca. Spoločnou črtou oboch prezývok je ich relatívna uzavretosť v mikrosociete používateľov (hovoríme o akčnom rádiu propria – Krško, 1999).

Ďalšou charakteristikou prezývkového vlastného mena je, že tvorí onymický atribút k existujúcemu (a štandardizovanému) ojkonymu. R. Šrámek v tejto súvislosti dokonca tvrdí, že „přezdívký nejsou jménem v pravém slova smyslu... Zásadní rozdíl mezi nimi a jmény je ještě tento: zatímco jméno je sprahováno a trvale vázáno na jistý objekt, přezdívký obcí se týkáji nikoli jen objektu, ale i lidí v něm nebo na něm bydlících.“ (Šrámek, 1977, s. 34). Lexikálny význam ojkonyma je totiž pre jeho obyvateľov a obyvateľov susedných obcí irelevantný, pri pokusoch o etymológiu dochádza často k nepresnej – takzanej ľudovej etymológii. Naopak, prezývkové vlastné meno nemôže bez svojho výkladu existovať. Nejde však o výklad etymológie pomenovania, ale o výklad jeho motivácie. Vzťah medzi ojkonymom a prezývkovým vlastným menom je komplementárny, ale zároveň jednostranný – ojkonymum môže existovať bez prezývkového vlastného mena, ale prezývkové vlastné meno nemôže existovať bez ojkonyma, pretože by vlastne nebolo čo sekundárne pomenovať.

Motivácia prezývky musí byť známa. Počas terénneho výskumu sme sa však stretli aj s poznámkami informátorov typu: „Ale neviem, prečo ich tak volajú.“ Pri expresívnych prezývkových vlastných menách je motivácia – „motivačný príbeh“ známy, prípadne sa aktualizuje. Môže tu dochádzať k posunom v interpretácii príbehu, ale pointa vyplýva zo sémantického významu prezývkového vlastného mena. Napr. obyvateľov Krásna nad Kysucou prezývajú *Vrabčiar*, „lebo sa im vrabec na veži obesel, a keď sú hodi, vravia, že to tam vrapcch oslavujú.“ Iný informátor uviedol motiváciu, že tam chytali vrabce.

K posunu v interpretácii „motivačného príbehu“ však dochádza u menej expresívnych a starších prezývkových vlastných mien. Možno vysloviť názor, že originalita (resp. pôvodnosť) „motivačného príbehu“ je priamoúmerne závislá od expresivity a doby vzniku prezývkového vlastného mena (čím menej času uplynie od „motivačného príbehu“, tým je príbeh pôvodnejší).

U silno expresívnych a mladších prezývkových vlastných menách je „motivačný príbeh“ všeobecne známy – napr. počas terénneho výskumu v Muránskej

² Toto prezývkové vlastné meno bolo motivované takýmto príbehom: Po vojne prišiel rodine domov balíček z Ameriky od starej mamy. Obdarovaní si mysleli, že im poslali kakao a chceli si z prášku uvariť puding. Puding sa im nedarilo uvariť, pretože im nechcel zhustiť. Po určitom čase našli medzi vecami zašitý list v kabáte, v ktorom bolo napísané, že stará mama zomrela v Amerike a jej popol poslali pozostalým aby ju pochovali v rodnej dedine...

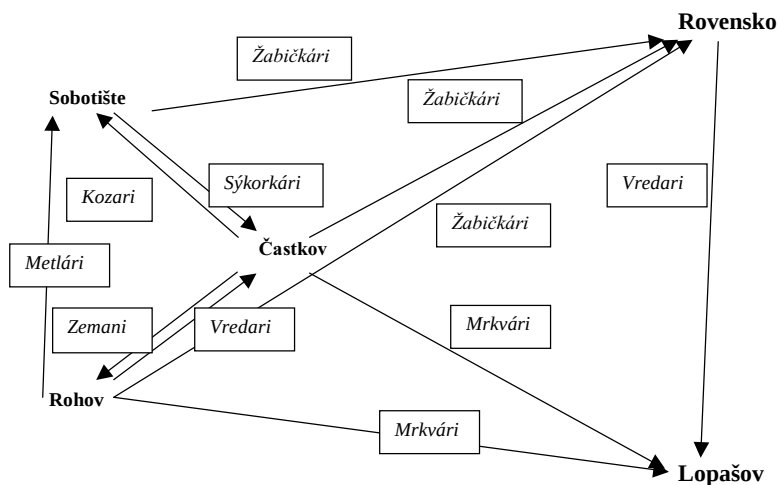
doline sme sa okrem zisťovania prezývkových vlastných mien sústredili aj na motiváciu prezývky obyvateľov Mokrej Lúky – *Pudžingéri*². Motiváciu tejto prezývky nám potvrdili všetci informátori okrem obyvateľov Mokrej Lúky. Je prirodzené, že „majitelia“ prezývky sa za ňu hanbia a nechcú ju zverejňovať. Podobný silne expresívny prípad uvádza R. Šrámek pre moravskú obec Lažánky, ktorú prezývajú *Veveráci*. Jej obyvatelia počas jedného pohrebného sprievodu zbadali v lese zvláštnu vevericu, sprievod nechal stať nebožtíka na ceste a začali ju naháňať, pokiaľ ju nechytili. Potom pokračovali v sprievode ďalej (Šrámek, 1977, s. 43).

Silná expresivita prezývkových vlastných mien súvisí s prekročením noriem spoločenského správania. Najsilnejšou a najtvrdšou normou³ je tabu. Medzi tabuizované oblasti patrí kanibalizmus (či už vedomý alebo nevedomý) i porušenie určitých obradov pochovávaní mŕtveho. Porušenie tabu preto podnieti vznik prezývkového vlastného mena so silno expresívnym podtextom. To isté platí aj pre prezývky jednotlivcov. K nim sa však môže pridať aj individuálny spoločenský trest (vylúčenie z kolektívu, inzultácia apod.). V kolektíve sa však neuplatňuje princíp kolektívnej viny.

Z tohto pohľadu sú prezývkové vlastné mená zaujímavé pre sociológiu. Sociológ môže venovať pozornosť tomu, ako sa prezývkové vlastné meno odráža v spoločenských vzťahoch obyvateľov susedných obcí (jednosmerný vzťah: susedné obce, ktoré pomenúvajú jednu obec). Problematika vzájomných vzťahov je však omnoho širšia – ľudia, ako aktívni činitelia sú príslušníkmi jednotlivých mikrosociet ale zároveň vstupujú do vzájomných vzťahov v rámci susedných mikrosocietálnych skupín. Prezývkové vlastné meno ako proprium plní (z onomastického pohľadu) všetky funkcie propria – identifikuje, špecifikuje a lokalizuje; z pohľadu sociológa zároveň upevňuje vedomie spolupatričnosti jednotlivcov mikrosociet k rodnej obci..

Tieto vzťahy (v rozsahu sympatia – antipatia) sa premietajú aj do vzájomných prezývkových vlastných mien. Z heuristických výskumov (vlastných aj výskumov študentov) vyplýva, že susediace obce vstupujú do zložitých sociometrických vzťahov. Tieto sociometrické vzťahy jednotlivých obcí vyplývajú z toho, že pomenúvajúce obce nemusia poznať a použiť rovnakú motiváciu pri vzniku prezývky. Napríklad niektoré záhorské obce majú dve a viac prezývok od rôznych susedných obcí. Zároveň tu platí, že stupeň expresívnosti prezývkového vlastného mena obce A (ak ho dala obec B) zodpovedá stupňu expresívnosti „vrátenej“ prezývky. Sociometrické vzťahy môžeme vyjadriť takouto schémou (upravená schéma Cákovej, 1999, s. 26) :

³ Uvažujeme o spoločenskej norme ako nepísanom, zvykovom správaní občianstva, ktoré bolo formované historickým procesom. Je samozrejmé, že spoločenské normy podmienili ich kodifikáciu a premenu v zákony.

Z uvedenej schémy vyplýva, že obec Rovensko má rovnakú prezývku *Žabičkári* od obcí Sobotište, Častkov a Rohov. Motiváciou bol močiar neďaleko dediny, v ktorom bolo veľa žiab.

Rovnakú mieru expresívnosti vlastnej a „danej“ prezývky vidno u obcí Častkov a Sobotište. Sobotišťania prezývajú Častkovčanov *Sýkorkári* (pretože Častkovčania chytali sýkorky a potom ich predávali) a Častkovčania prezývajú Sobotišťanov *Kozari*, pretože chovali veľa kôz.

Obec Lopašov má dve prezývkové vlastné mená (*Mrkvári* a *Vredari*). Pri terénnom výskume sa však nepodarilo zaznamenať prezývky susedných obcí, ktoré im dávajú Lopašovčania.

Tieto vzájomné vzťahy by boli určite zaujímavé pre výskum sociológov.

Na pohľad sociológie nadväzuje pohľad sociolingvistiky. Uplatňovanie a fungovanie prezývkových vlastných mien si vyžaduje určitý spoločenský kontext. Tento kontext je najlepšie ilustrovaný v prácach a umeleckých dielach „nelingvistov“, v ktorých sa uplatnili prezývkové vlastné mená – napr. práca F. V. Peřinku (1934), ktorý píše, že prezývky obcí často vyvolávali šarvátky na dedinských zábavách. Niektoré „motivačné príbehy“ sa stali podkladom pre scenár filmu *Sváko Ragan z Brezovej* – aj tu sa v pohostinstve, na dedinskej zábave pri pohári vína rozprávali humorné príbehy a dedinčania sa navzájom prekávali. Spoločenskou situáciou uplatnenia prezývky je teda stretnutie príslušníkov viacerých obcí, uvoľnená atmosféra, zábava. Avšak postupné zvyšovanie expresivity (sociolingvistický aspekt) často vedie k vzájomným potýckam.

Zo sociolingvistického pohľadu možno vysloviť názor, že expresívnosť prezývkových vlastných mien je čiastočne podmienená komunikačnou situáciou. Ak by sa uplatnila prezývka v inej komunikačnej situácii, intenzita jej expresívnosti môže byť nižšia.

Ak sme spomínali prekáračky dedinčanov na zábavách a na spoločných stretnutiach, treba si uvedomiť, že prezývkové vlastné mená sú neoddeliteľnou súčasťou ľudového folklóru. Preto sú predmetom záujmu folkloristiky a etnografie. Etnografi používajú na označenie obyvateľov obcí a väčších celkov termín *etnografická skupina*. Tento termín je v *Encyklopédii ľudovej kultúry Slovenska* (1995, I. diel, s. 127) definovaný ako „subjednotka etnika, ktorú vytvárajú nositelia ľudovej kultúry spoločensky a kultúrne odlišní od svojho okolia, spojení skupinovým povedomím a skupinovým menom“. Alternatívou nášho termínu prezývkové vlastné meno je teda z pohľadu etnografie termín skupinové meno, čo by zodpovedalo onomastickému termínu skupinové antroponymum (v úvode sme však konštatovali, že tento termín je príliš široký).

Prezývkové vlastné mená sú súčasťou verbálneho prejavu obyvateľov a preto sa stali predmetom výskumu folkloristov, ktorí ich zaradili k malým folklórnym formám (parémiam).

Ak vychádzame z užšieho chápania folklóru, v ktorom sa uplatňujú a zohľadňujú kritériá ústnosti, kolektívnosti, synkretizmu, procesualnosti a tradície, zistíme, že spomínané kritériá folkloristiky sa uplatňujú aj pri prezývkových vlastných menách – väčšinou existujú v ústnom podaní, sú prejavom kolektívnosti (vznikli v kolektíve, používa ich kolektív a označujú kolektív). V prezývkových vlastných menách sa premiešavajú rôznorodé prvky (preto ich môžeme skúmať z viacerých vedných disciplín), prechádzajú určitým vývinom, ktorý vyplýva z ústneho tradovania (môžeme hovoriť o dynamike prezývkových vlastných mien).

Folkloristické kritérium uplatnil R. Šrámek (1977) pri triedení prezývkových vlastných mien – ide o spojenie semaziologického a sémantického kritéria spolu s „motivačným príbehom“. Folkloristický pohľad na túto problematiku zároveň odhaľuje, že prezývkové vlastné meno sa skladá z dvoch častí – z jazykovej (semaziologickej a sémantickej) a z folkloristickej („motivačného príbehu“).

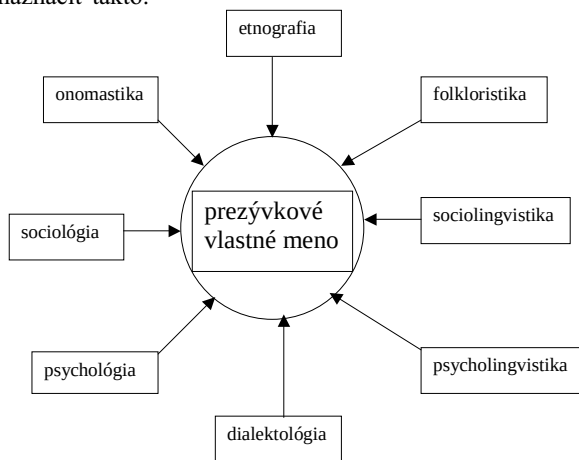
Forma prezývkového vlastného mena zodpovedá jazyku, ktorý sa používa na danom mieste. Pri sociolingvistickom pohľade na túto problematiku sme spomenuli, v akej komunikačnej situácii tieto prezývky fungujú – v uvoľnenej, neoficiálnej atmosfére bez uplatnenia spoločenských rolí. Z jazykového hľadiska ide vždy o nárečovú podobu.⁴ Mnoho prezývkových vlastných mien bolo motivovaných odlišným dialektom od okolitých obcí (či už parciálnymi alebo komplexnými diferenciami). Vytvára sa tu moment kontrastu, ktorý sa transformuje do motivácie vzniku prezývky.

V úvode príspevku sme porovnali prezývkové vlastné meno s ojkonymom. Dialektologický pohľad nám ponúka porovnať spoločné znaky a rozdiely medzi terénnymi názvami a prezývkovými vlastnými menami. Spoločnými prvka-

⁴ O funkčnom využití dialektológie pri skúmaní terénnych názvov pojednáva štúdia *Využití dialektologie při zkoumání pomístních jmen* (Harvalík, 1998), v ktorej autor píše, že terénne názvy „jsou užívána převážně v nestandardizované podobě jen v ústní komunikaci a jejich existence není ovlivňována kodifikačními snahami, obsahují rysy místních nářečí.“ To isté môžeme povedať o prezývkových vlastných menách.

mi sú, že obidve propriá zachovávajú nárečovú podobu, využívajú sa prevažne vo verbálnej komunikácii. Odlišnosti terénnych názvov od prezývkových vlastných mien spočívajú v tom, že terénne názvy častejšie zachovávajú staršie nárečové podoby a ich sémantická stránka sa stáva zdrojom ľudovej etymológie (v tomto bode sú identické s ojkonymami), čiže terénne názvy sú v onymickom systéme stabilnejšie. Prezývkové vlastné mená sú naopak dynamickejšie, čo vyplýva z toho, že ich vznik bol motivovaný zamestnaním (dominantným alebo netradičným), jazykom obyvateľov, polohou obce, atď. Často však bolo toto proprium motivované netypickou príhodou – tieto názvy sú najmenej stabilné. Prezývkové vlastné mená môžu (avšak v malom rozsahu) dochovať staršie nárečové lexémy, prípadne (v krátkych veršovaných útvaroch) zachovať nárečové syntagmy, ktoré sa dostávajú na okraj používania, prípadne zanikli. Dynamika prezývkových vlastných mien sa odráža aj v lexikálnej podobe, kedy jednotlivé prezývky obsahujú moderné výrazy – Sirk – *Malá Moskva* (bolo tam veľa komunistov), Filier a Bystré – *Spojené štáty* (obce boli zlúčené do obce Filier – na jednej strane potoka sa nachádza Filier, na druhej Bystré), Banská Bystrica – *Pažráva pri Zvolene* (pretože krajské mesto malo rozbušený politický aparát). E. Tvrdoň (1983) uvádza niekoľko Prezývkových vlastných mien, ktoré obsahujú novú (nie nárečovú lexiku) – *Butty* (veľká časť obyvateľov obce sa vystahovala do mesta Butty v USA), *Malá Čína*, *Kuba*, *Malá Praha*, *Práter* (neuvádza tu však oficiálne ojkonymá, ani motiváciu). Tieto novotvary potvrdzujú živosť prezývkových vlastných mien, ich neustály vznik, prispôbenie sa novým spoločenským zmenám a situáciám.

Spomínané vedné disciplíny umožňujú skúmať prezývkové vlastné mená v ich skutočnom fungovaní v jazyku. Tieto vedy sú pre onomastiku pomocné vedy (podobne ako onomastika je pomocnou vedou pre históriu, jazykovedu, atď.). Schematicky môžeme tento „viacrozmerný“ pohľad na prezývkové vlastné meno naznačiť takto:

Upozornením na rôzne pohľady pri problematike prezývkových vlastných mien chceme poukázať na zaujímavý druh proprií ako i na fakt, že nielen onymá, ale jazyk vo všeobecnosti je mnohorozmerný fenomén, ktorý nemožno vnímať izolovane od človeka a spoločnosti.

Literatúra

- BLANÁR, V.: Teória vlastného mena. 1. vyd. Bratislava, Veda 1996. 250 s.
- BOTÍK, J. – SLAVKOVSKÝ, P. a i.: Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska. 1. vyd. Bratislava, Veda 1995, zv. 1. 484 s.
- BOTÍK, J. – SLAVKOVSKÝ, P. a i.: Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska. 1. vyd. Bratislava, Veda 1995, zv. 2. 448 s.
- ČÁKOVÁ, S.: Skupinové antroponymá obyvateľov Záhoria. Rukopis diplomovej práce. Banská Bystrica, Fakulta humanitných vied UMB v Banskej Bystrici 1999. 84 s.
- HABOVŠTIK, A.: Prezývky obyvateľov obcí na Orave. In: I. slovenská onomastická konferencia. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV a Slovenská onomastická komisia pri Vedeckom kolégiu jazykovedy SAV, 1968, s. 71 – 80.
- HARVALÍK, M.: Využití dialektologie při zkoumání pomístních jmen. In: Onomastica Slavogermanica, XXIII, 1998, s. 287 – 291.
- KRIŠTOF, Š.: Živé obyvateľské mená. In: I. slovenská onomastická konferencia. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV a Slovenská onomastická komisia pri Vedeckom kolégiu jazykovedy SAV 1968, s. 64 – 70.
- KRŠKO, Jaromír.: Prezývkové vlastné meno verus onymum. Referát prednesený na I. kolokviu mladých filológov UMB. Banská Bystrica 9. júna 1999. V tlači.
- MACHEK, A.: Posmešné a škádlivé přezdívky obcí na Královédvorskú. In: Zpravodaj Místopisné komise ČSAV, roč. 10, 1969, s. 254 – 256.
- OPLUŠTIL, A.: Prezývky obyvateľov liptovských obcí. In: Zprávy Liptovského múzea z r. 1931/1932, s. 28 – 32 a 56 – 62.
- PATRÁŠ, V.: Sociolingvistické kontexty školských prezývok. In: Społeczne Zróznicowanie Współczesnej Polsczyzny. Pod redakcją Stanisława Kani. Materiały Konferencji NR 26.Szczeciń, Uniwersytet Szczeciński 1997, s. 97 – 108.
- PEŘINKA, F. V.: Veselé putovanie po Slovensku. Praha, Orbis 1934. 654 s.
- SVOBODA, J. a i.: Základní soustava a terminologie slovanské onomastiky. In: Zpravodaj Místopisné komise ČSAV, roč. 14, 1973. 280 s.
- ŠLAIS, M.: Přezdívky vesnic na Domažlicku. In: Zpravodaj Místopisné komise ČSAV, roč. 9, 1968, s. 55 – 58.
- ŠRÁMEK, R.: Problematika studie přezdívek obcí (na materiálu obcí z Moravy a Slezska). In: Národopisné studie, roč. 14, 1977, s. 29 – 52.
- TVRDOŇ, E.: Prezývkové miestne názvy tvorené od geografických názvov. In: VIII. Slovenská onomastická konferencia. Banská Bystrica – Prešov (Dedinky) 2. – 6. júna 1980. Zborník referátov. Bratislava – Banská Bystrica – Prešov, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV – PF v Banskej Bystrici – PF v Prešove UPJŠ v Košiciach 1983, s. 165 – 169.
- UHLÁR, V.: Obyvateľské prezývky v Liptove. Kultúra slova, 27, 1993, s. 277 – 282.
- UHLÁR, V.: Najznámejšie prezývky obyvateľov obcí na Slovensku. Slovenská reč, 60, 1995, s. 302 – 306.

Proměny koncepce Staročeského slovníku¹

Miloslava Vajdllová

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

Předpokladem úspěšného vytvoření lexikografického díla je existence předem připravené, co možná nejpodrobněji propracované koncepce. Stěží může vzniknout ucelené a sourodé dílo, aniž by si jeho autoři ještě před započatím lexikografických prací ujasnili rozsah, typ a zaměření vznikajícího slovníku a aniž by budoucí uživatelé slovníku seznámili s lexikologickou teorií, z níž jejich slovník vychází, s lexikografickou strukturou hesla a se způsobem uspořádání průvodního aparátu.²

Teoretická koncepce *Staročeského slovníku* byla po dlouhodobých diskusích zformulována v šedesátých letech, konkrétní podobu nabyla v textu nazvaném *Principy Staročeského slovníku* a spolu se soupisem užívaných pramenů a jejich zkratk byla vydána r. 1968 pod souhrnným názvem *Staročeský slovník. Úvodní stati. Soupis pramenů a zkratk*. Tato koncepce v sobě shrnula a spojila dosavadní lexikografické zkušenosti, výsledky dílčích rozborů staročeské slovní zásoby a poznatky založené na teoretickém studiu lexikologické problematiky. Opírá se o propracovanou lexikologickou teorii vycházející z učení Pražské školy. V jejím duchu chápe koncepce *Staročeského slovníku* slovní zásobu obsahující vedle slov i jejich ustálená spojení a fráze³ jako složité strukturované hierarchický subsystém jazyka mající svoje centrum a periferii. Důraz klade na podrobný popis sémantické stavby slovní zásoby. Tento popis prohlubuje zejména důsledným vystihováním různých typů spojitelnosti lexikálních jednotek s jinými jednotkami v kontextu – spojitelnosti syntaktické, konstrukční (valence) i sémantické (kompatibility). Pozornost věnuje také postavení lexikální jednotky v jazykovém systému, tj. jejímu vztahu k významotvorným subsystémům a mikrosystémům slovní zásoby, a usiluje i o zachycení opakovatelných vztahů mezi lexikálními jednotkami. Právě opakovatelnost vztahů napomáhá rekonstruovat staročeskou slovní zásobu a její systém i subsystémy v míře širší, než to v některých případech umožňuje dochovaný materiál.

Specifické vlastnosti staročeského jazykového systému, projevující se v opakovatelnosti vztahů mezi lexikálními jednotkami, v nižší pojmové diferencova-

¹ Tento příspěvek vznikl za podpory grantového projektu GA ČR 405/99/540 Elektronicizace lexikografických postupů v diachronní lexikografii (na materiálu Staročeského slovníku).

² Tj. se soupisem užívaných zkratk, excerpovaných památek či autorů, se způsobem uvádění poznámek, vysvětlivek a případných odkazů na odbornou literaturu atd.

³ Na rozdíl např. od Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost, který slovní zásobou rozumí pouze repertoár slov. Sr. SSČ, s. 641.

nosti označované skutečnosti, ve vyšší polylexii lexémů a v neposlední míře i v poněkud jiném systému existujících jazykových kategorií, než jaký známe ze současné češtiny, je třeba reflektovat ve struktuře vytvářeného slovníku. *Staročeský slovník* je zpracováván jako velký historický slovník s výběrovou dokumentací, jež zachycuje slovní zásobu v její dosažitelné úplnosti. Slouží jako slovník výkladový, neboť přináší podrobnější poučení o pojmenování staročeských reálií (pojmu, věcí, institucí, společenských poměrů apod.) a současně plní i funkci slovníku překladového, užívaného při interpretaci staročeských textů a při komparativním studiu slovní zásoby staročeské a novočeské.

Při definování heslového slova *Staročeský slovník* vychází z pojetí slova jako jednotky vyšší než morfém a nižší než syntagma, abstrahované ovšem z různých kontextů daného jazyka: „slovo (jednoslovný lexém) je jednotka významová (daná jistým lexikálním významem nebo souborem takových významů navzájem souvisících) a zároveň jednotka formální (daná jistým tvarem nebo souborem tvarů lišících se pouze gramaticky), která se začleňuje těmito oběma svými stránkami do vztahů s jinými jednotkami a reálně se uplatňuje jako prostředek dorozumívání“.⁴ Ve snaze zachytit staročeskou slovní zásobu v její úplnosti *Staročeský slovník* zpracovává jako jednotku lexikografickou (heslové slovo) též některé výrazy, které nejsou jednotkou lexikologickou (např. neústrojné neologismy), protože jejich neuvedení by znamenalo ochuzení jazykového systému o periferní jevy.

Značnou pozornost věnuje *Staročeský slovník* sporným případům vyčlenění lexikálně významových jednotek. Nejčastěji se jako sporné projevují některé tvary slov (např. tvary adjektiv verbálních a posesivních), kde je obtížné rozhodnout, zda se jedná již o skutečnou lexikálně významovou jednotku (samostatný lexém), nebo o ještě nelexikalizovaný tvar slova, dále ustálená spojení slov, kdy bývá obtížné stanovit hranici mezi frazémem a volným spojením slov, a konečně slova a významy terminologické povahy, u nichž musíme rozhodnout, zda jde o samostatný význam terminologický, nebo pouze o užití ve specifickém, byť ustáleném kontextu. Pozornost věnovaná nevyhraněným případům a sporným jevům je oprávněná, protože právě na těchto případech lze dobře ukázat směry a tendence projevující se ve vývoji staročeské slovní zásoby. Díky široké, odstupňované škále lexikografických prostředků pak můžeme tuto slovní zásobu zachytit jako dynamický, vyvíjející se systém.

Lexikálně významové jednotky jsou zpracovány za pomoci celé řady výrazových prostředků vedoucích od samostatného hesla či samostatného významového odstavce přes několik typů nečíslovaných, do významového odstavce včleněných významových pododstavců s typograficky zvýrazněnou podobou (např. ustálená slovní spojení a konstrukční užití se zpracovávají za pomlčkou s nonparejovou poznámkou, víceslovné lexémy mají zvýrazněnou grafickou podobu a jsou umístěny za tučně vytištěnou grafickou značkou ap.) až po indivi-

⁴ Principy, s. 20.

duální nonparejové komentáře k jednotlivým dokladům. Různé typy slovníkového zápisu slouží mj. k ozřejmení toho, jaké je postavení dané lexikálně významové jednotky vzhledem k centru a periférii systému.

Z hlediska autorského je souhrn základních lexikografických zásad soustředěn v kapitole pojednávající o výstavbě hesla. Při postupu informací od částí věnovaných záhlaví heslové stati, záhlaví a řazení významových odstavců k částem věnovaným výběru a způsobu uvádění dokladů až k systému odkazů a závěrečných poznámek text *Principů* současně postupuje v rámci heslové stati shora dolů a současně směřuje od údajů základních k údajům dílčím, od údajů teoreticky fundovaných, systémových k údajům konkrétním, jež teorii dokládají a samy na sobě demonstrují.

Na základě všech těchto obecných lexikologických i konkrétních lexikografických zásad a za pomoci soustavy odkazů a údajů skrytých⁵ i zjevných je následně vytvářen slovníkový text propojený na různých úrovních a přinášející celou řadu informací o zpracovávané lexikální jednotce a o jejím postavení v systému staročeské slovní zásoby.

Na počátku 80. let došlo ke změnám v koncepci *Staročeského slovníku* označovaným jako *Zestručnění*. Vzhledem k tomu, že *Staročeský slovník* vychází z bohaté materiálové základny, zpracovává všechny dochované lexikální jednotky, snaží se podat co nejúplnější a neobjektivnější výklad jazykový i historický a až dosud nepoužíval metodu hnízdování, začal jeho rozsah oproti plánovaným předpokladům neúměrně narůstat. Proto byl kolektiv oddělení nucen přistoupit k nejednoduchému zákroku – omezit rozsah slovníku při současném zachování informativní hodnoty, vědecky náročné koncepce a kontinuity zpracování mezi prvními a posledními svazky slovníku. Podstata změn byla formulována a publikována v článku *Problém rozsahu velkých historických slovníků a Staročeský slovník*.⁶ Změnami koncepce se slovník řídí od počátku třetího dílu, tj. od písmena P.

Mezi způsoby lexikografického zpracování lexikálně významových jednotek bylo zařazeno hnízdování. Ve společné heslové stati jsou nyní zpracovávány perfektivní a imperfektivní formy téhož slovesa, kmenoslovná synonyma monosémní a polysémní se shodnou významovou strukturou, dále se pod heslové záhlaví slovesa včleňují jeho monosémní paradigmatické odvozeniny substantivní a adjektivní. Posloupnost významů a jejich postupný lineární nebo větovitý vývoj jsou vystihovány a zdůrazňovány za pomoci nově zavedeného horizontálního členění heslové stati. Ve slovníku jsou nadále uváděny jen ty onomastické jednotky, které svou existencí prohlubují a dokreslují obraz dochované zásoby apelativní. Omezeno je uvádění dokreslujícího materiálu otištěného v dostupných pramenech. Formou odkazů se upozorňuje na doklady již

⁵ G. A. Bogatovová takovéto údaje označuje jako „roztroušené“. Sr. G. A. Bogatovová: *Istorija slova kak ob'jekt ruskoj istoričeskoj leksikografii*. 1984, s. 126.

⁶ *Slovo a slovesnost* 42, 1981, s. 238 – 248.

otištěné v jiných textech, nejčastěji v *Slovníku staročeském* Jana Gebauera, *Slovníku středověké latiny v českých zemích* a v publikacích onomastického zaměření *Místní jména v Čechách*⁷ a *Místní jména na Moravě a ve Slezsku*.⁸ Systém odkazů umožňuje také signalizovat existenci dalších dokladů s podobným kontextem nebo upozorňovat na doklady otištěné v textu *Staročeském slovníku* u někteřího již dříve zpracovaného hesla. K omezení rozsahu slovníkového textu přispívá i užívání dokladů s kontextem kratším, než bylo dosud v praxi slovníku obvyklé.

Kombinací osvědčené úsporné metody soudobé lexikografie – hnízdování a vlastního specifického postupu, hojně využívajícího odkazů na údaje otištěné v úplnosti jinde, se kolektivu Staročeského slovníku podařilo dosáhnout požadované úspornosti, přičemž nebyla porušena původní koncepce, ba naopak se zvýšila kompaktnost, preciznost a textová provázanost slovníku.

Více než třicetiletá praxe potvrdila správnost a platnost původní koncepce *Staročeského slovníku*, současně však přinesla řadu nových poznatků vycházejících jak z hlubšího poznání systému staročeské slovní zásoby a vlastní lexikografické práce na straně jedné, tak z rozvoje obecného teoretického lingvistického bádání na straně druhé. Proto jsme se rozhodli, že jednou ze součástí probíhajícího grantového projektu GA ČR 405/99/540 *Elektronizace lexikografických postupů v diachronní lexikografii (na materiálu Staročeského slovníku)* bude i doplnění a přepracování stávajících *Principů*.⁹ Nový dokument by pak v souladu se zaměřením celého projektu měl být k dispozici jak v tradiční formě tištěné, tak ve formě elektronické.

Zásah, ke kterému jsme přistoupili, není a ani nemá být popřením stávajících *Principů*. Jedná se o upřesnění původních formulací i informací, o doplnění nových teoretických poznatků a o písemnou fixaci pravidel a postupů užívaných v praxi při tvorbě *Staročeského slovníku*. Potřeba tohoto zásahu byla vyvolána několika důvody. Jednak bylo zapotřebí do koncepce začlenit nové teoretické poznatky (v případě *Staročeského slovníku* se jedná zejména o nové, prohloubené pojetí valence,¹⁰ o prvky textové lingvistiky, o charakterizaci víceslovných lexikalizovaných a lexicalizujících se jednotek¹¹ či výrazů terminologické povahy). Dále bylo nutné začlenit do koncepce změny provedené na počátku 80. let v rámci *Zestručnění*. Třetím důvodem, který přispěl k novému definování koncepce, je fakt, že postupem času, kdy se v práci na slovníku vystřídal značné množství autorů a kdy narůstal celkový objem zpracovaných stran,

⁷ Profous, A. – Svoboda, J., Praha 1947 – 1957.

⁸ Hošák, L. – Šrámek, R., Praha 1970 – 1980.

⁹ V další fázi, navazující na právě probíhající grant, bychom rádi obdobným způsobem přepracovali a doplnili Soupis pramenů a zkratk, počítáme i s následným společným novým vydáním *Principů* a *Soupisu*.

¹⁰ Sr. Manuál lexikografie, oddíl 8.2.

¹¹ Sr. Manuál lexikografie, oddíl 8.2.2.3.

docházelo při lexikografickém zpracování přes veškerou snahu autorů i redaktorů k formálním nejednotnostem. Na tyto nejednotnosti jsme upozorňováni především prostřednictvím počítačů, které jsou schopny díky soustavě makrostruktur a stylů odhalit již dnes některé odchylky a rozkolísanosti v námi vytvářeném textu slovníku. Proto se do budoucna počítá s tím, že lexikografický popis bude do jisté míry předdefinován a kontrolován programem počítače,¹² elektronický systém disponující souborem předdefinovaných dat pak sám autora upozorní, když se tento při zpracování heslové stati dopustí nějakého lexikografického prohrěšku.

Za výchozí stať přepracování jsme zvolili kapitolu přinášející klíčové informace lexikografické – kapitolu Výstavba hesla.¹³ Každý z autorů či redaktorů *Staročeského slovníku* připravuje návrh nového znění některé z částí této kapitoly. Nový návrh vychází vždy z textu původních *Principů*, jež zpracovatel doplňuje o interní pokyny a zásady, které byly zformulovány během práce na *Staročeském slovníku*, dále o poznatky publikované v odborné literatuře a zkušenější autoři a redaktori často též o další údaje vycházející z vlastních zkušeností. Vzniká tak text, který je předkládán k diskusi celému oddělení a teprve po začlenění všech připomínek a úprav nabývá definitivní podoby.

Diskusi o nové podobě *Principů* se zúčastňují všichni členové oddělení, to znamená autoři a redaktori *Staročeského slovníku*, a částečně též naši spolupracovníci z řad studentů filologických oborů. Práce na novém textu se tak stává prací několikagenerační, což se ukazuje jako velmi účelné, neboť jiné požadavky na nový text kladou zkušení autoři či redaktori, jež na slovníku pracují mnoho let, jiné požadavky méně zkušení či začínající autoři a opět jiné osoby stojící mimo a reprezentující do jisté míry zasvěcené uživatele slovníku. Důsledkem této několikagenerační spolupráce a různorodosti vznášených požadavků je skutečnost, že kromě nové verze *Principů*, jejichž těžištěm je teorie lexikografických postupů užívaných při tvorbě diachronního slovníku, současně vzniká i nový interní metodický materiál, který má sloužit zejména začínajícím autorům jako podrobný návod, jak postupovat při zpracovávání materiálu a při tvorbě heslové stati. Na rozdíl od teoreticky zaměřených a výrazově úsporných *Principů* se tento materiál, podomácku nazývaný „*Kuchařka*“, zaměřuje na lexikografickou praxi, upozorňuje na často se opakující chyby a problematické případy a v hojné míře uvádí i příklady, jež přibližují a konkretizují teoreticky formulovanou problematiku.¹⁴ Za pomoci tohoto textu by v budoucnu měl být začínající autor schopen lépe se orientovat v materiálu a řešit vyskytující se

¹² Vytvoření tohoto programu je jedním z nejdůležitějších úkolů probíhajícího grantu.

¹³ Sr. *Principy*, s. 38 – 44. Později by samozřejmě měly být přepracovány a doplněny i kapitoly další.

¹⁴ Pro názornost v příloze uvádíme ukázkou původních *Principů*, nové, v rámci grantu přepracované verze *Principů* a původního metodického textu. Všechny tři úryvky se vztahující ke stejnému tématu.

problémy nejen náležitě a samostatně, ale také jednotně ve vztahu k dalším autorům. Elektronická podoba s sebou přináší navíc ještě tu výhodu, že vytvářený text není lineární, ale obsahuje další texty vnořené a ve finální podobě umožní i rychlé propojení s jinými dokumenty usnadňujícími a urychlujícími práci na slovníku jako jsou hesláře, soupis zkratk užívaných pramenů nebo soupis fotokopii a jejich umístění.

Přestože práce na novém znění *Principů* ještě zdaleka není hotova a náš grant má za sebou teprve necelý první rok existence, jistými výsledky se už nyní můžeme prokázat. Do elektronické podoby je převáděn třetí díl slovníku, do tisku jsme odevzdali první sešit kompletně vytvořený na půdě oddělení a někteří z autorů již začali zpracovávat nové úseky za pomoci předdefinovaného stylu, který je jakýmsi předstupněm onoho zmiňovaného programu kontrolujícího správnost lexicografického popisu. Třebaže personální obsazení *Staročeského slovníku* se s postupem času stále více mění a elektronická forma zpracování klade na autorový kolektiv další, vyšší nároky, všichni doufáme, že zásluhou stabilní koncepce a dobře zpracovaného počítačového programu bude zachována kontinuita *Staročeského slovníku* do dalších let ke spokojenosti všech jeho uživatelů.

Literatura

BOGATOVA, G. A.: Istorija slova kak ob'jekt russkoj istoričeskoj leksikografii. Moskva 1984.

FILÍPEC, J. – ČERMÁK, F.: Česká lexikologie. Praha 1985.

KOUBA, J.: Z historie po současnost Staročeského slovníku. Čestina doma a ve světě, 2, 1995, s. 79 – 81.

KOUBA, J.: Staročeský slovník na prahu dospělosti. Naše řeč, 81, 1998, s. 57 – 60.

NĚMEC, I. – NEDVĚDOVÁ, M. – PEČÍRKOVÁ, J.: Problém rozsahu velkých historických slovníků a Staročeský slovník. Slovo a slovesnost, 42, 1981, s. 238 – 248.

NĚMEC, I.: Diachronní lexikografie. In: Manuál lexikografie. Jinočany 1995, s. 182 – 210.

Principy Staročeského slovníku. In: Staročeský slovník. Úvodní stati. Soupis pramenů a zkratk. Praha 1968, s. 16 – 49.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha 1994.

Staročeský slovník. I – III. Praha 1968 – 1996.

(A) Původní verze

Principy Staročeského slovníku In: Staročeský slovník. Úvodní stati. Soupis pramenů a zkratk. Praha 1968, s. 16 – 49, kap. 7. Výstavba hesla, část 7.41 Výběr dokladů.

(7.411) V každém významovém odstavci uvádíme nejstarší doklad příslušného lexému v daném významu a aspoň po jednom dokladu v každé z šesti chrono-

logických vrstev stč. slovní zásoby (A–F, viz str. 14), do kterých byly rozděleny všechny excerpované památky; ukazuje-li stč. materiál, že životnost daného významu byla již v době staročeské omezena, uvádíme i více dokladů z poslední chronologické vrstvy, v níž je ještě doložen. I výběrem dokladů se snažíme přispět k tomu, aby v chronologickém sledu naznačovaly buď trvání daného významu, nebo jeho prokazatelný vznik nebo zánik v době staročeské (do r. 1500).

(7.412) Uvádíme zejména doklady, které ilustrují vývoj daného významu, pokud jde o změny jeho významotvorných činitelů, tj. o změny jeho formy (4.3), jeho vztahu k synonymům a antonymům (4.4), jeho valence (4.5) a jeho stylistického zařazení (4.6).

(7.413) Přednost dáváme dokladům lexikograficky výrazným a zvlášť hodnotným, jako jsou stč. definice slova v daném významu, jeho výklady a charakteristiky vytčením znaků, kontexty obsahující jeho synonyma, antonyma nebo výrazy souřadné, dále doklady mající lexikální varianty v různocteních, doklady významově podepřené ekvivalenty jinojazyčných předloh ap. Ke každému jinojazyčnému ekvivalentu v rámci téhož významu stč. heslového slova uvádíme aspoň po jednom dokladu (umožňuje nám to krácené znění dokladů, viz 7.43).

(7.414) Výběrem dokladů také naznačujeme rozsah užití dané lexikálně významové jednotky (zda se omezuje na jisté okruhy památek nebo zda byla obecně rozšířena ap.). Pokud je to možné, usilujeme i o zachycení různorodosti památek, které daný význam dokládají. Dbáme, aby byly přitom náležitě zastoupeny zejména památky obecně známé, a neopomíjíme ani památky obřežující mluvený jazyk.

(B) Nová verze

(7.411) Výběrem dokladů dokumentujeme trvání nebo prokazatelný vznik či zánik dané lexikální jednotky v době staročeské. V každém významovém odstavci vždy uvádíme nejstarší doklad příslušného lexému v daném významu a dále doklad z nejmladší chronologické vrstvy. Z období mezi těmito dvěma mezními vrstvami životnosti daného významu vybíráme především doklady i jinak lexikograficky cenné a nezařazujeme doklady jen pro doložení daného významu ve všech chronologických vrstvách. U nedostatečně doložených hesel můžeme invarianty z mladších redakcí biblického překladu považovat za doklady z mladších chronologických vrstev.

(7.412) Uvádíme zejména doklady, které ilustrují vývoj daného významu, pokud jde o změny jeho významotvorných činitelů, tj. o změny jeho formy (4.3), jeho vztahu k synonymům a antonymům (4.4), jeho sémantické a syntaktické

spojitelnosti (4.5) a jeho periferního stylistického a terminologického zařazení (4.6). (A) Dbáme na doložení všech signalizovaných vazeb, konstrukcí a typických spojení. (B) U společně zpracovávaných vidově párových slovesných dvojic uvádíme u všech vidových forem po dokladu z vrstvy nejstarší a nejmladší, dále po dokladu na vazbu doloženou u obou vidů (symetricky); vazba nebo jiná zvláštnost uvedená v slovníku jen u jedné vidové formy naznačuje, že je také pouze takto (asymetricky) skutečně doložena. (C) Signalizujeme existenci nelexikalizovaných ustálených spojení, a to těmito způsoby: a) kumulací dvou až tří dokladů na jednotlivá ustálená spojení, b) nahrazením některého z dvou až tří dokladů odkazem pod. nebo dokladem s minimálním kontextem, c) uváděním dokladů za pomlčkou a víceslovným nonparejovým záhlavím.

(7.413) Zásadně uvádíme doklady závažné po stránce tvaroslovné v tom smyslu, že dokládají tvary uvedené za obecnou morfologickou charakteristikou v záhlaví heslové stati (7.12).

(7.414) Přednost dáváme dokladům lexikograficky výrazným a zvlášť hodnotným, jako jsou sč. definice slova v daném významu, jeho výklady a charakteristiky vyčtením znaků, kontexty obsahující jeho synonyma, antonyma nebo výrazy souřadné, dále doklady mající lexikální varianty v různocteních, doklady významově podepřené ekvivalenty jinojazyčných předloh ap. (A) Každý z důležitých základních jinojazyčných ekvivalentů uvádíme v rámci jednoho významového odstavce zpravidla jen jednou. (B) Další doklady s velmi podobným kontextem, popř. nelexikalizovaná ustálená spojení nevypisujeme, ale signalizujeme je odkazem pod. a zkratkou pramene s citací místa. (C) U dobře doložených hesel lze na konci významového odstavce upozornit na existenci dalších dokladů u jiných, dříve zpracovaných hesel pouhou odkazovou zkratkou v. též. (D) Průkazně kalkové doklady heslového slova nebo jeho spojitelnosti zařazujeme jen ze zvláštních důvodů, především jde-li o nejstarší doklad nebo o význam doložený méně než třikrát.

(7.415) Výběrem dokladů též naznačujeme rozsah užití dané lexikálně významové jednotky (zda se omezuje na jisté okruhy památek nebo zda byla obecně rozšířena ap.). Pokud je to možné, usilujeme i o zachycení různorodosti památek, které daný význam dokládají. Dbáme, aby byly přítom náležitě zastoupeny zejména památky obecně známé, a neopomíjíme ani památky dokládající mluvený jazyk.

(C) Interní doplňující text s příklady („autorská kuchařka“)

(ad 7.411) Z nejmladší vrstvy užívající daný význam neuvádíme nutně doklad nejmladší, ale zařazujeme doklad reprezentativní, lexikograficky hodnotný.

(ad 7.412) (C) Příklady signalizace nelexikalizovaných ustálených spojení:

a) kumulací dokladů:

předivný 2; z *temnosti* vás vyvolal [Bůh vybrané pokolení] v *przyedywne* světlo své EvOL 138b (1 P 2,9: *jen• nás povolal z temnosti v prediwné světlo* AktaBratr 1,223a) *admirabile*; ... *jasnost ne přirozená, ale przediwna osvietila jest je* [pastýře] HusSVÁTA 522b

b) odkazem pod.:

potvrditi 4: jehožto [Bořivoje Metoděj] pokřtil a v svaté víře potvrdyl byl PULKB 21, pod. ipf. PasKal K 10b

c) víceslovným nonparejovým záhlavím:

prázdný IA/4: - v osvobodovací formulí: *tehda ti [vězni]...maji a jsú prosti a prázdni moci listu tohoto pod svrchupsaným základem* LISTÁRROžMB 1,231 (1437); z *kterýchžto pěti kop již řečených já...moci listu tohoto předřečené pány...kvituji a prázdna činím* ARCHČ 14,66 (1455) *vyvazují; my - purkmistr a rada - prázdný činíme poručníky* LISTÁRPLZ 2,183 (1474) *zprošťujeme funkce*

(ad 7.414) (A) Doklady hodnotné pouze ekvivalentem jinojazyčné předlohy zařazujeme jen tehdy, není-li daný význam dostatečně prokázán jinými lexikograficky výraznými doklady. K práci s doklady obsahujícími jinojazyčné ekvivalenty viz 7.425 Vybavení dokladů.

(B) Příklad odkazu na doklad s velmi podobným kontextem:

potlačitel 2: *Jákob se vykládá subplantator, podmanitel aneb potlacžitel* ROK-JANB 43a, pod. SlovMuz 293a

Zkratka pramene citovaného za odkazem pod. se nepíše kapitálkami, ale základním typem písma.

Pokud odkazujeme na doklad s velmi podobným kontextem nalézající se ve stejné památce odkazujeme zkratkami pod. a t. (podobně a tamtéž), např.:

požehnati 2: *pozzehnawage jemu [Jákovovi Izák], vece...* EvOL 116b (Gn 27,23: *požehnanie dáva je* BiblOl), pod. pf. t. 212b (L 2,34)

Stručná signalizace podobnosti dokladů se uplatní i u dodatkových dokladů (sr. 6.6), kdy za značkou ° uvedeme pouze jeden z nich a na druhý odkážeme zkratkou pod. a zkratkou jeho pramene umístěnými v závorce za příslušným ekvivalentem:

prázdný IIA/4: *ten pro to nezdržení má řemesla prázden býti* DLUHROžMB 225 (1458) *nemá provozovat řemeslo* (pod. ArchKutn 239)

(C) Příklad signalizace dalšího dokladu nonparejovou zkratkou v. též:

požehnati 2: *toliko chléb požehnávali jsú a víno, nevěriece, by tu bylo božie tělo a božie krev* BŘEZKRON 498, v. též pomazati 3

Této formy stručného odkazu lze popř. využít i k upozornění na další doklady ve vytištěné části Gebauerova Slovníku staročeského, Slovníku středověké latiny apod.

Příklady zařazení kalkových dokladů - viz hesla pověšenie, prokvetlý

(ad 7.415) Pokud to dovolují ostatní kritéria, vybíráme doklady rovnoměrně ze všech druhů památek, a to: z biblických památek; z nábožensko-vzdělávatelských památek; z odborné literatury; z památek listinného charakteru; ze světské literatury - z prózy i z veršovaných skladeb.

O zařazování dokladů z *VodňLact* viz *Uvádění lexikálních jednotek doložených ve VodňLact* (vnořený text).

Koncepce *Staročeského slovníku* pro novou lexikografickou generaci (projekt GA ČR č. 405/99/0540)

Zlatuše Braunšteinová

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

V letošním roce vychází 23. sešit *Staročeského slovníku* (StčS), který se zpracovává v oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český již od r. 1968. Jedná se o rozsáhlé lexikografické dílo koncipované tak, aby podalo co možná nejpodrobnější a nejúplnější vědecky zpracovaný obraz slovní zásoby češtiny od jejích historických počátků až do konce 15. století. Rozsáhlá materiálová báze i detailně propracovaná teoretická koncepce StčS od počátku umožňují aplikovat nové poznatky a metody. Díky těmto koncepčním předpokladům mohlo dojít na počátku 80. let, tj. od 3. dílu, k zestručnění snižujícímu rozsah StčS (dále jen StčS), aniž by to ohrozilo jeho vědeckou hodnotu (srov. Němec – Nedvědová – Pečirková, 1981, s. 238 – 247).

Další významný posun v možnostech vědeckého zkoumání se naskytl v souvislosti se zavedením počítačové techniky. Při pročítání úvodního sešitu StčS (srov. Úvodní stati, 1968, s. 20) se zdá být až neuvěřitelné, že před více než 30 lety autoři tohoto sešitu jako by předjímali budoucnost lexikografického zkoumání: „StčS...usiluje...o takové vyjádření prvků konstituujících tyto /lexikální/ jednotky, aby co nejvíce lexikografických údajů slovníku mohlo být převedeno na formální symboly a vytvořilo reprezentativní materiál pro aplikaci logicko-matematických metod.“ Již při běžném využití počítačů při přepisu zpracovaných částí slovníku bylo možné dosáhnout výrazné časové úspory např. při prohledávání počítačově zpracovaných textů a získávání různých potřebných počítačově přístupných informací.

Počítačové zpracování diachronního slovníku však nabízí mnohé další možnosti. Proto byl v dubnu 1998 Grantové agentuře ČR předložen návrh tříletého projektu, jehož cílem je vytvoření komplexního systému elektronických nástrojů pro tvorbu StčS. Na celém projektu se podílejí všichni pracovníci oddělení vývoje jazyka ÚJČ „Staročeský slovník“ (Zlatuše Braunšteinová, Alena Černá, Milada Homolková, Martina Husáková, Dalibor Lehečka, Petr Nejedlý,

Igor Němec, Jaroslava Pečírková, Martin Stluka, Miloslava Vajdlová) tak, aby se nepřerušila kontinuita prací na StčS. Cílem tohoto projektu je zejména zachování jednotné lexikologické a lexikografické metody zpracovávání slovníku, ale i zajištění plynulosti jeho vydávání. Očekáváme přínos ve všech jednotlivých fázích tvorby slovníku, které budou mj. snáze a účelněji archivovány. Nepochybně dojde k zrychlení a zpřesnění redakční práce sémantické i grafematické. Minimalizují se zásahy a úpravy po dokončení textu a zjednoduší se vlastní tisk, navíc s možností edice opraveného a doplněného prvního vydání StčS (v klasické i elektronické podobě). Vznik elektronické podoby StčS jistě rozšíří okruh jeho uživatelů, protože jim dá možnost efektivně vyhledávat nejrůznější (jazykové i metajazykové) jevy a údaje. Lexikografické materiály a pomůcky dříve dostupné výhradně jen autorům StčS (hesláře ap.) a stejně tak i poznatky získané v průběhu řešení projektu budou přístupné širšímu okruhu odborných zájemců. Počítáme i se začleněním StčS v elektronické podobě do *Českého národního korpusu*, čímž by se výrazně posílila jeho diachronní složka.

Řešení projektu elektronizace StčS se spoluúčastní skupina odborníků z FF UK (Vladimír Petkevič, Alexandr Rosen, Hana Skoumalová) pod vedením Renaty Blatné z Ústavu českého národního korpusu, kteří mají bohaté zkušenosti s počítačovým zpracováním textů a slovníků. Podílejí se na vytvoření DTD (Document Type Definition), na úpravách textového editoru, na vývoji a ověřování nástrojů pro práci ve formátu SGML (Standard Generalized Markup Language) a na převodu tištěných textů do elektronické podoby.

Při vytváření komplexního systému elektronických nástrojů pro StčS se počítá s maximálním využitím existujících softwarových, hardwarových a jiných technických prostředků, které ovšem budou muset být doplněny o vlastní specifické komponenty. Za základ počítačové podoby StčS byl vybrán značkovací jazyk SGML, který umožňuje formálními prostředky definovat individuální struktury, jež odpovídají konkrétnímu typu textu, a který je v počítačové lexikografii uznávaným standardem.

Elektronické lexikografické nástroje, které jsou k dispozici v zahraničí, jsou ve většině případů vázány na konkrétní lexikografický projekt, a to na zpracování synchronního slovníku. Tyto nástroje zpravidla využívají formátu SGML a počítají se síťovým propojením, se vstupem do textového korpusu, se vstupem do databáze synchronních elektronických slovníků a současně s možností editace slovníku v některém z databázových programů nebo textových editorů ap. Převod StčS do elektronické podoby představuje naprosto odlišný problém, protože se jedná o diachronní slovník, jehož materiál zatím nemá elektronickou podobu a jehož struktura lexikografická i typografická je pevně daná. Požadavky kladené na elektronickou podobu musí tuto strukturu respektovat. Současný stupeň rozvoje počítačových technologií však nabízí specifická zařízení, nástroje a metody využitelné i pro lexikografické dílo v jistém stupni zpracovanosti, jako je StčS.

Je pochopitelné, že představu opravdu funkčního komplexního systému elektronických nástrojů pro tvorbu StčS, srovnatelného s produkty světové počítační lexikografie, není možné v úplnosti realizovat během tří let. Počítá se s tím, že na tento projekt naváží další návrhy, ať už komplexněji pojaté, nebo soustředěné na některý dílčí problém (elektronického) diachronního slovníku.

V současné době už můžeme hovořit o zkušenostech, které jsme získali za první rok práce na tomto projektu. Dosavadní softwarové vybavení pracoviště StčS bylo rozšířeno o textový editor Corel WordPerfect 7 schopný pracovat s formátem SGML. Postupně se připravují nástroje a pomůcky pro autorskou práci (zápis speciálních znaků, převod formulovaných lexikografických zásad do podoby elektronické nápovědy, příprava dat pro textový editor aj.), a to jednak pomocí úprav textového editoru, jednak vytvořením vlastních a využitím existujících speciálních programů. Tento textový editor umožňuje pracovat také s informacemi o typografické kvalitě textu ve formátu SGML, lze jej využít pro tvorbu tiskových fólií pro tiskárnu. K tomu poslouží postscriptová tiskárna a program Adobe Type Manager pro softwarové ovládání tisku. S tímto novým způsobem přípravy textu StčS pro tisk se započalo již při přípravě 23. sešitu StčS.

Zároveň s těmito pracemi další skupina řešitelského týmu (za pomoci externích spolupracovníků z řad studentů) začala převádět do počítačové podoby již vytištěné části StčS zpracované podle upřesněné koncepce (od 15. sešitu). Pro převod slouží rychlý stolní skener s počítačem, programy Recognita Plus 4.0 (pro elektronické rozpoznávání znaků) a Fontographer 4.1 (pro vytvoření speciálních sad znaků užívaných v StčS). Po definitivním vypracování a vyzkoušení DTD bude i tento text poloautomaticky (konverzním programem) převeden do formátu SGML a dále jednak doplněn chybějícími značkami SGML, jednak kolacionován s tiskovou předlohou (opět za výrazné účasti studentů).

Všichni pracovníci oddělení se podílejí na přepracovávání lexikografických zásad tvorby StčS (srov. *Principy Staročeského slovníku*. In: Úvodní stati, 1968, s. 19 – 49) tak, aby byly připraveny pro vytvoření tzv. DTD. Tento zásah obnáší i začlenění některých změn, ke kterým se přistupovalo v rámci tzv. zestručnění (srov. Němec – Nedvěďová – Pečírková, 1981, s. 238 – 247), ale i dalších zpřesňujících interních materiálů, které vznikaly v průběhu prací na StčS díky postupnému hlubšímu poznávání staročeského lexikálního materiálu. Výsledný text bude mít několik podob. Verze tištěná (tj. reedice *Úvodních statí*) bude vyžadovat další doplnění a přepracování soupisu pramenů a jejich zkratk (srov. Úvodní stati, 1968, s. 50 – 118) bude úkolem pro další grant. Verze elektronická by měla spojit formou hypertextu přepracované znění lexikografických zásad pro tvorbu StčS v návaznosti na další pomocné texty, které rovněž procházejí revizí (soupis památek přístupných v oddělení, soupis obecných zkratk užívaných ve StčS, soupis památek, u nichž se uvádí cizojazyčná paralela atd.).

V průběhu grantových schůzek se ukázalo, že je potřeba vytvořit ještě další, neoficiální text, který by rozpracovával základní verzi tohoto materiálu a na

názorných příkladech poukazoval na možnosti adekvátního lexikografického zpracování daného lexikologického problému. Tato verze by měla napomáhat zejména začínajícím lexikografům při práci ve StČS. Propojení jednotlivých verzí by pak mělo přispět k dosažení maximální možné jednotnosti lexikografického popisu při udržení vysoké kvality lexikologické analýzy.

Při právě probíhajících pracích na grantovém projektu se průběžně objevují nové problémy, které je třeba řešit, ať už v oblasti způsobu lexikografického zpracování, nebo při vlastní práci s textovým editorem Word Perfekt 7 a úpravách tohoto programu na potřeby StČS. Při řešení těchto problémů se nám osvědčila mezigenerační spolupráce celého kolektivu StČS (jedním z řešitelů je dr. Igor Němec, s jehož jménem je StČS neodmyslitelně spjat již od samých počátků). Při práci s novým textovým editorem si autoři průběžně v praxi ověřují možnosti značkování textu na úrovni lexikografického zpracování, na které budou navazovat odborníci z Ústavu českého národního korpusu při lematizaci daného textu.

Mnohé cenné zkušenosti jsme získali při přípravách vydání 23. sešitu, který byl prvním sešitem připravovaným na půdě oddělení vývoje jazyka od počáteční práce s lístkovým materiálem, přes záznam lexikografického popisu do počítače až do konečné, několikrát revidované podoby tiskových fólií. Tento sešit můžeme zároveň považovat za první hmatatelný výstup grantového projektu Elektronizace postupů diachronní lexikografie.

Literatura

BLANÁŘ, V.: Staročeský slovník v rámci historických slovníků slovanských jazyků. *Listy filologické*, 117, 1994, s. 66 – 73.

ČERMÁK, F.: Komputační lexikografie. In: *Manuál lexikografie*. Ed. F. Čermák, R. Blatná. Praha 1995, s. 50 – 71.

ČERMÁK, F.: Czech National Corpus: A Case in Many Contexts. *International Journal of Corpus Linguistics*, Vol. 2/2, 1997, s. 181 – 197.

JAHN, J.: Akademický Staročeský slovník. *Slovo a slovesnost*, 30, 1969, s. 392 – 396.

KISS, L.: Staročeský slovník (recenze). *Acta slavica hungarica*, 20, 1974, s. 375 – 377.

KUČERA, K.: Diachronní složka Českého národního korpusu: Obecné zásady, kontext a současný stav, *Listy filologické*, 121, 1998, s. 303 – 313.

NĚMEC, I.: Diachronní lexikografie. In: *Manuál lexikografie*. Ed. F. Čermák, R. Blatná. Praha 1995, s. 182 – 210.

NĚMEC, I. – NEDVĚDOVÁ, M. – PEČÍRKOVÁ, J.: Problém rozsahu velkých historických slovníků a Staročeský slovník. *Slovo a slovesnost*, 42, 1981, s. 238 – 247.

Úvodní stati. In: *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek*. Praha 1968, s. 19 – 49.

**K dotazníku pro terénní výzkum projektu
*Česko-německý a německo-český slovník
pro oblast cestovního ruchu*
(klíčové výrazy zemí EU)**

Monika Javorská

Obchodně podnikatelská fakulta v Karviné, Slezská univerzita

1. Shrnutí současného stavu problému

Novodobý cestovní ruch dosáhl na konci 20. století významného postavení ve světové ekonomice. Měřeno podílem na světovém exportu, dosáhly výkony tohoto hospodářského odvětví srovnatelnou úroveň s petrolejářským a automobilovým průmyslem. Účast na cestovním ruchu se v poslední době rozšířila na všechny vrstvy obyvatelstva a stala se jedním z měřítek životní úrovně.

Odkazy v literatuře dokazují, že se cestovalo již v dávnověku, za počátky moderního cestovního ruchu je většinou autorů shodně označováno 17. a 18. století. Předmětem našeho zájmu je však novodobý cestovní ruch vznikající na přelomu 20. století. Moderní cestovní ruch je produktem ekonomického rozvoje společnosti, rozvoje výrobních procesů a faktorů. Pro svoji funkci ve společenském rozvoji se stává velkým sociálním procesem.

V oblasti cestovního ruchu je Evropa vystavena celosvětové konkurenci a společně s Karibskou oblastí, jihovýchodní Asii, Austrálií a Mexikem patří mezi turisticky nejžádanější a nejnavštěvovanější cíle. V Evropě pracuje přes 9 miliónů osob v cestovním ruchu a v uplynulých 4 letech byly vydány Evropským fondem pro regionální rozvoj EFRE 4 miliardy DEM na podporu projektů. Turismus v Evropské unii podporují též programy Leader a Interreg.

90. léta a změny politických systémů ve státech východní Evropy se výrazně promítly i do cestovního ruchu. Uvolnění hranic, svoboda podnikání a uvolnění devizového trhu se staly hlavními předpoklady rychlé transformace dosud přísně regulovaného trhu.

Po roce 1989 zaznamenal též u nás cestovní ruch progresivní vývoj a stal se významnou součástí české ekonomiky. Podle dostupných údajů MH a ČSÚ se výjezdy našich občanů mezi léty 1988 – 1991 zvýšily o 442,2 % a v roce 1996 dokonce o 760 %. Poptávka po cestách do zahraničí, stejně jako stanovená pravidla v turisticky vyspělejších zemích, ovlivnily orientaci začínajících cestovních kanceláří specializovaných na výjezdový cestovní ruch. V zahraničním cestovním ruchu se projevilo oslabení zájmu českých turistů o posttotalitní země, které byly v uplynulé době jediným volně dosažitelným cílem. Zájem o turistické poznání převládl nad rekreačními motivy.

Přes značnou profesionalizaci cestovního ruchu v České republice, chybí stále na trhu dostatek studijního materiálu pro kulturní cestovní ruch a to zejmé-

na v českém jazyce. Kulturní cestovní ruch je odlišná forma cestovního ruchu, která v rámci kulturního dědictví rozlišuje čtyři formy:

- architektonické památky, např. světské stavby (zámky, hrady, paláce, domy, opevnění, doly, průmyslové památky, mosty atd.), sakrální stavby (kostely, katedrály, kláštery, náboženské stavby a náboženská místa) a naleziště vykopávek, pohřebiště, ruiny, stará sídla atd.;
- kulturní krajinu jako jsou parky, zahrady, vodní kanály atd.;
- kulturní zařízení jako muzea, galerie, obrazárny, knihovny, médiatéky, archívy apod.;
- kulturní akce jako festivaly, výstavy, představení, koncerty, pouťové slavnosti, folkové večery atd.(Němčanský, v tisku).

Výše uvedená problematika je zohledněna v našem projektu. Navrhovaný slovník se zcela ojediněle zabývá problematikou všech států Evropské unie. Kromě označení klíčových výrazů nabízí i cizojazyčný ekvivalent. Průzkumem na internetu, v knihkupectvích a dotazem na Goethe Institut bylo zjištěno, že v současné době žádný obdobný slovník neexistuje. Slovníky, které jsou v současné době uvedené na trhu jsou pouze cizojazyčné, nebo výkladové.

Základní lexikografické principy, které budou využity při sestavování slovníku:

- hesla budou řazena abecedně podle jednotlivých zemí;
- některé výrazy budou opakovaně figurovat v různých částech (zemích) slovníku;
- slovník bude obsahovat převážně substantivní výrazy;
- základním principem slučování výrazů bude jejich příslušnost k daným sémantickým polím;
- hnízdování předpokládáme v omezeném rozsahu;
- hesla budou obsahovat základní gramatický aparát;
- transkripce bude uvedena jen u výrazů s obtížnou či specifickou výslovností.

2. Cíle projektu

Předmětem našeho zájmu je vymezení lexikálně-sémantických polí v oboru cestování a to v několika aspektech:

- jako individuální prožitek (osobnostně);
- jako celospolečensky uznanou potřebu;
- jako hospodářskou aktivitu.

Cílem projektu je

- určení klíčových výrazů pro jednotlivé země Evropské unie;
- vytvoření metodicky zpracovaného slovníku v česko-německé a německo-české verzi. Předpokládaný rozsah slovníku je 3 000 výrazů. Základní slovník bude doplněn i o přílohy tématicky i jinak řazených slov;
- vytvoření studijní opory pro posluchače oboru Evropská unie a Cestovní ruch pro vysoké školy v České republice;

- vytvoření podpůrné bibliografické databáze pro jednotlivé země Evropské unie z oblasti cestovního ruchu.

3. Koncepční a metodické přístupy k řešení projektu

1. krok:

Vyhledávání studijních materiálů, odborných publikací, shromáždění podkladů pro excerpce (1. rok);

2. krok:

Excerpce materiálu, určení klíčových výrazů. Excerpce bude prováděna z tuzemských i zahraničních publikací z oblasti cestovního ruchu v rozsahu 5 000 stran. Klíčové výrazy budou abecedně řazeny a přiřazovány k jednotlivým zemím. Jedním z důležitých hledisek pro zařazení do slovníku bude i frekvence těchto slov (1. rok);

3. krok:

konzultace s pracovníky z jiných pracovišť v České republice i v zahraničí (1. rok);

4. krok:

Vytvoření metodicky zpracovaného slovníku v česko-německé a německo-české verzi, doplnění o přílohy (2. rok);

5. krok:

Tisk vlastního slovníku (2. rok).

V práci využijeme následující metodické přístupy:

- synchronní přístup k analýze materiálu;
- studium a excerpce materiálů;
- konzultace s pracovišti v zahraničí;
- dotazníkové šetření;
- standardní metody sémantické analýzy lexikálního materiálu.

V práci budou využity naše zkušenosti z doktorandské disertační práce *Reklama jako komunikační problém*, kde jsme se zabývali lexikální analýzou reklamních textů a vyhledáváním klíčových slov v reklamních textech. Při rozhodování o klíčových slovech budou využity naše průvodcovské zkušenosti z oblasti cestovního ruchu a desetiletá praxe v zemích EU.

4. Výsledek projektu, předpokládané výstupy

- tisk vlastního slovníku;
- vytvoření elektronické verze na CD pro posluchače Obchodně podnikatelské fakulty Slezské univerzity v Karviné s možností zapojení do multimediální cizojazyčné výuky;
- aktivní účast na konferencích, seminářích a odborná prezentace.

Předpokládáme účast na následujících konferencích:

- Mezinárodní vědecká konference Cestovní ruch '99 – pořádá Ostravská univerzita a VŠB – Technická univerzita, září roku 1999;

- Kolokvium mladých jazykovedcov, Modra-Piesok, listopad roku 1999;
- Konec a začátek v jazyce a literatuře – pořádá katedra bohemistiky PF UJEP, září roku 2000;
- Sociolingvistické a psycholingvistické aspekty jazykové komunikace – Banská Bystrica, září roku 2000.

5. Význam projektu pro praxi a další návaznosti

- materiál bude využit ve výuce studentů na OPF SU v Karviné zejména pro studijní obor Evropská unie a Cestovní ruch;
- poslouží jako podpůrný materiál pro praxi studentů OPF SU;
- slovník lze využít pro cizojazyčnou komunikaci studentů OPF;
- slovník lze využít rovněž pro přípravu studentů na mezinárodní zkoušku z německého jazyka;
- slovník může zároveň sloužit jako studijní opora pro ostatní obory studované na OPF.

Určení lexikálně-sémantických polí vytvoří lexikální nástroj s možným vícestranným využitím v praxi např. při zpracování informačních textů, tvorbě reklamy, ale též při studiu psychologie zákazníka pro potřeby průvodcovských služeb.

Slovník je vhodný zejména pro kulturní cestovní ruch, který se odlišuje od jiných forem cestovního ruchu především motivací jeho účastníků. Kulturním cestovním ruchem rozumíme organizovaný zájezd v podobě okružní cesty s omezeným počtem účastníků, stanovenou kulturní tematikou, přesnou organizací a prohlídkou s odborným výkladem. (Němčanský, v tisku). Slovník si klade za cíl obsáhnout všechny čtyři formy kulturního cestovního ruchu.

Projekt navazuje na dva v minulosti už úspěšně řešené projekty: Kooperace vysoké školy s podnikem a Rozvoj profesního poradenství na Slezské univerzitě.

V budoucnu je možné rozšíření základní verze i o další hlavní jazyky zemí EU, tedy o angličtinu, francouštinu a španělštinu.

6. Předvýzkumná sonda projektu

Předvýzkumná sonda si klade za cíl zmapovat znalosti kulturního cestovního ruchu jednotlivých zemí Evropské unie.

Z metod sociologického výzkumu jsme zvolili metodu dotazování, jako explorativní cestu k získávání převážně empirických fakt o subjektivní stránce společenské skutečnosti. Ze základních možností dotazování jsme použili techniku dotazníku, která v současné době představuje jednu z nejrozšířenějších a nejpoužívanějších technik v sociologických výzkumech. Popularita a všeobecná rozšířenost této techniky vyplývá především z jejího univerzálního charakteru.

Za největší klady této techniky považujeme:

- možnost dosažení vysokého tempa shromažďování informací;

- dostatek času na odpovědi a jejich důkladné promyšlení;
- prohloubení důvěry v dodržení anonymity;
- vysoká produktivnost;
- nízké pořizovací náklady;
- nevznikající potřeba přípravy tazatelů.

Za nedostatky dotazníkové metody naopak považujeme fakt, že:

- písemná odpověď nemusí vždy obsahovat jen vlastní názory;
- dotazovaný nemusí vždy přesně otázku pochopit;
- existuje možnost malé návratnosti dotazníků;
- absence přímého styku s dotazovaným vylučuje možnost pozorovat reakce na kladené otázky;
- může dojít k zjednodušení a zprůměrnění zkoumané problematiky.

Struktura vlastního dotazníku

Rozsah dotazníku je ovlivněn výzkumnými záměry a cílem sociologického výzkumu. Přestože optimální hranici je 40 až 50 otázek, byli jsme vzhledem k faktu, že je nutné zastoupit všech 15 členských zemí EU, nuceni rozšířit počet otázek na 60. I přes značný rozsah se domníváme, že doba vyplňování testů se pohybuje kolem optimálních 30 až 35 minut.

Stylistickou stránku dotazníku jsme konzultovali s V. Malátkem, z katedry společenských věd na OPF Slezské univerzity v Karviné a s členy katedry komunikace OPF SU. S grafického hlediska jsme zvolili nejběžnější formát A4. Jednotlivé otázky jsme členili do řádků.

Cílem uspořádání otázek bylo vzbudit a podporovat zájem dotazovaného. Na úvod jsme volili otázky s možností jednoduché odpovědi. Patří sem i indikátorové otázky, které se týkají sociálně-demografických charakteristik dotazovaného. Střední a závěrečná část dotazníku obsahuje různé škálové otázky, které nezpůsobují psychickou zátěž a nevyžadují paměťové kombinace. Otázky dodržují zásadu konkrétních formulací a tvoří integrovaný celek. Obsahové zaměření otázek je ovlivněno programem a specifikou našeho výzkumu a vztahuje se k oblasti vědomí dotazovaných. Podle formy jsme zvolili otázky volné, tedy otevřené, ale i uzavřené a polouzavřené. Volné otázky delegují vlastní aktivitu a možnosti samostatných odpovědí. Mohou vést ke kladné motivaci při vyplňování dotazníku. Předpokládáme též odkrytí problémových oblastí. Z uzavřených otázek jsme volili otázky výběrové. Polouzavřené otázky jsou zastoupeny v úvodní části dotazníku, tedy při zjišťování sociálně-demografických charakteristik. Podle funkce jsme volili otázky kontrolní.

Z možných způsobů distribuce jsme vybrali rozdávání a sběr dotazníků prostřednictvím instruovaných osob a též skupinové vyplňování dotazníků.

Hodnocení bude prováděno dle znalosti jednotlivých zemí, podle znalosti jednotlivých složek kulturního cestovního ruchu a podle formy otázek.

Příklad dotazníkového šetření

Dotazník slouží jako předvýzkumná sonda pro terénní výzkum projektu *Česko-německý a německo-český slovník pro oblast cestovního ruchu (klíčové výrazy zemí Evropské unie)*.

pohlaví: muž – žena

věk: 10 – 20 let, 20 – 30 let, 30 – 40 let, 40 – 50 let, 50 – 60 let, 60 let a více

vzdělání: základní – středoškolské – vysokoškolské

povolání:

cestují: s nadšením – velmi rád – rád – občas – necestuji

preferují zájezdy: poznávací – pobytové – kombinované (tj. pobytové s možnostmi výletů)

Zakroužkujte nebo doplňte správnou odpověď.

1. Mont Saint Michel leží ve Francii – Španělsku – Itálii.
2. Fátima je v Portugalsku – Itálii – Španělsku.
3. Ve kterém státě je sauna součástí každé stavby?.....
4. Známa šikmá věž je v Berlíně – ve Vídni – v Pise.
5. Alhambra je arabský pozdrav – typické španělské jídlo – stavba.
6. Hadriánova zeď leží v
7. Pont du Gard je v
8. Stonehenge leží v
9. Koloseum sloužilo pro boj gladiátorů – operní představení – zasedání senátu.
10. Do dánského zámku Kronborg byl umístěn děj Hamleta – Fausta – Krysaře.
11. Ve které zemi je Legoland?.....
12. Kláštery Meteora byly centrem církve katolické – evangelické – řecké ortodoxní.
13. Sorbona je známá univerzita v Londýně – v Paříži – v Berlíně.
14. Kterému státu patří oblast Laponska?.....
15. Ve kterém městě zemí EU se předávají Nobelovy ceny?.....
16. Zámek Schönbrunn leží v Lichtenštejnsku – Německu – Rakousku.
17. Úředním jazykem v Irsku je vedle angličtiny i irština – galština – latina.
18. Ve Skotsku je čas stejný jako u nás – o hodinu více – o hodinu méně.
19. Měnovou jednotkou v Belgii je
20. V čele Švédska je král – prezident – premiér.
21. Hlavním městem Lucemburska je
22. Guldenem lze platit v
23. Canal Grande je v Paříži – v Benátkách – v Londýně.
24. Nejznámějším dílem v galerii Zwinger je Sixtinská madona – Pieta – Mona Lisa.

25. Ve které zemi je zámek Windsor?.....
26. Kde leží zámek Neuschwanstein?.....
27. Které rakouské město bylo sídlem zimních olympijských her?.....
28. Malá mořská víla má svoji sochu ve Švédsku – v Dánsku – ve Finsku.
29. Siesta je slavnost – odpolední odpočinek – kukuřičná placka.
30. Která vlastnost je přiřazována Skotům?.....
31. Pivní slavnosti Oktoberfest jsou v Berlíně – v Hamburku – v Mnichově.
32. Alkmar je známé tržiště dřeváků – hliněných nádob – sýrů.
33. Známa krajka se jmenuje vídeňská – bruselská – berlínská.
34. Korida je populární především v
35. Dublin je považován za město popu a rocku – varhanních koncertů – flétnových nástrojů.
36. Kracht je typický výraz pro Portugalsko – Finsko – Holandsko.
37. Nekropole je římské náměstí – pohřebiště – římská lázeň.
38. Ve kterém miniaturním státě je chrám Svatého Petra?.....
39. V Naardenu je hrob Komenského – Borovského – Jirásky.
40. Jaké barvy má švédská národní vlajka?.....
41. Manneken Pis (čurající chlapec) je v.....
42. Lisabon leží na břehu Středozemního moře – Atlantického oceánu – Keltského moře.
43. Ve kterém rakouském městě jsou známé hudební slavnosti?.....
44. Ve Španělsku se konala známá výstava EXPO – IMPO – TECHNO.
45. Luxembursko je velkovévodství – knížectví – království.
46. K nejvýznamnějším uměleckým dílům irského „Zlatého věku“, tj. 8.–10. stol. patří kruhové stavby – oltáře – vysoké kříže.
47. Atomium je v Řecku – Belgii – Švédsku.
48. Grossglockner je hora v Alpách – v Pyrenejích – v Apeninách.
49. Kterému státu náleží Gibraltar?.....
50. S kterými státy sousedí Andora?.....
51. Kterému státu patří ostrov Korsika?.....
52. Finsko je označováno jako země tisíce vodopádů – jezer – hor.
53. Kalábrie je území v Portugalsku – v Dánsku – v Itálii.
54. Faerské ostrovy patří
55. Santorini (Théra) je samostatný stát – řecký ostrov – sicilská sopka.
56. Olympská riviéra leží ve Francii – v Itálii – v Řecku.
57. Na kterém evropském ostrově byl vězněn Napoleon?.....
58. Nejstarší gotická katedrála ve Švédsku leží v Uppsale – v Stockholmu – v Malmö.
59. Jak se jmenuje mýtická příšera žijící v jezeře ve Skotsku.
60. Národním jídlem Portugalců je kuře – sépie – treska.

Literatura

- ČEJKA, M.: Česká lexikologie a lexikografie. Brno 1992.
Deutscher Tourismusbericht. Bonn/Frankfurt a. M. 1994.
Evropská Unie od A do Z. Praha 1997.
GUÉGUEN, D.: Průvodce labyrintem evropských společenství. Bratislava 1993.
HAUSER, P.: Základní pojmy z nauky o slovní zásobě a tvoření slov. Brno 1996.
JAKŠ, J.: Quo Vadis, Evropská unie. ETC Publishing 1998.
MALÁTEK, V.: Metody sociologického výzkumu. Karviná 1998.
MALIŠ, O.: Současný český jazyk – lexikografie. Praha 1997.
Manuál lexikografie. Ed. F. Čermák, R. Blatná. HaH 1995.
MEIER, I.: Städtetourismus. Trier 1994.
MEYER, S.: Kommunikation im Tourismus. Trier 1995.
MEZIHORÁK, F.: Průvodce evropanstvím. Olomouc 1997.
MOLE, J.: Jiný kraj, jiný mrav. Praha 1995.
NĚMČANSKÝ, M.: Odvětví cestovního ruchu. Vybrané kapitoly 1 (v tisku).
SEKANINOVÁ, E.: Dvojazyčná lexikografie v teorii a praxi. Bratislava 1993.
Selective Bibliography on Tourist and Leisure Areas 1995.
STRASDAS, W.: Ferienzentren der zweiten Generation. Bonn 1992.
Tourismus- und Umweltinformationen für die Praxis. München.
UHROVÁ, E.: Grundlagen der deutschen Lexikologie. Brno 1996.
Umwelt um Tourismus. Bonn 1993.

Nebarevná barevnost jednoho románu. (Pokus o rozbor literárního díla očima výtvarníka)

Eva Podráská

Pedagogická fakulta UK, Praha

Barva je výrazový prostředek, který podává důležité informace o světě. Základní klíč ke čtení těchto informací si neseme od dob, kdy člověk (pračlověk) žil v úzkém kontaktu s přírodou. Tady často barva plnila funkci nejvýraznějšího rozlišovacího znaku, předurčovala a vymezovala velmi přesně vzájemné chování živočichů mezi sebou nebo vůči rostlinám.

Dnes barva podstatně posiluje emotivní působení předmětů a jevů, zejména ve výtvarném umění. (Existence některých odvětví výtvarného umění je využitím barvy přímo podmíněna.)

Jaký význam pak ale může mít barva chybějící? Jaké pocity vyvolává? Čeho chce dosáhnout autor, který se barvy ve svém díle vzdá (nebo téměř vzdá)...?

Poznámka: Následující text volně navazuje na diplomovou práci nazvanou *Vladimír Körner: Písečná kosa (Několik pohledů na historický román)* – Körnerův styl totiž svádí k rozboru nejen přísně literárnímu.

Vladimír Kórner je především scénáristou a dramaturgem, ale věnuje se také činnosti spisovatelské. Hlavní profese zřetelně proniká i do jeho autorského jazyka. Často bývá zmiňováno Kórnerovo „filmové vidění“. Sám říká: *Píšu v obrazech, scény vidím*. A skutečně děje líčí, jako by je maloval nebo snímal kamerou, tedy výrazně vizuálně.

Střídá celek a detail, využívá horizontály a vertikály, aby ve scénách naznačil hlavní úhly pohledu. Odtud se pak odvíjí další prvky – přibližování a oddalování, pohyb a ustrnutí... Na počátku baladického románu *Písečná kosa*¹ tak můžeme číst:

... Mnozí lidé šli (== =)², kam je vedly oči, znali sotva směr své cesty a ve výšce (!)³ nad jejich stezkami, hvozdy a průsmyky spěchala (== =) oblaka ozářená (°)⁴ sluncem, zatímco dole (!)⁵ na zástupech ležela (—)⁶ dosud těžká tma (§)⁷. Utečenci táhli (== =) na jih a země, kterou opouštěli, zůstávala (—) prázdná.

Zaplavují nás sluchové i zrakové vjemy, citlivější čtenář pocítí snad i chlad temnoty a hřejivost slunečních paprsků. Vše se prolíná – hlasy poutníků, historické údaje, rozhovory, modlitby. Líčení zástupů putujících do Svaté země vzápětí přeruší zaostření na malého chlapce – budoucího hlavního hrdinu:

Na břehu jedné docela nepatrné řeky osiřel malý chlapec, naposledy viděl svého otce. Po proudu odplouvala (== =) pramice s poutníky do zaslíbené země a pláště s červenými kříži sahaly přes boky člunu (!) a čeřily vodu. Nad hladinou se nesl (== =) zpěv o andělech chválicích Hospodina a dřevěné lopaty veslařů zanechávaly za sebou pruh svítivé (°) vody. (...) zmáčené cípy poutnických hávů pluly (== =) po hladině jako po nebi. Muž sňal třpytivou (°) přilbici z hlavy a zamával na pozdrav a pak blýskl (°) na rozloučenou nahý meč (!) a muž plující (== =) na pramici se ztrácel v oslňujícím (°) jasu, jako by stoupal (!) rovnou k obloze, jako by říční proud vztékal (!) do kopce a měl se spojit s obzorem.

Druhým úryvkem se už posouváme k hlavnímu bodu příspěvku, a tím je barva.

Při pozorné četbě nás musí zaujmout omezená barevná škála, s níž Kórner pracuje. Pokud už se barva objevuje, pak převážně v základních, nikoli lomených odstínech. Nacházíme spojení, v nichž slouží jen jako přirozený atribut daného předmětu či jevu: *modrá obloha a voda, žluté vlasy, zelený proutek (ale také lebka potažená zeleným masem), červená krev, kříž na mnišském plášti,*

¹ Kórner, V.: *Písečná kosa*. I. vydání. Praha, Čs. Spisovatel 1970. (Tento sporně historický román zachycuje osudy mladého rytíře, který marně hledá smysl života.)

Sledujte „obraz“ (z technických důvodů jen zjednodušeně)

² Pohyb (+horizontála)

³ Vertikála, pohyb vzhůru

⁴ Světlo

⁵ Vertikála, pohyb dolů

⁶ Setrvání (+horizontála)

⁷ Tma

katova kápě. (Červenou výjimečně najdeme i v jiné než základní podobě – temně rudě skvrny na tváři.)

Kromě toho se v textu vyskytují adjektiva jako duhový (*duhové ryby*) a pestrý (*pestré květiny*). Převážně však Körner barvy obchází, a to i tam, kde bychom jejich přesné určení očekávali. Tak označuje oči jako průzračné, průhledné, výjimečně zelené (ale ve významu „zlé“, „slídivé“). Pokud napíše, že oči konkrétní osoby jsou černé, na jiné stránce již budou hnědé, atd. V tomto případě tedy barva není příliš významným rozlišovacím prvkem. Autor ji určuje nejspíš podle situace: citem, chvilkovým zdáním.

Bez ohledu na uvedené příklady jde v *Písečné kose* o barevnost téměř nebarevnou, skoro černobílou. Černá a bílá jsou také jediné „barvy“, které Körner stupňuje, mísí a láme do tónů – jako na klasické umělecké fotografii. Snad tím dává čtenáři prostor pro vlastní fantazii. Docela určitě však v této nebarevnosti silně vystupují kontrasty.

Například vztahy dvou hlavních ženských postav jsou komponovány na ose barevných – či spíše světlostních – protikladů: bílá – černá, světlo – stín, jas – temnota. Především světlo a stín jsou přítom neoddělitelné skutečnosti: bez světla není stínu. Světlo bývá pokládáno za dar bohů: probouzí barvy a samo zabarvuje je předměty, v krajním případě však skutečné barvy dokáže zmást:

Dva chlapci zdolávali zed' a podél kanálu šla v pásu písčín žena. Měla modré šaty, ve stínu vrb se zdály tmavé a na světle skoro bílé. Byla to Amalberga.

V každém okamžiku je přítomen zároveň stín i světlo. Podle úhlu pohledu pak jedna ze složek převáží. Tento princip se v *Písečné kose* uplatňuje také přeneseně. Körner v podstatě vždy dodržuje zmíněnou protikladnost, ale v různých částech románu vyplňuje oba její póly různým významem.

Zpočátku rozdělil role následovně: Lona – nespoutaná pohanka – ztělesňuje ve všechnu ženskou krásu a naplno prožívá život ve slunci a jasu. Takhle ji vidí hrdina při prvním setkání:

Svitivá čárka v moři se však zvětšovala, snad již jde anděl k němu. Něco bílého kráčelo po vlnách zálivu. (...) Vlasy má spletené a světle žluté, jako mívají pohanské ženy...

Naopak Amalberga – nepůvabná upjatá křesťanka žijící v odříkání a samotě – ho napoprvé zklame:

A tak poznal, že před ním není vytoužená žena z písečné kose, světlé zjevení, co šlo podobno andělu po vlnách (), naopak, v polézajícím slunci se tu krčil kdosi ubohý a cizí.

Obě postavy jsou charakterizovány – a limitovány – právě prostřednictvím světla a stínu. Jakmile překročí tuto hranici, ztrácejí část sebe. Loně s ubývajícím létem (světlem) mizí i její uhrančivá krásu, tedy nejdůležitější znak, kterým se zapsala do Alwinovy paměti:

...Alwin (...) nedokázal ženě pomoci; její tělo ztratilo nádechy letního slunce a v plápolu ohničku tu zbyly pocuchané pletence vybledlých vlasů.

Po letech odloučení ji za chladného dne znovu potká a zdá se mu přímo šeredná – tak, jako kdysi Amalberga. Také Amalberga však prochází změnou.

Ve skutečném životě pro ni slunce nesvítlí – pohanské, ani křesťanské. Její barvou je černá, časem soumrak, místem přítmí či stín:

Amalberga (...) vrátí se do tmavé komory tak tiše, že ji možná neuslyší vcházet. (...) Tady se nemusí skrývat, přítmím se stane její obličej snesitelnější.

Ona sama působí chladně a přísně. „Černá panna“, „ta pomatená“, „putující přízrak zmaru“ – taková jména dostala. Alwin ji v duchu nazval „pannou zániku“.

Amalberga se rozhoduje mezi duchovní i fyzickou čistotou (nevinností) a mezi plně prožitým životem. Ten je však pro ni prakticky nedosažitelný. Otec ji totiž kdysi zaslíbil neznámému rytíři, který se na dlouhá léta ztratil. Zbývá jí jen čekání nebo klášter. Amalberga se podvědomě takovému osudu brání. Snaží se alespoň splynout s létem jako pohané, ale nemůže *překročit svůj stín*. Vystoupí z něj jen nakrátko, aby se záhy po svatojánské noci (plně světla) ponořila do nejhlubší tmy. Po vynuceném sňatku zabije během svatební noci svého manžela a je odsouzena dožít v klášteře na dalekém severu. Opět bez slunce, v zimě, mrazu. (Ale také v oslňujícím jasu sněhových plání.)

Amalberga se zjevuje ještě ve třetí části románu, už pouze jako postava z Alwinova snu. Je zobrazena jako čekající nevěsta v bílém:

Tvář jí zakryli bílým závojem. Když totiž putovala do kláštera, (...) hlavu jí sestry cisterciánky ovinuly černým závojem (...)

Záměnu barev tady můžeme chápat jako znamení vykoupení. Symbolizuje původní nevinnost, nedotčenost. „*Moje barva je bílá, jako já,*“ oznamuje překvapenému Alwinovi. Podle jejího rozzářeného obličeje Alwin soudí, že skutečná Amalberga kdesi na dalekém severu právě umírá. Smířená, šťastná nevěsta kráčí vstříc svému pravému ženichovi.

Vzhledem k tomu, že světlo a tma nebo černá a bílá sloužily v románu jako rozlišovací prvek (oddělovaly vlastně dva světy: pohanský a křesťanský, jindy přímo svět fyzických požitků a duševního naplnění), můžeme také přemýšlet o tom, co je SKUTEČNÁ temnota a co světlo.

V Körnerově případě „černobílé pojetí“ rozhodně neznamená žádné ochuzení pro čtenáře. Pouze vyhrocuje protiklady, dává prostor pro otázky a znevažuje jednoznačný (a jednostranný) výklad.

Analýza spontánneho rečového prejavu u detí

Svetlana Fečková

Katedra logopédie PdFUK, Bratislava

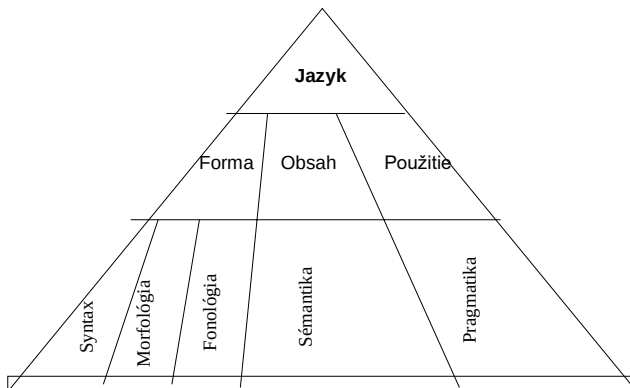
Vývin reči je osou psychického vývinu a integrálnou súčasťou vývinu osobnosti dieťaťa. Predstavuje proces osvojovania si chápania, porozumenia a používania jazyka ako zložitého komunikačného systému znakov a symbolov vo všetkých jeho formách v rámci ontogenézy človeka. Pochopením vnútorných súvislostí tohoto procesu a jeho podrobnou charakteristikou sa zaoberajú lingvisti, psychológovia, logopédi a ďalší odborníci. Napriek tomu na Slovensku chýba jednotná teória vývinu reči, dôležitá pre logopedickú prax. Dodnes sú známe len čiastočné deskriptívne poznatky o vývine reči v norme, najmä v oblasti foneticko-fonologickej roviny, nepostačujú však pre kvalitnú diagnostiku ani efektívnu terapiu detí s narušeným vývinom reči. Ide o smutné konštatovanie, zvlášť ak si uvedomíme, že v logopedickej praxi sa stretávame s deťmi denne a čoraz častejšie u nich aj s diagnózou narušený vývin reči.

Z viacerých zahraničných teórií sme vybrali model vývinu reči M. Laheyovej, úspešne využívaný v logopedickej praxi v anglicky hovoriacich krajinách. Celá teória vytvorená M. Laheyovou komplexne hodnotí a charakterizuje osvojovanie si jednotlivých jazykových schopností vo vývine dieťaťa chronologicky od 10 mesiaca až do konca predškolského veku. Nárast jazykových schopností sa vždy opisuje v kontexte psychického vývinu dieťaťa, kognitívneho a sociálneho vývinu. Veľkým pozitívom je, že sa opisujú aj tzv. prekursori vývinu reči – špecifické formy komunikačného správania, na ktoré neskôr priamo nadväzuje vlastný vývin reči. Pozorujeme ich v prvom roku života. V rámci vlastného vývinu reči Laheyová rozlišuje osem základných vývinových etáp.

1. Vyjadrovanie objektov a vzťahov jednoslovnými vetami.
2. Vyjadrovanie vzťahov medzi objektami pomocou objavujúcej sa syntaxe.
3. Vyjadrovanie vzťahov medzi objektami pomocou rozvíjajúcich sa sémanticko-syntaktických väzieb.
4. Spájanie obsahových kategórií s vyjadrením vzťahov.
5. Vyjadrenie vzťahov medzi udalosťami priradením prehovorov (bez spojok).
6. Vyjadrovanie vzťahov medzi udalosťami s použitím spojok.
7. Vyjadrovanie vzťahov medzi udalosťami ich zoradením, dopĺňovaním (o časové a iné súvislosti) a modálnymi slovesami.
8. Vyjadrovanie vzťahov medzi udalosťami pomocou vedľajších viet a rozvíjanie vyjadrovania (časových a príčinných) súvislostí.

Laheyová rozlišuje tri dimenzie jazyka: OBSAH – o čom sa hovorí alebo čo v reči rozumieme, FORMU – zvuky, ich kombinácie a gramatické pravidlá

a POUŽITIE – príčiny, prečo človek komunikuje a spôsoby, akými prebieha konverzácia. V každej vývinovej etape sa charakterizuje forma, obsah a použitie.

Podľa R. Owensa: Language Development: An Introduction. 1996.

OBSAH – predstavuje význam (sémantiku) reprezentovaný v reči. Obsah sa vyvíja kontinuálne počas celého života a je depersonalizovaný, univerzálny a nezávislý od určitého kontextu. Rozlišujeme tri hlavné kategórie obsahu: predmety, vzťahy medzi predmetmi a vzťahy medzi dejmi. Všetky vzťahy sú kódované v sémantických kategóriách. Laheyová rozlišuje 21 sémantických kategórií.

Existencia – Prehovory sa vzťahujú na predmety, alebo osoby, ktoré existujú v okolí dieťaťa. Dieťa sa môže na predmet dívať, ukazovať naň prstom, manipulovať ním a pomenovávať ho.

Opakovanie – V prehovore sa vyjadruje znovuobjavenie predmetu, alebo opakovanie deja.

Neexistencia – Prehovory vyjadrujú zmiznutie predmetu alebo osoby, neexistenciu predmetu alebo neexistenciu činnosti.

Odmietnutie – Protestovanie proti činnosti, odmietnutie činnosti formou negácie.

Poprenie – V prehovoroch sa neguje identita, stav alebo činnosť, ktorá bola vyjadrená v predchádzajúcom prehovore inej osoby alebo vo vlastnom prehovore.

Atribúcia – Prehovory sa vzťahujú na predmety z hľadiska ich stavu alebo ich špecifickosti, ktorá sa odlišuje od iných predmetov z tej istej kategórie.

Vlastníctvo – V prehovore sa vyjadruje vzťah konkrétnej osoby ku konkrétnemu predmetu.

Lokatívna činnosť – Prehovory sa vzťahujú na pohyb, ktorého cieľom je zmena miesta osoby alebo predmetu. Väčšina prehovorov predstavuje predmet,

ktorým sa pohybuje, a miesto, ktoré je cieľom pohybu. Rozlišujú sa tri subkategorie, z hľadiska toho, či je v prehovore vyjadrený subjekt, ktorý vykonáva pohyb: 1. podmet je agensom činnosti 2. podmet je agensom činnosti ako aj pohybujúcim sa predmetom 3. podmet je pohybujúcim sa predmetom a agens činnosti nie je vyjadrený.

Činnosť – V prehovore sa vyjadruje činnostný vzťah medzi osobami alebo predmetmi, pričom cieľom činnosti nie je zmena miesta.

Lokatívny stav – Prehovory patriace do tejto kategórie hovoria o vzťahu medzi osobou alebo predmetom a jeho statickým umiestnením. V kontexte reči sa nesmie vyskytovať žiadny pohyb, ktorý by sa vzťahoval na zmenu miesta predmetu alebo osoby, o ktorom dieťa hovorí. Tieto prehovory špecifikujú polohu alebo umiestnenie predmetu, osoby.

Stav – V rámci tejto kategórie rozlišujeme nasledujúce subkategorie:

1. vnútorný stav – prehovory vyjadrujú pocity a postoje osoby vo vzťahu k iným predmetom, činnostiam alebo stavom. Postoje hovoriaceho vyjadrujú: a) zámer, vôľu; b) povinnosť; c) možnosť.

2. vonkajší stav – prehovory vyjadrujú vonkajší stav reality, napríklad: *teplo, zima, tma...*

3. atributívny stav – prehovory vyjadrujú vlastnosť predmetov a osôb ako *pohár je rozbitý...*

4. stav vlastníctva – prehovory označujú vlastnícky vzťah typu *auto je moje...*

Množstvo – Vo výpovedi sa hovorí o existencii viac ako jedného predmetu alebo osoby.

Pozornosť – Prehovory vyjadrujú pozornosť alebo vnímanie zamerané na predmet, osobu alebo činnosť. Obsahujú sloveso typu *vidieť, počuť...*

Datív – V prehovoroch je vyjadrený príjemca predmetu alebo činnosti.

Aditív – Priradovanie vyjadruje spájanie predmetov, činností, stavov odhliadnuc od ich reálneho vzájomného vzťahu v rámci jednej vety alebo súvetia.

Časovosť – Časový vzťah zahŕňa časové ohraničenie deja, časovú závislosť medzi následnými alebo súčasnými dejmi a tiež vzťah medzi časovým priebehom deja a výpovede.

Kauzalita – Prehovory vypovedajú o implicitnom alebo explicitnom vzťahu medzi príčinou a dôsledkom.

Opozícia – V prehovore je vyjadrený vzťah medzi dvoma predmetmi alebo dejmi kontrastným spôsobom. Znamená to, že jedna časť výpovede neguje, limituje alebo kvalifikuje druhú časť výpovede.

Poznanie – Táto kategória sa vzťahuje na mentálny stav vyjadrený slovesami ako: *myslieť, vedieť, dúfať, pamätať si...*

Špecifikácia – Vo výpovedi sa hovorí o konkrétnej osobe, predmete alebo deji, ktorý sa bližšie charakterizuje.

Komunikácia – V prehovore je priamo spomenutý komunikačný akt, najčastejšie prostredníctvom slovesa *hovoriť, povedať, konštatovať...*, pričom ďalšia časť výpovede hovorí o predmete komunikácie.

Jednotlivé sémantické kategórie si dieťa neosvojuje naraz. S vekom sa v reči objavujú postupne vždy nové kategórie, pričom už osvojené sa učí dieťa vyjadrovať vždy zložitejšou formou, vyjadruje ich komplexnejšie.

FORMA je povrchová schéma toho, čo je v reči kódované. Prenos informácií môže prebiehať prostredníctvom zvukov, pohybmi alebo postavením rúk. Patria sem tri veľké kategórie: fonológia, morfológia, syntax.

PRAGMATIKA alebo použitie. V rámci nej rozlišujeme tri aspekty:

1. ciele alebo funkcie použitia jazykových štruktúr;
2. výber foriem na dosiahnutie cieľa;
3. interakcia medzi ľuďmi.

Kľúčové časti teórie M. Laheyovej boli preložené do slovenského jazyka (Mikulajová – Horňáková, 1998). V súčasnosti prebieha overovanie a adaptácia osvojovania reči slovensky hovoriacich detí.

Našu výskumnú vzorku tvorí 5 detí z územia celého Slovenska – traja chlapci a dve dievčatá. Zvolili sme semilongitudinálnu metódu výskumu. Deti sledujeme od 10. mesiaca života (keď predpokladáme vznik vedomých foriem komunikácie) až do 7. roku. Spontánne prehovory detí zaznamenávame pomocou audio a video záznamu. Dĺžka jednej nahrávky trvá približne 45 minút. Má obsahovať približne 200 prehovorov dieťaťa, aby sa dala kvantitatívne zhodnotiť miera produkcie a miera osvojenia jednotlivých sémantických kategórií, ako aj jednotlivých gramatických foriem vzhľadom k chronologickému veku. Po každej nahrávke sa zvukový záznam prepíše podľa vopred stanovených transkripčných pravidiel, ako ich uvádza Laheyová (1988). Následne sa takto urobený prepis podrobne analyzuje z hľadiska vývinu obsahu, formy a použitia.

Tento projekt je vo fáze zbierania jazykových vzoriek, prepisovania a analyzovania. Ide o dlhodobý (viacročný) projekt, ktorý je vo svojej podstate interdisciplinárne orientovaný: logopédia, psychológia a lingvistika. Očakávame, že jeho výsledkom bude nielen opísanie fenoménov rečového vývinu, ale aj pochopenie ich vnútornej podmienenosti u slovensky hovoriacich detí. Takýto vývinový model osvojovania si jazyka by slúžil ako východisko pre kvalitnú logopedickú diagnostiku a terapiu detí s narušeným vývinom reči.

Literatúra

- LAHEY, M.: Language disorders and language development. New York 1988.
- LOUD, J. N. – DUCHAN, J. F.: Assessing children's language in naturalistic contexts. New Jersey 1983.
- MIKULAJOVÁ, M. – HORŇÁKOVÁ, K.: Laheyovej model vývinu reči a jeho využitie v ranej diagnostike. In: Lechta, V. a kol.: Logopaedica II. Bratislava 1998, s. 72– 86.
- MIKULAJOVÁ, M. – RAFAJDUSOVÁ, I.: Vývinová dysfázia. Špecificky narušený vývin reči. Bratislava 1993.
- OWENS, R. E.: Language Development An Introduction. 4th ed. New York 1996.

[illegible]

K problematice rozvíjení čtenářských dovedností dětí s poruchou sluchu

Miloš Mlčoch

Pedagogická fakulta UP, Olomouc

Ve svém příspěvku bych rád přiblížil projekt, na němž pracujeme společně s kolegy z katedry českého jazyka a literatury a katedry speciální pedagogiky na PdF UP v Olomouci. Cílem projektu, nazvaného **Rozvíjení čtenářských dovedností dětí s poruchou sluchu**, je sestavit antologii textů pro neslyšící děti. Na PdF UP pod vedením Evy Souralové diplomanti již několik let připravují zjednodušené verze vytypovaných knih pro děti a mládež.

Při koncipování našeho projektu jsme se rozhodli sestavit tematicky zaměřenou antologii, pracovně nazvanou *Příběhy Starého zákona*. K výběru tohoto tématu nás vedly v zásadě tři důvody:

1. Antologie textů *Starého zákona* upravená pro potřeby neslyšících není doposud k dispozici. 2. Přiblížení *Starého zákona* umožní neslyšícím dětem rozšířit si všeobecný kulturní a historický rozhled (plánujeme i převyprávění *Nového zákona*, antické mytologie a vybraných kapitol z českých dějin). 3. *Starý zákon* obsahuje epické příběhy s pointou a mravním ponaučením, je vhodný pro převyprávění.

Při konkrétní práci, tedy při zjednodušování textů určených neslyšícím čtenářům, je třeba respektovat některé zásadní aspekty:

1. Neslyšící mají velké problémy se čtením. Učitelé ve školách pro neslyšící musí vyvinout značné úsilí, aby jejich žáci získali o četbu zájem. Je nutné přihlídnout k rozsahu upravovaných textů, za optimální považujeme 1 – 3 strany pro jeden příběh, celkový rozsah nepřesáhne 80 stran textu.

2. Pro neslyšící není čeština mateřským jazykem. Za první znakový systém sloužící ke komunikaci, s nímž se setkávají, lze považovat znakovou řeč. Neslyšící má omezenou slovní zásobu, velké problémy mu způsobuje složitý morfologický systém češtiny. Žáci např. zaměňují koncovky mužského a ženského rodu, nerozlišují singulár a plurál apod. Vhodné je upravené texty doplňovat vysvětlivkami, přičemž právě při výkladu jednotlivých pojmů jsme se ve studentských pracích setkali s největšími problémy.¹ Z hlediska estetického i kognitivního mají velmi důležitou roli ilustrace.

3. Neslyšící dítě nechápe význam nepřímých pojmenování, proto je třeba užívat je v omezené míře, popřípadě je vysvětlovat.

¹ Při vysvětlování obtížné lexikální jednotky je třeba uvádět tvar, který se vyskytuje v textu, a jeho základní podobu (*obětuješ – obětovat*). Někdy je problematické najít kompromis mezi slovníkovým výkladem lexikální jednotky a tím, co je neslyšící žák schopen pochopit.

4. Pokud jde o syntaktickou stránku zjednodušeného textu, je vhodné používat věty jednoduché nebo ne příliš složité souvětí. Složitější syntaktické vztahy a komplikovaná souvětí by mohly znesnadňovat pochopení smyslu výpovědi. Problémy s porozuměním nastávají zpravidla u vedlejších vět podmínkových, přípustkových a v parataktických vztazích s výjimkou poměru slučovacího.

Postup při vypracování zjednodušené verze *Příběhů Starého zákona*:

1. Teoretická příprava – specifika upravených komunikátů z hlediska speciální pedagogiky. Odborná surdopedická literatura zaměřená na problematiku čtení neslyšících je poměrně rozsáhlá (srov. např. Červenková, 1992; Hrubý, 1998; Jabůrek, 1997, 1998; Kastnerová – Červenková, 1997; Krahulcová-Žatková, 1996; Kuchler – Velehradská, 1998; Strnadová, 1998; Vaněčková, 1996). Lingvistické literatury, která se zabývá jazykem neslyšících nebo texty určenými pro neslyšící, je poměrně málo. Z českých lingvistů publikovala příspěvky věnované této problematice zejména A. Macurová.²

2. Výběr konkrétních textů určených k převyprávění. Vycházíme z ekumenického vydání *Bible* z r. 1985.

3. Převyprávění vybraných textů, textové a stylistické úpravy.

4. Posouzení zjednodušené verze odborníkem na surdopedickou problematiku.

5. Ověřování převyprávěných textů studenty v praxi při práci s dětmi na vybraných školách: žáci ztihnou v textu obtížné lexikální jednotky; ověření srozumitelnosti textu: žáci v několika větách napíší obsah textu, který četli.

6. Přepřacování zjednodušené verze do konečné podoby na základě ověření pracovního textu. Výsvětlení vybraných obtížných lexikálních jednotek a spojení.

7. Posouzení textu odborníkem na problematiku *Starého zákona*.

Jako dokumentaci výsledků naší práce uvádím zjednodušenou verzi příběhu *Abrahám a jeho syn Izák*.³ Tento text četly děti ze 6. až 8. ročníku Speciální školy pro sluchově postižené v Brně pod vedením učitelky Zory Spurné.

Abrahám a jeho syn Izák

Několik let prožili Abrahám, Sára a Izák šťastně a spokojeně. Pak se Bůh rozhodl, že vyzkouší Abrahámovu víru a poslušnost. Zavolal na Abraháma a řekl mu:

„Abraháme, vezmi svého jediného syna Izáka, kterého máš tolik rád, odejdi do země Mórija. Tam Izáka obětuješ.“

Když Abrahám uslyšel tato slova, nemohl to pochopit. Proč mu Bůh působí takovou bolest, když je jeho nejlepší služebník? Ale ani ho nenapadlo, že by Boha neposlechl. Ráno osedlal svého osla a připravil si dříví k zápalné oběti. Vzal s sebou Izáka a dva sluhy a společně putovali do cizí země. Byli na cestě

² Srov. např. Macurová, 1994.

³ Podtržená lexikální jednotky označila neslyšící žákyně Eva jako slova, jimž nerozumí.

tři dny, když Abrahám poznal horu, kterou Bůh označil jako místo pro oběť. Řekl sluhům, aby počkali dole. Abrahám a Izák půjdou obětovat Bohu a pak se vrátí.

Vystoupili s Izákem na horu, kde se obětovalo Bohu. Abrahám nesl nůž a nádobu s ohněm a Izák nesl v náručí dříví.

„Tatínku,“ zvolal Izák, „zapomněli jsme si vzít beránka k zápalné oběti!“

Abrahám odpověděl: „Bůh si sám najde beránka k zápalné oběti, můj synku.“

Abrahám postavil oltář z kamenů a nanosil na ně dříví. Potom Abrahám uchopil Izáka, svázal mu ruce i nohy a položil ho na hromadu dříví jako oběť. Vzal velký nůž a pozvedl ruku, aby Izáka zabil. Vtom se z nebe ozval hlas Božího posla:

„Abraháme, Abraháme!“

„Tady jsem.“

„Nezabíjej svého syna! Poznal jsem, jak jsi bohobojný. Chtěl jsi mi dát svého jediného syna jako oběť.“

Abrahám spatřil za sebou berana, který uvízl v křoví. Chytil ho, zabil a připravil pro Boha jako zápalnou oběť namísto svého syna Izáka.

„Protože jsi dokázal velikou víru, rozmnožím tvé potomstvo jako hvězdy na nebi a jako písek na mořském břehu.“

Potom Abrahám s Izákem sešli z hory dolů a společně se služebníky se pak všichni vrátili domů.

Děti měly za úkol úryvek reprodukovat ve větách. Uvádíme některé z jejich prací.⁴

Šárka, 14 let, neslyšící: *Po několika letech, že má Arambáh. Arambáh je má syna Izák. Sára a Izák je spokojeně. Je kamarád zabila Izák. Nezabil Izák, protože nechce zabít na Izáku. Protože Arambha a Izáka je kamaráda.*

Marek, 13 let, neslyšící: *Abrahám a Izák musí naučit obet'. Izák měl zabít beren. Přišel jendo zlý pán měl zabít Izák. Abrahám uděla pozdavl (Marek nakreslil obrázek kamenného oltáře). Izák vzal dřevo měl moc. Abrahám a Izák měl domů.*

Eva, 12 let, neslyšící: *Abraham má 3 děti Sara, Izák a _____. Abraham vzal Izáka, kdyby měl rád Izázka. Aby měli vy dva jeli, do nějakého světa jmenuje se Mojíra. Šli s dobrou služebník. Vyšli nahoru s Izákem. Izák volal: Tatínku chci aby vzít beranka na zapálenou obětu. Bůh si sám najde beranka, můj synku. Vzal beranka a pozval ruku Izáká. Je slyšet bůh pošli do božího. Přišel, Nezabíj syna. Ty jsi bohobojna. A služebník pomůže. A vrátili domů.*

Marcela, 12 let, nedoslýchavá: *Nějdávno letech žili Abraham se synem Izák. Abraham chtěl jít do Mojíraje chtěl vzít sebou ovce a nebo osla a bůh říkal že vem si svého syna. Abraham vzal syna Abraham vzal sebou velký nůž a chtěl*

⁴ Text je přepsán doslovně, se všemi chybami, kterých se žáci dopustili.

zabít syna bůh říkal že zabít ovce ne syna a udělej ovce obět. Izák si vzal na ruce dříví, Abraham si vzal nůž a chtěl opravdu zabít syna a bůh říkal že Abrahame, Abrahame. Abraham říkal co tady řve pořád. Abraham říkal synu že už tě nezabiju tak půjdeme domů. společně ani služebníky.

Mezi jednotlivými zápisy jsou výrazné individuální rozdíly. Nejlépe text pochopila Eva, ačkoliv je neslyšící a ze 6. ročníku.

Žáci měli potíže s grafickou podobou proprií (*Abrahám, Arambáh, Mojíra, Mojírajá*) i apelativ (*beren, beranek*), se zvládáním správných tvarů (*šli s dobrou služebníkem, s Izákem, pozval ruku Izáká, protože Arambha a Izáká je kamaráda*), se stylistickou výstavbou textu (*nechce zabít na Izáku, aby měli vy dva jeli, udělej ovce obět* atd.). Problémy jim způsobovalo také vyjadřování větných vztahů (*Přišel jendo zlý pán měl zabít Izák, Izák vzal dřevo měl moc*).

Z ověření textů vyplynulo, že ani výrazná úprava a zjednodušení zřejmě nemusejí být konečné. Uvedený úryvek byl pro většinu žáků náročný. Někteří jeho smysl pochopili jen zčásti, jiní se při vyjadřování obsahu dopouštěli závažných omylů. Tento výsledek byl pro nás určitým zklamáním, ale výzkumy surdopedů docházejí ke srovnatelným závěrům.⁵ Při četbě jednotlivých příběhů tedy bude nutné, aby učitel se žáky o tématu ještě diskutoval, vysvětloval dětem souvislosti, které nepochopily.

Domníváme se, že pokud se nám podaří naši antologii textů pro sluchově postižené děti vydat knižně, naše práce snad nebude zbytečná. Přesvědčují nás o tom i učitelé speciálních škol, které jsme se svým projektem a jeho dílčími výsledky již seznámili.

Literatura

ČERVENKOVÁ, A.: Jak jsme se učili číst. Čtení pro rodiče malých dětí s vadami sluchu V. Praha: GONG-PRESS. 1992.

HRUBÝ, J.: Schopnost číst a závažnost sluchové vady. In: INFO Zpravodaj – Magazin Informačního centra o hluchotě FRPSPS. Praha, FRPSP, jaro 1998, roč. 6, č. 1, s. 25.

JABŮREK, J.: Oživlá slova. In: INFO Zpravodaj – Magazin Informačního centra o hluchotě FRPSPS. Praha, FRPSP, podzim 1998, roč. 6, č. 3, s. 13 – 17.

JABŮREK, J.: Seminář o četbě. In: INFO Zpravodaj – Magazin Informačního centra o hluchotě FRPSPS. Praha, FRPSP, léto 1997, roč. 5, č. 2, s. 26 – 27.

KASTNEROVÁ, L. – ČERVENKOVÁ, A.: Mé první krůčky k četbě. In: INFO Zpravodaj – Magazin Informačního centra o hluchotě FRPSPS. Praha, FRPSP, léto 1997, roč. 5, č. 2, s. 29.

KRAHULCOVÁ-ŽATKOVÁ, B.: Komplexní komunikační systémy těžce sluchově postižených. 1. vyd. Praha: Karolinum 1996, s. 179.

⁵ Srov. Pulda, 1992. Autor uvádí výsledky výzkumu amerického surdopeda Udena, který zjistil, že z 5324 vyšetřovaných 15letých žáků četlo s porozuměním 12 %.

KUCHLER, K. – VELEHRADSKÁ, O.: Průzkum čtenářských dovedností na školách pro děti s vadami sluchu. In: INFO Zpravodaj – Magazín Informačního centra o hluchotě FRPSPS. Praha, FRPSP, jaro 1998, roč. 6, č. 1, s. 22 – 23.

MACUROVÁ, A.: Jazyk v komunikaci neslyšících (Předběžné poznámky). Slovo a slovesnost, 1994, roč. 55, č. 2, s. 121 – 132.

PULDA, M.: Surdopedie. Olomouc 1992.

STRNADOVÁ, V.: Jaké problémy má neslyšící člověk při čtení. In: INFO Zpravodaj – Magazín Informačního centra o hluchotě FRPSPS. Praha: FRPSP, jaro 1998, roč. 6, č. 1, s. 30.

VANĚČKOVÁ, V.: Příprava na čtení sluchově postižených dětí. Praha, Septima 1996.

Místo historické mluvnice v hodinách češtiny na středních školách v letech 1918 – 1939

Martina Šmejkalová

Pedagogická fakulta UK, Praha

Motto:

Z předmětů, kterým se na středních školách učí, patří mateřskému jazyku první místo a profesor českého jazyka má vynikat vzděláním a schopnostmi nejen nad kolegy, ale i nad všichni občany...

(Pantůček, M.: Uvedení do metodiky československého jazyka na středních školách. Trnava 1931, s. 5.)

Žáci ... mají poznat změny ... úpadek duálu, aoristu a imperfekta, změny syntaktické a lexikální. Seznají zejména, jak se mění stavba jazyka v rušné době husitské vlivem humanismu, jak se porušuje cizími výrazy a obraty v době předbělohorské a pobělohorské.

(Osnovy jazyka českého pro střední školy s vyučovacím jazykem českým 27. 7. 1939, s. 30.)

Pro letošní vystoupení jsem zvolila prezentaci tématu své disertační práce. Zamýšlený projekt by měl mapovat způsob výuky vývoje českého jazyka na středních školách od počátků tzv. národního obrození do současnosti. Ze spektra středních škol se soustředí zejména na gymnázia jako na tradiční nositele všeobecného vzdělání, ev. na školy jim ekvivalentní.

Výzkum je prováděn kombinací dvou metod: výzkumu historického (popísem a explanací dobových dokumentů) a kauzálně komparativního výzkumu, kdy nástrojem zjišťování statistických znaků je test, který je zpracováván metodou kvantitativní analýzy.

V oblasti historického výzkumu jsem doposud podrobila analýze pramenné materiály z **období let 1918 – 1938**, resp. 1941.

Texty z tohoto období můžeme rozdělit asi do tří skupin:

1. Materiály, které tvořily určitý závazný rámec pro výuku češtiny: sem patřily hlavně **výnosy Ministerstva školství a osvěty**.

2. Snahy o definování **metodiky vyučování češtiny** na středních školách nebo soubory příkladů či cvičení sloužících učitelské veřejnosti k přípravě na konkrétní vyučovací hodiny.

3. Samotné **učební texty**, které se na gymnáziích používaly, a to zejména učebnice a čítanky.

ad 1) Výchozím materiálem byly **učební osnovy**. Jako reprezentativní příklady uvádím učební osnovy z roku 1910 a 1939. Jejich znění se totiž za třicet let de facto nezměnilo. Všimám si zde zejména, jaký prostor je výuce vývoje češtiny věnován a jaký byl předepsaný rozsah učební látky.

a) Učební osnova pro jazyk český na středních školách s vyučovacím jazykem českým. 23. 2. 1910.

Zatímco v 1. – 3. ročníku gymnázia se výuka češtiny soustředí hlavně na gramatiku, četbu jednoduchých textů, tvarosloví, syntax, stylistiku a mluvní cvičení, již do **4. ročníku** je zařazena příprava k poznání staré češtiny, a to zejména výklad hláskosloví s důrazem na jednotlivé dialekty.

Výuka vývoje češtiny dále přesahuje do tzv. vyššího oddělení, kdy v 5. ročníku osnovy předepisují doplnění mluvnice pohledy do historického vývoje českého jazyka, a to zejména tvarosloví. Tento výklad je podpořen přehledem vývoje literatury od počátků po dobu Husovu, poučením o jazycích a hlavní periodizaci vývoje češtiny.

Vyšší ročníky jsou věnovány téměř výhradně dějinám literatury.

b) Osnovy jazyka českého pro střední školy s vyučovacím jazykem českým. 27. 7. 1939.

Částečnou změnou oproti předchozím osnovám je fakt, že základní poznatky z vývoje jazyka jsou ještě ve větší míře zařazeny již do 4. ročníku, kde se vyučují hlavní změny hláskové, jimi způsobené změny tvaroslovné a obecné poučení o rozčlenění jazyka na nářečí.

V 5. ročníku se zařazuje výklad o dějinách literatury, čtou se starší a staré české památky, k nim se přidružuje výklad o vývoji jazyka. V 6. ročníku je ještě učební látka rozšířena o poučení o podobě spisovné češtiny v době tzv. národního obrození.

Učební osnovy jsou doplněny částí **Poznámky k osnovám**, kde se zdůrazňuje, že je důležité všechny hláskové i tvaroslovné změny vykládat při četbě, vyložit i duál, aorist a imperfektum. V textu je dále akcentován požadavek, že jazykové hledisko nesmí zatlačit do pozadí hledisko estetické a literárně-historické.

Z uvedeného je patrné, že v učebních osnovách není předmět český jazyk explicitně rozdělen na část jazykovou a literární. Naopak je kladen důraz na to, aby byly obě dvě složky vykládány společně a navzájem se doplňovaly. Výuka vývoje češtiny se soustředí do dvou, resp. tří ročníků, a tato problematika má být vykládána v značném rozsahu.

Z **výnosů** Ministerstva školství a osvěty pokládám za nejdůležitější výnos ze 17. 6. 1927, kterým bylo ustanoveno, aby se zavedlo vyučování azbuce (cyrilici) a počáteční četbě slovanských textů, a to takto: v 1. ročníku se má v poslední třetině školního roku věnovat 4 – 5 hodin výuce cyrilice a azbuky, v 2. – 5. ročníku 5 hodin četbě srbských a ruských textů a v 6. – 7. ročníku se přidává četba v jazyce polském a chorvatském (opět 5 hodin). To dokládá dobový zájem o výuku základů slavistiky a srovnávací jazykovědy na gymnáziích. Všimněme si rovněž, jak záhy se předepisuje četba textů v originále – náročnost tohoto způsobu výuky je zřejmá.

ad 2) **Metodické texty**, které vycházely většinou vlastním nákladem, nebyly ve zkoumaném období příručkami normativními. Často reflektovaly subjektivní zkušenost autora a měly sloužit i jako inspirace k diskusím nad jednotlivými odbornými otázkami. Za všechny uvedme publikaci **Miloslava Pantůčka Uvedení do metodiky československého jazyka na středních školách. Trnava 1931.**

Autor konstatuje, že učitelské veřejnosti prozatím schází metodika mateřského jazyka, ale chybí podle něj i „výklad osnov, vysvětlivky, jakési prováděcí nařízení k osnovám“ (s. 3). Zastává názor, že „rozbor učebních osnov, tedy metodika, má být jako kuchařský recept.“ Stanovuje cíl výuky českému jazyku, který zřetelně reflektuje národní princip: „...vychovat z žáků ušlechtilé lidi a ... uvědomělé národovce.“ „Důležité je buzení zájmů o kulturní vztahy k jiným národům slovanským...“ (s. 6). Žák má poznat „nejdůležitější zjevy z vývoje jazyka československého, seznámit se s hlavními nářečnými československými a znát ... rozdíl ... mezi ... jazyky slovanskými.“ (s. 7)

Za zajímavý pokladám příspěvek k diskusi o podobě českého pravopisného systému: „Pravopis ... je konzervativní ... a potřebuje občas reformy ... přijde doba, kdy bude pravopis reformovaný podle systému fonetického... Odhodíme historickou sentimentalitu v pravopise a hospodárně odstraníme všechno nepotřebné, aby se dítě mohlo učit dále potřebným věcem ... a nekazilo si dětský věk pravopisným strašidlem“ (s. 45 – 46).

Pantůček se rovněž věnuje výuce vývoje češtiny: do kvinty zařazuje historické změny v hláskosloví, tvarosloví vykládá po stránce vývojové a ve vztahu k nynějšímu spisovnému jazyku. Doporučuje, aby učitelé v teoretické části vycházeli z úvodní části v čítankách: „Žádat bude (učitel) jen to, co mají žáci ve svých knihách...“ (s. 50).

Důležité jsou i metodické poznámky, které shrnuje do kapitoly 9 – Čeština, slovenština a slovanské jazyky. Autor je zastáncem názoru, že českoslovenština má dvě spisovná znění – české a slovenské (s. 86). Osvojení dalších slovanských jazyků probíhá prostřednictvím četby různých slovanských textů v originále. Má však jít pouze o četbu s porozuměním, nikoliv o učení se mluvnici. Ročně by se mělo věnovat této látce pět hodin, s tím, že se začíná v třetím ročníku: žáci čtou srbskou cyrilici psanou i tištěnou. „Psát naučíme tak, že stručně vyložíme systém těchto abeced, napíšeme je na tabuli a nacvi-

číme je na několika slovech“ (s. 88). Již v pátém ročníku mají žáci čist jiho-slovanskou a ruskou lidovou epiku v originále, v sextě až septimě ukázky srbské, ruské, polské a chorvatské. Autor věnuje pozornost i motivačním prvkům: „Pro oživení naučíme žáky známým písním různých slovanských národů. Správný nápěv podají gramofonové desky“ (s. 88). Nebo: „... radioaparátem ... zachycujeme vysílání pohřbů slavných literátů a slavnostní akademie na jejich počest“ (s. 98).

Na rozdíl od předešlé publikace, která se věnuje výuce spíše z obecnějšího hlediska, další autor – **Karel Novák (Methodika mluvnického vyučování mateřskému jazyku českému na školách středních. Praha 1929)** pracuje již se zcela konkrétními příklady a ukázkami vyučovacích hodin. Za všechny uvedme alespoň jeden příklad:

Téma hodiny: Oznamovací způsob přítomného času.

Ročník: kvinta

Vyučovací hodina má začít zopakováním přítomného času slovesa nésti. Učitel vyloží původ koncovky -u. Tento výklad doplní poučením o nosovce e a její střídnici. Stejně tak vyloží tvar kryji, přičemž předpokládá, že žáci již znají přehlásku u > i. Dále vyloží rozšiřování ú > au > ou a 3. os. slovesa trpěti z vývojového hlediska. Vysvětlí vývoj nosovky Q a jejich střídnic, dále přehlásku ia > ie, kdy vychází z toho, že žáci znají proces úžení. Stejně postupuje u sloves 3. a 4. třídy a u tvarů bezpříznakových.

Autor doporučuje výklad doplnit o srovnání s jinými jazyky tak, že učitel napíše na tabuli kompletní přehled časování slovesa prosit, a to v nejméně šesti slovanských jazycích.

Stejný přehled uvede učitel i pro 1., 2. a 3. os. pl. Žáci mají odpovědět na otázku, který jazyk podlehl největším změnám ve svém vývoji a ve kterém období.

K. Novák dále tyto konkrétní příklady zobecňuje: základní rozdíly poznají kvintáni při četbě ukázek. Vyhybnulé tvary vyžadují zvláštního výkladu, který by měl být strukturován takto: nejprve rozbor příkladu, následuje vyslovení poučky a závěrečné procvičení. Zvláštní pozornost věnuje autor výkladu některých slovesných tvarů. Zejména duál, aorist, imperfektum a přechodníky doporučuje vyložit buď samostatně, nebo připojit k poučení o slovese novočeském. Dodává: „Takovéto ... výklady ... zaberou arci dosti času, ale nelitujeme ho, aniž se lekejme rozsáhlejšího vědeckého aparátu, jehož je přitom zapotřebí. Vždyť je to mluvnice užitá a tím pro žactvo zajímavější, čas na ni obětovaný se pak na svých místech hojně vynahradí, příklady se zjednoduší a usnadní“ (s. 55).

Z množství podobně koncipovaných příruček se poněkud vyčleňuje text, který vyšel jako reakce na již uváděný výnos MŠO z roku 1927, a to **Be-ringer, A. – Šaunová, I. – Zpěvák, F.: Čítanka srbskochorvatských, ruských a polských textů pro pátou až osmou třídu středních škol. Praha 1929.**

Čítanka obsahuje vybrané texty určené ke čtení ve vyšším oddělení středních škol. K textům náleží poznámkový aparát, který je stejně obsažný jako úryvky samotné, neboť téměř každé slovo originálu je překládáno do češtiny. Tento způsob – uvedení originálu a následné překládání izolovaných slov – však znesnadňuje plynulost čtení. Autoři v některých případech zvolili i jiný přístup, kdy jsou za sebou otištěny tytéž celistvé úryvky (např. Pruty Svatoplukovy) v jednotlivých slovanských jazycích. K pochopení smyslu textu má dojít porovnáním jednotlivých jazyků. Taková metoda má i zřetelný motivační rozměr. Čítanka je rozdělena podle jednotlivých jazyků, přičemž nejvíce místa je věnováno ruským textům. Každý oddíl je doplněn výkladovou částí.

V této knížce už není tabulka cyrilice a azbuky, protože se předpokládá, že tyto abecedy již žáci zvládli v nižších třídách (titíž: Dodatek k čítankám pro nižší třídy středních škol I., II. Praha 1928).

ad 3) Teoretický výklad o vývoji českého jazyka je většinou umístěn do úvodní části v čítankách určených vyššímu oddělení středních škol, začíná tedy 5. ročníkem. Všechny tyto texty charakterizuje mimořádná náročnost, a to jak obsahem probírané látky, rozsahem učiva, tak i používáním odborné lingvistické terminologie. Detailně se probírá staročeské hláskosloví, tvarosloví a syntax, někdy i slovo-
votvorba. Po učebním textu následují texty ke čtení, které jsou transkribovány a měly zřejmě hrát důležitou úlohu při procvičování znalostí z historické mluvnice. Na závěr čítanek autoři většinou umísťují poznámky a slovníček.

Kromě čítanek se výkladu historické problematiky věnují i některé učebnice jazykové, jako např. Mluvnice jazyka českého pro vyšší třídy středních škol Aloise Gregora (Praha 1939). V kontextu ostatních učebních textů je tato mluvnice ojedinělá tím, že podává utříděný a přehledný nárys vývoje tvarosloví, funkčně vztažený k nové češtině, a obsahuje i přehledně a jasně zpracovanou část Všeobecné výklady o jazyce, kde vysvětluje mluvnické a psychologické důvody jazykových změn a zahrnuje v to poučení o indoevropském prajazyce, praslovanštině či rozdělení jazyků.

Z nastíněných jednotlivostí vyplývá, že zkoumané texty byly koncipovány v intencích zásad, které se pokusím stručně formulovat:

a) Všichni autoři akcentují nutnost výuky historické mluvnice na středních školách.

b) Je zdůrazňována zásada nevykládat jevy historické gramatiky izolovaně, nýbrž ve vztahu k současnému (resp. tehdejšímu) stavu jazyka.

c) Gramatické jevy mají být vykládány vždy s pomocí dobových historických textů.

d) Texty mají být vždy čteny s porozuměním a nemají sloužit pouze k procvičování gramatických jevů.

f) Důraz je kladen na znalost ostatních slovanských jazyků jako východiska k dokonalému poznání vlastní mateřštiny.

g) V souvislosti s předchozím bodem je za nezbytnou pokládána znalost azbuky a cyrilice.

h) Z dotace hodin věnovaných výuce azbuky a cyrilice, resp. ostatním slovanským jazykům usuzujeme, že jednou ze zcela nepostradatelných forem práce byla poměrně náročná domácí příprava.

i) Jakkoli autoři zdůrazňují nutnost neomezovat se pouze na izolované gramatické jevy, z některých zadání cvičení je patrné, že důraz byl kladen i na paměťové osvojování vědomostí.

j) Všichni autoři předpokládají, že studenti mají, anebo by měli získat rozsáhlé znalosti jak z historické gramatiky a z vývoje jazyka obecně, tak i ze starší české literatury.

k) Je doporučeno ve výkladu běžně užívat latinské terminologie.

l) Autoři podtrhují nutnost znalosti dialektů a slovenštiny, aniž by však prakticky navrhovali, jak toto vyučovat.

Závěrem lze říci, že učební texty v podstatě splňují didaktické zásady, které jsou patrné již z metodických příruček. Pro čítanky a učebnice je v první řadě charakteristická vysoce odborná úroveň výkladu, jež spolu s užíváním latinské terminologie a rozsahem učební látky umožňuje vyslovit domněnku, že nároky, které výuka vývoje jazyka na studenty gymnázií v letech 1918 – 1939 kladla, byly vysoké. Studenti měli k dispozici učební příručky s kvalitními odbornými texty, které však až na výjimky (A. Gregor) nebyly psány přístupnou a přiměřenou formou. Rovněž formulace otázek ve cvičeních mnohdy nabádala k mechanickému tvoření odpovědi – často obsahují příkazová slovesa vytvořte, vyskočte, vyčasuňte apod. Samotné zadávání úkolů se mnohdy zdá být poněkud schematické.

Kladně hodnotím množství i výběr textů ke čtení v čítankách, jež většinou představovaly reprezentativní a vyčerpávající průřez dobovou tvorbou.

V další etapě výzkumu se soustředím na výuku vývoje českého jazyka na gymnáziích doby současné. Již nyní však provedený předvýzkum naznačuje, že odklon zájmu o tuto problematiku je více než zřetelný.

Literatura

BEČKA, J. a kol.: Příspěvky k vyučování jazyku českému na vyšších třídách středních škol. Praha 1942.

BERINGER, A. – ŠAUNOVÁ, I. – ZPĚVÁK, F.: Ruské, srbskochorvatské a polské texty. Díl I. a II. Praha 1927, 1928.

BERINGER, A. – ŠAUNOVÁ, I. – ZPĚVÁK, F.: Dodatek k čítankám pro nižší třídy středních škol I., II. Praha 1928.

ERTL, V. – SOUČEK, J. – MÁCHAL, J.: Čítanka pro vyšší třídy škol středních. Václav Ertl: Díl první pro pátou třídu. Praha 1921.

ERTL, V. – GRIM, J. – VLČEK, J. – MÁCHAL, J.: Čítanka pro vyšší třídy škol středních. Josef Grim: Díl druhý pro šestou třídu. Praha 1920.

ERTL, V. – VLČEK, J. – MÁCHAL, J.: Čítanka pro vyšší třídy škol středních. Jaroslav Vlček a Jan Máchal: Díl třetí pro sedmou třídu. Praha 1927.

ERTL, V. – GRIM, J. – MÁCHAL, J.: Čítanka pro vyšší třídy škol středních. Jan Máchal: Díl čtvrtý pro osmou třídu. Praha 1913.

GEBAUER, J.: Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské. Díl II. Praha 1890.

GREGOR, A.: Mluvnice jazyka českého pro vyšší třídy středních škol. Praha 1932.

NOVÁK, K.: Methodika mluvnického vyučování mateřskému jazyku českému na školách středních. Praha 1929.

NOVÁK, K.: Znalost jazyků slovanských. In: Věstník pedagogický 1928, s. 132.

NOVÁK, K. – JIRÁSEK, J.: Učebnice a mluvnice jazyka českého pro III. – VIII. třídu škol středních. Praha 1930.

NOVÁK, J. V.: Čítanka pro vyšší třídy gymnasií, díl I pro V. třídu. Praha 1911.

NOVÁK, J. V.: Čítanka pro vyšší třídy gymnasií, díl II pro VI. třídu. Praha 1921.

Osnovy jazyka českého pro střední školy s vyučovacím jazykem českým. MŠO 27. 7. 1939.

PANTUČEK, M.: Uvedení do metodiky československého jazyka na středních školách. Trnava 1931.

PROCHÁZKA, A.: Čítanka pro vyšší třídy středních škol, díl první pro pátou třídu gymnázií, reálných a ref. reálných gymnázií a reálek. Praha 1934.

STRAKA, J.: Čítanka pro pátou třídu českých středních škol. Praha 1934.

ŠIMEK, F.: České úkoly na školách středních a ústavách učitelských. Praha 1936.

Učebná osnova pro jazyk český na středních školách s vyučovacím jazykem českým. MŠO 23. 2. 1910.

VLČEK, J.: Čítanka pro vyšší třídy škol středních. Doplněk dílu druhého, vydání pro gymnázia a reálná gymnázia. Praha 1925.

Pes v slovenskih in slovaških frazemih

Darja Jakše

Filozofická fakulta UK, Bratislava

1.1. Úvod

Poimenovanje živali je takoj za poimenovanji človeškega telesa ena izmed najpogostejših sestavin, ki je zastopana v različnih frazemih. Od vseh živali so najpogostejše zastopani sesalci, čeprav jih je znatno manj kot insektov, ki pa se v frazemih pojavljajo redkeje kot prej omenjena skupina živali. Dalje je treba poudariti, da niti posamezne vrste sesalcev niso enako zastopane (Škultéty, 1989, s. 267). Pogostejše so zastopani udomačeni sesalci, saj je imel človek v stiku z njimi možnost dobro jih opazovati in raziskati njihove reakcije, kar pa se potem odraža v večji zastopanosti v frazemih.

Namen prispevka je primerjati slovenske in slovaške frazeme, v katerih nastopa najpogostejše zastopani sesalec, pes. Skušali bomo ugotoviti, kateri frazemi so v obeh jezikih identični, kje so razlike in kakšne so, govorili pa bomo tudi o takih frazemih, ki v enem ali drugem jeziku nimajo ustreznice.

Še preden pa se lotimo primerjanja, naj ne bo odveč ustaviti se pri vprašanju, kaj sploh je frazem. Po Eriki Kržišnik, ki izhaja iz t. i. ožje frazeologije, označujemo s frazemi „jezikovne enote s stalno sestavinsko zapolnitvijo (z vsemi predvidenimi variantami), stalno skladenjsko zgradbo (z vsemi predvidenimi variantami), stalno skladenjsko zgradbo (z vsemi predvidenimi pretvorbami) in stalno pomensko zgradbo s predpostavko, da vsota pomenov njegovih sestavin ni enaka celovitemu pomenu frazeološke enote“ (Kržišnik-Kolšek, 1990, s. 143).

Z razliko od ravnokar navedenega pojmovanja frazeologije pa razlikujemo po J. Toporišiču frazeologeme s stavčno in nestavčno strukturo, ki jih imenujemo tudi rečenice in rekla. K rečenicam tako prištevamo (stavčne) pregovore, reke, izreke, kot npr. *Govoriti in delati je dvoje; Rana ura zlata ura; Kdor drugemu jamo koplje, sam vanjo pade; Konec dober, vse dobro* ipd., k reklom pa primerjalne, glagolske, samostalniške, pridevniške itd. frazeme tipa *rdeč kot rak; vihati nos; gromska strela; tu in tam*. Toporišič uvršča v frazeologijo tudi stalne besedne zveze, katerih pomen je enak vsoti pomenov njenih sestavin: pri tem gre za frazeološke sestave tipa *dnevna soba* ali pa *osnovna organizacija združenega dela*. Tako rečenice kot tudi frazeološke sestave so del t. i. širše frazeologije in se nahajajo na obrobju frazeologije (Toporišič, 1973/74, s. 237 – 279).

Slovaška frazeologija pa razume frazeološko enoto, frazem kot „ustálené slovné spojenie, ktoré sa vyznačuje obraznosťou a nerozložitelnosťou svojho významu, ako aj expresívnosťou“ (Mlacek, 1984, s. 46).

Pri našem primerjanju slovenskih in slovaški frazemov s sestavino pes smo se odločili za frazeologijo v ožjem smislu, torej brez pregovorov in rekov.

1.2. Metodologija

Pri iskanju slovenskih frazemov smo uporabljali *Slovar slovenskega knjižnega jezika* v eni knjigi (v nadaljevanju SSKJ), ki je izšel leta 1994 v Ljubljani, slovaške frazeme s sestavino pes pa smo iskali v *Slovarju slovaškega jezika I – VI* (v nadaljevanju SSJ), izšel med 1959 in 1968, v *Malem frazeološkem slovarju* E. Smieškove (v nadaljevanju MFS), izšel v Bratislavi leta 1977, in v *Kratkem slovarju slovaškega jezika* (v nadaljevanju KSSJ), izšel v Bratislavi 1987.

Slovenci, žal, še nimamo frazeološkega slovarja, torej bogat frazeološki zaklad slovenščine še ni zbran niti ni sistematično raziskan. To pomeni, da skuša SSKJ vsaj deloma zapolnjevati to vrzel in da vsaj deloma izpolnjuje nalogo frazeološkega slovarja, toda takoj je tu ena težava. „Frazemi se namreč nahajajo ne samo v frazeološkem gnezdu, kakor je treba, ampak tudi v ilustrativnem gradivu razlagalnega dela. Imamo celo primere, kjer je isti frazem pri enem geslu zapisan v gradivu, pri drugem pa v frazeološkem gnezdu. /.../ Ta s stališča frazeologije nedoslednost ima za posledico, da so frazemi in nefrazeološki zgledi brez razlike pomešani“ (Petermann, 1988, s. 305). Pa še na eno stvar oziroma pomanjkljivost opozarja avtor članka, in sicer na obliko, v kateri so

navedeni frazemi v slovarju. Gre za veliko neenotnost in nezadovoljivo rešeno problematiko, kajti izkazalo se je, „/.../ da se večji del frazemov pojavlja le v realizirani obliki, v zgledih. Drugi del frazemov je naveden v slovarski obliki, kar priča o nedoslednosti in še bolj poudarja napako. /.../ Navajanje frazemov v obliki realiziranih besedil je eden od razlogov za to, da se frazeologija v SSKJ večinoma izgublja v ilustrativnem gradivu in le usposobljeni uporabnik jo lahko spozna“ (Petermann, 1988, s. 306). Podobna situacija se je pokazala tudi pri geslu pes.

Da bi se izognili stalnemu navajanju vira in strani, odkoder je frazem izpisan, navajamo stran v SSKJ (s. 834), na kateri najdemo geslo pes, v tretjem zvezku SSJ pa najdemo enako geslo na strani 61. Če je frazem vzet iz kakšnega drugega vira, ali pa je stran v enem ali drugem slovarju drugačna, kot smo navedli, bo to označeno sproti.

3. Pes

Pes velja za najstarejšo domačo žival in je po SSKJ „domača žival za čuvanje doma, za lov“, v SSJ pa je označen kot „dravec chovaný ako domácí zvířata na strážení“.

Pes je najpogostejše zastopana žival v številnih frazemih, kar je odraz skupnega življenja s človekom, lahko celo rečemo, da je človeku najbližja žival. V vseh kulturah in mitologijah zavzema pomembno mesto in ima tudi najrazličnejše simbolične pomene. „Je symbolom, obsahujícím ambivalentné vlastnosti. Pes sa pokladá za „zvířata prahu“ už od najstarších civilizácií. V mnohých mytologiách sa objavuje ako strážca mŕtvych, stráží podsvetie (Kerberos), je sprievodcom duší, prostriedkovateľom medzi živými a mŕtvymi. V africkéj civilizácii pre jeho šikovnosť, prefikanosť, prešibanosť predstavuje praotca civilizácie. Ako symbol vernosti je rozšírený na celom svete, v Japonsku vystupuje ako mýtický pomocník a ochranca žien a detí. V negatívnom zmysle predstavuje znamenie mravnej nečistoty. Takmer vo všetkých kultúrach označenie „pes“ predstavuje hanlivú ponižujúcu nadávku. V stredoveku dokonca fungovalo ako ponižujúci trest nosenie psa a pre odsúdenca bolo osobitnou veľkou hanbou obesenie medzi psami. V Biblii vystupuje vo viacerých súvislostiach ako dobrý alebo aspoň neškodný (napr. v knihe Tobiáš, v podobenstve o boháčovi a Lazarovi). Predsa však v Starom zákone patril medzi nečisté zvieratá. Spolu so šakalmi a sviňami predstavuje všetko nízke, zlé, opovrženiahodné. V Apokalypse sú do jednej roviny postavení bezbožní ľudia a psy. /.../ V stredovekom umení je pes symbolom hnevu a závislosti, ale zároveň viery a vernosti. V 15. – 16. storočí v umení vystupoval aj ako atribút personifikovanej zavislosti a hnevu“ (Krošláková, 1997, s. 107 – 108).

Primerjalni frazemi v slovenščini in slovaščini

Pri iskanju frazemov v slovenskem in slovaškem jeziku, v katerih je zastopan pes, se nam je kmalu pokazalo, da je izredno veliko, in to v obeh jezikih, t. i. primerjalnih frazemov. Le-ti imajo dinamičen pomenski značaj, so del člo-

vekovega vsakdanjega govora, zato imajo tudi močnejšo oznako ekspresivnosti. „/.../ Výstižne a pregnantne zobrazujú isté životné situácie človeka, jeho správanie, charakter, schopnosti a najmä povahové sklony, a to vždy s hodnotiacim zaujatím, s vnútornou expresívnou účasťou“ (Krošláková, 1997, s. 104).

Že v uvodu smo omenili, da je prav pes žival, ki se mu pripisujeta dva nasprotna, izključujoča si pomena. Prav to ambivalentnost je zaznati v primerjalnih frazemih v obeh jezikih, kjer je zaslediti na eni strani podobo zvestobe, vdanosti, pozornosti, na drugi pa ponižanja in nečloveškosti, npr. v slovenščini je *biti komu pokoren, vdan, zvest kot pes*, v slovaščini pa *verný ako pes*; na drugi strani pa najdemo frazema kot sta *preganjali so jih kot pse/naháňat' niekoho ako psa; pretepsti kot psa/bit', ťat' niekoho ako psa*.

Naj še enkrat poudarimo, da je večina slovenskih primerjalnih frazemov v SSKJ zapisanih izven frazeološkega gnezda, zaznati pa je tudi neenoten zapis, enkrat v realizirani obliki, drugič pa v slovarski obliki.

Pomensko identični primerjalni frazemi v obeh jezikih

Zelo lačen človek je *lačen kot pes/hladný ako pes*. Če je nekdo nekomu zelo, brezpogojno vdan je *pokoren, vdan, zvest kot pes/verný ako pes*. Kot primer za neusmiljeno, na krut, grozovit način nekoga pretepsti najdemo v SSKJ *pobili so jo kot psa*, v SSJ pa *bit', ťat' ako psa. Preganjali so jih kot pse* – v pomenu neusmiljeno – ima ustreznico v MFS (s. 184) *odohnat' niekoho ako psa*. Kadar se dva človeka sovražita, rečemo *tadva sta si, se gledata kot pes in mačka/žijú ako pes a mačka*, pri čemer pa je treba opozoriti, da sta to sicer pomensko čisto enaka frazema, toda slovenski frazem ima glagol *gledati* oziroma *biti*, slovaški pa *žit'*. Sovražen, neprijazen pogled sočloveka v nas vzbudi negativne občutke in takrat povemo *gleda me kot psa/hľadi naňho ako na psa/ /zazerá naňho ako na psa* (Záturecký, 1974, III, s. 868).

3.1. Pomensko identični frazemi brez navedbe v SSKJ

V podskupino bomo uvrstili primerjalne frazeme, ki so identični v obeh jezikih, toda slovenskih primerov v SSKJ ne najdemo, kot rojena govorka slovenskega jezika pa vem, da so med ljudmi še kako živi.

Za človeka, ki ves čas hodi za nekom, mu sledi, parvimo, da *hodi za nekom kot cucek/chodí za ním ako pes*, pri čemer je cucek v SSKJ označen kot „majhen, zanikn pes«. Veliko utrujenost uzrazimo s frazemom *utrujen kot pes/unavený ako pes*. Velika mera sramu je izražena s frazemom *biti nekoga sram kot psa/hanbit' sa ako pes*. Če z nekom slabo ravnamo, povemo *ravnati z nekom kot s psom/zaobchádzat' s niekým ako so psom*.

3.2. Primerjalni frazemi brez ustreznika v slovaščini

V to skupino sodijo primerjalni frazemi, ki jim ne najdemo ustreznika v slovaščini, oziroma niso navedeni v SSJ, MFS, KSSJ niti v zbirki Zatureckega.

Pod oznako pog. najdemo v SSKJ primerjalni frazem *laže kot pes teče* v pomenu „zelo pogosto“. Za človeka, ki ponižno, nesamozavestno odide, rečemo, da je *odšel kot pretepen pes*, če pa pri tem še kričimo nanj in ga kregamo, velja frazem *ozmerjati koga kot psa*. Pokopali so ga *kot psa* povemo za nekoga, ki je bil pokopan brez običajnega obreda, brez pietete. Kadar nas zelo zebe, uporabimo primerjalni frazem *zebe me kot psa*. So situacije, ko se počutimo odveč, nezaželeni, takrat *se počutim kot pes v cerkvi*. Na vsako mojo besedo preži *kot pes na kost* (SSKJ, s. 1036), povemo, kadar nekdo vsemu, kar rečemo, trdimo, nasprotuje, skuša vse zanikati, ovreči. Kot smo že videli na enem primeru, poleg psa nastopa v primerjalnih frazemih tudi cucek kot majhen, zanikr pes. *Moker kot cucek* nam pove, da je nekdo zelo moker, frazem *stoji pred njim kot polit cucek* pa označuje, da nekdo boječe, preplašeno stoji pred nekom, če pa se pri vsem tem še trese, pa povemo *trese se kot cucek*.

3.3. Primerjalni frazemi brez ustreznika v slovenščini

V to skupino sodijo frazemi, ki v slovenščini nimajo ustreznice, najdemo jih le v slovaščini.

Frazem *ubity ako pes* nam pove, da je nekdo zelo pobit, zaskrbljen, „velmi utrúpený“. Človek, ki ne upošteva nikakršnih očitkov, ki si jih ne jemlje k srcu, ampak se jih takoj otrese, *strasie ako pes vodu*. Kadar je nečesa malo, *je to tol'ko ako psovi mucha*. Čeprav smo zgoraj navedli frazem *hanbit' sa ako pes*, sedaj navajamo njegov antonim, in sicer *je bez hanby ako pes* (Habovštiaková – Krošláková, 1990, s. 67) in še *má tol'ko statočnosti ako pes hanby*, torej nič (prav tam, s. 49). *Zvykne, privykne ako pes na bitku* pomeni, da se človek sčasoma privadi na samo slabo. Frazem *prišiel o to ako pes o chvost* nam pove, da je nekdo nenadoma utrpel neko izgubo. Kadar „niekto prejavuje svojim správaním bezradnosť, opustenosť, nesamostatnosť“, takrat *chodí ako pes bez gazdu*. (MFS, s. 63). *Naťahuje sa, vytahuje sa ako pes na pazderi* povemo, kadar govorimo o lenem človeku. Kadar komu ni nič mar za kakšno stvar, pravimo, da *dbá ako pes o piatu nohu*. *Pristane mu to ako psovi piata noha* (oboje v MFS, s. 183, 184) pa povemo, kadar komu nekaj sploh ne pristane, je zanj neprimerno. Če hočemo povedati, kako nekdo ne zna držati besede, oziroma da hitro pozabi na dano besedo, uporabimo primerjalni frazem *držat' slovo ako pes chvost* (MFS, s. 183). *Ctia ho ako psa v kostole* (Zátúrecký, 1977, III, s. 823) je primerjalni frazem s pomenom „izgnati“. Pomensko blizu mu je slovenki frazem *počutim se kot pes v cerkvi*, kajti v obeh primerih človek čuti veliko neprijetnost. Morda človeku, ki se počuti kot pes v cerkvi in ki sam ne zapusti svetišča, kasneje tudi sledi izgon. Še pri enem precej zanimivem primerjalnem frazemu, ki v slovenščini nima ustreznice, bi se radi ustavili, in sicer pri frazemu *držat' sa niekoho, niečoho ako pes ježa*, ki ima v MFS (s. 183) obrazložitev „pevne, presne sa niečoho pridržiatvať; vytrvalo sa držat' niekoho.“ Vsi vemo, kako bodeče bodice ima jež, zato si tudi zelo težko predstavljamo, kako se pes lahko ježa tako vztrajno drži. V tem primeru gre gotovo za paradoks, ki pa pomen samo še bolj podkrepi.

4. Ostali frazemi

Poleg navedenih primerjalnih frazemov smo našli v omenjenih slovarjih tudi take frazeme, ki niso primerjalni. Razdelili smo jih na več skupin.

4.1. Identični frazemi v slovenščini in slovaščini

Ko govorimo o identičnih frazemih, imamo v mislih take frazeološke enote, ki imajo v slovenščini in slovaščini enak pomen, kakor tudi enako strukturo in ekvivalentno leksikalno sestavo.

V to skupino sodi frazem, in sicer *pasje vreme/psie počasje* (SSJ, s. 658) s pomenom »slabo«, pri čemer slovensko varianto najdemo v SSKJ na s. 822 s primerom: *v tem pasjem vremenu ni mogoče oditi dalje*. Pomen slabo, neprijetno imata tudi frazema *pasje življenje/psí život*. V isto skupino uvrščamo tudi frazem *biti na psu//biti pod psom* v pomenu „zelo slabo“, oziroma izraža zelo nizko stopnjo nečesa¹, so pa navedeni naslednji primeri: *njihova morala je na psu; umetniška raven predstave je pod psom/hrana, preskrba je pod psom*. V SSJ najdemo frazem *byť pod psa* v pomenu „pod kritiku, úplne zlé, nanič“.

4.2. Podobni slovenski in slovaški frazemi

Sem sodijo tiste frazeološke enote, ki imajo v obeh jezikih enak pomen, ponavadi enako ali podobno konstrukcijo, toda med njimi najdemo manjše razlike v leksikalni sestavi.

Kadar želimo povedati o človeku, da je zapuščen, da ga nihče ne pogreša, da je pozabljen, imamo v slovenščini frazem *niti pes ga ne povoha*,¹ v slovaščini pa imamo za to celo sinonimna izraza, in sicer *ani pes sa o neho neobzrie//ani pes za ním nezabreše* (MFS, s.183).

4.3. Različna oblikovna podoba z enakim pomenom

V to skupino uvrščamo take frazeme, ki v obeh jezikih sicer imajo enak pomen, toda struktura in predvsem leksikalna sestava pa je znatno drugačna, ker celoten frazem temelji na popolnoma različni „obraznosti“.

V to skupino bomo uvrstili frazem *priti na psa/vyjst' na psi tridsiatok* (SSJ, s. 658) s pomenom „vyjst' na mizinu, dostat' sa do zlého položenia“. O tem zanimivem slovaškem frazemu je bilo kar nekaj napisanega, obstaja namreč kar precej variant tega frazema. „/.../ Variantnost' danej jednotky v staršej slovenčine naznačuje, že v slovenčine sa v tomto prípade stretali jazykové vplyvy z viacerých zemepisných areálov. Existencia variantov *vyjst' na psy* – *vyjst' na psi tridsiatok*, *vyjst' na psi družik* – *vyjst' na psi deviatok* ukazuje, že slovenčina poznala jednak variant, ktorý odkazoval na širší európsky areál, ktorý súvisel s existenciou nemeckej jednotky *Hund kommen* a jej kalkov, jednak variant,

¹ V SSKJ je frazem zapisan le v realizirani obliki, in sicer *ko je obubožal, ga še pes ni povohal; takih knjig pri nas niti pes ne povoha; nisi vreden, da te pes povoha*

ktorý ju spájal s češtinou (*vyjst' na psí deviatok*), a jednak varianty, ktoré prevzala z maďarčiny“ (Mlacek, 1980, s. 357). V *tem grmu tiči zajec / tam je pes zakopaný* je naslednji par frazemov, ki sodi v skupino frazemov z različno oblikovno podoba, toda z enakim pomenom. Razlaga obeh frazemov je „v tom je háčik, jadro veci“, oziroma „tukaj je jedro problema.“ V SSKJ sicer frazema *biti na (pri) vsaki pasji procesiji*, v pomenu biti navzoč povsod, pri vsaki najmanjši stvari, ni, toda med ljudmi je še kako živ. V slovaščini to povemo s frazedom *je (musi biti) všade, [i] kde tri hrachy v hrnci vrú (kde sa tri hrachy v hrnci varia)* v pomenu „je zvedavý človek, všadebol, chce byť pri všetkom, aj pri bezvýznamnej udalosti“. Kadar želimo v slovenščini povedati, kaj je skrivni namen govorjenja, ravnanja kake osebe, to povemo s frazedom *vem, kam pes taco moli*.² Sinonimni frazem je *vem, od kod veter piha* (SSKJ, s. 1508), v slovaščini je popolnoma identični frazem, in sicer *vedieť, odkiaľ vietor fúka* (MFS, s. 62).

4.4. Samostojni slovenski in slovaški frazemi

Med samostojne (idiomatične) FE uvrščamo take FE, ki se pojavljajo samo v enem od uvedenih jezikov, torej v drugem jeziku za njih ni ekvivalentnih izrazov.

V našem primeru smo našli samo samostojne slovaške frazeme, za vse slovenske frazeme pa smo ugotovili različno stopnjo ekvivalence.

V slovaščini je več takih frazemov, ki v slovenskem jeziku nimajo ustreznice. Prvi med njimi je *nehodno ani psa von vyhnat'*, kadar govorimo o slabem vremenu. Ko želimo poudariti, da je nekaj res nujno, čemur se ne moreš izogniti, oziroma o čemer je izguba časa sploh razpravljati, uporabimo frazem *to je tvoja psia povinnost'* (KSSJ, s. 286). Kadar je nekaj slabo, brez vrednosti, rečemo *to iba za psom hodiť. [Z] dvoch dvorov pes; dvojdvorný pes* (MFS s. 56) je frazem, ki govori o nekom, ki kaže naklonjenost, pripadnost dvema nasprotnima, izključujočima se načeloma, gre za breznačelnega, hinavskega človeka. Kadar nezanesljivemu človeku zaupamo kaj v varstvo ali ko si slabo izberemo čuvaja ipd., „sme zverili na psa slanine“ *zverit' na psa slanine* (MFS, s. 185).

5. Zaključek

Primerjanje frazemov s sestavino pes v slovenščini in slovaščini nas je privedlo do zaključka, da je med jezikoma precej ujemanjnih FE, toda tudi povsem različnih. To je povezano z genetsko in geografsko bližino, kar se tiče ujemanja, ko pa gre za razlike, vzroke iščemo v relativno samostojnem razvoju jezika.

Zelo izrazita in številno zastopana je skupina t. i. primerjalnih frazemov, ki smo jih razdelili na več skupin, in sicer po pomenu. Največ je, kar je malo presenetljivo, primerjalnih frazemov brez ustreznika v slovenščini, kar gre del-

² Rudolf Kuchar v svojem članku *Zo slovinskej a slovenskej frazeológie* (Slavica Slovaca, 34, 1999, s. 40) navaja kot slovaško ustreznico frazem *kde je pes zakopaný*, s čimer se ne moremo strinjati, kajti gre za rahlo pomensko razliko. Kot smo omenili že zgoraj, je ta frazem prekriven s slovenskim frazedom *v tem grmu tiči zajec*.

no najbrž pripisovati dejstvu, da smo kot edini slovenski vir imeli samo SSKJ, medtem ko smo za slovaški jezik črpali primere iz več virov. Tej skupini sledijo na drugem mestu t. i. pomensko identični primerjalni frazemi v obeh jezikih, našli smo 10 takih primerov, skupina z najmanj primeri pa je skupina primerjalnih frazemov brez ustreznika v slovaščini.

Namen našega prispevka pa ni bil samo osredotočiti se na primerjalne frazeme, ampak tudi na ostale, pri čemer se nismo ukvarjali s pregovori in reki. Neprimerjalni frazemi so tudi pogosto zastopani v obeh jezikih, pa vendar v znatno manjšem številu kot prej omenjeni primerjalni frazemi. Neprimerjalne frazeme smo tudi razdelili v več skupin, in sicer od enakih (zhodnih), podobnih (súbežných), samostojnih (samostatných) do takih FE, ki se pojavljajo samo v slovenščini ali samo v slovaščini.³ Takih, ki bi se pojavljali samo v slovenščini, nismo našli, kar gre najbrž spet pripisovati samo enemu viru, SSKJ, tako da je možno, da primeri tudi za to skupino obstajajo, toda nam niso znani.

Viri in literatura

- BUFFA, F.: O poľskej a slovenskej frazeológii. Bratislava 1993.
- HABOVŠTIÁKOVÁ, K. – KROŠLÁKOVÁ, E.: Človek v zrkadle frazeológie. Bratislava, Tatran 1990.
- KEBER, J.: Živali v prispodobah 1. Celje 1996, s. 286 – 308.
- Krátký slovník slovenského jazyka. 2. vyd. Bratislava 1987.
- KROŠLÁKOVÁ, E.: Frazeologické prirovnania so zoonymickým komponentom. In: Frazeologické štúdie II. Bratislava, 1997, s. 103 – 112.
- KRŽIŠNIK-KOLŠEK, E.: Sestavina roka v frazeologemih slovenskega knjižnega jezika. XXVI. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture. In: Zbornik predavanj. Ljubljana 1990, s. 141 – 154.
- KRŽIŠNIK, E.: Norma v frazeologiji in odstopi od nje v besedilih. In: Slavistična revija, 44/2. 1996, s. 133 – 153.
- KUCHAR, R.: Zo slovinskej aj slovenskej frazeológie. In: Slavica Slovaca, 34, 1999, s. 34 – 41.
- MLACEK, J.: Slovenská frazeológia. Bratislava 1984.
- PETERMANN, J.: Frazeologija v slovarju slovenskega knjižnega jezika (I – IV). Nekaj osnovnih vprašanj vloge frazeologije v slovarju. Sodobni slovenski jezik, književnost in kultura. Ljubljana 1988, s. 301 – 310.
- Slovar slovenskega knjižnega jezika. Ljubljana 1994.
- Slovník slovenského jazyka I – VI. Bratislava 1959 – 1968.
- SMIEŠKOVÁ, E.: Malý frazeologický slovník. Bratislava 1974.
- ŠKULTÉTY, J.: Názvy cicavcov v slovenských ustálených prirovnaniach. In: Slovenská reč, 54, 1989, s. 267 – 275.
- TOPORIŠIČ, J.: K izrazju in tipologiji slovenske frazeologije. In: Jezik in slovstvo, 19, 1973/74, s. 273 – 279.
- ZÁTURECKÝ, A. P.: Slovenské príslovia, porekadlá a úslovía. Bratislava 1974.

³ Razdelitev smo povzeli po Ferdinandu Buffi. 1993, s. 10.

Imiona psów rasowych w Polsce i na Słowacji

Maria Magdalena Nowakowska

Katedra Współczesnego Języka Polskiego, Uniwersytet Łódzki, Łódź

Zoonimia to dział onomastyki, który coraz częściej zajmuje językoznawców. Badają oni nazwy¹ zwierząt w gwarach,² w literaturze³. Dużą popularnością cieszą się też badania poświęcone imionom domowych zwierząt miejskich,⁴ jednak podstawowym problemem jest zawsze klasyfikacja zebranych zwołań.

¹ Nazwy własne zwierząt wymiennie zwane są imionami, zoonimami lub zwołaniami.

Por. G ó r n o w i c z, H., *Zawołania zwierząt domowych w Sztumskim*, Onomastica V, 1959, s. 451 – 462; także: B u b a k, J., *Zoonimia – nazwy zwierząt*, [w:] *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, red. E. Rzetelska-Feleszko, Warszawa – Kraków, 1998.

² Np. A n a n i e w a, N., *Zoonimia w polskich gwarach pogranicza bałto-słowiańskiego*, [w:] *Systemy zoonimiczne w językach słowiańskich*, red. S. Warchoł, *Rozprawy Slawistyczne* 11, 1996;

M a j t á n, M., *Mená kráv v staršej slovenčine*, [w:] *Systemy zoonimiczne w językach słowiańskich*, red. S. Warchoł, *Rozprawy Slawistyczne* 11, 1996;

³ Np. T o m a s z e w s k a, S., *Zoonimia w powieściach Tytusa Karpowicza*, [w:] *Systemy zoonimiczne w językach słowiańskich*, red. S. Warchoł, *Rozprawy Slawistyczne* 11, 1996;

⁴ Np. T o m a s z e w s k a, S., *O imionach i przydomkach psów rasowych*, *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN XXIX*, 1989, s. 69 – 81;

S t r u t y ń s k i, J., *Imiona zwierząt pokojowych*, *Onomastica XXVIII*, 1993, s. 203 – 234;

S t r u t y ń s k i, J., *Tendencje słowotwórcze w polskiej zoonimii*, *Język Polski LXXII*, 1993, z. 1 – 2, s. 49 – 58;

S t r u t y ń s k i, J., *Urbozoonimia polska*, Kraków 1996;

S t r u t y ń s k i, J., *Zoonimia miejska. Próba klasyfikacji*, [w:] *Systemy zoonimiczne w językach słowiańskich*, red. S. Warchoł, *Rozprawy Slawistyczne* 11, 1996;

B u b a k, J., *Nazwy psów rasowych (na podstawie materiału z krakowskiej kartoteki Polskiego Związku Kynologicznego)*, [w:] *Systemy zoonimiczne w językach słowiańskich*, red. S. Warchoł, *Rozprawy Slawistyczne* 11, 1996;

M a t e j č i k, J., *Nominácia v kynológii*, Slovenská onomastická konferencia a 6. seminár „Onomastika a škola“, Prešov 25. – 26. października 1995, Prešov 1996;

L a l i k o v á, T., *Mená psov na Slovensku*, Slovenská onomastická konferencia a 6. seminár „Onomastika a škola“, Prešov 25. – 26. października 1995, Prešov 1996;

N o w i k, K., *Z najnowszej zoonimii Opolszczyzny. Nazwy kotów*, Slovenská onomastická konferencia a 6. seminár „Onomastika a škola“, Prešov 25. – 26. października 1995, Prešov 1996;

N o w a k o w s k a, M. M., *O Amikach, Czikach i innych imionach psów nie tylko rasowych*, (w druku).

Podstawowy schemat klasyfikacyjny zoonimów zaproponował H. Górnowicz,⁵ który oparł go na klasyfikacji strukturalno-gramatycznej S. Rosponda⁶ i w którym uwzględnił klasyfikację semantyczną K. Dejny⁷. Ta klasyfikacja została znacznie rozbudowana przez S. Tomaszewską, dla potrzeb materiału⁸ dotyczącego imion i przydomków psów rasowych. Inny sposób klasyfikacji nazw własnych zwierząt przedstawił J. Strutyński,⁹ który oparł ją na intencji nadawcy, uwzględniając, jak pisze, rzeczywiste źródło nazwy. Imiona zwierząt domowych o ustalonej na podstawie ankiet etymologii podzielił na umotywowane i nieumotywowane, a następnie w obrębie każdej z tych grup wyróżnił typy semantyczne na ogół zgodne z podziałami znaczeniowymi H. Górnowicza i S. Tomaszewskiej. Nowością jego klasyfikacji jest odejście od wyróżniania nazw prymarnych i sekundarnych na rzecz podziału, wśród poszczególnych typów semantycznych, na nazwy metaforyczne i derywowane.

W niniejszym opracowaniu, podobnie jak w poprzedniej pracy autorki¹⁰, dotyczącej psich imion, wszystkie zawołania podzielono na nazwy pochodzące od imion własnych i nazwy pochodzące od apelatywów. W obrębie tych podstawowych grup wydzielono typy semantyczne, a wśród nich dokonano podziału na nazwy metaforyczne i derywowane.¹¹ Tak więc zamieszczona poniżej klasyfikacja jest kompilacją podziałów zoonimów, dokonanych przez H. Górnowicza, S. Tomaszewską i J. Strutyńskiego.

Materiał badawczy, który posłużył do tego opracowania pochodzi z katalogów¹² międzynarodowych wystaw psów rasowych, które odbyły się w 1998 r. w Łodzi i w Bratysławie. Na obu imprezach ocenie hodowlanej poddano 3756 psów (1784 w Łodzi i 1972 w Bratysławie) 130 ras. Dane wprowadzono do komputera i za pomocą niego porządkowano, dostosowując do aktualnych potrzeb. Analizie poddano oczywiście tylko nazwy psów zarejestrowanych w polskiej księdze rodowodowej (1160 imion nazywających 1662 zwierzęta) i księgach rodowodowych słowackich (664 imiona nazywające 928 zwierząt). Specyfika uzyskanego materiału spowodowała, że jego klasyfikacja została oparta

⁵ G ó r n o w i c z, H., *Zawołania zwierząt domowych* [...].

⁶ R o s p o n d, S., *Klasyfikacja strukturalno-gramatyczna słowiańskich nazw geograficznych*, Wrocław, 1957.

⁷ D e j n a, K., *Terenowe nazwy śląskie*, Onomastica II, 1956, s. 103 – 113.

⁸ T o m a s z e w s k a, S., *O imionach i przydomkach psów rasowych* [...].

⁹ S t r u t y ń s k i, J., *Imiona zwierząt pokojowych* [...]; także: S t r u t y ń s k i, J., *Urbozoonimia polska* [...].

¹⁰ N o w a k o w s k a, M. M., *O Amikach, Czikach i innych imionach psów nie tylko rasowych*, (w druku).

¹¹ Do imion metaforycznych zaliczono te, które zostały przeniesione z innego źródła w nie zmienionej postaci, zaś do imion derywowanych te, które powstały w wyniku świadomej działalności leksykalno-słotwórczej nadawcy, co znaczy, że nie zawsze są one słotwórczo motywowane, natomiast zawsze derywowane.

¹² VII Międzynarodowa Wystawa Psów Rasowych, Łódź 02 – 03 V 1998 (katalog). *Katalóg. Medzinárodná výstava psov. CACIB – CAC*, Bratislava 16. augusta 1998.

w dużej mierze na wiedzy, doświadczeniu i metodach naukowych autora. W wielu wypadkach pomocne okazały się dodatkowe dane zawarte w katalogach: charakterystyka szaty i umaszczenia, data urodzenia, dane hodowcy i właściciela.

Wszystkie imiona zostały zapisane w formie graficznej przeniesionej z bazy materiałowej, tj. z katalogów, co w większości odzwierciedla świadomy akt nominacji twórców imion, choć zapewne w niewielkiej części zoonimów pojawiły się błędy, wynikające z braku korekty językowej wydawnictw stanowiących źródło informacji lub z niewiedzy hodowcy nadającego imię.

W niniejszym opracowaniu analizie poddane zostały tylko imiona właściwe, natomiast przydomki hodowlane przedstawione zostaną oddzielnie, mimo że niektórzy badacze zoonimów uważają, że nie przedstawiają one większej wartości w tego typu badaniach,¹³ z czym niekoniecznie trzeba się zgodzić, gdyż te nazwy są również efektem świadomej twórczości językowej.

I. IMIONA POCHODZĄCE OD NAZW WŁASNYCH

1. Od imion osobowych rodzimych i obcych:¹⁴

1.1. Od imion pełnych:

1.1.1 Nazwy metaforyczne (255 P; 208 S),¹⁵ np. *Abigail* (1s P; 1s S),¹⁶ *Adela* (3s P), *Amadeus* (2p S) // *Amadeusz* (1p P), *Charlie* (1p P) / *Charly* (1s S), *Conchita* (1s P; 1s S), *Dastin* (1p P) // *Dustin* (2p S), *Elvira* (1s S), *Gabor* (1p P), *Inesse* (1s P) // *Inez* (1s P; 1s S), *Jasmina* (1s S), *Nikita* (1s P) // *Nikkitta* (1p S), *Samantha* (1s P), *Simon* (1p S), *Tamara* (1s P; 1s S), *Thelma* (1s P), *Zora* (1p S);

1.1.2 Nazwy derywowane (24 P; 20 S), np. *a-Esmeralda* (1s P), *a-Gloria* (1s P), *Aldon* (1p P), *Alisea* (1s S), *Andra* (1s P), *Cinda* (1s S);

1.2. Od imion spieszonych i zdrobniałych (nieoficjalnych):

1.2.1. Nazwy metaforyczne (147 P; 145 S), np. *Adélka* (1s S), *Alka* (3s S), *Andy* (3p S; 1s S) // *Ándy* (1p S) // *Endy* (1p S), *Balbinka* (2s P), *Beti* (2s P; 1s S) // *Betty* (1s S) // *Bety* (3s S), *Dyzio* (1p P), *Florka* (1s P), *Kajtuś* (1p P), *Vicky* (1s P) // *Viky* (1s S) // *Wiki* (1s P), *Zocha* (1s P), *Zuza* (1s S);

1.2.2. Nazwy derywowane (2 P): *Kubunia* (1s P), *Maksia* (1s P).

1.3. Od imion własnych podwójnych – tylko metaforyczne (8 P; 5 S), np.

Anna-Mari (1s S) // *Anne Marie* (1s S), *Aron Ajax* (1p P), *Balbina Oxana* (1s P), *Jimmy Joe* (1p S), *Kamil-Dylan* (1p P);

¹³ B u b a k, J., *Nazwy psów rasowych (na podstawie materiału z krakowskiej kartoteki Polskiego Związku Kynologicznego)* [...], s. 185.

¹⁴ Brzmienie imion ustalono na podstawie: *Słownik imion*, oprac. W. Janowowa i in., Wrocław – Warszawa – Kraków, 1991; S t a n i s ł a w s k i, J., *Wielki słownik angielsko-polski*, t. II, Warszawa, 1986, s. 548 – 559.

¹⁵ W nawiasach podane są liczby imion przynależnych do danej grupy klasyfikacyjnej, oddzielnie dla imion psów polskich – P, i słowackich – S.

¹⁶ W nawiasach przy imieniu podano liczbę osobników nim nazwanych, uwzględniając płeć zwierzęcia (p – pies, s – suka) i kraj, w którym jest ono zarejestrowane.

- 1.4. Od imion wraz z różnymi określeniami (29 P; 6 S), np. *Adwersarz Arni* (1p P), *Babette Saint Touch* (1s P), *Bert Funny Bizarre* (1p P), *Czarli Junior* (1p P), *Golden Toni* (1p S), *Kid Charlie* (1p P).
2. Od imion mitologicznych, legendarnych, biblijnych:
 - 2.1. Nazwy metaforyczne (63 P; 23 S), np. *Aaron* (1p P), *Achilles* (1p S) // *Achilles* (1p P), *Ajax* (1p P; 2p S), *Hera* (2s P) // *Héra* (1s S), *Lamia* (1s P), *Orion* (1p S), *Pandora* (1s P);
 - 2.2. Nazwy derywowane (9 P; 1 S), np. *a-Jazon* (1p P), *Dedol* (1p P), *Astar* (1s S).
3. Od imion lub nazwisk postaci historycznych i współczesnych (polityków, sportowców, aktorów, piosenkarzy, malarzy, kompozytorów i in.):
 - 3.1. Nazwy metaforyczne (41 P; 16 S), np. *Al. Capone* (1p P), *Alice Cooper* (1p S), *Bardot* (1s P), *Chopin* (1p S), *Dante* (1p P; 1p S), *Elton John* (1p P; 1p S), *Rudolf Valentino* (1p P), *Ruzwelt* (1p P), *Spicy Girl* (1s P).;
 - 3.2. Nazwy derywowane (3 P; 4 S), np. *Dantes* (1s S), *Doris-Dej* (1s P), *Wer-Di* (1p S), *Rubika* (1s P);
4. Od imion bohaterów literackich, filmowych, operowych, bajkowych:
 - 4.1. Odosobowe;
 - 4.1.1. Nazwy metaforyczne (38 P; 26 S), np. *Aida* (1s P; 5s S), *Ariel* (1s P), *Cindrella* (1s S), *Flash Gordon* (1p P), *Forest Gump* (1p P), *Jurand* (1p P), *Lucky Luck* (1p P), *Tootsie* (1s P), *Zorba* (1p S), *Zorro* (1p P);
 - 4.1.2. Nazwy derywowane (7 P; 1 S), np. *a-Bohun* (1p P), *a-Portos* (1p P), *Dez-Dee-Mon* (1p S);
 - 4.2. Od imion własnych zwierząt i innych stworów:
 - 4.2.1. Nazwy metaforyczne (15 P; 1 S), np. *Alf* (4p P; 1p S), *Dambo* (1 P), *Dusiolek* (1p P), *Nuka* (2s P);
 - 4.2.2. Nazwy derywowane (2 P; 1 S): *Alfi* (1p S), *Baria* (1s P), *Ninjo* (1s P).
5. Od nazw zespołów muzycznych tytułów piosenek i filmów:¹⁷
 - 5.1. Nazwy metaforyczne (14 P; 3 S), np. *A Star is Born* (1s S), *A-Ha* (1s P), *Dirty Dancing* (1p P), *Dors* (1p P), *Easy Rider* (1p P), *Last Mohykane* (1p P), *Love Me Tender* (1s P), *Tangerine Dream* (1s S).;
 - 5.2. Nazwy derywowane (1 P; 1 S): *Dirty Dance* (1s S), *Finsky ZZ Top* (1p P).
6. Od nazw geograficznych (również legendarnych i biblijnych):
 - 6.1. Nazwy metaforyczne (47 P; 17 S), np. *Acapulco* (1p P), *Alabama* (2s P), *Armageddon* (1p S), *Ascot* (1p S), *Bałtyk* (1p P), *Dagestan* (1p S), *Etna* (4s P), *Drava* (1s P), *Florida* (1s S), *Italia* (1s P), *Kanada* (1s P), *Sahara* (1s P), *Zanzibar* (1p S);
 - 6.2. Nazwy derywowane (11 P; 5 S), np. *a-Etna* (1s P), *Ala Bama* (1s P), *Andoro* (1p S), *Ceza Rea* (1s P), *E'Bogota* (1s P).
7. Od nazw etnicznych:

¹⁷ Nazwy metaforyczne pochodzące od nazw filmów i piosenek będących również nazwami własnymi ich bohaterów zaliczono do nazw zawartych w pkt. 4.

- 7.1. Nazwy metaforyczne (5 P; 4 S), np. *Apač* (1p S), *Brit* (2p S), *Danish* (1p P), *Shoshon* (1p P), *Turek* (1p S), *Wiking* (1p P);
- 7.2. Nazwy derywowane (4 P; 2 S), np. *Negra* (1s P), *Fina* (1s P; 1s S).
8. Od skrótów nazw własnych (3 P; 1 S): *RAF* (1p S), *UEFA* (1s P), *IRA* (2s P).
9. Od innych nazw własnych:
 - 9.1. Nazwy metaforyczne (23 P; 11 S), np. *Argo* (2p P; 4p S), *Avon* (1s P), *Ferrari* (1p P), *Ford* (1p P), *Harley Davidson* (1p S), *Pentagon* (1p P), *Flying Duchtman* (1p P);
 - 9.2. Nazwy derywowane (3 P): *Argo-Pit* (1p P), *Honda-Chanun* (1p P), *Jeep-Jamir* (1p P).

II. IMIONA POCHODZĄCE OD APELATYWÓW

1. Od cech zewnętrznych psa (w tym nazwy ludyczne – przekorne)
 - 1.1. Nazwy metaforyczne (23 P; 20 S), np. *Bagietka* (1s P) – jamnik, *Baton* (1p P) – jamnik, *Beauty* (1s P; 2s S), *Big* (1p S) – mały pies rasy Bichon Frise, *Black Star* (1p S), *Kary* (1p P) – czarny terier, *Rusty* (1p S) – rudy seter, *Yellow Yean* (1p P) – żółty owczarek szetlandzki;
 - 1.2. Nazwy derywowane (1 P; 1 S): *Afra* (1s S) – pudel, *Tubik* (1p P) – jamnik.
2. Od nazw potencjalnych, chcianych i oczekiwanych cech psychicznych i zachowań psa (w tym również związane z rasą i ludyczne, przekorne)
 - 2.1. Nazwy metaforyczne (72 P; 25 S), np. *Always and Forever* (1s P) – chart, *Amant* (1p P), *Ancymon* (1p P), *Bad Boy* (1p P) – staffordshire bull terrier, *Biegaj Szybko* (1p P) – chart, *Bloodthirsty Queen* (1s P) – American Staffordshire terrier, *Bystra* (1s P), *Fanatyczka Wystaw* (1s P), *Gram o Wszystko* (1p P), *Hegyi* (1s S) – węg. hegyi „górski” – komondor, *Hubitel’* (1p S), *Killer-King* (1p S) – jamnik karłowaty, *Lider* (1p P), *Nadzieja* (1s P), *Nygus* (2p P), *Śpioszka* (1s P), *Wyga* (1p P).
 - 2.2. Nazwy derywowane (10 P; 1 S), np. *a-Euforia* (1s P), *a-Harda* (1s P), *Żalek* (1p S).
3. Od nazw tańców, instrumentów i różnych terminów muzycznych:
 - 3.1. Nazwy metaforyczne (25 P, 3 S), np. *Aria* (4s P), *Blues* (2p P), *Bossa Nova* (1s P) // *Bosa Nova* (1s P), *Falset* (1p P), *Flamenco* (1p P) // *Flamengo* (1p S), *Foxtrot* (1p P), *Kornet* (1p S), *Nutka* (1s P), *Serenada* (1s P);
 - 3.2. Nazwy derywowane (4 P), np. *Bassa* (1s P), *Mamba* (1s P).
4. Od nazw władców, tytułów (również grzecznościowych), zawodów:
 - 4.1. Nazwy metaforyczne (86 P; 22 S), np. *Advocat* (1p P), *Ambasador* (1p P) // *Ambassador*¹⁸ (1p P), *Ataman* (2p P), *Baron* (3p P; 2p S) // *Barón* (1p S), *Black Lady* (1s P), *Calif* (1p P), *Contessa* (1s P), *Emir* (3p P), *First Lady* (1s P), *Jaśnie Pani* (1s P), *Lord* (2p P; 1p S), *Magnat* (1p P), *Prinz* (1p P), *Szogun* (1p P), *Taki Pan* (1p P);
 - 4.2. Nazwy derywowane (7 P), np. *a-Boss* (1p), *a-Szogun* (1p P), *Mylord* (1p P).

¹⁸ Imię to zostało umieszczone w tej kategorii, bowiem z opisu psa wynika, że nie jest on maści czarnej.

5. Od nazw związanych z religią i wierzeniami:
 - 5.1. Nazwy metaforyczne (20 P; 3 S), np. *Abrakadabra* (2s P), *Apokalipsa* (1s P), *Czarownica* (2s P), *Démon* (1p S), *Džin* (1p P), *Koran* (1p S), *Sati* (1s P);
 - 5.2. Nazwy derywowane (4 P; 1 S): *Abra Kadabra* (1s P), *Diablotka* (1s P), *Elfi* (1s P), *Vampy* (1s S), *Wu Too* (1p P).
6. Od nazw liter alfabetu:
 - 6.1. Nazwy metaforyczne (16 P, 4 S), np. *Alfa* (5s P; 2s S), *Alfa Omega* (1s P), *Delta* (2s P), *Gamma* (1s S), *Zetka* (1s P);
 - 6.2. Nazwy derywowane (1 P): *a-Sigma*.
7. Od nazw ze świata fauny:
 - 7.1. Nazwy metaforyczne (17 P; 6 S), np. *Barracuda* (1s S), *Camel* (1p P), *Condor* (2p S), *Cyranka* (1s P), *Panda* (2p P), *Pliszka* (1s P), *Silver Fox* (1p P) – rudy cocher spaniel;
 - 7.2. Nazwy derywowane (2 P; 2 S): *Foxa* (1s P; 1s S) // *Foksa* (1s P), *Foxia* (1s S).
8. Od nazw ze świata flory – tylko metaforyczne (31 P, 3 S), np. *Azalia* (1s P), *Bluszcz* (1p P), *Bagáncs* (1p S) – węg. bagáncs, oszet', *Buterfly* (1s S), *Cyprys* (1p P), *Figa* (3 s P), *Melon* (1p P), *Sasanka* (1s P).
9. Od nazw zjawisk atmosferycznych – tylko metaforyczne (8 P; 3 S), np. *Aura* (2s P; 1s S), *Bryza* (1s P), *Búrka* (1s S), *Grom* (2p P), *Hurican* (1p P), *Mistral* (1p P),
10. Od nazw kamieni szlachetnych – tylko metaforyczne (6 P; 2 S), np. *Agat* (5p P), *Brilliant* (1p S), *Jantár* (1p S).
11. Od innych nazw ze świata przyrody:
 - 11.1. Nazwy metaforyczne (14 P; 2 S), np. *Atom* (1p P), *Laguna* (1s P), *Morrena* (1s P), *Vulcan* (1p S);
 - 11.2. Nazwy derywowane (4 P), np. *a-Astra* (1s P), *Ocean's* (1p P).
12. Od nazw narkotyków i trucizn – tylko metaforyczne (5 P): *Haszysz* (1p P), *Heroína* (1s P), *Kurara* (1s P), *Opium* (2s P).
13. Od nazw związanych z różnymi grami hazardowymi i sportami – tylko metaforyczne (11 P, 1 S), np. *Bingo* (2p P), *Black Jack* (1p P), *Kier* (1p P), *Ping Pong* (1p S), *Poker* (2p P).
14. Od nazw potraw, słodczy, napojów:
 - 14.1. Nazwy metaforyczne (13 P), np. *Beza* (1s P), *Drops* (2p P), *Drożdżówka z Kruszonką* (1s P), *Pierózek* (1p P), *Wafel* (1p P);
 - 14.2. Nazwy derywowane (1 P): *a-Makielka* (1s P).
15. Od nazw pieniędzy – tylko metaforyczne (9 P), np. *Cekin* (1p P), *Cent* (1p P), *Dinar* (1p P), *Dukat* (2p P).
16. Od nazw alkoholi – tylko metaforyczne (6 P), np. *Brandy* (1s P), *Kijafa* (1s P), *Johny Walker* (1p P), *Tequilla* (1s P; 1p P).
17. Od nazw pór roku i miesięcy:
 - 17.1. Nazwy metaforyczne (1 P; 3 S): *Aprill* (1s S), *Jar* (2p S), *Summer* (1s P);

- 17.2. Nazwy derywowane (1 S): *Aprila* (1s S).
18. Od nazw gatunków literackich – tylko metaforyczne (6 P), np. *Epopėja* (1s P), *Epos* (1p P), *Oda* (1s P).
19. Od nazw stylów – tylko metaforyczne (3 P): *Art Deco* (1s P), *Rokoko* (1p P), *Secesja* (1s P).
20. Nazwy pieszczotliwe i onomatopeiczne (7 P; 5 S), np. *Cmok* (1p P), *Daba-Jaba-Du* (1s S), *Fafik* (1p P), *Fisza Fuszi* (1s P), *Funia* (1s P).
21. Od innych wyrazów lub połączeń wyrazowych rodzimych i obcych (190 P; 50 S), np. *Able Man* (1p S), *Agrafka* (1s P), *Amulet* (1p P), *Bajka* (4s P; 1s S), *Brawo* (1p P), *Brok* (3p S), *Can Can Call Girl* (1s S), *Cit* (2p S), *Ciuchcia* (1s P), *Drop* (1p P), *Enjoy* (1p S), *Fantastic Dream* (1p S), *For You* (1p P), *His Master's Voice* (1p S), *It's Blue World* (1p P), *Kołatka* (1s P), *Made in Holland* (1p P), *Midnight* (1s P), *Nightdream* (1p P), *Snowman* (1p S).

III. NAZWY NIEJASNE (324 P; 270 S), np. *Acura* (1s P), *Afable* (1s S), *Ajoko Liz* (1s S), *Al-Tara* (1s S), *Avan* (1p S), *Bira* (1s P), *Caesak* (11p S), *Czan* (1p P), *Dżespach* (1p P), *Enamel* (1p P), *Exa* (1s P), *Frodo* (1p P), *Ganiba* (1s S), *Hath* (2p P), *Jamade* (1s P), *Jolan* (1s S), *Kwazulu* (1s S), *Lecibsin* (1p P), *Meu* (1s P), *Orix* (1p S), *Q-Ron* (1 p S), *Sarokházi* (1p S).

Analiza materiału polskiego i słowackiego w jednym potwierdza wyniki poprzednich badań, tj. ogromną przewagę imion psów pochodzenia propriálnego, które stanowią 74 % zwołań polskich i 66,6 % słowackich. Imiona derywowane to zaledwie 6,5 % nazw polskich i 4,3 % słowackich, zaś nazwy niejasne stanowią odpowiednio 19,5 % materiału polskiego¹⁹ i 29,1 % słowackiego. Te ostatnie odzwierciedlają dość dużą różnicę (ok. 10 %) między nazwami polskimi i słowackimi, co być może wynika z błędnej interpretacji autora, choć cały materiał był konsultowany z badaczami słowackimi.

Najwięcej psich imion to przeniesienia imion osobowych i nazwisk rodzimych i obcych, które stanowią 38 % nazw polskich psów i 50 % psów słowackich. Odpowiednio w badaniach poprzednich odsetek tych nazw wyniósł 24 %.

Większość psich imion mimo wszystko wydaje się umotywowana semantycznie w taki czy w inny sposób, jednak ze względu na pochodzenie materiału trudno stwierdzić, jaką część te nazwy stanowią. Trudności te przyczyniły się do klasyfikacji materiału na podstawie wcześniejszych opracowań zoonimów, wiedzy i doświadczenia, choć prawdopodobnie pochodzenie niektórych imion jest dla współczesnych ich nadawców już niejasne.

¹⁹ W poprzednich badaniach, dotyczących nazw polskich psów w większości nierasowych, opartych na bazie danych jednej z lecznic weterynaryjnych, odpowiednie dane wynosiły: nazwy metaforyczne 76 % materiału, derywowane – 14 %, a reszta to nazwy niejasne lub zestawienia.

Zob. N o w a k o w s k a, M. M., *O Amikach, Czikach i innych imionach psów nie tylko rasowych* [...].

Co więc decyduje o nazwie psa rasowego, zarejestrowanego w księdze rodowodowej?

Pierwszą zasadą, jaką muszą kierować się hodowcy nadający imiona psom rasowym, jest konieczność nazwania szczeniąt, pochodzących z tego samego miotu, imionami rozpoczynającymi się na tę samą literę. W związku z tym wymogiem w zebranych materiale pojawiły się, choć nie tak często, nazwy mieszczące się w tej samej kategorii semantycznej i mające tę samą literę początkową, a nawet ten sam człon, np. *Don Juan*, *Donna Abra*, *Donna Laura* to bokserzy z tego samego miotu, podobnie jak angielskie cocer spaniele: *Blues* i *Bossa Nova*.

Pozostałe motywacje nominacji psów zależą tylko od inwencji nadawców imion, a, jak pokazuje zebrany materiał, ta inwencja wydaje się nieograniczona.

Duża liczba imion metaforycznych, będących przeniesieniami imion osobowych, a zwłaszcza ich zdrobnień, świadczy o traktowaniu zwierzęcia jak członka rodziny. O ile jednak psy nierasowe często nazywane bywają imionami rodzimymi,²⁰ o tyle psy rasowe mają najczęściej imiona odosobowe pochodzenia obcego, przede wszystkim z języka angielskiego, co odzwierciedla współczesne tendencje antroponimiczne, przejawiające się preferowaniem imion obcych lub w obcej wersji językowej. Jest to między innymi źródłem problemów ortograficznych (nie związanych z językami rodzimymi, tj. słowackim i polskim) w sformalizowanych zapisach tychże imion i powoduje pojawianie się nazw w różnych wariantach graficznych wyrazu, będącego ich źródłem, np. *Dasti* (1s P) // *Dasty* (2s S) // *Dusty* (1p S). Często nie jest to wynik niewiedzy hodowcy, lecz jego świadomy akt twórczy.

Podobnie rzecz się ma z nazwami zaliczonymi do innych kategorii semantycznych, np. tworzonymi od apelatywów nazw potencjalnych, chcianych i oczekiwanych cech psychicznych i zachowań psa: *Always and Forever* (ang. „zawsze i wszędzie”), *Gentle Woman* (ang. „delikatna, łagodna kobieta”), *Happy Boy* (ang. „szczęśliwy chłopiec”), *Best of The Best* (ang. „najlepszy z najlepszych”) itd. Tę grupę reprezentuje dość duża liczba nazw. Nazwano ją w powyżej podany sposób, bowiem imię nadaje się szczenięciu, które w życiu dorosłym może charakteryzować się zgoła innym charakterem osobniczym i innymi zachowaniami niż te pierwotne. Niekiedy imiona takie mają charakter przewrotny, bowiem nazywają psy o charakterze z natury przeciwnym, niż wskazuje na to nazwa, np. niektóre jamniki karłowate noszą imiona: *Killer-King* (1p S), *Orka* (1s P), *Silver Tiger* (1p P), zaś maleńkie yorkshire terriery: *Hultaj* (1p P), *Hooligan* (1p P) itp. Z kolei duże i groźne psy rasy rottweiler to m.in. *Bibi* (1s S), *Lou-Lou* (1s P), *Nel* (1s P).

Zawołania psów nawiązują też stosunkowo często do cech fizycznych zwierzęcia. Najczęściej motywowane są one kolorem umaszczenia, np. *Black Star* (1p S), *Demon Black* (1p P), *Rusty* (1p S) – ang. rusty „rdzawy, rudy”, *Dark* (1p P), *Kary* (1p P), a niekiedy jego ogólnym wyglądem, co odzwierciedlają

²⁰ por. N o w a k o w s k a, M. M., *O Amikach, Czikach i innych imionach psów nie tylko rasowych* [...].

przede wszystkim nazwy jamników, np. *Bagietka* (1s P), *Baton* (1p P), *Frytka* (1s P), *Migdał* (1p P).

Imiona psów mogą być związane z ich rasą. Widać to najwyraźniej w przypadku nazywania przedstawicieli niektórych ras, np. psy rasy amerykański staffordshire terrier, uważane za bojowe, dość często noszą odpowiednie imiona: *Apocalypse* (1s P), *Bloodthirsty Queen* (1s P), *Crazy Bob* (1p S), *Gangster* (1p P), *Zadyma* (1s P). Psy ras japońskich lub chińskich często mają nazwy brzmiące z japońska czy chińska, np. *Zu Kuan* (1p S), *Esashi* (1p S), *Aka Kotaiashi* (1p S) to reprezentaci rasy shiba inu, zaś *Akuro* (1p S), *Ašiko* (1p S), *Yorkobi Kuma* (1p P), *Yumi Watakusi* (1p P) to psy akita inu. Niektóre nazwy, np. chartów, związane są z ich przeznaczeniem: *Bądź Najlepsza* (1s P), *Biegaj Szybko* (1p P), *Ewentualny Sukces* (1p P), *Gram o Wszystko* (1p P).

Te ostatnie przykłady odzwierciedlają też najnowszą tendencję w nazewnictwie psów rasowych, związaną ze strukturą imion, przejawiającą się tylko w materiale polskim. Imiona takie nawiązują bowiem do starej tradycji nazywania, ale tylko psów myśliwskich, formami rozkazników.²¹ W zebranym materiale nazwano tak też psy nie zaliczane do myśliwskich. Inne przykłady tego typu nazw: *Daj Buziaka* (1p P) – chart angielski, *Watch Me* (1p P) – ang. watch me, ‘spójrz na mnie’ – galgo espanol, *Will Be Mine* (1p P) – ang. will be mine, ‘bądź mój’ – chart angielski, *Zagraj* (1p P) – jamnik szorstkowłosy.

Jako nazwy pojawiają się też zarówno w materiale polskim, jak i słowackim inne wieloelementowe połączenia o charakterze wypowiedzi, np. *I Can Boogie* (1p P), *Buona Sera Seniora* (1s P), *Can Can Call Girl* (1s S), *Dear Me Daisy* (1s S), *It's Blue World* (1p P), *Love Me Tender* (1s P) – to tytuł piosenki, *Love Sweet Blues* (1p P), *Made in Holand* (1p P), *She Looks Like an Angel* (1s P).

Przy wyborze imienia dla czworonoga powinno się zwracać uwagę na strukturę tego pierwszego, albowiem imię, oprócz funkcji identyfikującej, pełni funkcje fatyczne i impresywne, związane z nawiązywaniem kontaktu ze zwierzęciem poprzez przywoływanie go, zwracanie jego uwagi na coś, wydawanie poleceń. Dlatego najlepsze pod tym względem są nazwy dwusylabowe, zalecane przez wydawnictwa poświęcone kynologii.²² Takie nazwy w zebranym materiale stanowią jednak stosunkowo niski odsetek, albowiem nazywają 47 % zwierząt, których imiona stanowiły bazę materiałową niniejszego opracowania i nie ma znaczenia, czy są to nazwy psów polskich czy słowackich.

²¹ Por. K r a c z y Ń s k i, W., *Łowiectwo. Podręcznik dla leśników zawodowych i amatorów myśliwych*, Warszawa, 1947, s. 689.

²² W *Jana Ostroroga „Nomenklaturze ogarów”* W. Ziembickiego czytamy: „Zadnego przewyska dłuższego dwu sylab nie kładło się: bo każde takie nie grzeczne.” (Język Polski, 1934, s. 48).

Z kolei L. Smyczyński w swej książce *Psy, rasy i wychowanie* pisze: „Trzeba posługiwać się imieniem wygodnym w użyciu, nie więcej niż dwusylabowym” (Warszawa, 1989, s. 56).

kich; dla porównania: w analizie J. Bubaka zawołania tego typu stanowiły aż 76 %, natomiast w moim poprzednim opracowaniu 80 %.²³ Nader często odnotowano w analizowanym materiale nazwy wielosylabowe (pięcio- i sześciosylabowe) i wielocłonowe. Zapewne nie są one jednak używane w codziennym życiu.

W większości przypadków po strukturze psiego imienia można zorientować się co do płci zwierzęcia. Samce najczęściej nazywane są nazwami zakończonymi spółgłoskami, np. *Adan* (1p S), *Bastor* (1p P), *Don* (2p P; 2p S); zaś samice noszą imiona zakończone samogłoską *-a*, np. *Adžira* (1s S), *Inda* (1s S), *Jakima* (1s P). Oczywiście są też odstępstwa od tej zasady, zwłaszcza gdy imię metaforyczne o strukturze typowo męskiej, pochodzące odpowiednio od nazwy żeńskiej, nadawane jest samicy, np. *Abigail* (1s P; 1s S), *Anett* (1s P), *Doris-Dej* (1s P); lub odwrotnie: *Zorba* (1p S). Może być również tak, że zwycięża struktura formalna i imieniem żeńskim nazwany bywa pies, np. *Ester* (1p P), a imieniem męskim suka, np. *Przemek* (1s P). Gdy imię pochodzi od apelatywu nieżywołotnego sytuacja już nie jest taka jasna, gdyż leksemami takimi nazywane bywają niekiedy zarówno samce, jak i samice, np. *Tequila* (1s P) // *Tequilla* (1p P), *Kontrapunkt* (1p P; 1s P). Podobnie rzecz się ma z imionami zakończonymi samogłoskami *-i* // *-y*, które nazywają samce (rzadziej), np. *Djibouti* (1p S), jak i samice (częściej), np. *Fremi* (1s P), *Ici* (1s S), *Jappy* (1p S).

Leksmy kończące się samogłoską *-o* nazywają przede wszystkim samce, np. *Awo* (1p P), *Basano* (1p P), *Coco* (1p S), *Gundo* (1p P), rzadko samice, np. *Eiko* (1s S), *Art Deco* (1s P). Pozostałe zakończenia nazw psich imion nie dają żadnej pewności co do płci osobnika, np. *Afable* (1s S), *Beau* (1p S), *Bilbery Blue* (1s S), *Dziękuję* (1s P).

Odczytanie psich zawołań wymaga często znajomości języków obcych, albowiem imiona te w swoim zapisie rażą obcością, udziwnianiem i ekscentryzmem. Niekiedy i to jednak nie pomaga. Jak bowiem odczytać takie nazwy, jak np. *Feshsndaie* (1s S), *Egabaek's* (1s P), *Medytosquintus* (1p S)?

Z procesów derywacyjnych uwidoczniomych w analizie materiału uwagę zwracają wśród nazw polskich imiona odprioprialne i odapelatywne tworzone za pomocą elementu *a-*, zapisywanego przed leksemem podstawowym – 30 takich nazw, np. *a-Basco* (1p P), *a-Esméralda* (1s P), *a-Jazon* (1p P), *a-Makiełka* (1s P), *a-Szogun* (1p P). Czemu może to służyć? Otóż prawdopodobnie chodzi o to, aby imię zaczynało się na pierwszą literę alfabetu, czyli znajdowało się na początku wszelkich spisów alfabetycznych, bowiem nazwy rozpoczynające się literą *a* stanowią aż 15 % ogółu, zaś nazwy rozpoczynające się literą *b* – 9,2 %, co daje łącznie 24,2 % wszystkich nazw, czyli prawie ¼.

²³ Por. B u b a k, J., *Nazwy psów rasowych (na podstawie materiału z krakowskiej kartoteki Polskiego Związku Kynologicznego)* [...], s. 188 – 189;

także: N o w a k o w s k a, M. M., *O Amikach, Czikach i innych imionach psów nie tylko rasowych* [...].

Ostatnie pytanie, jakie się nasuwa, to pytanie o różnice dotyczące imion psów polskich i słowackich. Oprócz tego, że wśród nazw słowackich brak jest przykładów odzwierciedlających powyżej opisany proces derywacyjny i brak jest również form odrozkaznikowych w funkcji imienia, to różnic w zasadzie nie ma. Może tylko w materiale słowackim jest zdecydowanie więcej nazw, będących przeniesieniami imion osobowych i więcej nazw niejasnego pochodzenia, obco brzmiących. Poza tym wśród wszystkich nazw większość to imiona wyszukane, podkreślające oryginalność ras zwierząt (im rzadsza rasa, tym dziwniejsze imię), będące też wyrazem snobowania się ich właścicieli. Najczęściej poświadczane są pojedynczym użyciem, choć zdarzają się nazwy nazywające większą liczbę zwierząt, np. *Atos* (7p P; 4 p S), *Alfa* (5 s P; 2s S), *Alan* (6p S), *Bella* (4s P; 2s S), *Alf* (4p P; 1p S), *Agat* (5p P).

Psie imiona stanowią niezwykle ciekawy materiał, charakteryzujący się ogromną różnorodnością motywacyjną i zróżnicowaniem związanym z ich pochodzeniem, czego dowodzą porównania wyników poszczególnych analiz. Widać wyraźnie różnicę pomiędzy nazewnictwem psów nierasowych, które zdecydowanie częściej nazywane są imionami brzmiącymi swojsko, i psów rasowych, nazywanych najczęściej imionami obco brzmiącymi, bez względu na kraj pochodzenia zwierzęcia.

Aspekty přítomného času v češtině a v angličtině

Marcela Reslová

Pedagogická fakulta UK, Praha

Tento příspěvek vychází z mé dizertační práce, ve které se zabývám slovesným videm a časoaspektovými vztahy v češtině a v angličtině. Vycházím z časoaspektových forem v těchto jazycích a vzájemně je porovnávám. Anglické formy jsou vlastně „časy“, jak je známe z učebnic angličtiny. Že se nejedná pouze o časy, ale také o vidové rozdíly, je zřejmé ze srovnání *past simple* (minulého času prostého) a *past progressive* (minulého času průběhového)¹:

My husband *cooked* dinner last night.
(Manžel včera večer uvařil večeři.)

When my husband *was cooking* dinner last night, he cut his finger.
(Když manžel včera večer vařil večeři, řízl se do prstu.)

¹ V dalším textu budu pro označení anglických časoaspektových forem užívat anglických termínů.

V obou případech se jedná o stejnou situaci v minulosti, která je však nahlížena z různých úhlů. Podobně je tomu v této české větě:

Stříhala jsem látku na kabát a při tom jsem se stříhla.

Také v tomto souvětí jsou obě věty v minulém čase, ale každá z nich zachycuje děj „stříhání“ jinak: v první větě je na něj nahlíženo jako na probíhající aktivitu, kdežto v druhé jako na okamžitou, ucelenou událost.

Slovanské jazyky mají protiklad vidových forem vyjádřen morfologicky v perfektivních a imperfektivních formách sloves, což je někdy překážkou v pohledu na aspekt, neboť pozornost musí být věnována i slovesům samotným, tvoření vidových dvojic apod. Situaci také znepřehledňují způsoby slovesného děje (Aktionsart), které „vyjadřují (...) odstíny průběhu děje“² (Česká mluvnice, 1981, s. 233) a které se z vidové problematiky někdy odsouvají. Vidový protiklad sloves také umožňuje jednodušší oddělení vidu jako samostatné kategorie a její zkoumání izolovaně.

V angličtině se spojení času a vidu nabízí daleko více, neboť slovesa sama zde nejsou nositeli vidových rozdílů. Ty jsou vyjadřovány časoaspektovými formami a také lexikálně a kontextově. V *Comprehensive Grammar of the English language* (1985) se uvádějí dva vidy: perfektivní (perfective)³ a průběhový (progressive). Jsou také vyjadřovány morfologicky, ale formální prostředky *have/have -ed* a *-ing* jsou součástí struktury, která zároveň vyjadřuje i čas. V gramatice se píše, že „vid je tak těsně ve svém významu spojen s časem, že rozlišování mezi časem a videm není v anglické gramatice o moc víc než terminologická pomůcka, která nám pomáhá oddělit v naši myslí dva různé typy realizace: morfologickou realizaci času a syntaktickou realizaci vidu“ (s. 189). Časy jednoduché (past simple a present simple) jsou zde uvedeny jako aspektově „neoznačené“.⁴ Nemohu se pouštět do podrobnějších úvah na toto téma, chtěla jsem jen naznačit, že vid není vázán jen na formální vyjádření u slovesa a že o vidu, tedy o různých pohledech na slovesný děj, můžeme hovořit ve všech jazycích, nejen ve slovanských.

Spojení kategorie času a kategorie vidu v kategorii jedinou u slovanských jazyků se objevuje např. v *Rossiiskoj grammatike* Michaila Lomonosova z r. 1755. Z novějších prací nacházíme tento pohled u H. Galtona (1976). I jinde se setkáme s názorem, že „kategorie času souvisí velmi těsně s kategorií vidu“

² K různým způsobům slovesného děje viz Příruční mluvnice češtiny (1996, s. 209n.).

³ Perfektivní vid v angličtině se však liší od českého dokonavého vidu (perfektiva); jedná se zde o terminologickou, a jen částečně o významovou shodu.

⁴ Tyto jednoduché časy se objevují v kapitole o čase, kdežto přítomné a minulé perfektivum (present a past perfective) jsou naopak uváděny v kapitole o vidu, i když i u nich je nutné brát v úvahu časové rozdíly. Jak je vidět, je velmi obtížné rozhodnout, co ještě patří do kategorie vidu a co už ne, a proto by zřejmě bylo jednodušší popisovat tyto kategorie dohromady.

a že se „jejich formální soustavy doplňují a prolínají“ (Příruční mluvnice češtiny, 2000, s. 315), ovšem toto tvrzení nebývá dále rozvinuto.

Pro češtinu můžeme vyčlenit tyto časospektrvé formy:

minulé perfektivum	⇒ dala jsem
minulé imperfektivum	⇒ dávala jsem
přítomné imperfektivum	⇒ dávám
ne-minulé perfektivum⁵	⇒ dám
budoucí imperfektivum	⇒ budu dávat

V tomto příspěvku se zabývám funkcemi časospektrvých konstrukcí přítomných. V angličtině je present simple a present progressive, v češtině přítomné imperfektivum a ne-minulé perfektivum. Aktuální děj, který probíhá v čase promluvy, je možné vyjádřit pouze přítomným perfektivem. *Příruční mluvnice češtiny* (2000, s. 318) uvádí, že „se dokonavost vylučuje s přítomností“ a „perfektiva (dokonavá slovesa) proto existují jen v préteritu a futuru.“ Základní rozdíl mezi present simple a present progressive, který naznačuje rozdíl mezi vněčasovostí (atemporálností) a nějakou situací probíhající v čase promluvy,⁶ nemůže být proto v češtině, na rozdíl od angličtiny, vyjádřen morfologicky.⁷ U promluvy *Zpívá dobře*. nemůžeme s jistotou říct, zda znamená, že někdo zpívá dobře v okamžiku promluvy, nebo zda jde o jeho stálou vlastnost. Díky kontextu je ovšem špatné pochopení prakticky vyloučeno. V následujícím dialogu mezi dvěma kamarády jde tedy spíše o jazykový vtip než o opravdové nedorozumění.⁸

Hraješ na klavír?

Ty něco slyšíš?

Kromě kontextu může čeština v těchto případech využít časových adverbii, která naznačí, zda se jedná o děj právě probíhající, nebo o děj opakující se či nějakou dobu trvající:

Právě poslouchám rádio.

Někdy poslouchám rádio.

⁵ Termín ne-minulé perfektivum užívám pro ty perfektivní formy, které mohou mít významy neaktuální nebo budoucí.

⁶ Odpovídáme na otázku „Co právě teď dělá?“ (aktuální prézens); na tuto otázku ovšem nemůžeme odpovědět neaktuálním (atemporálním) prézentem (Příruční mluvnice češtiny, 2000, s. 316).

⁷ Česká věta *Zpívá dobře*. je v angličtině vyjádřena podle situace buď aktuálním *She is singing well*. (present progressive), nebo zobecňujícím, atemporálním *She sings well*. (present progressive).

⁸ Z. Starý – přednáška.

Také slovesa pohybu umožňují zachovat tento rozdíl:

Jdeme teď do parku.

Často *chodíme* do parku.

Slovesa opakovací⁹ ukazují na opakování děje, odkazují tedy jednoznačně k chápání vněčasovému; u tvaru „neopakovacího“ zůstává bez kontextu možné pojetí obojí:

Na co *myslíš*?

A na co *myslíváš*, když vstáváš? (s. 116)

Angličtina samozřejmě v těchto případech využívá kontextu a adverbii také, nicméně hlavním rozlišujícím prvkem zůstává časoaspektová forma.

Ne-minulé perfektivum ale může být užito v konstrukcích neaktuálního prézentu: např. při vyjadřování minulosti přenesené do přítomnosti (tzv. prézens historický), v příslovích (*Vrána vráně oči nevyklove.*), při vyjádření opakovaného děje (*Kdykoli tam přijdu...*) (Mluvnice češtiny 2, 1986, s. 179).

Mezi českými a anglickými přítomnými konstrukcemi neexistuje přímý jednoznačný vztah, nemůžeme říct, že přítomné imperfektivum odpovídá present progressive a ne-minulé perfektivum present simple, významy těchto časoaspektových forem se vzájemně překrývají (viz tab. 1). Jediný jednoznačný vztah je u present imperfect – ten se v češtině vždy vyjadřuje přítomným imperfektivem. Tento vztah však neplatí opačně.

přítomné imperfektivum	⇒ present progressive ⇒ present simple
ne-minulé perfektivum	⇒ present simple ⇒ future ¹⁰
present simple	⇒ přítomné imperfektivum ⇒ přítomné perfektivum
present progressive	⇒ přítomné imperfektivum

Tab. 1

Zmíním se zde o třech případech neaktuálního prézentu, ve kterých se objevují ne-minulé perfektivum a přítomné imperfektivum, často vedle sebe, a uvedu odpovídající situaci v angličtině. Jedná se o:

prézens historický
scénické poznámky
opakovanost, násobenost.

⁹ Násobenost je někdy považována za třetí vidový rozdíl v češtině, viz Kopečný (1962), Panevová et al. (1971).

¹⁰ Termínem future myslím budoucí formu s *will* a také future perfect.

Prézens historický se užívá ve vypravování k oživení děje. V angličtině se zpravidla vyskytuje present simple. Někdy je použit present progressive, pokud má být naznačen nějaký probíhající děj v kontrastu k událostem následujícím v rychlém sledu za sebou (Comrie, 1976, s. 77):

...now he *forces* her out of the car, now he *ties* her to the track, while all the time the train *is getting* nearer.¹¹

...teď ji *přinutí* vystoupit z auta, teď ji *přivazuje* na koleje, zatímco vlak se stále *přibližuje*.

V češtině je situace problematictější. Může být užito přítomného imperfektiva i ne-minulého perfektiva a v daném kontextu se často mohou použít formy obě. Je pak dost těžké vysvětlit, proč byla užita právě tato forma. Příkladem je následující ukázka překladu recenze:¹² v anglickém originálu je všude užit present simple, v češtině se objevují přítomné formy obě:

The father (...) is intent on cementing over the garden to make it tidier. But the strain of humping the cement bags up from the cellar *kills* him off in the first chapter. After that the family *draws in* on itself. (...) When she *dies*, the question of what to do *confronts* the children. (...) [Julie] *acquires* a boyfriend...

Otec (...) chce vycementovat zahradu, aby vypadala úpravněji. Ale námaha z tahání pytlů s cementem ze sklepa ho *zabíjí* (impf.) hned v první kapitole. Po této události se rodina ještě víc *semkne* (pf.). (...) Když matka *umře* (pf.), před dětmi *vyvstává* (impf.) problém, co dělat. (...) [Julie] *najde si* (pf.) přítele...

Pro srovnání uvádím situaci v některých jiných jazycích, jak ji popisuje Comrie (1976, s. 73 – 74). V gruzínštině má ne-minulé perfektivum většinou význam budoucnosti, ale může ho být užito i ve „vyprávěcí“ přítomnosti (narrative present) spolu s přítomným imperfektivem. Zachovává se tak vidová diference z minulosti: ne-minulé perfektivum odpovídá minulému perfektivu a přítomné imperfektivum minulému imperfektivu. V bulharštině, která má ne-minulé perfektivum bez silnější vazby na budoucnost, dochází v historickém prézentu k neutralizaci vidového protikladu z minulosti a užívají se spíše formy přítomného imperfekta. V ruštině je v tomto typu vyprávění možné jen přítomné imperfektivum.

Čeština se chová ještě jinak než uvedené jazyky. Nedá se říct, že by protiklad ne-minulé perfektivum : přítomné imperfektivum kopíroval situaci v mi-

¹¹ Tento příklad uvádím podle Comrieho (1976, s. 77); ve svém excerpovaném materiálu jsem ale našla pouze příklady s present simple.

¹² Recenze na knihu *The Cement Garden* (Ian McEwan).

nulosti. Podívejme se na větu *Ale námaha z tahání pytlů s cementem ze sklepa ho zabíjí* (impf.) *hned v první kapitole*. Je zde užito přítomné imperfektivum, ale je zcela nemožné užít minulého imperfektiva při zachování stejného významu (otec umírá okamžitě, ne postupně): **Ale námaha z tahání pytlů s cementem ze sklepa ho zabíjela hned v první kapitole*. Naopak je možné užít vedle přítomného imperfektiva i ne-minulé perfektivum: *Ale námaha z tahání pytlů s cementem ze sklepa ho zabije* (pf.) *hned v první kapitole*. To je užito v následující větě: *Když matka umře* (pf.), *před dětmi vyvstává* (impf.) *problém, co dělat*.¹³ Nicméně tato věta přetransformovaná do minulosti (při zachování vidových protikladů) nezní nejlépe: **Když matka umřela* (pf.), *před dětmi vyvstával* (impf.) *problém, co dělat*. Z uvedených příkladů je vidět, že formulovat pravidla pro užívání přítomného imperfektiva a přítomného imperfektiva je dosti obtížné, většinou se objevují subjektivní pocity a výklady (viz Galton, Mathesius dále).

Přítomné formy ve *scénických poznámkách* jsou užity atemporálně, nicméně naznačují, že „události (...) probíhají před našima očima, když čteme scénář/divadelní hru“ (Quirk, 1985). Scénické poznámky mají v angličtině většinou formu present simple, ovšem nejsou vyloučena ani gerundia či formy present progressive. Čeština používá jak formy přítomného imperfektiva, tak perfektiva. Podívejme se na ukázkou z Čapkova R.U.R., jak ji cituje Galton (1969, s. 3):

(*Zazvoní domácí telefon. Domin jej zvedne a mluví do něho... Zavěsí telefon.*) Marius (*vstoupí... podává vizitku... otevře dveře*). Domin: Tak tedy. (*Sedne si na psací stůl, pozoruje Helenu uchvácen a odřikává rychle*).

(*Internal telephone rings. Domin lifts receiver, saying... Hangs up.*) Marius (*enters... hands Domin a card... opens the door*). Domin (*sits at his desk, gazing adoringly at Helen and saying*) Well...

Galton tento příklad komentuje takto: „Přiznávám, že je pro mne občas nesešné nalézt příčinu užití toho neb onoho vidu v takových poznámkách, zejména když na následujících stránkách čtu usedá, ale i usedne u stolu; dokonavý vid asi lépe vyjadřuje změnu nebo přechod, a nedokonavý vid začátek stavu jistou dobu trvajícího. Zdá se mi, že sloveso podá místo podává v našem hořejším příkladě by příliš urychlilo tento trochu ceremoniální pokyn.“

Podobné příklady můžeme nalézt i v angličtině, kdy je ve stejné hře¹⁴ jednou použito *Miss Cutts is wearing a white coat* (s. 58) a o několik replik dále *Gibbs enters the room from antoher door. He wears a white coat* (s. 59). Je však pravda, že podobné případy jsou spíše výjimkou.

¹³ Ovšem i zde by mohlo být přítomné imperfektivum: *Když matka umírá* (impf.), *před dětmi vyvstává* (impf.) *problém, co dělat*. Zajímavé je, že možná perfektivní forma *vyvstane* funguje dobře spolu s přítomným perfektivem (*Když matka umře* (pf.), *před dětmi vyvstane* (pf.) *problém, co dělat*.), ale ve spojení s přítomným imperfektivem mění význam celé výpovědi: *Když matka umírá* (impf.), *před dětmi vyvstane* (pf.) *problém, co dělat*.

¹⁴ Pinter, H.: *The Hothouse*.

U *opakovanosti*, *násobenosti* je možné v češtině užít přítomné imperfektivum, přítomné iterativní imperfektivum a ne-minulé perfektivum. Některé výpovědi mohou být vyjádřeny všemi třemi formami, většinou však s nepatrnými významovými odstíny, které se obvykle dají dost těžko postihnout a vysvětlit. Je možné říct:

Někdy *čtu* Britské listy.

Někdy *si přečtu* Britské listy.

Někdy *čítávám* Britské listy.

Výběr formy záleží na subjektivním pohledu, někdy i na stylistickém zámeru; například třetí věta zní trochu archaicky. Ne vždy musí však iterativní formy vynívat zastarale, slovesa *bývat* a *mívat* se objevují v přítomtu poměrně často¹⁵ (např. *Když studuju v knihovně, mívám často hlad.*). Domnívám se, že formy ne-minulého perfektiva musí být ve výpovědi vždy doplněny nějakým adverbialním výrazem jako je *občas*, *někdy*, *každý den* a podobně.

V angličtině je pro opakovanost vyhrazena forma present simple, nicméně i zde se u některých výpovědí může užít „konkurenční“ forma present progressive. Ta většinou vyjadřuje subjektivní pocit nesouhlasu nebo rozmrzelosti. V takovýchto výpovědích je také nutné uvést adverbia typu *always*, *continually*, *forever* (s významem vždycky, pořád). Srovnajme následující věty:

He's always *working* late in the office.

(Pořád pracuje v kanceláři dlouho do večera.)

He always *works* late in the office.

(Vždycky pracuje v kanceláři dlouho do večera.)

Druhá věta je neutrální informace, kdežto první věta zachycuje nelibost mluvčího nad něčí pozdní prací. Možná, že podobný odstín větám v češtině dodávají rozdílná adverbia, i když nevím, jestli to není už příliš subjektivní názor.

Příklady uvedené ve všech třech typech neaktuálního přítomtu ukazují, že je někdy možné použít dvě časoaspektové formy pro vyjádření stejné situace. Tuto možnost má čeština i angličtina, a uvedený jev se nevztahuje pouze k přítomnosti, ale i k minulosti a budoucnosti. V. Mathesius (1947, s. 196) uvádí tyto příklady z minulosti:

Pamatuji se, že jsem ti tu knihu *půjčil*.

Pamatuji se, že jsem ti tu knihu *půjčoval*.

První věta podle něj vyjadřuje „holou skutečnost patřící minulosti“, druhá je „aktuální výjev z minulosti, který mluvčí takřka ještě vidí před očima.“

U dvojice otázek:

¹⁵ Orientačně zjištěno podle Českého národního korpusu.

Kdo vám to *boural*?

Kdo vám to *zboural*?

první znamená, že bourání bylo předem dojednáno, kdežto v druhém případě bylo zbourání náhodné či zlomyslné. V. Mathesius (1947, s. 202) se domnívá, že užití nedokonavého slovesa „je dáno nejen důrazem, který se klade na děj, nýbrž také představou, že odborná práce vyžaduje zpravidla nějakého času k provedení“.

Rozsah článku neumožňuje rozvinout zmíněné otázky detailněji, problémem také zůstává rozsáhlost a nesnadná uchopitelnost slovesného vidu. Na závěr cituji názor R. Chatterjea (1982, s. 343): „Slovanské jazyky nemají vůbec zobecněný vidový systém, mají jen x subkategorií plných děr a protimluvů na to, aby mohly být nazývány systémem.“ Tato slova by nás však neměla uvrhnout do deprese, naopak by měla být výzvou k hledání nových přístupů k aspektové problematice.

Literatura

COMRIE, B.: Aspect. An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems. Cambridge, Cambridge University Press 1976.

GALTON, H.: The Main Functions of the Slavic Verbal Aspect. Skopje, Macedonian Academy of Sciences and Arts 1976.

HAVRÁNEK, B. – JEDLIČKA, A.: Česká mluvnice. Praha, SPN 1981.

CHATTERJEE, R.: On Cross-Linguistic Categories and Related Problems. In: Hopfer, P. J. (ed.): Tense-Aspect: Between Semantics and Pragmatics. Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam 1982.

KOPEČNÝ, F.: Slovesný vid v češtině. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962.

LOMONOSOV, M.: Rossijskaja grammatika Mixaila Lomonosova. Leipzig 1975 (reprint pův. vyd. z r. 1755).

MATHESIUS, V.: O konkurenci vidů v českém vyjadřování slovesném. In: Čeština a obecný jazykozpyt. Praha, Melantrich 1974.

PANEVOVÁ, J. et al.: Čas a modalita v češtině. Praha, Acta Universitatis Carolinae 1971.

Příruční mluvnice češtiny. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2000.

QUIRK, R. et al.: A Comprehensive Grammar of the English Language. London 1985.

Prameny

PINTER, H.: The Hothouse. Faber and Faber, London, Boston 1991.

Recenze knihy The Cement Garden (Ian McEwan), The Sunday Times, Book News, 7. 11. 1999, s. 45.

VIEWEGH, M.: Výchova dívek v Čechách. Praha, Český spisovatel 1994.

VIEWEGH, M.: Bringing up girls in Bohemia. Přel. A. G. Brain. London, Readers International 1997.

Záporový genitiv v současné češtině, ruštině, polštině a slovinštině

Karolína Skwarska

Filozofická fakulta UK, Praha

Záporový genitiv je jednou ze syntaktických funkcí jména. Jeho výskyt znamenáváme v jazycích slovanských, baltských, staré řečtině a ve starších obdobích i v některých jazycích germánských. Jak uvádí R. Večerka (1958, s. 185), existují v podstatě dva výklady vzniku záporového genitivu – buď je to původem genitiv partitivní, nebo genitiv ablativní.

V tomto příspěvku se chceme zabývat zejména současným stavem rozšíření záporového genitivu, a to ve čtyřech slovanských jazycích, v nichž je jeho užívání výrazně frekvenčně odlišné – v češtině, ruštině, polštině a slovinštině. Na základě výzkumu rozšíření záporového genitivu, který byl proveden na novinovém materiálu pro ruštinu, polštinu a slovinštinu, a na základě tendencí popsaných v odborné literatuře se pokusíme ukázat cesty, kterými se záporový genitiv v těchto jazycích ubírá. V češtině je situace poměrně specifická – záporový genitiv je prostředkem, který se uchoval pouze v ustálených spojeních a v některých syntaktických konstrukcích, je to prostředek knižní a užívá se v odborném stylu – uvedeme si proto příklady ze *Slovníku české frazeologie a idiomatiky* (1994) a některé příklady z odborné literatury.

Záporovým genitivem nazýváme genitiv s formálně záporným slovesem ve dvou odlišných syntaktických pozicích – zaprvé je to pád tzv. logického podmětu – tedy genitiv na místě nominativu ve formálně kladné větě existenciální. Např. *Nebylo po něm ani stopy^G. – В этой структуре не будет политических фигур^G. – Nie ma najmniejszego zagrożenia^G dla zdrowia. Premier sicer menì, da ni „racionalnih razlogov^G za razširitev konflikta iz ZRJ na sosednje države.* – Takový záporový genitiv zde budu pracovně nazývat záporový genitiv subjektu. Za druhé termínu záporový genitiv užíváme pro genitiv přímého předmětu ve formálně záporné větě, kde tento pád nahrazuje akuzativ ve větě kladné (tedy většinu struktur si můžeme znázornit: $S_n - Vf - S_{ac} ? S_n - neVf - S_g$). Např. *Nevypravil ze sebe ani slova^G. – Оппозиция не оставляет планов^G штурма. – Oni nie znaja jazyka^G. Z Jančakovo v bistvu nismo opravili prepotrebnega razgovora^G.* Záporový genitiv v této pozici zde budu nazývat záporový genitiv objektu.

Stav rozšíření záporového genitivu subjektu je ve sledovaných jazycích různý. V češtině se vyskytoval se zápornými tvary sloves *být, minout, užstat, zbýt* (Šmilauer, 1966, s. 29). V současné době se zachovává ve frazeologismech typu: *není po něm/ po tom ani stopy^G, není po něm/ po tom ani vidu^G ani slechu^G* apod. Výhradně se genitiv záporový udržuje v konstrukcích *nebýt + subjekt^G – Nebýt tebe, nedozvěděl bych se o tom.* a dále v konstrukcích *nebylo + subjekt^G, který*

by... – *Nebylo člověka, který by o tom nevěděl.* (Běličová – Uhlířová, 1996, s. 44). Genitiv záporový jako prostředek s knižním stylistickým zabarvením dále nalézáme v textech odborných – srov. *O tom, že opisného pasíva^G v pravém smyslu nebylo, svědčí i stará čeština.* (Lamprecht, 1987).

V polštině se záporový genitiv subjektu vyskytuje v záporných existenciálních větách s jediným slovesem – *być*. V přítomném času je po záporu tvar slovesa *być* nahrazován tvarem *nie ma*, tento tvar se užívá pro všechny osoby obou čísel a jediné s genitivem – *Tam nie ma faksu^G. Nie ma dla nich podjazdów^G...* V minulém času je ve spojení se jménem neživotným užívána vždy neosobní konstrukce – tedy *nie było + subjekt^G*, ve spojení se jménem životným je pak možné užití dvou konstrukcí – a) *nie było + subjekt^G* – *W wypadku nie było rannych^G*, b) *nie był(a) + subjekt^N* – *Jeszcze nigdy w życiu nie byłem na żadnej demonstracji*. Jak je zřejmé, vazbou osobní se vyjadřuje nepřítomnost stálá nebo dlouhodobá, vazbou neosobní nepřítomnost momentální, zvláště tehdy, když očekáváme přítomnost logického podmětu v konkrétním místě. Zajímavý je jistě fakt, že v jistých situacích lze užít konstrukcí obou – srov. dva příklady z mého materiálu, které vystihují stejnou situaci: *A jeszcze mi ojciec groził, bo on mi powiedział tak: „Jeżeli komuś powiesz, że nie byłeś u Żydów, to ja z tobą w domu porozmawiam.“* x *Ten Żyd mówi tak: „Panowie, przecież tu go^G nie było...”* (zájmeno *go* odkazuje k chlapci, jemuž otec v prvním příkladu vyhrožoval).

Ve slovinštině se užívá neosobní konstrukce se slovesy *biti* a *ostati* – *Med morebitnimi kupci pa ni Madžarov^G*. Slovenska slovnica (Bajec – Kolarič – Rupel, 1968, s. 308) uvádí, že podmět zde lze užít i v nominativu, o významovém rozdílu mezi oběma konstrukcemi se autoři nezmiňují. Můj materiál bohužel nepostačuje k objasnění případného rozdílu.

Nejkomplikovanější je daná problematika v ruštině. V tomto jazyce se totiž projevuje opozice nominativ x genitiv v existenciálních konstrukcích s mnoha slovesy – tedy nejen se slovesem *быть (бывать)*, ale i např. *существовать, происходить, остаться, найтись* a dalšími – *И по сей день нет полной ясности^G, куда же подевались стариковские деньги. ... и не все понимают, что чеченская война – необычная, она из тех, где чисто военного решения^F не существует*. Ve všech případech se pak jedná o slovesa, jež mají v daném kontextu význam existenciální v širokém smyslu – obsahují informaci o nedostatku existence substance v určitém času a prostoru. Ze srovnávacího hlediska je jistě významný fakt, že i v ruštině (podobně jako v polštině) v přítomném čase (tedy po výrazu *нет*) lze užít jen genitivu, v minulém a v budoucím čase pak i konstrukci neosobní *не было (не будет) + subjekt^G* i konstrukci osobní *не был(а) (не будет* nebo jiný osobní tvar) + subjekt^N, ovšem s významovým rozdílem. U jmen neosobních podle Ickoviče (1982, s. 37 – 68) nominativ zdůrazňuje individualizovanost dané substance, genitiv vyjadřuje absolutní nedostatek substance daného druhu. U podstatných jmen označujících osobu se užívá nominativu i genitivu, nominativ označuje osobu (popř. více osob) konkrétní, jméno v genitivu pak kromě tohoto významu může mít i význam

obecný. Jak je vidět, dochází zde k určité destabilizaci hranice mezi těmito dvěma konstrukcemi, kdy jedna (neosobní) může vyjadřovat dva významy.

Při popisu opozice genitiv – nominativ nemůžeme opomenout ještě jeden typ konstrukcí, kde se tato opozice projevuje – vazby s trpným participiem coby jmennou částí přísudku – typ *Существенных нарушений^G в процедуре голосования не зарегистрировано*. I zde jde o participia tvořená od sloves v podstatě existenciálních. Podle Ickoviče se jedná zejména o protiklad vlastní existenciálnosti, která se vyjadřuje pomocí genitivu, a významového zdůraznění jiného členu výpovědi – srov. *При этом, правда, весь список^N выдвинутых азербайджанской стороной обвинений против Муталибова приведен не был*. Smysl sdělení nespočívá v neexistenci seznamu, ale ve faktu, že nebyl uveden celý. K této problematice se váže i problematika záporového genitivu v konstrukcích s predikativy typu *видно, слышно*. Záporná věta *Не видно деревни^G* může odpovídat jednak kladné větě *Видна деревня^N*., jednak větě *Видно деревню^A*. Rozdíl mezi vazbou s nominativem a s genitivem v záporných spojeních spočívá v konkrétnosti, určenosti předmětu. Genitiv v této pozici představuje substantii obecnější, nominativ určenější.

Zaměříme se nyní na problematiku záporového genitivu objektu – tedy na genitiv namísto akuzativu ve větě kladné. Jak již bylo výše řečeno, v češtině je výskyt takového genitivu jen záležitostí frazeologismů – srov. *ani oka^G nezamhouřit, nedostat/nevypravit ze sebe kloudného slova^G, nechval dne^G před večerem* atd., popř. odborného stylu – *Zakončení slovanského imperfekta nečiní potíží^G*. (Lamprecht, 1987).

Jinak se jeví stav rozšíření záporového genitivu objektu a akuzativu v ruštině, polštině a slovinštině. V ruštině je situace značně nestabilní, po záporném slovese se vyskytuje předmět jak v akuzativu, tak v genitivu. Akuzativ proniká do pozic, které bývají tradičně označovány za typické pro genitiv (srov. př. ... *президент сколько угодно может любить власть, которую имеет, такой сильной любовью, которой его соперники любят власть, которую^A пока не имеют ...* – podle moskevské akademické gramatiky (Русская грамматика, 1980, пар. 2668) je při závislosti předmětu na záporném tvaru slovesa *иметь* genitiv závazný), genitiv zase nacházíme i v pozicích charakteristických pro akuzativ (např. ač se u vlastních jmen pro jejich silnou individualizovanost dává přednost akuzativu (srov. Русская грамматика, 1980, пар. 2671), je možné najít příklad: *Ирак Кувейта^G не обидит[?]*)¹. V polštině a slovinštině je pozice záporového genitivu značně silná². Protože problematika záporového genitivu objektu byla již mnohokrát a vyčerpávajícím způsobem v odborné litera-

¹ Je třeba zdůraznit, že v textu se vyskytovala i obdobná věta, v níž byl stejný název státu užit v akuzativu. V tomto případě hraje významnou roli fakt, že v ruštině není pevný slovosled – pro pochopení smyslu je zde nutné rozlišení podmětu a předmětu. Příklad je jen dokladem toho, jak mnoho kritérií působí na výběr pádu z opozice genitiv – akuzativ v ruštině.

² O silné pozici záporového genitivu v jazykovém povědomí Poláků svědčí i výsledky výzkumu prezentované v článku H. Rybické-Nowacké (1990, s. 572 – 577).

tuře zpracována, pokusme se o jiný náhled – o srovnání těchto procesů, jež probíhají v těchto třech jazycích. Je třeba poznamenat, že v polštině a slovinštině bývá často považováno použití záporového akuzativu za chybu. Proto je také v psané podobě jazyka, která byla objektem mého výzkumu, genitiv záporový ve velké míře zachován³ – novinový materiál jistě podléhá určité jazykové korektuře, popř. autocenzuře vlastních tvůrců novin⁴.

Situaci ve sledovaných třech jazycích by bylo zřejmě možné charakterizovat jako průnik dvou vlivů, jež se v těchto jazycích silně projevují – zaprvé je to vliv formy – tedy snaha zachovat genitiv po záporce v každém případě a to, jak uvidíme, i tam, kde byl genitiv původně nenáležitý, za druhé vliv významu – tedy snaha nahradit genitiv akuzativem v kontextech, které jsou záporné jen formálně, nikoli významově, a akuzativ genitivem v kontextech nemožnosti, kde je však sloveso formálně nezáporné.

1. Vliv formy = Genitiv proniká do pozic nenáležitých:

- a) genitiv po členském záporu, popř. v nezáporné části věty se záporcem;
- b) genitiv v roli dalších větných členů:

2. Vliv významu = Akuzativ proniká do vět formálně záporných, významově nezáporných, genitiv do vět významově záporných, formálně kladných:

- a) akuzativ v kontextu zdánlivé negace;
- b) genitiv v kontextu nemožnosti po formálně kladném slovese.

1. a) Pro polštinu uvádí Danuta Buttlerová (Buttler – Kurkowska – Satiakiewicz, 1986, s. 309) jako chybné věty typu: *Nie bardzo tego^G rozumiem*. V Encyklopedii wiedzy o języku polskim (1978, s. 399) pak najdeme následující příklady, které jsou považovány za odchylky od normy:

niechętnie jagód^G zbieramy; ci, którzy niezdolni są popęlnić wielkich zbrodni^G, niełatwo podejrzejwią o nie innych.

Anton Breznik (1943, s. 178) uvádí příklad, v němž je genitivní tvar užit i u jmen, která nepodléhají záporu – srov. *Amerike še niso poznali, kaj še le Avstralije^G ali Arktike^G*.

1. b) Ve všech třech jazycích můžeme najít příklady, kde genitiv proniká do pozice jiných větných členů. Jedná se zejména o příslovecné určení. Srov. př. z práce D. Buttlerové – *Nie mieszkał tu czterech dni^G*. (c. d., s. 319), z Příruční mluvnice ruštiny (1961, s. 297) – *Он не спит ночей^G*, z Toporišičovy Enciklo-

³ Z tohoto důvodu nebudou všechna fakta doložena vlastním materiálem, nýbrž často budou závěry převzaty z odborné literatury zabývající se záporovým genitivem v jednotlivých sledovaných jazycích.

⁴ Srov. však komentář v článku Grybosiowé (1996, s. 67). Autorka sledovala dialogy v rádiu a televizi a uvádí příklady s akuzativem přímého předmětu po záporu s konstatováním, že tyto příklady je možné slyšet „velice často“. A. Grybosiowa také tvrdí, že odchylky od syntaktické normy (včetně akuzativu záporového) jsou charakteristické pro hosty v rozhlasových či televizních dialogích, tedy nikoli pro profesionální moderátory.

pedije slovenskega jezika (1992, s. 146) – *Niti dveh ur^G ni zdržal*. Genitiv se přenáší i do jiných větných pozic – např. v polštině do pozice nepřímého předmětu, doplňku atd.⁵

2.a) Určitý vliv na výběr pádu předmětu ve formálně záporné větě má pravděpodobně kladný význam věty – pokud je negace pouze zdánlivá, genitiv bývá nahrazován akuzativem⁶. V ruštině k tomu dochází např. při užití částic *два (ли) не, чуть (ли) не* – srov. př. z moskevské akademické gramatiky – *Чуть не уронил стакан^A*. Ve výkladu dané problematiky v polštině se pak setkáme s větou *Czy nie można by w artykuły chemiczne zaopatrzyć SAM^A?* (Buttler – Kurkowska – Satkiewicz, 1986, s. 306). Ve slovinštině je význam věty důležitý u vět se spojkou *ne le (samo), ampak (temveč, mavreč) tudi* – *Tega^G i to^A nisi pravil le meni, ampak vsakemu, ki te je hotel poslušati*. Pod vlivem významu do této konstrukce proniká i akuzativ⁷.

2.b) Základní podmínkou je zde věta formálně kladná (tedy bez zápornky) a predikát sémanticky nezáporný. O případech užití genitivu v takových kontextech v polštině se zmiňuje K. Harrer-Pisarkowa (1959, s. 14) – jako příklad uvádí *Nie jestem przekonana, żeby ona uszyła takiej przepięknej sukienki^G*; D. Buttlerová (Buttler – Kurkowska – Satkiewicz, 1986, s. 310) – *Szpadzistom trudno wróżyć sukcesów^G*. Pro ruštinu uvedme příklad z moskevské akademické gramatiky (Русская грамматика, 1980, пар. 2673) – *Более бестактного поступка^G трудно придумать*.

Ve všech sledovaných jazycích dochází k omezování užití genitivu ve funkci záporového genitivu, a to v obou pozicích. Tento proces je součástí širšího procesu – procesu omezování adverbálního genitivu. V jednotlivých sledovaných jazycích však tento proces probíhá různým tempem. Můžeme konstatovat, že postupný přechod genitivní vazby po záporných slovesech ve vazbu akuzativní již prakticky proběhl v češtině, stále probíhá v ruštině, polštině i slovinštině. O faktorech, které výběr pádu výrazněji či méně výrazně ovlivňují bychom mohli mluvit dlouho. Našli bychom tak jistě další a další znaky společné pro dané jazyky – např. upřednostňování akuzativu v případech, kdy je předmět závislý na formálně kladném infinitivu (či infinitivní konstrukci), ten pak na záporném výrazu; prepozice objektu (ve vztahu k predikátu) apod. Naším úkolem bylo spíše zobecnit tendence, které v daných slovanských jazycích existují. Pro další zkoumání je jistě zajímavá i opozice nominativu a genitivu

⁵ Více o této problematice ve výše zmiňované práci D. Buttlerové *Innowacje składniowe współczesnej polszczyzny*, 1976, s. 112, a v práci K. Harrer-Pisarkowej *Przypadek dopełnienia w polskim zdaniu zaprzeczonym*, 1959, s. 27.

⁶ Pro ruštinu tuto problematiku vyčerpávajícím způsobem zpracovává A. Mustajoki ve dvou monografiích (1985, 1991).

⁷ Srov. Toporišič, 1982, s. 241. Tato otázka vyvolala velice bouřlivou diskusi na přelomu 50. a 60. let na stránkách časopisu *Jezik in slovstvo*.

v záporných větách. Předpokládáme, že v jazycích, kde opozice konstrukcí osobních a neosobních slouží k významovému rozlišení, se záporový genitiv subjektu zachová.

Literatura

BAJEC, A. – KOLARIČ, R. – RUPEL, M.: Slovenska slovnica. Ljubljana, Državna založba Slovenije 1968, s. 308 – 309, 312.

BARTNICKA, B. – SATKIEWICZ, H.: Gramatyka języka polskiego dla cudzoziemców. Warszawa, Wiedza Powszechna 1990, s. 147 – 149, 160 – 162, 172 – 173.

BĚLIČOVÁ, H. – UHLÍŘOVÁ, L.: Slovanská věta. Praha, Euroslavica 1996, s. 42 – 44.

BONDKOWSKA, M. – KULIŃSKA, J.: Współczesne zmiany rekcji czasowników. *Poradnik Językowy*, 1993, z. 9 – 10, s. 524 – 537.

BREZNIK, A.: Stavčna negacija v slovenščini. Ljubljana, Razprave Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani, Filozofsko-filološko-historični razred 1943, s. 157 – 200.

BUTTLER, D.: Innowacje składniowe współczesnej polszczyzny. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1976, s. 110 – 126, 134 – 146.

BUTTLER, D. – KURKOWSKA, H. – SATKIEWICZ, H.: Kultura języka polskiego. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1971, 1973, 1986, s. 304 – 319.

COMRIE, B. – CORBETT, G. G.: *The Slavonic Languages*. London, New York, Routledge 1993, s. 740 – 742.

Encyklopedia wiedzy o języku polskim. Wrocław, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo 1978, s. 398 – 399.

GRADIŠNIK, J.: O stavčni negaciji. *Jezik in slovstvo*, IV, 1958/59, št. 1, s. 1 – 3.

GRADIŠNIK, J.: Še o nedoločniškem predmetu. *Jezik in slovstvo*, IV, 1958/59, s. 111 – 115.

Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1984.

ГРАУДИНА, Л.К. – ИЦКОВИЧ, В.А. – КАТЛИНСКАЯ, Л.П.: Грамматическая правильность русской речи. Москва, Издательство „Наука” 1976, стр. 35 – 41.

GRYBOSIOWA, A.: Zmiany w świadomości językowej współczesnych Polaków. *Poradnik Językowy*, 1996, z. 1, s. 65 – 71.

ГВОЗДЕВ, А. Н.: Современный русский язык. II часть. Москва, Изд. „Просвещение” 1968, стр. 93 – 94, 106.

HARRER-PISARKOWA, K.: Przypadek dopełnienia w polskim zdaniu zaprzeczonym. *Język Polski*, 39, z. 1, 1959, s. 9 – 32.

HAUSENBLAS, K.: Vývoj předmětového genitivu v češtině. Praha, Nakladatelství Československé akademie věd 1958.

HOLVOET, A.: Uwagi o definicji i zakresie pojęcia „dopełnienia bliższego” w języku polskim. *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej* 31, Warszawa 1993, s. 45 – 52.

ИЦКОВИЧ, В. А.: Очерки синтаксической нормы, Москва, Издательство „Наука” 1982, стр. 37 – 68.

ЯКОБСОН, Р.: Морфологические наблюдения над славянским склонением (Состав русских падежных форм). Избранные работы. Москва, Прогресс 1985, стр. 176 – 197.

ЯКОБСОН, Р.: К общему учению о падеже, общее значение русского глагола. Избранные работы. Москва, Прогресс 1985, стр. 133 – 175.

JESENOVEC, F.: Pripomba k negaciji v slovenščini. Jezik in slovstvo, 1, 1956, 4 – 5, s. 126 – 127.

LAMPRECHT, A.: Praslovanština. Brno, Univerzita J. E. Purkyně 1987, s. 116 – 117.

LOKAR, J.: O istem poglavju stavčne negacije. Jezik in slovstvo, IV, 1, 1956/59, s. 3 – 8.

MARYNIAK, I.: Dopełnienie bliższe przy czasownikach zaprzeczonych we współczesnym rosyjskim języku literackim. Slavia Orientalis, VIII, z. 4., 1959, s. 111 – 119.

Mluvnice češtiny. Praha, Academia 1987, díl II. – s. 58, díl III. – s. 168, 261.

МУСТАЙОКИ, А.: Падеж дополнения в русских отрицательных предложениях 1: Изыскания новых методов в изучении старой проблемы. Slavica Helsingiensia 2, Helsinki, 1985.

MUSTAJOKI, A. – HEINO, H.: Case Selection for the Direct Object in Russian Negative Clauses, Part II: Report on Statistical Analysis, Slavica Helsingiensia 9, Helsinki, 1991.

ПЕШКОВСКИЙ, А. М.: Русский синтаксис в научном освещении. Москва, Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР 1958, стр. 296 – 297, 352, 386 – 391.

Průruční mluvnice ruštiny. Díl 1. Praha, SPN 1961, s. 295 – 297.

Русская грамматика. Praha, Academia 1979, s. 839 – 840.

Русская грамматика. Москва, Академия наук СССР 1980.

RYBICKA-NOWACKA, H.: Przypadek dopełnienia we współczesnym języku polskim (Norma a praktyka językowa). Poradnik Językowy, 1990, z. 8, s. 572 – 577.

SAFAREWICZOWA, H.: Forma dopełnienia bliższego w rosyjskim zdaniu zaprzeczonym. Slavia Orientalis, VIII, z. 4, 1959, s. 77 – 109; r. IX, z. 1, 1960, s. 69 – 136.

Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné. Academia, Praha, 1994.

Słownik poprawnej polszczyzny. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1973, 1980.

SZOBER, S.: Gramatyka języka polskiego. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1967, s. 310 – 311, 346 – 348.

ŠMILAUER, V.: Novočeská skladba. Praha, SPN 1966, s. 29, 128, 206 – 208.

TIMBERLAKE, A.: Hierarchies in the Genitive of Negation. Slavic and East European Journal, Issue 19/2, 1975, s. 123 – 138.

ТОМСОН, А. И.: Винительный падеж прямого дополнения в отрицательных предложениях в русском языке. Русский филологический вестник, Варшава, 1903, том XLIX, стр. 192 – 234.

TOPORIŠIČ, J.: Enciklopedija slovenskega jezika. Ljubljana, Cankarjeva založba 1992, s. 146.

TOPORIŠIČ, J.: Nova slovenska skladnja. Ljubljana, Državna založba Slovenije 1982, s. 235 – 241.

TOPORIŠIČ, J.: Slovenska slovnica. Maribor, Založba Obzorja 1991, s. 203 – 205, 425 – 427.

TRÁVNÍČEK, F.: Záporový genitiv v češtině. Slovo a slovesnost, 4, 1938, s. 129 – 138.

UEDA, M.: Genitiv of Negation. The Interaction between clause-level parameters and context in Russian morphosyntax. München, Verlag Otto Sagner 1992, s. 4 – 127.

VEČERKA, R.: Monumenta linguae slavicae – Altkirchenslavische (Altbulgarische) Syntax. Weiher, Freiburg i. Br., 1996, 2. díl, s. 250 – 254, 3. díl, s. 144 – 145.

VEČERKA, R.: Střídání záporového genitivu se záporovým akusativem v staroslověně. In: Studie ze slovanské jazykovědy. Praha, SPN 1958, s. 185 – 200.

Przewidywanie aspektowej pary czasownikowej w języku polskim i serbskim / chorwackim

Lidia Wiatrowska

Katedra Filologii Słowiańskiej, Uniwersytet im. A. Mickiewicza, Poznań

1. Wprowadzenie

Aspekt czasownikowy jest kategorią, która zwraca na siebie uwagę przy nauce i poznawaniu języka obcego. Swoisty spis odpowiedników aspektowych jest w pewnym sensie dany zawczasu native speakerowi danego języka, znajomość tego spisu wchodzi w zakres znajomości języka. Natomiast w języku obcym nie ma już tej zdolności „odczuwania pary”; dokonany (D) czy niedokonany (ND) korelat trzeba po prostu zapamiętać. Może to sprawiać dużą trudność, zwłaszcza nie-Słowianom uczącym się któregoś ze słowiańskich języków, ponieważ, jak wiadomo, aspekt jest kategorią wyróżniającą te języki od pozostałych języków indoeuropejskich. W językach niesłowiańskich opozycji niedokonaność : dokonaność przeciwstawić by można opozycję równoczesność (preasens) : uprzedniość (imperfectum), np.:

pol. otwierać – otworzyć	serb. /chorw. otvarati - otvoriti
otwierałem – otworzyłem	otvarao sam – otvorio sam

niem. aufmachen
ich mache auf – ich machte auf

Kategoria uprzedniości jest właściwa wszystkim językom, w przeciwieństwie do kategorii aspektu. Aspekt czasownikowy opiera się na opozycji ND – D, zakłada więc istnienie aspektowej pary czasownikowej, przy czym ważne jest tutaj zaznaczenie, że chodzi o aspekt czasownikowy, ponieważ jak zauważa Duška Klikovac:

... vid se ni u našem jeziku, kao ni u mnogima drugim, ne tiče samo glagola, već je „razastrt“ na čitav iskaz, pa je stvar sintakse i pragmatike koliko leksike i morfologije (Klikovac, 1997, s. 135).

Chodzi tu o przykłady typu: *kupować cukierki – nakupować cukierków*, aspekt nie dotyczy w tym przypadku samego czasownika, ale także jego dopełnienia.

Wybór formy aspektowej uwarunkowany jest sensem. Dokonaność i niedokonaność dotyczą sposobu przedstawienia czynności, nie zaś jej treści. Aspekt to zdolność czasownika do wyrażania stanowiska mówiącego względem ujmowanej czynności, w sposób całościowy (D) lub niecałościowy (ND).

Istnieją różnego rodzaju pary czasowników: czasow. nieprzechodni – czasow. przechodni, czasow. jednokrotny – czasow. wielokrotny, itd. Aspektowa para składa się z czasow. niedokonanego i dokonanego, np. pisać – wypisać, dawać – dać. Ta ostatnia para jest czystą parą aspektową, tzn. zawiera ona leksykalnie tożsame odpowiedniki (korelaty), różniące się od siebie jedynie formą aspektu. Praca ta zajmuje się właśnie takimi parami, gdzie ze zmianą aspektu nie zmienia się znaczenie czasownika.

Współcześnie istnieje kilka poglądów na temat tego, co można uznać za tożsame pary leksykalne, wyróżnienia dokonuje się ze względu rodzaj wykładnika opozycji aspektowej:

- 1 Za tożsame pary leksykalne uważane są tylko takie, w których wykładnikami opozycji aspektowych są sufiksy, a więc typ: zapisywać – zapisać. Wyklucza się opozycje: pisać – napisać (stanowisko reprezentowane głównie przez badaczy rosyjskich: Ю. С. Маслов, 1963; А. В. Исаченко, 1960).
- 2 Wykładnikami opozycji oprócz sufiksów mogą być także prefiksy. Tutaj stosunkowi Ø: na- pisać – napisać odpowiada stosunek opozycji sufiksальной -ywa : -a zapisywać – zapisać (Bogusławski, 1963).
- 3 Uznaje się wartość perfektywizującą prefiksów, ale z wyłączeniem tzw. przedrostków rodzajowych, czyli takich które tworzą derywaty od podstaw dokonanych i pełnią funkcje wyłącznie leksykalne, np. *dokupić* (Klemensiewicz, 1951).
- 4 Za parę aspektową oprócz typów: pisać – napisać, zapisywać – zapisać uważa się również typ: *pisywać* – *pisać* (Kopečný, 1962):

Słownym videm nazývám jednak rozdíly typu dělat - udělat, psát - napsat, chválit - pochvá-lit..., vydělat - vydělávat, upsat - upisovat... - jednak i rozdíly typu dělat - dělávat, psát - psá-vat, chválit - chválivat... (vydělávat - vydělávávat, zapisovat - zapisovávat...) (Kopečný, 1962, s. 5).

2. Przedstawienie problemu

Trudno jest przewidzieć formę niedokonaną, czy też formę dokonaną, a umiejętność ta potrzebna jest przecież do tego aby móc swobodnie i poprawnie posługiwać się językiem obcym. Podręczniki do nauki języka i wszelkiego rodzaju gramatyki opisują tylko fakty dotyczące aspektu, nie podając sposobów na tworzenie odpowiedników w parze aspektowej, najczęściej trzeba się po prostu nauczyć od razu obu form.

Praca ta nie zajmuje się tradycyjnym słowotwórstwem, stawia sobie za cel znalezienie sposobu tworzenia aspektowego odpowiednika za pomocą jak najmniejszej ilości informacji.

I dlatego właśnie ważna jest umiejętność przewidywania aspektowej pary czasownikowej. Chodzi o to, aby znaleźć jak najprostszy sposób tworzenia aspektowego odpowiednika. Praca ta stawia sobie za cel odpowiedzenie na pytanie, co powinno się wiedzieć o jednym korelacie, żeby móc przewidzieć drugi.

Pomimo istnienia dość obszernej literatury dotyczącej aspektu, nie zajmowano się do tej pory możliwościami przewidywania aspektowej pary czasownikowej. Krótkie opisy systemu morfologicznego dokonanego i niedokonanego aspektu znaleźć można w gramatykach języka polskiego i języka serbskiego / chorwackiego. Poszczególnym problemom i pytaniom związanym z morfologią aspektu w szczególności poświęcone są prace: Бондарко (1983), Копецънъ (1962), Kuryłowicz (1972), Маслов (1963), Němec (1958), Piernikarski (1969, 1975), Śmiech (1971), Зализняк, Шмелев (1997).

3. Metodologia

Za podstawę do badań posłużyły listy czasowników polskich i serbskich / chorwackich, zebranych w tzw. czyste pary aspektowe, bez perfectiva i imperfectiva tantum i bez czasowników dwuaspektowych. Wzięto pod uwagę tylko formę pisaną czasowników, dlatego nie jest rozpatrywany sposób wyrażania aspektu w j. serb. / chorw. polegający na zmianie akcentu (pògledati D – pogléd-dati ND).

Lista polska liczy 1306 par, lista serbska / chorwacka – 685. Za opozycje aspektowe uznano: opozycje prefiksalne, sufiksalne, mieszane i supletywne.

Przy pomocy analizy komputerowej, każdy z czasowników (w formie bezokolicznika), został automatycznie podzielony na trzy części, licząc od końca wyrazu:

a) końcówka bezokolicznika – pol. -ć/-c, serb. / chorw. -ći/-ti; b) trzy kolejne litery;

c) pozostała część wyrazu. Działanie to ułatwiło wyodrębnienie segmentów graficznych, różniących formę dokonaną i niedokonaną czasownika.

Przykład 1

pol.

D ND

się/gną/ć – si/ęga/ć - *ną - *a

o/rze/c – orz/eka/ć - *0 - *ka

przecz/yta/ć – cz/yta/ć - prze* - *

serb. /chorw.

D ND

opro/sti/ti – opra/šta/ti - *osti - *ašta

tre/snu/ti – t/res/ti - *nu - *0

prob/udi/ti – b/udi/ti - pro* - *

Uwaga!

Znakiem: *(gwiazdka) oznaczono segmenty identyczne graficznie, *0 oznacza, że po części identycznej graficznie dla obu form, a przed końcówką bezokolicznika nie ma już żadnych liter, a skróty: D, ND oznaczają odpowiednio czasownik dokonany i niedokonany.

Każdy z wyodrębnionych segmentów miał od jednego do kilku ekwiwalentów, np. rozpatrując relację D – ND (dokonany – niedokonany), segment *nā miał 7 ekwiwalentów:

pol. *nā

-*a	sięgnąć – sięgać
-*i	walnąć – walić
-*iwa	wstrzyknąć – wstrzykiwać
-*ja	nawinać – nawijać
-*ka	zacisnąć – zaciskać
-*wa	posunąć – posuwać
-*ypia	zasnąć – zasypiać

W tej samej relacji dla j. serbskiego / chorwackiego segment *a miał 3 ekwiwalenty:

serb. /chorw. *a

-*ica	odmaći – odmicati
-*iva	dokazati – dokazivati
-*ljiva	uspavati – uspavljivati

Zebrany materiał przeanalizowano na dwa sposoby, tzn. zbadano relacje: czasownik dokonany – jego niedokonany odpowiednik i czasownik niedokonany – jego dokonany odpowiednik.

4. Wyniki badań wstępnych i ich analiza

W obu relacjach, w j. polskim pary supletywne tworzą 54 czasowniki (położyć – kłaść), pary utworzone za pomocą sufiksacji 931 (kupić – kupować), prefiksacji 320 (zrobić – robić), a do typu mieszanego należy tylko jedna para (postawić – stawiać).

W j. serbskim / chorwackim pary supletywne tworzy 38 czasowników (doći – dolaziti), sufiksacja – 486 (baciti – bacati), prefiksacja – 159 (probuditi – buditi), typ mieszany- 2 (uhvatiti – hvatati).

Potwierdza się znany fakt, że zarówno w j. polskim jak i w j. serbskim / chorwackim podstawowym sposobem tworzenia pary aspektowej (w której odpowiedniki w parze nie różnią się pod względem semantycznym) jest sufiksacja (j. pol. 71% , j. serb. /chorw. 70%), podczas gdy pozostałe sposoby łącznie – supletywizm, typ mieszany, prefiksacja – to tylko 29% w przypadku j. pol. i 30% w przypadku j. serb. /chorw.

Dlatego też do dalszych badań posłużyły aspektowe pary czasownikowe utworzone właśnie przy pomocy sufiksacji.

5. Badania właściwe

Przy sufiksacji wyróżnione segmenty graficzne podzielić można na jedno- i wieloekwiwalentowe, przy czym przewidywalność odpowiednika w parze aspektowej w przypadku tej pierwszej grupy wynosi 100%.

Obliczając liczbę efektywnych składników (N) ustalono, że łatwiej jest przewidywać odpowiednik w parze, kiedy punktem wyjścia jest forma niedokonana czasownika.

Z przeprowadzonych badań i obliczeń wyciągnąć można następujące wnioski dotyczące możliwości przewidywania aspektowej pary czasownikowej w relacji ND – D, gdy pary tworzone są za pomocą sufiksacji:

- czasowniki należące do grupy segmentów jednoekwiwalentowych mają 100% przewidywalność, tzn. jeżeli w j. serb. / chorw. przed końcówką bezokolicznika w formie niedokonanej stoi segment *šta, wówczas forma dokonana zawsze tworzona będzie z ekwiwalentem *sti przed końcówką bezokolicznika – dopuštati – dopustiti, czy też w j. polskim, gdy w formie niedokonanej przed końcówką bezokolicznika stoi segment *acza, to forma dokonana tworzona będzie zawsze z ekwiwalentem *oczy – odraczać – odroczyć;
- przy czasownikach należących do grupy segmentów wieloekwiwalentowych najbardziej produktywny jest ekwiwalent, który pojawiał się w badaniach najczęściej, inne można uznać za wyjątki, np. pol. *ina- *nie- napominać – napomnieć (wyjątek: *a), serb. / chorw. *aja- *oji- odvajati – odvojiti (wyjątek: *oja).

W ten sposób udało się opracować następujące zasady dla j. polskiego i j. serbskiego / chorwackiego:

I. Dla segmentów jednoekwiwalentowych „zawsze jeśli a → b“, gdzie: a – dany segment, b – ekwiwalent:

pol. <u>Jednoekwiwalentowe</u> a → b	serb. /chorw. <u>Jednoekwiwalentowe</u> a → b
1) *abia → *obi	1) *0 → *nu
2) *abnia → *obni	2) *ađa → *odi
3) *aca → *óci	3) *aka → *oči
4) *acnia → *ocni	4) *apa → *opi
5) *acza → *oczy	5) *ara → *ori
6) *adla → *odli	6) *ašta → *osti
7) *adnia → *odni	7) *atra → *otri
8) *adza → *odzi	8) *avlja → *ovi
9) *aga → *ó	9) *ča → *ti
10) *aja → *oi	10) *čiva → *ti
11) *aka → *oczy	11) *đa → *de
12) *akiwa → *oczy	12) *đava → *di
13) *ala → *oli	13) *điva → *di
14) *ałamia → *ołomi	14) *ima → *e
15) *amia → *omi	15) *ka → *nu
16) *apia → *opi	16) *lja → *i

pol. <u>Jednoekwiwalentowe</u> a → b	serb. /chorw. <u>Jednoekwiwalentowe</u> a → b
17) *apla → *opli	17) *ljinja → *le
18) *arsza → *orszy	18) *nja → *ni
19) *aszcza → *ości	19) *njava → *ni
20) *ata → *eś	20) *njiva – *ni
21) *ażdża → *oździ	21) *osi → *e
22) *biera → *ebra	22) *ova → *i
23) *cze → *kną	23) *šava → *si
24) *da → *ś	24) *ščiva → *sti
25) *dziera → *edrze	25) *šlja → *sli
26) *eszczę → *asną	26) *šnjava → *sni
27) *ęga → *ą	27) *šta → *sti
28) *ępowa → *api	28) *ta – *nu
29) *ga → *0	29) *za → *gnu
30) *giwa → *ży	30) *ža → *zi
31) *i → *ną	31) *žava → *zi
32) *mowa → *ą	32) *žnjava → *zni
33) *na → *ą	
34) *owa → *i	
35) *ozi → *ież	
36) *piera → *eprze	
37) *pycha → *epchną	
38) *syła → *eśła	
39) *sysa → *essa	
40) *szcza → *ści	
41) *ta → *ci	
42) *tyka → *etkną	
43) *yła → *ła	
44) *yma → *ą	
45) *yna → *ą	
46) *ywa → *i	
47) *za → *i	
48) *ziera → *rze	
49) *zyna → *żną	
50) *ža → *zi	

Przykład 2

nagradzać

$a \rightarrow b, a = \text{adza}$

$*\text{adza} \rightarrow *\text{odzi}$

nagradzać $\rightarrow$ nagrodzić

II. Dla segmentów wieloekwivalentowych jeśli „ $a_1 \rightarrow b_1 (b_2, b_3, \dots, b_n)$ “, gdzie: a_1 – dany segment, b_1 – ekwiwalent, $(b_2, b_3, \dots, b_n)$ – inne ekwiwalenty, które mogą się pojawić przy danego rodzaju segmentcie, ale ze względu na mniejszą częstotliwość występowania traktowane są jako wyjątki:

Pol.
<i>Wieloekwivalentowe</i>
$a_1 \rightarrow b_1 \quad (b_2, b_3, \dots, b_n)$
2 ekw.
1)*ada $\rightarrow$ *ąś *edzie
2)*asza $\rightarrow$ *osi *oszy
3)*iwa $\rightarrow$ *a *ną
4)*ewa $\rightarrow$ *a *0
5)*ina $\rightarrow$ *nie *ą
6)*arza $\rightarrow$ *orzy *órzy
7)*awia $\rightarrow$ *owi [*ówi]
8)*aža $\rightarrow$ *oży *ozi
9)*wa $\rightarrow$ *0 *ną
10)*ycha $\rightarrow$ *chną *cha
11)*yka $\rightarrow$ *kna *ka
12)*ypia $\rightarrow$ *ną *pa
13)*ka $\rightarrow$ *0 *ną
3 ekw.
1)*iera $\rightarrow$ *ra *rze *orzy
2)*ja $\rightarrow$ *0 *ną *i
4 ekw.
1)*a $\rightarrow$ *i *y *0 *ną

serb. / chorw.
<i>wieloekwivalentowe</i>
$a_1 \rightarrow b_1 \quad (b_2, b_3, \dots, b_n)$
2 ekw.
1)*a $\rightarrow$ *i *nu
2)*aga $\rightarrow$ *oži *o
3)*aja $\rightarrow$ *oji *oja
4)*anja $\rightarrow$ *oni *na
5)*ava $\rightarrow$ *i *nu
6)*da $\rightarrow$ *s *nu
7)*ica $\rightarrow$ *e *a
8)*ira $\rightarrow$ *re *ra
9)*ja $\rightarrow$ *0 *nu
10)*ljava $\rightarrow$ *i *li
11)*štava $\rightarrow$ *sti *sta
12)*va $\rightarrow$ *0 *nu
3 ekw.
1)*inja $\rightarrow$ *nu *e *enu
2)*ljiva $\rightarrow$ *i *li *a
4 ekw.
1)*iva $\rightarrow$ *a *v *nu *ova

Przykład 3

polagati

$a_1 \rightarrow b_1 (b_2, b_3, \dots, b_n), a_1 = \text{aga}$

$*\text{aga} \rightarrow *\text{oži} (*o)$

polagati $\rightarrow$ položiti (pomoci)

6. Wnioski

Po przeanalizowaniu wyodrębnionych dla obu języków reguł zauważyć można, że w j. polskim ilość segmentów jednoekwiwalentowych jest znacznie większa w stosunku do j. serbskiego / chorwackiego (pol. 50, serb. / chorw. 32), ale już w przypadku segmentów wieloekwiwalentowych różnica sprowadza się tylko do jednego rodzaju segmentu, i zarówno w jednym jak i w drugim języku podział segmentów wygląda bardzo podobnie. W obu językach istnieją grupy 2 ekw., 3 ekw. i 4 ekw., z czego 2 ekw. w j. pol. mają 13 rodzajów ekwiwalentów, w j. serb. / chorw. 12 rodzajów, a 3 ekw. mają w obu językach 2 rodzaje ekwiwalentów, a 4 ekw. – 1 rodzaj.

Reguła dotycząca segmentów jednoekwiwalentowych jest niezawodna, ponieważ przewidywalność wynosi 100%, reguła dotycząca segmentów wieloekwiwalentowych podaje najbardziej prawdopodobny ekwiwalent, przy czym oprócz niego wystąpić mogą (choć rzadziej) inne.

7. Podsumowanie i perspektywy dalszych badań

Badanie możliwości przewidywania aspektowej pary czasownikowej doprowadziło do stwierdzenia, że w każdym z badanych języków – j. polskim i j. serbskim / chorwackim – tzw. czyste pary aspektowe, bez różnicy w znaczeniu, mogą być supletywne, prefiksalne, prefiksально-sufiksálne, sufiksálne, są to jednocześnie cztery rodzaje wyrażania opozycji aspektowych. Potwierdził się znany fakt, iż najczęstszym sposobem tworzenia pary aspektowej jest sufiksacja.

Pary utworzone w ten sposób posłużyły do szczegółowych badań. Rozpatrzone dwa przypadki, gdy podstawą do badań była forma D czasownika i jej niedokonnane odpowiedniki, oraz gdy tą podstawą była forma ND i jej dokonane odpowiedniki. Wydzielono segmenty graficzne w czasownikach i ich ekwiwalenty. Na podstawie eksperymentu wybrano relację ND – D, ponieważ w tej właśnie relacji przewidywalność pary jest większa (więcej efektywnych składników – ekwiwalentów). Okazało się, że można wyróżnić grupę segmentów jednoekwiwalentowych, w których przewidywalność wynosi 100%, i grupę segmentów wieloekwiwalentowych, w których przewidywalność nie jest już niezawodna, ponieważ podać można najczęściej występujący ekwiwalent i inne, pojawiające się rzadziej.

Wyniki takich badań przydatne mogą być dla osoby uczącej j. polskiego lub j. serbskiego / chorwackiego. Można z góry zaplanować zajęcia wiedząc, które formy są supletywne (i trzeba po prostu nauczyć się ich na pamięć), jakich prefiksów najczęściej używa się do tworzenia form D, aby w końcu móc podać reguły dotyczące tworzenia aspektowej pary czasownikowej za pomocą sufiksów, w relacji ND – D, co jest ważne też ze względu na fakt, iż naukę języka obcego zaczyna się od form niedokonanych, które są zdolne wyrażać wszystkie trzy czasy (przeszły, teraźniejszy i przyszły).

W dalszych rozważaniach na temat możliwości przewidywania aspektowej pary czasownikowej, można pokusić się o próbę zastanowienia się nad tym, czy

np. czasowniki podobne pod względem znaczenia, czy też należące do poszczególnych grup oznaczających stany, czynności itd. tworzone są w podobny sposób, a także warto byłoby zająć się czasownikami dwuaspektowymi, które zostały w tej pracy odrzucone, ale badanie wstępne wykazało, że większość czasowników będących w j. serbskim / chorwackim dwuaspektowymi, w j. polskim tworzy normalne pary aspektowe.

Literatura

БЕЛИЋ, А.: О глаголима са два вида. [w:] Јужнословенски филолог, XXI, књ. 1 – 4, Београд, 1955 – 1956.

BOGUSŁAWSKI, A.: Prefiksalne pary aspektowe a semantyka prefiksalna czasownika rosyjskiego. [w:] *Slavia Orientalis*, IX, nr 139 – 175, 1960.

Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia. Warszawa 1984.

ГРИЦКАТ, И.: О неким видским особеностима српскохрватског глагола. [w:] Јужнословенски филолог, XXIII, књ. 1 – 4, Београд, 1957 – 1958.

ГРИЦКАТ, И.: Одлике глаголског видског парњаштва као семантички индикатори. [w:] Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, књ. 27 – 28, Нови Сад 1984 – 85.

ИСАЧЕНКО, А. В.: Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. Морфология. Т. II. Bratislava 1960.

KLEMENSIEWICZ, Z.: Próba charakterystyki dwu naczelnych funkcji przedrostka w polskim czasowniku. [w:] *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU 52*, Warszawa 1951.

KLIKOVAC, D.: O glagolskom vidu u srpskohrvatskom jeziku iz drugog ugla. [w:] *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, Novi Sad 1997.

KOPEČNÝ, F.: Slovesný vid v češtině. Rozpravy Československé akademie věd. Ročník 72 – Sešit 2, Praha 1962.

МАСЛОВ, Ю. С.: Морфология глагольного вида в современном болгарском литературном языке. Москва, Академия Наук СССР 1963а.

МАСЛОВ, Ю. С.: Значение данных болгарского языка для общиe теории славянского вида. СЯ, Доклады советской делегации, V. Международный съезд славистов (София, сентябрь 1963), Москва 1963b.

МАСЛОВ, Ю. С.: Очерки по аспектологии. Ленинград 1984.

MRAZOVIĆ, P. – VUKADINOVIĆ Z.: Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance. Novi Sad 1990.

Rezime: Određivanje aspekatskog glagolskog para u poljskom i srpskom / hrvatskom jeziku

Pitanje glagolskog vida zanimalo je mnoge lingviste. Poznati gramatičar Aleksandar Belić (1955 – 1956, s. 7) smatra da nijedan realizovan glagol (u svim slovenskim jezicima) ne može biti bez određenog vida. To je opšta osobina strukture slovenskog glagola. Ova kategorija je problematična s obzirom na njeno povezivanje sa drugim kategorijama (vreme, Aktionsart), a i s obzirom na činjenicu da izbor aspekatske forme (svršena ili

nesvršena) neposredno zavisi od značenja konkretnog glagola. Dakle, ne može se naučiti bilo koji od slovenskih jezika, a da se na značenju pravilno upotrebiti glagolski vid, a za to je potrebno znati na koji način se predviđa aspekatski par.

Ovaj rad se bavi takvim pravilima. Proučavani su takozvani čisti aspekatski parovi (koji nemaju razliku u značenju) u poljskom i srpskom / hrvatskom jeziku. Parovi su bili posmatrani sa dve tačke gledišta: u relaciji svršen – nesvršen i nesvršen – svršen. U svakom od tih jezika postoje supletivni parovi, prefiksarno-sufiksadni, prefiksadni i sufiksadni parovi. U svakom se glagolu (u infinitivu) mogu izdvojiti grafički segmenti i njihovi ekvivalenti kod drugog člana istog para. Najplodnija je tvorba aspekatskog para pomoću sufiksacije u relaciji nesvršen – svršen. Sufiksacijom su dobijeni segmenti sa jednim i više ekvivalenata, što je omogućilo da se dođe do dva pravila za određivanje svršene aspekatske forme od nesvršene.

Prvo pravilo se odnosi na segmente sa jednim ekvivalentom i određivanje je, u tom slučaju, uvek sigurno:

a → b, a – segment, b – ekvivalent; npr.

poljski: *adza → *odzi, srpski / hrvatski: *ašta → *osti,

nagradzac → nagrodzić oprastati → oprostiti

Drugo pravilo se odnosi na segmente sa više ekvivalenata, međutim, određivanje ovde nije sigurno. Najverovatniji ekvivalent je taj koji se najčešće pojavljivao u ispitivanjima, a svi ostali su tretirani kao izuzeci:

$a_1 \rightarrow b_1 (b_2, b_3, \dots, b_n)$, a_1 – segment, b_1 – najverovatniji ekvivalent, $(b_2, b_3, \dots, b_n)$ – ostali ekvivalenti; npr.

poljski: *asza → *osi (*oszy) srpski / hrvatski: *aga → *oži (*o)

zapaszac → zaprosić (rozproszyc) polagati → položiti (pomoci)

Gore navedena pravila su pokušaj da se sa što manje informacija dobiju od nesvršenih formi, svršene forme glagola, što može da bude od koristi u didaktici.

Uplatnění řeckých a latinských komponentů prefixálního typu v nových slovech současné češtiny¹

Pavla Šmídová

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

Cílem příspěvku je dílčím způsobem, formou poznámek, představit problematiku původem latinských a řeckých komponentů prefixálního typu v nových slovech současné češtiny. Pokusíme se nastínit některé vývojové tendence a porovnat uplatnění těchto morfémů z hlediska konkurence k systému domácích slovotvorných prostředků. Ke komponentům přistupujeme z hlediska synchronní dynamiky.

¹ Příspěvek vznikl v rámci grantového projektu Systémotvorné procesy neologismů v současné češtině, reg. č. A0061803, GA AV ČR.

Materiálovou základnu tvoří lexikální jednotky podané v slovníku *Nová slova v češtině. Slovník neologizmů* (1998), přibližíme však i k neologickému materiálu obsaženému v databázi nových lexikálních jednotek lexikografického oddělení ÚJČ. Tento materiál byl srovnáván se SSJČ a se starším materiálem lexikografického archivu ÚJČ. Do analyzovaného souboru lexikálních jednotek nejsou zahrnuty úzce odborné výrazy, které lze zjistit např. ve speciálních slovnících.

I. Na základě porovnání **SSJČ**, *Mluvnice češtiny 1* (1986, dále **MČ**), *Tvoření slov v češtině 2* (1967, dále **TS**) a *Novočeského tvoření slov* Vl. Šmilauera (1971, dále **Š.**) lze mezi formanty prefixálního typu řecko-latinského původu zařadit: *a-*, *ante-*, *anti-*, *arci-*, *de-*, *dia-/di-* (,skrz'), *dis-/di-* (,roz-'), *dys-*, *ex-*, *extra-*, *hyper-*, *hypo-*, *in-*, *infra-*, *inter-*, *intra-*, *kon-/kom-/ko-*, *kontra-*, *kvazi-* (*quasi-*), *meta-*, *non-*, *para-*, *per-*, *post-*, *pre-*, *pro-*, *proto-*, *pseudo-*, *re-*, *sub-*, *super-*, *supra-*, *syn-/sym-*, *ultra-*, *vice-*. Některé formanty jsou v těchto pracích hodnoceny z hlediska jejich morfémové povahy různě. Konkrétně se jmenované práce neshodují v klasifikaci těchto komponentů: *anti-*, *ante-* (v **TS** a **Š.** neuvedeno), *arci-*, *extra-* (v **TS** a **Š.** neuvedeno), *hyper-* (v **TS** neuvedeno), *hypo-* (v **MČ** a **TS** neuvedeno), *infra-*, *inter-*, *intra-* (v **TS** a **Š.** neuvedeno), *kontra-*, *kvazi-* (v **TS** neuvedeno), *meta-*, *post-* (v **TS** a **Š.** neuvedeno), *proto-* (v **Š.** neuvedeno), *pseudo-*, *super-*, *supra-* (v **MČ** neuvedeno), *ultra-*, *vice-* (v **TS** neuvedeno). Všechny jmenované komponenty hodnotí **SSJČ** jako první části složených slov, kdežto ostatní práce (pokud jsou v nich tyto slovo tvorné prvky uvedeny) jako předponu.

V našich poznámkách se zaměříme na morfémy *anti-*, *de-*, *ex-*, *infra-*, *para-*, *post-* a *vice-*.

II. 1. V neologickém materiálu lze u některých komponentů latinského a řeckého původu zaznamenat výrazné sémantické posuny oproti významu ve starších lexikálních jednotkách. Komponent *infra-* (původem latinské příslovce a předložka) se uplatňoval ve významu a funkci české předpony pod- (*infrazvuk*, *infračervený*), v nových slovech téměř výhradně sémanticky zastupuje slovo infračervený (*infračidlo* ,čidlo reagující na infračervené záření'¹, *infrakamera* ,kamera, která snímá obraz pomocí infračervených paprsků'). Na tento sémantický proces upozorňuje již V. Mejstřík (1965, s. 15). K podobnému vývoji došlo u původem řecké předpony a předložky *para-*. Podle **SSJČ** má morfém *para-* význam jednak ,vedle, při, spolu, skrze; proti; mimo', jednak v medicínských názvech význam ,odlišný, úchylný, nenormální', v chemických názvech význam ,odvozený, lišící se'. Další význam vzniká zkrácením adjektiva *parašutistický*. V nových slovech se s tímto významem setkáváme např. u kompozit *paraseskok* ,parašutistický seskok', *paraškola* ,základní parašutistický výcvik; školici zařízení pro tento výcvik', *paravycvičený* ,vycvičený jako parašutista' (**SSJČ** hodnotí morfém *para-* s tímto významem jako slangový). V neologic-

¹ Při popisu lexikálního významu neologizmů citujeme ve většině případů lexikální definice uvedené v slovníku *Nová slova v češtině*.

kém materiálu se vyskytuje komponent *para-* zcela nově ve významu ‚paraplegie, paraplegik, paraplegický‘, např. *paradivadlo* ‚divadelní představení herců-paraplegiků; herecký soubor skládající se z takto postižených osob‘, *paralympiáda* ‚olympiáda tělesně postižených‘.

Sémantický vývoj *infra-* i *para-* lze interpretovat dvěma způsoby: předpona nabyla významu slova, které bylo původně jejím prostřednictvím utvořeno, nebo jde o proces analogický ke vzniku přechodných morfémů typu *auto-*, *gramo-* (vznikají zkrácením slovního základu automobilový, gramofonový, které významově zastupují, srov. Mejstřík, 1965; Martincová – Savický, 1987).

K opačnému procesu, tj. k vyprazdňování lexikálního významu, dochází např. u kvantitativních, resp. intenzifikačních morfémů *maxi-*, *mini-*, *makro-*, *mikro-*, *mega-*, *multi-*, *poly-* a dalších komponentů (také domácího původu), které poklesávají z kořených morfémů na prefixoidy.²

2. Významnou roli při popisu latinsko-řeckých komponentů hraje otázka spojitelnosti se základovými slovy. Zajímavými se z tohoto hlediska jeví komponenty *ex-* a *vice-*. Předpona *ex-* ve významu ‚bývalý‘ se v češtině původně spojovala s omezeným okruhem podstatných jmen, zpravidla jmen osob, které jsou nositeli jistého titulu, hodnosti, příslušnosti (zvl. k církevním řádům). Slovo s touto předponou označuje osobu, která pozbyla své hodnosti, svého titulu apod., např. *excísar*, *exprezident*, *exministr*; *exjezuita* (srov. TS, s. 725). Nově utvořená slova nejenže rozšiřují naznačenou slovotvornou řadu, ale základovými slovy se také běžně stávají slova domácího původu (*exposlanec*, *expředseda*, *exředitel*). Vyskytují se dokonce slova s předponou *ex-*, která nepojmenovávají nositele hodnosti nebo titulu: podle starších pojmenování *exmanžel*, *exmanželka* jsou tvořeny další, většinou spíše příležitostné výrazy jako *exšvagr*, *extchýně*, *exdružka* apod.

O změně spojitelnosti se základovým slovy svědčí i tvoření přídavných jmen s předponou *ex-*, které nemáme z dřívější doby doloženo. Ve společensko-politické oblasti se objevují slova typu *exfederální*, *exsocialistický*, *exsovětský*, v oblasti sportovní jednak výrazy *expřeborový* (*expřeborové mužstvo*), *exdivizní* (*exdivizní tým*), jednak velké množství přídavných jmen, jejichž základové slovo odkazuje k názvu sportovního klubu nebo města, kde klub sídlí (*exkladenský*, *exspartanský*, *extrřecký*). Je zajímavé, že vedle těchto přídavných jmen ze sportovní oblasti paralelně vznikají podstatná jména (*exligista*, *exslávista*, *exbrňan*).

Při zkoumání spojitelnosti komponentu *vice-* tak rozsáhlé změny nezaznamenáváme, ale při porovnávání starších slov s *vice-* s nově utvořenými slovy je možné poukázat na spojování se slovními základy domácího původu (*vicestaro*, *vicepředseda*, popř. příležitostná slova *viceropák*³, *vicenáčelník*).

² Termínem prefixoid bývají označovány morfémově nevyhraněné prvky, které se po stránce významové a funkční blíží předponám, ale zároveň podržují rysy kořených morfémů.

³ Slovo se objevilo ve vyhodnocení ankety o Ropáka roku, v níž byly veřejně činné osoby posuzovány podle svých rozhodnutí a výroků, týkajících se životního prostředí;

3. V našem materiálu jsou z hlediska konkurence slovotvorných prostředků zajímavé dvojice cizí :: domácí slovotvorný prostředek: *anti-* :: *proti-*, *post-* :: *po-*, *de-* :: *od-* aj. Inspirativní podněty k problematice konkurence slovotvorných prostředků přinášejí například práce Jána Horeckého, Kláry Buzássyové, Olgy Martinové.

Předponami *anti-* a *proti-* jsou mimo jiné odvozována synonymní pojmenování od stejných slovních základů, např.: *antidrogový* :: *protidrogový*, *antialergický* :: *protialergický*, *antiinterrupční* :: *protiinterrupční*, *antimonopolní* :: *protimonopolní*, *antivirový* (poč.) :: *protivirový* (poč.), *antiopatření* :: (vedle staršího) *protiopatření*, obě předpony v těchto slovech vyjadřují ‚působení proti něčemu‘. Distribuci formantu *anti-* ve srovnání s formantem *proti-* ovlivňuje statický příznak komponentu *anti-* (srov. Horecký1995).

Předpona *anti-* je upřednostňována při tvoření pojmenování, kdy nad dynamickým příznakem působení převládá významový odstín pouhého protikladu k něčemu, popření něčeho, popř. zaměření proti něčemu: *antiestablishment* ‚skupina lidí stavějící se proti vládnoucímu politickému režimu‘, *antibalíček* ‚politická rozhodnutí rušící účinek tzv. balíčku ekonomických opatření‘, *antilobby* ‚vlivná zájmová politická nebo hospodářská skupina (lobby) namířená proti vlivu, činnosti jiné (už dříve existující) lobby‘, *antitrh* ‚netržní, protitržní prostředí‘, *anticena* ‚negativní ocenění‘ (podobně *Antioscar*). K podpoření tohoto stanoviska přispívá i hledisko formální: v neologickém materiálu jsou častěji doložena substantiva utvořená pomocí předpony *anti-* oproti počtu substantiv s *proti-* (výjimku tvoří zejména substantiva s dějovým příznakem: *protipuč*, *protivýrok*).

V neologické slovní zásobě dochází u komponentu *anti-* k profilování významového odstínu ‚nedostatek nějaké vlastnosti‘ (s průvodním odstínem špatné kvality), nebo dokonce významového odstínu ‚naprosté postrádání některých schopností, vlastností‘: *antifotbal*, *antihokej*, *antihvězda*, *antisportovec* (srov. starší *antitalent*), *antinápaditý* (*antinápaditá instrumentace skladby*), *antipolitický* (*antipolitické schopnosti*).

Ke konkurenčním prostředkům patří také předpony *post-* a *po-*. V neologickém materiálu jsou doloženy ve velkém množství izolexémních slov, např. *postbalíčkový* :: *pobalíčkový*, *postklausovský* :: *poklausovský*, *postinvazivní* :: *poinvazivní*, *postprivatizační* :: *poprivatizační*, *postsametový* :: *posametový*, *postsovětský* :: *posovětský*; ke staršímu slovu *posezonní* (**SSJČ**) je doložen neologismus *postsezonní*. Obě předpony (*po-* i *post-*) mohou vyjadřovat význam čistě časový, tj. následnost po něčem. Předpona *post-* však v některých slovech vyjadřuje také významový odstín návaznosti; výsledné lexikální jednotky pak pojmenovávají skutečnost, která ještě nese rysy skutečnosti předchozí. Zmiňovaný významový odstín je patrnější z delších kontextů: *postsocialistické ne-*

inspirací pro pojmenování ankety byl název ekologicky zaměřeného krátkého filmu režiséra Jana Svěráka (Ropáci).

koncepční řešení; kolchozní a postkolchozní spolky; postvelmocenská psychologie ruské politiky; jaký bude nový svět, jenž přichází po poststudenoválečném?; posttotalitní žurnalista. Významový odstín návaznosti vyjadřuje předpona *post-* nejzřetelněji v pojmenováních odkazujících k uměleckým či politickým směrům a hnutím: *posthippiesovský, postfašistický, postpunkový* (hud.), *postsurrealistický* aj.⁴

Další dvojici konkurenčních slovotvorných prostředků, které se často uplatňují u shodných slovních základů, jsou *de-* a *od-*: *demonopolizovat :: odmonopolizovat, detabuizovat :: odtabuizovat, depolitizovat :: odpolitizovat (SSJČ), deideologizovat :: odideologizovat (SSJČ)*. S některými z výše uvedených sloves vznikají paralelně slovesná substantiva, k některým slovesným substantivům však slovesa se stejným slovním základem doložena nejsou.

U izolexmenních podstatných jmen na *de-* a *od-* lze pozorovat tendenci užívat zároveň s cizí předponou cizí příponu a podobně substantivum s domácí předponou doplňovat domácí příponou: *demonopolizace :: odmonopolizování, detabuizace :: odtabuizování* (Martincová, 1997, uvádí také *detabuizování*), *deideologizace :: odideologizování, dekriminalizace :: odkriminalizování, debaštizace :: odbaštování*.⁵ Se zakončením na *-ace*, resp. *-izace*, je možné ojedinele zaznamenat substantiva s předponou *od-*, vznikají tříčlenné řady: *deinstalace :: odinstalování :: odinstalace* (všechny tři výrazy v počítačové oblasti), *depolitizace :: odpolitizování :: odpolitizace*.

Výrazy *deanglizace, depalubizace* (od podstatného jména *paluba* s významem ‚zbavení někoho politické moci‘) a *debaštizace*⁶, doložené v neologickém materiálu, naznačují, že se začíná vyhraňovat samostatný prefixálně-sufixální slovotvorný typ, a to předpona *de-* ve spojení s příponou *-ace*, resp. s její rozšířenou variantou *-izace*. K uvedeným pojmenováním s *de-* totiž nemáme doloženy jejich opozitní protějšky bez této předpony.

III. Na obohacování české slovní zásoby má v současné době velký vliv angličtina. Zdá se, že jejím působením je ovlivněno také intenzivní využívání předpon řeckého a latinského původu. Mnoho slov s těmito komponenty bylo totiž přejato jako celek právě z angličtiny a je možné, že tyto přejaté lexikální jednotky ovlivňují aktivnost tvoření slov s řecko-latinskými morfémy v českém prostředí.

Shrnutí: Pojmenování s řecko-latinskými prefixálními komponenty mají v neologickém materiálu významné místo. Morfémy, které jsme zde představili, náležejí k velmi produktivním slovotvorným prostředkům.

⁴ Srov. výraz *post-izmus* ve spojení *nabrat novou inspiraci po vyčerpání se ve svém moderním výrazu v různých post-izmech*.

⁵ Oba výrazy byly vytvořeny od vlastního jména Bašta a označují zbavení tohoto bývalého ministra vládní funkce.

⁶ Analogicky s těmito pojmenováními byl utvořen okazionalismus *rekorytizace* s významem ‚nové rozdělování, rozdělení výnosných funkcí, postů (koryt)‘.

Akademický slovník cizích slov. Praha 1995.

AYTO, J.: The Longman Register of New Words. Longman, Harlow, Vol. 2 – 1990.

BARNHART, C. L. – STEINMETZ, S. – BARNHART, R. K.: A Dictionary of New English 1963 – 1972. Bronxville, New York/Langenscheidt, Berlin, Barnhart 1973.

BUZÁSSYOVÁ, K.: Konkurenční formanty jako prostředky stylistické a sémantické diferenciacie. In: Dynamika současné češtiny z hlediska lingvistické teorie a školské praxe. Praha 1987, s. 113 – 120.

DANEŠ, FR.: Vývoj češtiny v období socialismu. In: Problémy marxistické jazykovědy. Praha 1962, s. 319 – 332.

DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině 1. Praha 1962.

HAIS, K. – HODEK, B.: Velký anglicko-český slovník. Praha 1997 (3. vyd.).

HAUSER, P.: Prefixace, její povaha a místo v slovoslovné soustavě. Slovo, 1997, č. 4, s. 3 – 7.

HORECKÝ, J.: Predložka proti a předpona proti-. Kultura slova, 29, 1995, s. 275 – 278.

MARTINCOVÁ, O.: Konkurence prefixálních komponentů v novém lexiku. Slovo, 1997, č. 4, s. 23 – 26.

MARTINCOVÁ, O.: Na okraj konkurence slovoslovných prostředků. Slovo a slovesnost, 58, 1997, s. 161 – 164.

MARTINCOVÁ, O.: Problematika neologismů v současné spisovné češtině. Praha, PF UK 1983.

MARTINCOVÁ, O. – SAVICKÝ, N.: Hybridní slova a některé obecné otázky neologie. Slovo a slovesnost, 48, 1987, s. 124 – 139.

MEJSTŘÍK, V.: Tzv. hybridní složeniny a jejich stylová platnost. Naše řeč, 48, 1965, s. 1 – 18.

Mluvnice češtiny. Praha 1986.

Nová slova v češtině. Slovník neologismů. Praha 1998.

Slovník spisovného jazyka českého I–IV. Praha 1960 – 1971.

SVOBODOVÁ, D.: Prefixálně tvořené anglicismy v české publicistice. Slovo, 1997, č. 4, s. 40 – 42.

ŠMILAUER, V.: Novočeské tvoření slov. Praha 1971.

TULLOCH, S.: The Oxford Dictionary of New Words: A popular Guide to Words in the News. Oxford, OUP 1991.

Tvoření slov v češtině. 2. Praha 1967.

Kompozita v ornitologickém názvosloví bulharštiny a češtiny Substantivní kompozita sledu S-K-V (I.)*

Christina Dejkova

Ústav bulharského jazyka BAV, Sofia

Kompozice jako jeden ze základních slovotvorných způsobů v slovanských jazycích, zděděných z praslovanštiny, se obvykle uplatňuje v lexikálních pod-systémech, vyznačujících se stylovou a funkční omezeností. Systém ornitologických názvů je lexikální vrstva z oblasti terminologie, ve které kompozice jako slovotvorný postup hraje určitou pojmenovací úlohu. V tomto příspěvku budeme vycházet právě z *pojmenovacího plánu jazyka*, a proto středem naší pozornosti budou jen rodové názvy (svou jazykovou slovnědruhovou charakteristikou substantiva), vzniklé většinou spontánním jazykovým vývojem z komunikační potřeby pojmenovat objekty mimojazykové skutečnosti, resp. ptáky. Z toho vyplývá, že se neomezíme jen na názvy oficiálního názvosloví, budeme si také všimnout pojmenování lidových. Vycházíme ze současného stavu v obou slovanských jazycích, ale budeme se na něj dívat s dynamickým aspektem vzhledem k postižení původu, vývojových tendencí a produktivity sledovaných slovotvorných typů, užívaných pro jazykové ztvárnění určitých onomaziologických (pojmenovacích) modelů¹. Porovnání v dvou příbuzných slovanských jazycích a naskytující se vývojové paralely umožní objektivnější pohled na vznik a dynamiku jednotlivých typů od doby praslovanské do současnosti. Tento konfrontační pohled přispěje nejen k zachycení systémových souvislostí v obou jazycích, ale i k určení původu konkrétních lexikálních jednotek, zděděných z praslovanského ornitologického systému nebo nově vytvořených v jednotlivých jazycích.

Pokud jde o typy kompozit, vycházíme z typů kompozit určených D. Šlosarem² pro češtinu na základě slovnědruhové charakteristiky komponentů a jejich sledu. Na tomto místě se omezíme na kompozita s prvním substantivním (=S) a s druhým verbálním komponentem (=V), spojenými konektem (=K). Průhledná sémantická a slovotvorná struktura kompozit dovolí, abychom na základě sémantického obsahu komponentů určili charakteristický příznak, podle kterého byl pták pojmenován – čili určit onomaziologický model. Sledované formace určeného typu umožní uvést nejčastější fundující slova (popř.

* Tento příspěvek vznikl v době mé stáže v Kabinetu češtiny pro cizince FF MU. Zvláštní poděkování patří etymologickému oddělení ÚJČ AV ČR v Brně. Za cenné metodologické připomínky děkuji osobně PhDr. E. Havlové, CSc.

¹ Onomaziologickým čili pojmenovacím modelem rozumíme typ pojmenování podle určitého příznaku charakterizujícího pojmenovávaný předmět, resp. ptáka.

² Šlosar, D.: Česká kompozita diachronně. Brno 1999.

slovní základy a kořeny) členů kompozit a tím postihnout míru jejich slovotvorné realizace v rámci dílčího ornitologického systému. Budeme také přihlížet k formě složených slov, abychom mohli ukázat, jak se určitý strukturní typ vyvíjel od doby praslovanské a ke kterému slovotvornému typu se v každém z obou jazyků zařazoval.

Kompozita se zadním členem deverbálním a s předním členem substantivním se uplatňují v bulharském a českém ornitologickém názvosloví při jazykovém ztvárnění různých onomaziologických (pojmenovacích) modelů, čili za pomoci takových strukturních typů se pojmenovávají ptáci podle různých charakteristických rysů a vlastností, a to:

- 1) podle způsobu obživy a druhu potravy;
- 2) podle způsobu pohybu v souvislosti s místem výskytu (životním prostředím), případně s hledáním potravy;
- 3) podle místa, kde se ptáci vyskytují;
- 4) podle charakteristické vlastnosti v chování ptáka;
- 5) podle hnízdění (druhu hnízda), resp. péče o mláďata;
- 6) podle doby, kdy se objevují;
- 7) podle vzhledu ptáka.

Všemi těmito složeninami je pták pojmenován jako *původce*, čili *nositel děje* (převážně činnosti a ojedinele stavu). Tedy kompozita se zadním členem deverbálním se vztahují k pojmenováním, vycházejícím z *dějového příznaku* nazývaného ptáka. Struktura těchto kompozit (S-K-V) dovoluje, aby vybraný dějový příznak byl rozvinut doplňující, určující složkou substantivní, vyjadřující v našem případě nejčastěji patient, ale také místo a čas děje.³

Vzhledem k omezenému rozsahu tohoto příspěvku tady se soustředíme pouze na **názvy vzniklé podle způsobu obživy a druhu potravy** (jako původní motivace). Do této skupiny můžeme zařadit následující názvy:

v bulharštině

мишелѡв (i dial.), káně, Buteo rufinus* (Фауна Б-я, Геров),
мишелѡвец, poštolka, Falco tinnunculus* (Фауна Б-я)
 dial. *мишколѡвец*, druh orla* (z okolí Ichtimana – КартБДиал)

пчелосл (i dial.), vlha, Merops apiaster* (Фауна Б-я, Геров), *пч елоят*, pták žijící se včelami* (Javrovo z ok. Asenovgrada, Lilkovo z ok. Plovdiva) (КартБДиал), *пчелуят* (Dobrostan z ok. Asenovgrada – КартБДиал), *пчелоѡѣт** (Várbovo z ok. Smoljana – КартБДиал)
осояд, včelojed, Pernis* (Фауна Б-я)

рибояд, terej, Sula bassana* (Фауна Б-я),

dial. *рибоядец*, orel, Pandion haliaëtus* (Геров)

мухоловка, lejsek, Muscivora* (Фауна Б-я),
 dial. *мухолѡвка*, pták Butalis grisola* (Геров)

v češtině

myšilov, (mysl.) káně lovcí myši;
 (zool.) káně lesní* (SSJČ I)

včelojed, Pernis* (Ptáci bez hranic)

lid. *mucholovka*, lejsek, Muscivora*
 (Kněžourek podle Machka, Ptáci), lid.
mucholapka tv. (Šír podle Machka, Ptáci)

³ Dokulil, M.: Tvoření slov v češtině. Teorie odvozování slov. Praha 1962, s. 30.

стридойд, ústřičník, Haematopus ostralegus* (Фауна Б-я),
dial. скакалецойд, špaček, Pastor roseus* (Геров),
лешояд, sup mrchožravý, Neophron percnopterus* (Фауна Б-я),
костобер, orlosup, Gypaëtus barbatus* (Фауна Б-я).

lid. masojed, tuhýk, Lanius excubitor*,
masojidek dem. (SSJČ 1, 1183)

Bezpříponové složené názvy s nulovou koncovkou a morfologickou charakteristikou mužského rodu jako b. *мишелѡв, пчелѡят* (s dialektickými variantami), *рибѡяда* č. *myšilov, včelojed, masojed* navazují na praslovanský typ kompozit S-(K)-V-ъ, který byl jedním z nejrozvinutějších v praslovanštině.⁴ Byla to bezsufixální kompozita opatřená pouze morfologickou charakteristikou -ъ (z ie. tematického vokálu -o-). Kmenotvorný vokál předního substantivního členu působil jako konekt. Na základě paralel ve všech slovanských jazycích bychom mohli rekonstruovat některé praslovanské názvy ptáků, které se dají zařadit do praslovanského ornitologického systému:

psl. **myšelavъ*/**myšilavъ*⁵ – kromě uvedeného b. a č. názvu – jsou doložené ještě sch. *мишолов*, poštolka*, p. *myszółow*, káně, Buteo vulgaris*, r. *мышелѡв* název jednoho z druhů jestřábů, dial. *мышелѡв*, sova; pták Archibuteo, káně; dravý pták pochop; jestřáb; dravý pták poštolka; dravý pták z čeledi sokolů, poštolka obecná*, stbr. *мышелов*, název ptáka*, br. *мышалѡѣ*, pilich*, dial. *мышолѡв, мышалѡв*, Buteo lagopus Brünn; káně*, slk. dial. *myšilov*, pták Buteo buteo*⁶. Jde tedy o složeninu, v jejíž první části je základ slova **myšъ*, v druhé – slovesný kořen od **laviti*. Varianty s „konektem“ *i* jako původní kmenotvorný vokál mají být starší, jak připouštějí autoři ЭССЯ 21 l.c.⁷ Tvary s -e- a dokonce -o- jsou asi analogické.

Z tohoto původního názvu vznikl určitě praslovanský tvar **myšelavъсь*, se sufiksem -ъсь, jehož kontinuanty nacházíme také v slovanských jazycích: kromě b. *мышелѡвец* také sch. *мишолѡвац*, káně*, p. dial. *myszółowiec*, druh jestřába*,⁸ slk. dial. *myšilovec*, Falco tinnunculus* (Ferianc, s. 98). O produktivě sufiku **-ъсь* v pozdní praslovanské době svědčí jeho hojný výskyt (s významem osobovosti) v starobulharských (staroslověnských) sufixálních kompozitech, jež jsou většinou kalky.⁹

⁴ Šlosar, o. c., s. 22.

⁵ Psl. o : a budeme označovat jako a : ā podle tradice БЕР.

⁶ Viz ЭССЯ 21, s. 57 – 58, kde se uvádějí podrobně všechny významy a prameny.

⁷ Podle D. Šlosara (ústní sdělení) substantivní konekt -i- v uvedených příkladech z češtiny a slovenštiny je sekundární. Konekt měl v praslovanštině podobu zkráceného kmenotvorného vokálu, tedy i-kmeny byly připojovány psl. střidnicí za krátké i, tj. -ъ- (Šlosar, o. c., s. 16).

⁸ Viz ЭССЯ, 21, s. 58, kde se uvádějí všechny významy a prameny.

⁹ Цейтлин, Р. М.: Лексика древнеболгарских рукописей X – XI вв. София 1986, s. 282.

O stáří (ještě z doby baltoslovanské) tohoto pojmenovacího typu svědčí stpr. **pelemaygis*, Falco tinnunculus¹⁰. Je to pojmenovací a strukturní paralela složená ze dvou komponentů: prvním komponentem je *ē*-kmenové staropruské substantivum *pelē*, 'myš'¹¹, druhým **maygis*, které doloženo není, ale Fraenkel¹² je spojuje s lit. *miegti*, 'tlačit, tisknout, mačkat; bít, tlouci'. Stpr. **maygis* můžeme pravděpodobně považovat za deverbativní substantivum typu stpr. *kirtis*, 'úder, rána' (= lit. *kīrtis*¹³ < *kīrsti*, 'bít, tlouci' aj.¹⁴), ale vzhledem k tomu, že není doloženo, nemůžeme vyloučit, že toto slovesné jméno neexistovalo v nesložené podobě. K tomuto názoru nás vede stav tohoto typu kompozit v litevštině¹⁵. Ze strukturního hlediska je ale důležité to, že jde o deverbální druhý komponent, na který se první substantivní komponent váže.¹⁶

K praslovanským názvům ptáků můžeme zařadit **bъčelajědъ* (složenina z psl. **bъčelā* a kořene **ēd-* < **ēsti*, **ēdmъ*, jako konekt tady vystupuje zkrácený kmenotvorný vokál *a* substantiva **bъčelā*), a to na základě následujících slovanských kontinuantů: kromě b. *пчелояд* s dialektickými variantami a č. *včelojed* i r. *пчелоед*, *пчелояд*, 'pták z čeledi jestřábů' (ССРЛЯ 11), br. *пчалаедтв*. (ТСБМ 4),¹⁷ slk. dial. *včelojed*, *Muscicapa* (Ferianc, s. 223), pol. *pszczołojad*, 'Merops; Pernis' (Ferianc, s. 110, 132). Sr. též sln. *čebelojédec*, 'Merops apiaster' (SSKJ I). V češtině název *včelojed* jako odborný název zavádí až Staněk (Přírodopis prstonárodní, 1843)¹⁸. Šmilauer, o. c., 46, připouští, že je to název vzniklý překladem německého názvu *Bienenfresser*, což se nám zdá neoprávněné vzhledem k jeho slovanským paralelám. Je pravděpodobnější, že něm. *Bienenfresser* ovlivnilo vznik asi pozdějšího č. *včeložrout*, 'Immenvogel, vz. vlha' (Kott IV) jako jeho doslovný překlad. Poslední název se ale v odborném názvosloví vůbec neujal.

K praslovanskému ornitologickému systému patřilo též určité psl. **ryba-jědъ* (složenina z psl. **rybā* a kořene **ēd-* < **ēsti*, **ēdmъ*) a **rybalavъ* (složenina z psl. **rybā* a kořene **lav-* < **laviti*, roli konektu hraje zkrácený kmenotvorný vokál *a* subst. **rybā*). V slovanských jazycích nacházíme následující názvy: b.

¹⁰ Hinze, Fr.: Einige Fälle von Übereinstimmung in der Struktur der Vogelbezeichnungenkomposita im Deutschen und Altpreussischen. *Linguistica baltica*, 4, 1995, s. 185 – 192.

¹¹ Endzelin, J.: *Altpreussische Grammatik*. Riga 1944, s. 60.

¹² Fraenkel, E.: *Litauisches etymologisches Wörterbuch*. B. I. Heidelberg – Göttingen 1962, s. 447 – 448.

¹³ Viz Endzelin, o. c., s. 62.

¹⁴ Viz Fraenkel, o. c., s. 258.

¹⁵ Erhart, A.: *Baltské jazyky*. Praha 1984, s. 54 – 55.

¹⁶ Sr. Hinze, o. c., podle kterého jde o kompozita typu Nomen (+Suffix resp. + Morphemfugenkasus) + Nomen (+Flexionsendung, oder auch nicht) čili o typ S+S.

¹⁷ Je pravděpodobné, že běloruský název byl přejat do nomenklatury z ruštiny.

¹⁸ Šmilauer, Vl.: Česká jména ptáků. Přednášky ve XIII. běhu Letní školy slovanských studií v roce 1969. Praha, s. 34 – 54.

рибоѣд, sln. *ribojed* adj. ‚ten, kdo jí rybu‘ (SSKJ IV), r. *риболо́в*, mořský orel; lid. názvy některých druhů racků* (ССПЛЯ 12), ukr. *рибоїд*, *Ciconia nigra*, čap černý* (СУМ IV), *риболо́в*, pták* (СУМ IV), č. *rybojed*, ichthyophagus, der Fischesser* (Kott III, Jungmann III), *rybolov*, vultur baeticus* (Kott III, Jungmann III), p. *rybolów*, orel, *Pandion haliaëtus** (Ferianc, s. 111). Z těchto původních forem bez sufixu vznikají kompozičně-sufixální formace s činitelským sufixem *-ьсь, a to asi ještě v praslovanském období, jak dokládají na jedné straně b. dial. *рибоѣдец*, r. *рыбоѣдѣць*, krmící se rybou* (СРЯ XI – XVII 22), č. *rybojedec*, rybojed* (Kott III, Jungmann III), na straně druhé sch. lid. *ribolovac*, volavka, *Ardeola ralloides** (Hirtz, s. 415 – 416), ukr. *риболо́вцеь=риболо́в*, pták* (СУМ IV). Sr. ještě csl. *рыболовыць*, *рыбоадыць* (Mikl LPs). Můžeme tedy počítat s již psł. názvy **rybajědьсь*, *rybalavьсь*, které byly zjednoznačnĕny činitelským sufixem *-ьсь¹⁹.

K praslovanským kompozitům se zadním deverbálním členem, které se uplatňují v názvech ptáků, můžeme zařadit též typ S-K-V-*kā*. Na základě doložených slovanských názvů jako b. *мухолѡвка* (též dial.), č. *mucholovka*, dále sch. *мубѡлѡвка=мухѡлѡвка*, pták mucholovka, lejsek*, r. *мухоловка*, název různých ptáků z čeledi vrabců, žijících se hmyzem*, pták *Muscicapa* a pod.*, č. *muchojedka*, *Muscicapa** (Kott I), slk. dial. *mucholovka* tv. (Machek, Ptáci), p. *mucholówka*, *muchojadka*, pták *Muscicapa** můžeme rekonstruovat psł. **michalavъkā*, **michajědъkā*²⁰, které vznikly nejpravděpodobněji z **michalavъ*, resp. **michajědъ* za pomoci sufixu *-ъkā. Sr. sch. *мубѡѣд*, pták z čeledi *Muscicapidae*, sln. *muholov=muholovec*, r. *мухолов*, ptáček podobající se sedmihláskovi*. ²¹ Z toho vyplývá, že b. *мухолѡвка* a č. *mucholovka* jsou názvy praslovanského stáří (případně jsou odvozeny od staršího praslovanského názvu), navazují na určitý praslovanský strukturní typ a nelze je pokládat za kalky z latinského vědeckého názvu *Muscicapa*. To, že nacházíme tento název v slovanských dialektech, potvrzuje domácí původ. Lat. *Muscicapa* mohlo však ovlivnit zařazení b. dial. *мухолѡвка* do odborného názvosloví.

Všechna dosud uvedená pojmenování v bulharštině a češtině se jeví jako formace určitých praslovanských strukturních typů: S-K-V-*ъ*, S-K-V-*ьсь* nebo S-K-V-*ъkā*. Jejich charakteristický rys je opakující se druhý deverbální člen – *-lav-*, *-(j)ěd-*. Vzhledem k zamĕnitelnosti těchto druhých komponentů můžeme je dokonce chápat jako určité druhy formantu se synonymickým významem.²²

¹⁹ Původní činitelský význam praslovanského substantiva **rybalavъ* [sr. csl. *поболовъ*, rybář* (Mikl. PSI), b. dial. *риболо́в*, kdo loví rybu, rybář* (Гергов)] v souvislosti s jeho pouhou morfologickou charakteristikou v slovanských jazycích zaniká. Zůstávají podobné tvary jen v abstraktním dějovém významu, patrně pod vlivem substantiva *lovъ* (nomina actionis). Např. b. *риболо́в*, č. *rybolov* jsou dnes dějová substantiva.

²⁰ Viz ЭССЯ 20, s. 174 – 175, kde se uvádĕjí podrobnĕ významy slovanských slov a prameny.

²¹ Viz ЭССЯ I. c., kde se uvádĕjí všechny významy těchto tvarů a prameny.

²² Viz stejné chápání u Cejtinové, i když tam jde o starobulharské (staroslovĕnské) složeniny původem kalky z řĕčtiny (Цейтлин, o. c., s. 283).

Tedy určená složka složeného dějového příznaku v pojmenováních uvedeného onomaziologického modelu se již od doby praslovanské vyjadřovala stejným způsobem (identickými komponenty), kdežto první určující složkou se tento obecně vyjádřený příznak, spojený s obživou, blíže určuje vzhledem k pacientu děje. Máme tedy explicitní vyjádření složeného onomaziologického příznaku, i když diferenční charakter má očividně první určující složka. Sr. jednoduché odvozené názvy stejné motivace (týchž nebo příbuzných druhů ptáků): sln. *čebelar* ‚Merops‘ (Ferianc, s. 132), slk. *včelárík* tv. (Ferianc, s. 132); č. lid. *muchálek*, *mucháček* ‚lejsk, Muscicapa‘ (Šír podle Machka, Ptáci), slk. dial. *muchar*, *mušiar*, *muchárik*, *včelár*, *včelárík* tv. (Ferianc 222 – 223); b. *рибар* ‚volavka, Ardea cinerea‘ (Фауна Б-Я), č. dial. *ribárka* ‚racek‘ (Svěrák, s. 146) aj.

Kompozita typu S-K-V bez sufixu byla velmi rozšířená ve staré češtině a jedním z nejčastějších zadních členů byl slovesný kořen *-jěd*.²³ Č. lid. *masojed* s významem ‚uhýk, Lanius excubitor‘ je doloženo ve staré češtině (Gebauer 2, s. 319). Je to tvar, který navazuje na psl. **męsajědъ*,²⁴ ale uvedeného významu to praslovanské kompozitum nabývá asi až v češtině, kde se jím pojmenovává zpěvný pták živící se drobnými savci, ptáky, plazy nebo obojživelníky. Sr. ještě stč. *mlěkojěd* ‚lelek, Caprimulgus‘ (Gebauer 2, s. 380), č. *mlěkojed* (Kott I), *mlekojed* (Jungmann II). Názvy tohoto typu (sr. také č. *rybolov* ‚vultur baeticus‘, které nacházíme u Kotta a Jungmanna) se nedochovaly ve spisovné češtině a neujaly se ani v českém odborném názvosloví.

Praslovanský typ S-K-V-ъ s druhým deverbálním komponentem *-(j)ěd-* zachovává velkou produktivitu v bulharských nářečích²⁵, a to očividně ovlivňuje výskyt pojmenování tohoto typu v odborném názvosloví bulharštiny na rozdíl od češtiny. O produktivitě²⁶ tohoto typu svědčí takové útvary jako b. dial. *скакалецојѣд* – doslovně ‚kobyľkojed‘, b. *стридојѣд* – doslovně ‚jedoucí ústřice‘, *лешојѣд* – doslovně ‚mrchojed, mrchožrout‘ (sr. český druhový název *sup mrchožravý*) s prvním odvozeným substantivním komponentem (*скакалец*²⁷) nebo s prvním substantivním komponentem cizího původu (*леш*²⁸, *стрида*²⁹). Předpokládáme, že b. *осојѣд* ‚Pernis‘ se ustálilo v terminologické nomenklatuře vlivem r. *осојѣд* tv. (Ferianc, s. 110).

²³ Viz Šlosar, o. c., s. 23.

²⁴ Viz ЭССЯ 19, s. 11 – 12.

²⁵ Viz Домусчиева, Л.: Нелични сложни имена помина агентис в българските говори. Български език, XL, 1990, 6, s. 510 – 520.

²⁶ O symptomech produktivity viz Šlosar, o. c., s. 28 a Šlosar, D.: Jsou kompozita typu V-(K)-S produktivní? Naše řeč, 79, 1996, 4, s. 192 – 195.

²⁷ Viz Младенов, Ст.: Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. София 1941, s. 582.

²⁸ Výpůjčka z perštiny prostřednictvím turečtiny, viz БЕР 3, s. 380 – 381.

²⁹ Výpůjčka z novořečtiny, viz М. Филипова-Байрова, Гръцки заемки в съвременния български език. София 1969, s. 160.

Stejného strukturního typu S-K-V-bez sufixu je b. lid. *костобер*, které vzniklo pravděpodobně na jihoslovanské půdě vzhledem k sch. *kostober*, orlo-sup, *Гѡпаѣтус барбатус*, *kostobera* tv. (Fink, s. 22), sr. též sch. *kostolom* tv. (< *psl. *kastalamъ*)³⁰. O pozdějším vzniku svědčí i konekt *o*, který se neztotožňuje s původním kmenotvorným vokálem. Mohli bychom rekonstruovat psl. dial. (jsl.) **kastaberъ* (složenina z **kostъ* a kořene **ber-* < **bъrāti*, *berq*). Jde o pojmenování ptáka, pro něhož jsou pochoutkou poslední zbytky kořisti – kostra a kosti (Ptáci bez hranic, s. 47).

Pokud se týká produktivity typu S-K-V s činitelským sufixem *-ьсь*, v bulharštině se v době obrození šíří kompozita se sufixem *-ецъ*, a to i ve formacích se zadním deverbálním komponentem. Taková kompozita se uplatňují v různých věcných okruzích včetně názvů ptáků.³¹ Tento jev je ve spisovném jazyce (a konkrétně v zoologické a botanické nomenklatuře) podle našeho názoru ovlivněn nejen spisovnou tradicí (dědictvím starobulharštiny),³² ale také dialektickými podsystémy, u nichž se setkáváme s množstvím složenin různého typu tvořených sufixem *-ецъ* bez významu osobovosti³³. В. *мишколовецъ* prvním odvozeným komponentem (*мишка* < psl. **myšъkā* < **myšъ* + *ъka*)³⁴ svědčí o produktivitě tohoto typu. I přes praslovanský původ prvního odvozeného komponentu vznikl složený název asi až na bulharské půdě.

V českém ornitologickém názvosloví nenachází typ S-K-V-*ec* širšího uplatnění, i když ještě ve staré češtině dosahují složeniny tohoto typu značného rozmachu jakožto synonymické slovotvorné útvary užívané paralelně s kompozity s nulovým sufixem, tj. bez sufixu.³⁵

Názvy typu S-K-V-*ъka* vznikají, jak bylo ukázáno, původně z bezsufixálních složenin, ale postupně se tento jednoznačnější sufixální postup prosazuje a pojmenování v jednotlivých jazycích vznikají za pomoci současné sufixace. Sufixací vznikají později utvořené č. lid. *mucholapka* a slk. dial. *mucholapka* (Ferianc, s. 223). Užití synonymního slovesného kořene *lap-* (< č. *lapati*, slk. *lapat'*) svědčí též o produktivitě výše uvedeného strukturního typu a zároveň s tím i pojmenovacího modelu. Sufix *-ka* je typický pro bulharské ornitologické názvosloví. Nacházíme ho nejen ve formacích typu S-K-V (to bude ukázáno ještě v dalších článcích věnovaných různým onomasiologickým modelům), ale i v kompozitech jiného slovnědruhového skladu, stejně jako i v jednoduchých odvozeninách.

³⁰ Viz ЭССЯ 11, s. 157.

³¹ Viz Балтова, Ю.: За словообразователната синонимия и вариантност при композитумите в българския книжовен език през периода на Възраждането. Български език, XXIX, 1979, 3, s. 205 – 208.

³² Viz Балтова, о. с., s. 206.

³³ Viz Домусчиева, о. с.

³⁴ Viz ЭССЯ 21, s. 69 – 71.

³⁵ Viz Šlosar, о. с., s. 28.

Explicitní vyjádření složeného příznaku spojeného se způsobem obživy a druhem potrav, resp. typu kompozit S-K-V bez sufixu a S-K-V se sufixy *-ei*, *-ka*, je velmi rozšířené v bulharském lidovém názvosloví a názvy těchto typů se ustálily také v odborném názvosloví bulharského jazyka.

Zkratky pramenů

Ferianc	Ferianc, O.: <i>Slovenské názvoslovie vtákov</i> . Bratislava 1958.
Fink	Fink, N.: <i>Imenik znanstvenih naziva životinja obrađenih u „Rječniku narodnih zoologičkih naziva“</i> (Vodozemci – Gmazovi – Ptice – Ribe) Prof. dra M. Hirtza. U Zagrebu 1956.
Gebauer	Gebauer, J.: <i>Slovník staročeský</i> I – II. Praha 1970.
Hirtz	Hirtz, M.: <i>Rječnik narodnih zoologičkih naziva</i> II. Ptice. Zagreb 1928.
Jungmann	Jungmann, J.: <i>Slovník česko-německý</i> I – V. Praha 1989 – 1990.
Kott	Kott, Fr. Št.: <i>Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický</i> I – VII. V Praze 1878 – 1893.
Machek, Ptáci	Machek, V.: <i>Ptáci</i> (rukopis je uložen v etymologickém oddělení ÚJČ AV ČR v Brně)
Mikl LPs	Miklosich, Fr.: <i>Lexicon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum</i> . Wien 1862 – 1865.
SSJČ	<i>Slovník spisovného jazyka českého</i> I – IV. Praha 1960 – 1971.
SSKJ	<i>Slovar slovenskega knjižnega jezika</i> I – V. Ljubljana 1980 – 1991.
Svěrák	Svěrák, Fr.: <i>Nářečí na Břeclavsku a v dolním Pomoraví</i> . V Brně 1966.
Ptáci bez hranic	Bouchner, M. – P. Procházka.: <i>Ptáci bez hranic</i> . Známé a méně známé evropské druhy z různých biotopů. Praha 1997.
БЕР	<i>Български етимологичен речник</i> 1. София 1971.
Геров	Геров, Н.: <i>Речник на българския език</i> (фототипно издание) 1 – 5. София 1975 – 1978.
КартБДиал	Картотека на „Български диалектен речник“ към Института за български език. София.
СРЯ XI-XVII	<i>Словарь русского языка XI–XVII вв.</i> , вып. 22. Москва 1997.
ССРЛЯ	<i>Словарь современного русского литературного языка</i> 1 – 17. Москва-Ленинград 1950 – 1965.
СУМ	Гринченко, Б.Д. <i>Словарь української мови</i> I – IV. Київ 1907 – 1909.
ТСБМ	<i>Глумачальны слоўнік беларускай мовы</i> 1 – 5. Мінск 1977 – 1984.
ЭССЯ	<i>Этимологический словарь славянских языков</i> . Праславянский лексический фонд. 1. Москва 1974.

Syntakticko-sémantická podstata reflexivizácie subjektových slovies

Jana Kupcová

Pedagogická fakulta PU, Prešov

Objav teórie intencie E. Paulinym (1943) bol kvalitatívnym obohatením slovenskej a nielen slovenskej lingvistiky druhej polovice 20. storočia. Rozpracovanie tejto teórie našlo svoje miesto v úvahách aj ďalších významných jazykovedcov (Ružička, 1966, 1968, 1981; Kačala, 1989; Oravec, 1967; Sokolová, 1993, 1995); v českej jazykovede F. Daneš (1981), J. Kořenský (1984), M. Grepl – P. Karlík (1989, 1998). M. Grepl a P. Karlík upozorňujú na to, že medzi komponentmi valenčných a intenčných štruktúr sa prejavuje asymetrický dualizmus formy a významu, t. j. mnohoznačnosť, polysémia a súvzťažnosť, synonymia (Mluvnice češtiny. 3., s. 34). V českej jazykovednej teórii sa operuje na úrovni formy s pojmom valencia, tento termín je analogický Kačalovmu termínu intenčná hodnota slovesa. V slovenskej jazykovede sa intencia chápe ako sémantický vzťah na úrovni významu.

Spomínaní jazykovedci sa usilovali Paulinyho koncepciu rozvíjať a miestami aj modifikovať, a to:

- úpravou počtu intenčných typov;
- zdôraznením syntaktického hľadiska u J. Oravca;
- rozlíšením intencie a intenčnej hodnoty u J. Kačalu.

Všetky koncepcie majú spoločnú črtu v tom, že vzťahy medzi intenčnými typmi vidia dynamicky. Presuny v rámci jednotlivých intenčných typov, ktoré súvisia so zmenami v jazykovej realite, našli svoj odraz v zmene intenčnej hodnoty slovesa.

J. Kačala (1989) uvažuje o zmene intenčnej hodnoty slovesa a považuje ju za „zmenu v samom vyjadrení niektorej zo substancií deja (alebo oboch zároveň) osobitným pomenovaním. Subjektová alebo objektová pozícia deja sa pri zmene intenčnej hodnoty slovesa prestane vyjadrovať osobitným pomenovaním alebo pomenovanie takej pozície pribudne. Bezprostredným prejavom zmeny intenčnej hodnoty slovesa je to, že sloveso mení príslušnosť k istému intenčnému typu slovies a prechádza do iného intenčného typu“ (1989, s. 119).

Pri zmene intencie a intenčnej hodnoty má vo väčšej alebo menšej miere svoj podiel sémantika slovesa. Zmena intenčnej hodnoty slovesa má, ako poznamenáva J. Kačala, stránku formálnu (lexikálno-gramatickú) a stránku obsahovú (sémantickú).

Pri príprave príspevku o presunoch v rámci intenčných typov a ich výrazovej pluralite sme vyčlenili z 300 najfrekvencovanejších slovies v slovenčine 67

slovies subjektového typu¹ (sú to slovesá 2. – 6. intenčného typu podľa E. Paulinyho a 2. – 4. intenčného typu podľa J. Ružičku), osobitne sme si všimli reflexívne slovesá tohto typu, ktorých bolo 65.

Slovotvorná reflexivizácia sa javí v našom skúmaní ako jeden zo spôsobov, ktorý ovplyvňuje prechody medzi jednotlivými intenčnými typmi, a teda aj intenciu slovesa (pozri bližšie Kačala, 1989, s. 29). Súčasne sa ukazuje, že problematika reflexívnych slovies zasahuje viaceré roviny jazykového systému, predovšetkým syntaktickú, morfológickú a lexikálnu (zvlášť oblasť slovotvorby).

V istých skupinách slovies sa reflexívne sloveso od základového slovesa prakticky nelíši (*začínať* – *začínať sa*). Pri iných slovesách je významový rozdiel kategoriálny, keď reflexivizácia spôsobuje slovotvornú modifikáciu slovesa (*zobudiť niekoho* – *zobudiť sa*), alebo je významová súvislosť medzi reflexívnou časticou rozlišujúcou význam slova nejasná až zastretá (*mať* – *mať sa*, *dovoliť* – *dovoliť si*).

V našom príspevku týkajúcom sa slovies subjektového typu uvažujeme o reflexívnych slovesách, pri ktorých slovotvorná morféma *sa*, *si* ako slovotvorný formant slúži na tvorenie zvrtných slovies samostatne, pričom dochádza k sémantickému posunu smerom k slabšej dejovosti, alebo je súčasťou zloženého formantu prefix + *sa*, *si* (*chodiť* – *nachodiť sa*, *behať* – *zabehať si*).

1. V istej sémanticky vymedzenej skupine slovies sa pridaním slovotvorného formantu *sa* modifikuje význam zvrtného slovesa oproti nezvrtnému slovesu čo do intenzity: *držať sa stola*, *pustiť sa maminej sukne* oproti *držať stôl*, *pustiť maminu suknu* a zvýrazňuje sa zainteresovanosť činiteľa na deji. V syntaktickej rovine tieto slovesá (zvrtné i nezvrtné) vyžadujú záväzné objektové doplnenie a patria teda k subjektovo-objektóvemu intenčnému typu. Pri slovesách *umyť sa*, *obliecť sa*, *zachrániť sa*, *kúpať sa* oproti nezvrtným slovesám *zachrániť niekoho*, *obliecť syna*, *kúpať psa* činiteľ deja obracia činnosť na seba a sám je zároveň objektom.

2. V slovesách *zobrať sa*, *vziať sa*, *zobierať sa*, *poskladať sa*, *zohrať sa*, *zorganizovať sa*, *zomknúť sa*, *zoskupiť sa*, *zložiť sa*, *zoznámiť sa*, *spriateľiť sa*, *predstaviť sa*, *zdraviť sa* významový prvok reciprocitu vyjadrený slovom *sa* však nemožno pokladať za objekt (*sa* je neoddeliteľná súčasť slovesnej lexémy).

Ako príklady uvedieme: *Zložil peniaze v hotovosti. Zložili sa na kauciu.*

Mužstvo zohralo (rozhodujúci) zápas.

Mužstvo sa zohralo pri tréningu.

Úctivo nás zdraví. Známi sa na ulici zdravia.

V skupine recipročných reflexív je záväzná pluralita podmetu, prípadne sa niekedy vyskytuje v subjektovej pozícii podmet a predložkové spojenie: *Ján a Lucia sa rozišli. Peter sa bije s Milanom. Bratia sa zväťali. Zoznámili sme sa*

¹ Termín subjektové slovesá spochybňovaný Paulinym sa v Kačalovom použití ukazuje ako užitočný pri zdôraznení toho, že ľavointenčný participant je v prevažnej väčšine prípadov sémantickým subjektom vety.

pred polrokom. Peter a Mária si pripili. Dobre si rozumejú. Dej môže vykonať jednotlivý subjekt alebo jednotlivé subjekty, alebo je vykonávaný vzájomne dvoma či viacerými subjektmi. Tvorenie recipročných reflexív je v slovenčine veľmi produktívne.

Syntaktickú štruktúru týchto výpovedí charakterizuje vetný vzorec: S¹N – VFrefl – (ADVloc/temp/mod/ S²A,G,D,L,I+predl).

3. 1 Pri akčných pohybových slovesách spôsobuje morféma *sa, si* oslabenie tranzitívnosti (paciensom je živá bytosť, vecne identická s agensom). Na ilustráciu uvedieme príklady slovies: *hnať sa, obrátiť sa, položiť sa, pritlačiť sa, búriť sa, sánkovať sa, šplhať sa*, prípadne je paciens neživý pri slovesách: *odtrhnúť sa, ohnúť sa, otočiť sa, spustiť sa, vlniť sa, iskriť sa, rozvíjať sa*. Syntakticky sa realizujú vo vetách: *Hnal sa opreteký s vetrom. Obrátil sa na mňa s otázkou. Spustil sa dolu roklinou. Konáre stromu sa ohli vo víchrici. Spustil sa (hustý) lejak.*

Vetnú stavbu týchto výpovedí vystihuje vetný vzorec: S¹N – VFrefl – ADVloc/temp/mod/mot/ S²A,G,D,L,I+predl.

3. 2 Pri neakčných slovesách je dej reflexívneho slovesa spôsobovaný zásohom iného deja, alebo má charakter mimovoľnej činnosti. Môžeme tu rozlíšiť dve skupiny slovies:

3. 2. 1 Slovesá so živým nositeľom deja s prevažne negatívnym dosahom na jeho nositeľa: *trápiť sa, opáliť sa, unaviť sa, poraniť sa*. Môžeme s nimi vytvoriť výpovede: *Dlho sa trápil (pre neznámu príčinu). Opálil sa do hneďa. Po (dlhej) ceste sa unavil. Poranil sa pri rúbaní dreva.* Mimovoľný a často nežiaduci jav je dôsledkom nejakého iného deja, ktorý možno vyrozumiť len z významu slovesa, prípadne z kontextu alebo situácie. V syntaktickej štruktúre vety je záväzné postavenie adverbia a bude charakterizovaná vetným vzorcom:

S¹N – VFrefl – ADVloc/temp/mod/kauz/ S²A,G,D,L,I+predl.

3. 2. 2 Slovesá s neživým nositeľom deja: *konáť sa, utíšiť sa, vstrebať sa, rozpustiť sa*. Na ilustráciu uvedieme príklady viet: *Schôdza sa koná zajtra. Vietor sa (po búrke) utíšil. Voda sa (rýchlo) vstrebala (do zeme).* V tejto skupine slovies môžeme pozorovať zmenu intencie, to znamená, že pomenovania substancií spätých so slovesným dejom majú pri zvrtných i nezvrtných slovesách rozdielne postavenie z prednej alebo zadnej strany slovesného deja: *Voda sa vstrebala do zeme. Zem vstrebala vodu.*

Pri inej skupine slovies uvažuje J. Kačala o zmene na úrovni subkategorálnych komponentov, pričom individuálne komponenty zostávajú reflexívnou deriváciou nedotknuté, navyše pri slovesách *schladiť sa, oteplieť sa, utíšiť sa* sa mení sémantická spájateľnosť s pomenovaniami s významom poveternostných javov (pozri bližšie Kačala, 1989, s. 116). Do tejto skupiny môžeme zaradiť aj slovesá s adjektívnou motiváciou (vo význame ‚nadobúdať vlastnosť označenú základovým adjektívom‘): *predĺžiť sa, zmenšiť sa, zúžiť sa, zaguľatíť sa, vyjasniť sa*. Pomocou týchto slovies realizujeme výpovede: *Dni sa predlžujú. (Ostré) tvary sa zaguľatili.*

Reflexivizácia môže spôsobiť aj modifikácie metaforického charakteru: *Triasol sa ako osika. Hmla sa trhá. Chlapci sa o ňu trhajú.* Vetnú štruktúru možno charakterizovať vetným vzorcom: S¹N – VFrefl – (ADVloc/temp/mod/ S²A,G,D,L,I+predl).

4. Ku skupine reflexívnych slovies *dať sa, dostať sa, chytať sa, prejsť sa, postaviť sa, cítiť sa, otvoriť sa, vybrať sa, pustiť sa/púšťať sa, stratiť sa, prijať sa, vracať sa* môžeme ľahko nájsť ich nezvratné pendanty, ktoré však zaraďujeme k subjektovo – objektovému intenčnému typu. Ako príklady uvedieme:

(*V tomto roku*) už dovolenku nedostanem./(*Naše*) mužstvo sa žiaľ nedostalo na popredné miesto.

Šofér vybral (šikovne) zákrutu./Vybral sa správnym smerom.

Turisti stratili (v hustom lese) smer./Turisti sa stratili (v hustom lese).

Vetnú štruktúru výpovedí s reflexívnymi slovesami charakterizuje vetný vzorec: S¹N – VFrefl – ADVloc/temp/mod/kauz/ S²A,G,D,L,I+predl.

Kým dej nezvratného slovesa sa predstavuje z hľadiska jeho organizátora, pričom realizátori deja sú v postavení syntaktického objektu, pri zvratnom slovese sa dej predstavuje z hľadiska jeho realizátorov v pozícii subjektu, kým funkcia organizátora sa z východiskového postavenia odsúva na perifériu a zostáva v podobe okolnostného určenia miesta, spôsobu, podmienky. Túto skutočnosť dokumentujú vety: *Veliteľ zoradil vojakov na cvičisku./Vojaci sa zoradili na cvičisku pod vedením veliteľa.*

5. Celkom inú funkciu má formant *sa* pri tvorení zvratných slovies, ktoré vyjadrujú zmenu jedného (východiskového) stavu na iný, protichodný, ale túto zmenu nepredstavujú ako vykonávanú niekým (ako je to pri kauzatívach), ale prebiehajúcu na niekom, niečom. Sú to teda stavové slovesá, kde formant *sa* má dekauzačnú funkciu.

Otec otvoril bránu a vošiel./Brána sa otvorila.

Poštár rozšíril zvest' (po celej dedine)./Zvest' sa(rýchlo) rozšírila (po celej dedine).

Matka zobudila dcéru./Dcéra sa zobudila (neskoro).

Osobitné postavenie pri dekauzatívach má sloveso (z)meniť sa: *Tento človek sa veľmi zmenil. Pravopis sa zmenil.*

J. Kačala pripisuje ľudským subjektom významový prvok zámernosti, kým stavy, procesy jestvujúce na niekom, niečom sa vyznačujú nezámernosťou (1989, s. 113 a n.).

Syntaktickú štruktúru výpovedí s týmito reflexívnymi slovesami charakterizuje vetný vzorec:

S¹N – VFrefl – (ADVloc/temp/mod/ S²A,G,D,L,I+predl).

6. Pri slovesách s voľnou morférou *si: ležať si, pospať si, žiť si* je v ich lexikálnom význame už obsiahnutý význam prospechu a ľubovôle. Na ilustráciu uvedieme príklady: *Ležíš si tu ako kráľ! V nedeľu si chcel (dlhšie) pospať. Žije si v blahobyte.* Syntaktickú štruktúru týchto výpovedí charakterizuje štruktúrna schéma: S¹N – VFrefl – ADVloc/temp/mod/ S²A,G,D,L,I+predl.

7. Osobitnú a veľmi rôznorodú skupinu reflexívnych slovesá tvoria slovesá s voľnou morférou *sa, si* a predponou. Možno rozlíšiť dve základné skupiny týchto sloves:

7.1 Slovesá so zloženým formantom – predponová zložka sa vyskytuje výhradne v spojení s reflexívnym slovesom *sa* (slovesá majú význam miery): *prepočítať sa, dopracovať sa, prejsť sa*. Ako príklady uvedieme: *Tá sa (každý večer) naplakala. Dopracoval sa konečne k (želanému) výsledku*. V syntaktickej štruktúre výpovedí nájdeme schémy so záväzným vyjadrením adverbia, ako aj štruktúry, v ktorých nie je vyjadrenie adverbia záväzné. Charakterizuje ich vetný vzorec: S'N – VFrefl – (ADVloc/temp/mod/ S²A,G,D,L,I+predl)

7.2 Slovesá, pri ktorých reflexívne formanty naznačujú „bezpredmetovosť“ – ak má odvodené sloveso naďalej ostať bezpredmetové, t. j. vyjadrovať len dej obmedzený na konateľa deja (agensa), signalizuje to prítomnosť reflexívnej morfémy: *pracovať – vypracovať – vypracovať sa*.

Z prehľadu jednotlivých vetných štruktúr vyplýva skutočnosť, že v skupine recipročných reflexív, pri reflexívnych slovesách so zloženým formantom a v skupine dekauzačných reflexív adverbium miesta, času, účelu nie je záväznou súčasťou vetnej štruktúry, kým v ostatných nami vymedzených skupinách reflexív sú adverbia záväznou súčasťou vetnej štruktúry aj v tom prípade, ak reflexivizácia spôsobuje posun k detranzitívnosti.

Slovotvorná reflexívna derivácia spôsobuje závažné i menej závažné zmeny v sémantickej a gramatickej štruktúre vety. Práve v skupine sloves subjektového typu reflexivizácia zapríčiňuje zmenu intencie a prechod sloves k inému intencnému typu. Problematika reflexivizácie zasahuje jednotlivé roviny jazykového systému – morfológickú, syntaktickú i lexikálnu, jej viacdimenzionálne skúmanie odкрýva isté synergické momenty, ktoré ukazujú na jednotu jazykového systému.

Nový pohľad na problematiku reflexívnych sloves by bol podľa nášho názoru obohatením aj pre pedagogickú prax, kde sa viac pozornosti venuje syntaktickej reflexivite, prípadne recipročným reflexívam, ostatným typom reflexív, ktoré majú dosah na gramatickú stavbu vety, sa nevenuje pozornosť vôbec (problematika napomáha pri výučbe cudzieho jazyka na strednej škole).

Vysvetlivky

SN – substantívum v nominative, VFsubj – verbum finitum subjektové, VFrefl – verbum finitum reflexívne, ADVloc – adverbium lokálne(miasta), ADVtemp – adverbium temporálne (času), ADVdir – adverbium direktívne (smery), ADVmot – adverbium motivácie (účelu), ADVmod – adverbium modálne (spôsobu), ADVkauz – adverbium príčiny (dôvodu)

Literatúra

- DANEŠ, F. – HLAVSA, Z.: *Vetné vzorce v češtine*. Praha, Academia 1981. 272 s.
- FURDÍK, J.: Synergická povaha slovotvornej motivácie. In: *Neue Wege der slavistischen Wortbildungsforschung*. Sonderdruck. Magdeburg, Peter Lang – Europäischer Verlag der Wissenschaften 1999, s. 73 – 82.
- GREPL, M. – KARLÍK, P.: *Skladba spisovné češtiny*. 2. vydanie. Praha, SPN 1989. 477 s.
- GREPL, M. – KARLÍK, P.: *Skladba češtiny*. Olomouc, Votobia 1998. 503 s.
- HORECKÝ, J.: Intencia slovesného deja ako gramatická kategória. *Slovenská reč*, 55, 1990, s. 343 – 352.
- KAČALA, J.: *Sloveso a sémantická štruktúra vety*. Bratislava, Veda 1989. 252 s.
- KOŘENSKÝ, J.: *Konstrukce gramatiky ze sémantické báze*. Praha, Academia 1984. 164 s.
- Krátky slovník slovenského jazyka*. 3. Vydanie. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1997. 944 s.
- Morfológia slovenského jazyka*. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.
- MISTRÍK, J.: *Frekvencia slov v slovenčine*. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1969. 728 s.
- Mluvnice češtiny*. I. (Red. J. Petr). Praha, Academia 1986. 568 s.
- Mluvnice češtiny*. 3. (Red. J. Petr). Praha, Academia 1987. 748 s.
- NIŽNÍKOVÁ, J. – SOKOLOVÁ, M.: *Valenčný slovník slovenských slovies*. Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov 1998. 270 s.
- ORAVEC, J.: *Väzba slovies v slovenčine*. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967. 392 s.
- PAULINY, E.: *Štruktúra slovenského slovesa*. Bratislava, Slovenská akadémia vied a umení 1943. 112 s.
- RUŽIČKA, J.: Valencia slovies a intencia slovesného deja. *Jazykovedný časopis*, XIX, 1968, 1 – 2, s. 50 – 56.
- SABOL, J.: Entropia a synergia v jazyku. (Tézy prednášok.) *Zápisník slovenského jazykovedca*. Bulletin Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV, 11, 1992, č. 1 – 4, s. 29 – 30.
- SOKOLOVÁ, M.: *Sémantika slovesa a slovesný rod*. Bratislava, Veda 1993. 110 s.
- SOKOLOVÁ, M.: *Kapitolky zo slovenskej morfológie*. Prešov, Slovacontact 1995. 180 s.

O składni czasowników DZWONIĆ, TELEFONOWAĆ

Iwona Kosek

Olsztyn

Uwagi wstępne. Celem artykułu jest zanalizowanie właściwości składniowych dwu czasowników. Określenie „właściwości składniowe“ jest rozumiane w sposób strukturalny – chodzi zatem o ustalenie ilości pozycji konotowanych¹ przez DZWONIĆ i TELEFONOWAĆ na płaszczyźnie powierzchniowo-syntaktycznej. Punkt wyjścia w rozważaniach stanowi rozwiązanie przyjęte we wcześniejszej pracy (zob. Kosek, 1999, rozdz. III, DO NPgen), a mianowicie uznanie, że omawiane czasowniki otwierają prawostronnie dwie pozycje – DO NPgen i pozycję nazwaną Dokąd. Bardzo ogólna analiza (składnia DZWONIĆ, TELEFONOWAĆ stanowiła jeden z wielu problemów szczegółowych wcześniejszej pracy) pokazała, że własności składniowe tych czasowników nie są tak oczywiste, jak mogłoby się na pierwszy rzut oka wydawać. Stąd też niniejsza próba rozwinięcia problemu pozycji syntaktycznych, otwieranych przez DZWONIĆ, TELEFONOWAĆ. Równocześnie jest to też sprawdzenie (zweryfikowanie) poprzedniej hipotezy o własnościach składniowych obu czasowników.

W opisie składniowym wyrażeń może być pomocna znajomość ich cech znaczeniowych. W analizie sięgniemy więc także do struktury semantycznej leksemów DZWONIĆ, TELEFONOWAĆ, od niej rozpoczynając rozważania. W opisie ściśle oddzielamy elementy semantyczne od składniowych, by nie mieszać obu płaszczyzn analizy. W uwagach semantycznych odwołujemy się do analiz prowadzonych w ramach teorii struktur predykatowo-argumentowych i teorii walencji.

Punkt dojścia w opisie stanowi wskazanie pozycji koniecznych (konotowanych) w strukturze powierzchniowo-syntaktycznej, tworzonej przez omawiane czasowniki, wraz z podaniem ogólnych ograniczeń leksykalnych w wypełnianiu tych pozycji.

1. Dla potrzeb analizy przyjmujemy, że czasownik TELEFONOWAĆ jest leksemem jednoznacznym.² Jego znaczenie można bardzo ogólnie określić następująco: „porozumiewać się (rozmawiać) z kimś lub próbować połączyć się z kimś przez telefon“. DZWONIĆ natomiast rozpatrujemy w jednym ze znaczeń – jako synonim TELEFONOWAĆ.

¹ Termin *konotacja* jest tu rozumiany tak, jak w pracach polskich strukturalistów, a więc zasadniczo w znaczeniu nadanym mu przez K. Bühlera, 1934, i – na gruncie polskim – przez Z. Saloniego, M. Świdzińskiego, 1987 (rozdz. X, p. 1.). Rozumienie *pozycji syntaktycznej*, a także *frazy* przyjmuję natomiast za M. Szupryczyńską, 1996 (s. 61), zob. też I. Kosek, 1999 (s. 41 – 43).

² Tak traktuje chyba ten czasownik np. SSG, 1980 – 1992, czego dowodziłby brak uwag o znaczeniu.

Już z tak ogólnikowego wyjaśnienia znaczenia TELEFONOWAĆ, DZWONIĆ wynikają ich dwie istotne cechy. Po pierwsze – jeśli telefonujemy, to na ogół po to, by z kimś się porozumieć (przekazać czy otrzymać jakąś informację). Osoba telefonująca chce (zamierza) z kimś się połączyć. W procesie telefonowania (dzwonienia) zakładamy zatem istnienie dwóch osób – nadawcy (osoby telefonującej) i odbiorcy (kogoś, do kogo telefonujemy). Po drugie – TELEFONOWAĆ jest czasownikiem z tzw. wbudowanym argumentem, tzn. zawiera argument, który odwzorowuje pewien element rzeczywistości pozatekstowej, nie jest jednak składnikiem bezpośrednich relacji tekstowych, stanowi część struktury morfemowej samego czasownika. W naszym przypadku chodzi o argument narzędzia. Narzędzie to (telefon) jest odwzorowywane w zdaniu, nie stanowi w nim jednak odrębnego członu syntaktycznego, odrębnej pozycji (szerzej o czasownikach z wbudowanym argumentem zob. Bojar, 1975). Istnienie tego samego narzędzia zakłada też leksem DZWONIĆ, choć nie jest ono, w przeciwieństwie do TELEFONOWAĆ, składnikiem jego budowy morfemowej.

Z analiz struktury predykatowo-argumentowej (zob. Zaron, 1980, s. 83; Marcjanik, 1987, s. 118 – 119, 137, 180) wynika, że TELEFONOWAĆ jest predykatem trójargumentowym z dwoma argumentami przedmiotowymi i jednym zdarzeniowym, implikuje mianowicie argument agensa, adresata i argument nazwany przez M. Marcjanik argumentem komunikatu. I tak np. w zdaniu Anna telefonowała do mnie, że przyjedzie (Zaron, 1980, s. 83) Anna realizuje argument agensa, do mnie – jest strukturalizacją argumentu adresata, zaś że przyjedzie – argumentu komunikatu. Podobną strukturę semantyczną możemy przypisać synonimicznemu wobec TELEFONOWAĆ czasownikowi DZWONIĆ.

Ze względu na charakter drugiego argumentu, omawiane czasowniki bywają nazywane adresatywnymi. Istotną cechą tego typu predykatów jest fakt, że konstituują one językową relację osobową. W przypadku DZWONIĆ, TELEFONOWAĆ jest to zasadniczo, jak już wspomnieliśmy, relacja między dwoma osobami – agensem (nadawcą) i adresatem, choć – rzecz jasna – w roli adresata i agensa może wystąpić grupa osób.³

M. Marcjanik, 1987 (s. 118 – 119), charakteryzuje funkcję adresata w interesujących nas leksemach przede wszystkim jako funkcję rozmówcy, co wiąże się z analogiczną funkcją agensa. Bowiem to agens ustanawia w większości przypadków relację osobową, on nadaje jakiejś osobie status adresata. Standardową realizacją powierzchniową argumentu adresata jest fraza przyimkowo – nominalna DO NPgen.

³ Stopień skomplikowania relacji osobowych w predykatkach adresatywnych może być znaczny. Dotyczy to zarówno postawy modalnej uczestników aktu komunikacji, jak i sytuacji komunikacyjnej. W pracy, kładącej nacisk na cechy składniowe dwu czasowników adresatywnych, kwestii tej nie rozwijamy. Szerzej o relacjach między adresatem a agensem we wskazanej grupie czasowników pisze M. Marcjanik, 1987.

Argument komunikatu, będący argumentem zdarzeniowym, oznacza na ogół albo informowanie adresata, tak jak np. w podanym wcześniej zdaniu – Anna telefonowała do mnie, że przyjedzie, albo też chęć spowodowania u adresata określonej czynności, zwykle szybkiego przybycia, np. Anna dzwoniła, żebym przyjechała. Realizacja tego argumentu w zdaniu to na ogół frazy zdaniowe typu że, żeby. Wykluczona jest natomiast realizacja w postaci oratio recta.

2. Jest oczywiste, że nie ma jednego jednoznacznego przyporządkowania między treścią a formą, między strukturą semantyczną a syntaktyczną leksemu. Nie jest na przykład tak, że wszystkie relewantne elementy struktury znaczeniowej są obligatoryjne syntaktycznie, a więc konotowane na płaszczyźnie składniowej (Liczne przykłady potwierdzające tę tezę znaleźć można na przykład wśród czasowników implikujących argument narzędzia. Będąc elementem struktury semantycznej wielu leksemów, w strukturze składniowej tych samych leksemów jest on na ogół fakultatywny, zob. Grochowski, 1973.). Przyjrzyjmy się zatem składni interesujących nas czasowników, starając się ustalić ilość i cechy formalne konotowanych przez nie pozycji. W określaniu pozycji konotowanych // niekonotowanych posłużymy się testem redukcji.⁴

2.1. Jak powiedziano w p. 1., DZWONIĆ, TELEFONOWAĆ implikują trzy argumenty – agensa, adresata i komunikatu. Uznając tę informację za wyjściową, ustalmy, czy realizacje poszczególnych argumentów są obligatoryjne syntaktycznie.

Pozycja podmiotu gramatycznego, stanowiąca składniową realizację argumentu agensa, jest przez opisywane czasowniki konotowana (tak jak przez wszystkie czasowniki właściwe – zob. Saloni – Świdziński, 1987, rozdz. XII), o czym świadczy niepełność (bez odwołania się do kontekstu) zdań: Telefonuje (dzwoni) do matki, Dzwonili (telefonowali) do mnie, że przyjadą, w porównaniu z: Marysia telefonuje (dzwoni) do matki, Rodzice dzwonili (telefonowali) do mnie, że przyjadą. Istnieją oczywiście regularne konstrukcje, w których pozycja ta jest zerowana, np. nie dopuszczają podmiotu formy z zakończeniami -no, i -to – telefonowano, dzwoniono.⁵ Realizację omawianej pozycji stanowi fraza nominalna mianownikowa z rzeczownikami osobowymi w liczbie pojedynczej lub mnogiej jako jej reprezentantami. Inne typy rzeczowników, np. nazwy instytucji, wydają się w tej pozycji rzadkie, por. ?Dzwoniła do ciebie kilka razy Spółdzielnia mieszkaniowa (zob. też przypis 5).

Obligatoryjność argumentu adresata w strukturze powierzchniowo-syntaktycznej budzi już więcej wątpliwości. Słownik syntaktyczno – generatywny

⁴ Daną pozycję uznajemy za konotowaną, obligatoryjną syntaktycznie, jeśli jej redukcja powoduje niepełność, strukturalną eliptyczność zdania.

⁵ Z faktycznie wyzerowaną pozycją podmiotu mamy też do czynienia w zdaniach typu *Dzwonili z naszego banku, że masz się zgłosić, Telefonowali z poczty, że mamy jeszcze jakieś zaległe opłaty*. W podanych przykładach dla adresata nieistotny jest osobowy nadawca (w tej roli występuje instytucja). Składniowo owa nieistotność osobowego rozmówcy wyraża się w „zastąpieniu” pozycji podmiotu przez inną pozycję składniową (nazwijmy ją pozycją typu *Skąd*). Realizację tej pozycji stanowi na ogół fraza Z NP_{gen}.

(SSG) nie uznaje jej za konotowaną przez DZWONIĆ, TELEFONOWAĆ (z przedstawionej charakterystyki wynika, że prawostronnie żadna pozycja nie jest przy tych czasownikach obligatoryjna).⁶ Test redukcji przemawia jednak za traktowaniem pozycji, realizowanej przez frazę przyimkowo-nominalną DO NPgen, jako konotowanej. Zdania typu Jan telefonuje (dzwoni), Jan telefonował (dzwonił) są niepełne. W określonej sytuacji mogą to być, oczywiście, pełne komunikaty, np. wówczas, gdy ktoś oznajmia, że był do nas telefon podczas naszej nieobecności i mówi: Jan dzwonił.⁷ W takich sytuacjach mamy jednak do czynienia z elipsą kontekstową. Poza kontekstem i konsytuacją przytaczane zdania są niepełne strukturalnie, dlatego pozycję adresata uznamy za konotowaną przez omawiane czasowniki. Taka interpretacja byłaby też zgodna z analizą J. D. Apresjana (1980, s. 181), który walencję adresata uznaje, m.in. ze względu na stopień obligatoryjności syntaktycznej, za drugą (po podmiotowej) walencję czasownika TELEFONOWAĆ. Standardową realizacją pozycji adresata jest fraza DO NPgen. Poprzyimkową frazę nominalną reprezentują formy rzeczowników osobowych (zob. też uwagi w p. 2.2.).

W zdaniach konstytuowanych przez formy omawianych czasowników może wystąpić też konstrukcja, będąca realizacją argumentu zdarzeniowego, np. Profesor dzwonił, że przyjeżdża (SSG), Matka telefonowała, że jest już w Warszawie. Przykłady te jednak, podobnie jak zdania typu Jan telefonował, wydają się być pełnymi komunikatami jedynie w określonym kontekście, a mianowicie wówczas, gdy wiadomo, o jakiego adresata chodzi (do kogo ktoś telefonuje). Nie nasuwają natomiast takich wątpliwości zdania Profesor dzwonił do sekretarki, że przyjeżdża, Matka telefonowała do córki, że jest już w Warszawie. Nie są eliptyczne strukturalnie jednak także zdania z wypełnioną prawostronnie tylko pozycją adresata, a więc: Profesor dzwonił do sekretarki, Matka telefonowała do córki. Test redukcji wskazuje zatem, że syntaktycznie istotniejsza jest pozycja DO NPgen, natomiast powierzchniowa realizacja argumentu zdarzeniowego (komunikatu) nie jest obligatoryjna. Jeśli mamy do czynienia z aktualizacją tego argumentu, to w strukturze powierzchniowej odpowiada mu zwykle fraza zdaniowa typu że lub żeby (zob. przytoczone wyżej przykłady). Z. Zaron (1981, s. 83), podaje wśród możliwych realizacji także rzeczowniki nomina actionis (nominalizacje), zdania typu Anna telefonowała o wyjeździe matki występują chyba jednak w tekstach rzadko.

⁶ Na marginesie trzeba odnotować, że opis obu czasowników w SSG różni się. TELEFONOWAĆ ma następującą charakterystykę: $NP_N - (NP_{Adj}) + (że \cap S) + (NP_{Abl}) + (NP_{Dest})$, natomiast leksemowi DZWONIĆ w znaczeniu 'telefonować' przypisano charakterystykę: $NP_N - (do \cap NP_G) + (że \cap S)$.

⁷ Podobnych sytuacji można sobie, rzecz jasna, wyobrazić znacznie więcej. Przytaczane zdania (a także zdania zawierające tylko orzeczenie) będą np. zawsze pełnymi jednostkami składniowymi w kontekście, w którym akcentować będziemy samą czynność (a więc np. jako odpowiedź na pytanie, co ktoś robi).

We frazach zdaniowych nie ma zasadniczych ograniczeń co do pozycji podmiotu, tzn. agens zdania głównego i pobocznego (realizującego argument zdarzeniowy) może być tożsamy (Jan dzwonił do nas, że przyjeżdża), podmiotem zdania pobocznego może być adresat zdania głównego (Jan telefonował do mnie, żebym przyjechała) lub wreszcie – w zdaniu pobocznym może być wprowadzony odrębny podmiot (Jan dzwonił do rodziców, że Maria przyjeżdża). Tylko w tym ostatnim przypadku podmiot bywa wyrażany w strukturze zdania *explicit* – w postaci rzeczownika. W pozostałych sytuacjach wskazują nań końcówki fleksyjne czasownika.

Z poniższych rozważań wynikałoby, że czasowniki DZWONIĆ, TELEFONOWAĆ otwierają w swej strukturze syntaktycznej dwie pozycje – NP_{nom} i DO NP_{gen}. Nie jest natomiast konotowana (obligatoryjna syntaktycznie) pozycja realizująca argument zdarzeniowy.

2.2. Analiza zdań zawierających formy leksemów TELEFONOWAĆ, DZWONIĆ wskazuje, że dopuszczają one prawostronnie nie tylko realizacje adresata i komunikatu. Należałoby zatem zastanowić się, czy omawiane czasowniki nie konotują prawostronnie innej, poza DO NP_{gen}, pozycji. Istotna w opisie własności składniowych leksemów DZWONIĆ, TELEFONOWAĆ wydaje się zwłaszcza kwestia interpretacji wyrażen adlatywnych. Analiza takich zdań, jak: Dzwonię do Krakowa, Jan telefonuje na Węgry, Jan telefonuje do ojca, nasuwa przede wszystkim pytanie, czy frazy do Krakowa, na Węgry zajmują tę samą pozycję składniową, co fraza do ojca. Testy stosowane jako sprawdziany tożsamości // różnicy pozycyjnej nie rozwiązują problemu. Szkolny test pytań wskazywałby, że omawiane frazy zajmują różną pozycję, nie da się bowiem o nie pytać w ten sam sposób, por. Do kogo telefonuje Jan? – Do matki, ale *Do kogo telefonuje Jan? – Do Krakowa; Gdzie (dokąd) telefonujesz? – Do Kanady, *Gdzie (dokąd) telefonujesz? – Do matki. W myśl testu koordynacji mieliśmy do czynienia z tą samą pozycją (por. Jan telefonuje do ojca i do Krakowa), w myśl testu współwystępowania – z dwiema różnymi pozycjami (por. Jan telefonuje do ojca do Krakowa). Otrzymujemy wówczas oczywiście całości o innym znaczeniu. Zdania typu Jan telefonuje do ojca i do Krakowa interpretujemy następująco: „Jan telefonuje do ojca i do kogoś jeszcze, kto znajduje się w Krakowie“, zdania Jan telefonuje do ojca do Krakowa odczytujemy zaś jednoznacznie jako: „Jan telefonuje do ojca, który jest w Krakowie“. Formalna interpretacja pozycji fraz do ojca, do Krakowa zależy od tego, który z testów uznamy za rozstrzygający. Jeśli uwzględnimy fakt, że różna pozycja omawianych fraz nie jest wykluczona, pojawia się problem konotacji drugiej (poza DO NP_{gen}) pozycji. Z formalnego punktu widzenia trudno zróżnicować zdania Jan telefonuje do ojca i Jan telefonuje do Krakowa. Oba są formalnie pełnymi komunikatami.⁸ Natomiast struktura semantyczna czasowników DZWONIĆ,

⁸ Można natomiast formalnie zróżnicować pozycje fraz np. z *lotniska* i *do Krakowa* w zdaniu *Matka telefonowała z lotniska do Krakowa*. Test redukcji wskazuje, że istot-

TELEFONOWAĆ przemawiałaby za traktowaniem jako istotniejszej pozycji adresata. Interpretowanie konstrukcji takich jak *Ktoś telefonuje gdzieś* jako „Ktoś telefonuje do kogoś, kto gdzieś się znajduje“, wskazywałoby, że istnienie adresata jest w konstrukcji z wyrażeniami adlatywnymi wpisane.

W analizie składniowej czasowników DZWONIĆ, TELEFONOWAĆ omawiany problem można, jak się wydaje, rozwiązać na kilka sposobów: (a) uznać frazy typu *do ojca*, *do Krakowa* za realizację dwu różnych pozycji – DO NPgen i pozycji, którą możemy określić jako *Dokąd* (kierując się sposobem pytania o nią) lub *Adl*, obu konotowanych, z zastrzeżeniem, że do pełności strukturalnej zdania wystarczy realizacja którejkolwiek z nich, (b) uznać wskazane frazy za realizację dwu różnych pozycji, ale ze względów semantycznych pierwszeństwo przyznać pozycji DO NPgen, (c) uznać, że obie frazy są realizacją tej samej pozycji – DO NPgen, w której frazę po przyimku reprezentują nie tylko rzeczowniki osobowe, ale też nazwy instytucji, miejscowości, krajów i państw.⁹ Zapis DO NPgen nie oznaczałby w takim wypadku, że fraza z przyimkiem *do* stanowi jedyną możliwą realizację pozycji (por. np. *dzwonić na Węgry*, *na pocztę*), choć chyba najczęstszą.

Semantyka analizowanych czasowników przemawiałaby za rozwiązaniem (c), bowiem frazy takie jak *do matki* i *do Krakowa* wydają się być realizacją tego samego argumentu w strukturze głębokiej. W opisie strukturalnym natomiast, jeśli uwzględnimy fakt, że różna pozycja syntaktyczna omawianych fraz nie jest wykluczona, najwłaściwsze byłoby rozwiązanie (a) jako najlepiej oddające cechy strukturalne omawianych czasowników, tzn. możliwość konotowania dwu pozycji, których hierarchii nie da się jednak dalej ustalić, stosując metody formalne.

2.3. Gramatyczna pełność zdań takich, jak *Anna telefonowała po lekarza*, *Trzeba dzwonić po karetkę* dowodzi, że DZWONIĆ, TELEFONOWAĆ dopuszczają prawostronnie jako wystarczający kontekst nie tylko określenie adresata czy miejsca. Frazy *po karetkę*, *po lekarza* nastręczają taki sam problem w opisie, jak analizowane w poprzednim podpunkcie wyrażenia adlatywne. I tu bowiem napotykałyśmy na trudności z ustaleniem ich pozycji składniowej (por. poprawne *Anna telefonowała do Krakowa* i *po lekarza*, *Anna telefonowała do*

niejsza jest pozycja zajmowana przez *do Krakowa*, ponieważ zdanie *Matka telefonowała do Krakowa* stanowi strukturalnie pełny komunikat, natomiast *Matka telefonowała z lotniska* można uznać za nieeliptyczne tylko w określonym kontekście. Pozycję zajmowaną przez frazy typu *z lotniska* uznamy zatem za redukowalną przy omawianych czasownikach.

⁹ To ostatnie rozwiązanie byłoby bliskie przyjętemu w Słowniku walencyjnym czasowników niemieckich i polskich, 1995, który uznaje polski odpowiednik czasownika TELEFONIEREN w drugim znaczeniu (wariacie), zob. *telefonieren* 2 w omawianym słowniku, za dwuaktantowy. Drugi aktant jest charakteryzowany jako *prp*: *do + gen*, zaś realizacje *prp* (czyli frazy przyimkowej) są następujące: „HUM INST OBJ: miejscowość, kraj“.

Krakowa po lekarza) i miejsca (hierarchii) w strukturze zdania. Jeśli, konsekwentnie, przyjmiemy rozwiązanie (a) z punktu 2.2., otrzymujemy trzecią prawostronnie konotowaną przez DZWONIĆ, TELEFONOWAĆ pozycję. Nazwijmy ją, ze względu na sposób realizacji, pozycją typu PO NPacc.

Autorzy Słownika walencyjnego czasowników niemieckich i polskich, 1995, wyodrębniają osobne znaczenie dla TELEFONOWAĆ, wprowadzającego aktywność po + acc. Dla potrzeb analizy składniowej wyodrębnianie kilku leksemów o postaci DZWONIĆ, TELEFONOWAĆ nie wydaje się dobrym rozwiązaniem. Ich formalne właściwości można opisać nie wyróżniając homonimów. Znaczeniowo zaś telefonować ze zdań typu Anna telefonowała do Krakowa i Anna telefonowała po lekarza nie przeciwstawiają się sobie w sposób wyrazisty (różnica między definicjami drugiego i trzeciego znaczenia TELEFONIEREN nie jest także w przytaczanym słowniku ostra¹⁰).

Niewątpliwie frazy typu po lekarza sprawiają pewną trudność, zarówno w interpretacji semantycznej, jak i składniowej. W strukturze znaczeniowej można by je uznać za kondensację argumentu adresata i argumentu zdarzeniowego.¹¹ Problem stwarza jednak ustalenie konstrukcji wyjściowej. Dla zdania Anna dzwoniła po lekarza mogłyby to być np. konstrukcje: Anna dzwoniła do lekarza, żeby przyjechał, Anna dzwoniła do lekarza, żeby przyszedł, Anna dzwoniła do szpitala, żeby przyjechał lekarz. Natomiast np. zdanie Anna dzwoniła po Jana można by uznać za kondensację konstrukcji Anna dzwoniła do Jana, żeby przyszedł, ale także konstrukcji Anna dzwoniła do Andrzeja, żeby Jan przyszedł. Trudności ze wskazaniem podstawy derywacji przemawiałyby za rezygnacją z analizy omawianych struktur w kategoriach kondensacji.¹² Nie oznacza to jednak, że w kontekstach dzwonić do kogoś i dzwonić po coś mamy do czynienia z dwoma odrębnymi znaczeniami czasownika DZWONIĆ czy też z czasownikami homonimicznymi. Kwestia ta wymagałaby osobnej, szczegółowej analizy, intuicja językowa sugeruje jednak, że frazy typu po karetkę, po lekarza

¹⁰ Definicje te są następujące (cytuję znaczenia 2 i 3 czasownika TELEFONIEREN wraz z podanymi przez autorów w szpalcie polskiej przykładami. Przykłady te zawierają dokonane odpowiedniki czasowników DZWONIĆ, TELEFONOWAĆ, co jest tu jednak nieistotne, ponieważ postaci dokonanej tych leksemów przypisuje się w słowniku takie same właściwości składniowe, jak postaci niedokonanej.): 2. telefonische Verbindung herstellen, np. *Nasz dyrektor zadzwonił // zatelefonował [w pilnej sprawie] do Hamburga*, 3. durch den Anruf etwas erreichen wollen, np. *Patrol policyjny zatelefonował // zadzwonił po karetkę pogotowia*. Drugie z tych znaczeń eksponuje cel działania. Wydaje się jednak, że istnienie jakiegoś celu zakładamy także przy pierwszej definicji (co dobitnie pokazuje fraza umieszczona w nawiasie pierwszego przykładu), może on natomiast być w zdaniu bezpośrednio wyrażony bądź pominięty.

¹¹ M. Marćjanik, 1987 (s. 137), struktury *telefonować do kogo, żeby...*, *telefonować po kogo* traktuje, jak wynikałoby z zapisu (/), jako równoważne.

¹² Inne argumenty, przemawiające za rezygnacją z pojęcia *kondensacji* w opisie semantycznym i składniowym wypowiedzeń, przytacza M. Grochowski, 1979.

nie są odbiciem odrębnej struktury semantycznej, wieloznaczności leksemów TELEFONOWAĆ, DZWONIĆ. Na płaszczyźnie powierzchniowo-syntaktycznej zaś frazy te można interpretować tak, jak frazy do Krakowa, na Węgry, a więc uznać je za realizację odrębnej pozycji, konotowanej przez omawiane leksemy.

3. Z przeprowadzonej analizy wynika, że strukturę formalną czasowników DZWONIĆ, TELEFONOWAĆ można przedstawić następująco:

NP_{nom} – [DO NP_{gen} + Adl + PO NP_{acc}]

Zapis ten oznacza, że lewostronnie¹³ omawiane czasowniki konotują pozycję wypełnianą przez frazę nominalną mianownikową, prawostronnie otwierają zaś trzy pozycje, z których realizacja jednej wystarcza, by konstrukcje nie były eliptyczne. Aktualizowanie określonej pozycji w zdaniu zależy od czynników pozaskładniowych – od tego, czy w sytuacji pozatekstowej istotne jest wyeksponowanie adresata, miejsca czy też celu czynności.

Z punktu widzenia strukturalnej analizy składniowej trudność w opisie omawianych leksemów polega na tym, że przy pomocy metod formalnych nie da się ustalić hierarchii poszczególnych pozycji przyczasownikowych.¹⁴ Struktura semantyczna wskazywałaby natomiast na wtórność pozycji Adl w stosunku do DO NP_{gen}. Adresat jest bowiem elementem struktury semantycznej omawianych czasowników i także w interpretacji zdań z wyzerowaną pozycją Do NP_{gen} zakłada się jego istnienie.

Z przedstawionej analizy wynika, że należałoby zweryfikować wcześniejszą hipotezę (zob. Uwagi wstępne) o własnościach składniowych omawianych leksemów – uzupełnić zbiór wymaganych pozycji o PO NP_{acc}.

Podana charakterystyka strukturalna czasowników DZWONIĆ, TELEFONOWAĆ stanowi jeden z możliwych sposobów ich opisu formalnoskładniowego. Nie wyklucza innego, dogodniejszego w określonym opisie ze względów teoretycznych czy praktycznych, rozwiązania problemu własności składniowych omawianych leksemów.

Literatura

APRESJAN, J. D.: Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka. Przekład Z. Kozłowska, A. Markowski. Wrocław 1980.

BOJAR, B.: Polskie czasowniki z wbudowanym argumentem. *Polonica*, I, 1975, s. 167 – 186.

BÜHLER, K.: *Sprachtheorie*. Jena 1934.

GROCHOWSKI, M.: Tekstowa realizacja semantycznego pojęcia narzędzia. *Język Polski*, LIII, z. 5, 1973, s. 324 – 330.

¹³ Określenia *lewostronnie*, *prawostronnie* są tu, oczywiście, umowne. Dotyczą szyku, który można by nazwać w polszczyźnie neutralnym czy też naturalnym.

¹⁴ Problem ten nie dotyczy tylko leksemów DZWONIĆ, TELEFONOWAĆ. O innych czasownikach sprawiających podobne trudności zob. I. Kosek, 1998.

GROCHOWSKI, M.: O tzw. kondensacji. Реферати од заседание на меѓународната комисија за изучување на граматичката структура на словенските литературни јазици. Скопје 1979, s. 159 – 164.

KOSEK, I.: Problem konotacji przyczasownikowych pozycji fraz przyimkowo-nominalnych równoważnych adverbium. Zeszyty Naukowe WSP w Olsztynie. Prace Językoznawcze, z. II, 1998, s. 20 – 24.

KOSEK, I.: Przyczasownikowe frazy przyimkowo-nominalne w zdaniach współczesnego języka polskiego. Olsztyn 1999.

MARCJANIK, M.: Polskie czasowniki adresatywne (pragmatyka, semantyka, składnia). Kielce 1987.

SALONI, Z. – ŚWIDZIŃSKI, M.: Składnia współczesnego języka polskiego. Warszawa 1987.

Słownik walencyjny czasowników niemieckich i polskich. N. Morciniec, L. Cirko, R. Ziobro. Wrocław 1995.

Słownik syntaktyczno-generatywny czasowników polskich. Red. K. Polański. Wrocław 1980–1992. (SSG)

SZUPRYCZYŃSKA, M.: Pozycja składniowa frazy celownikowej w zdaniu polskim. Toruń 1996.

ZARON, Z.: Ze studiów nad składnią i semantyką czasownika. Wrocław 1980.

K syntaxi založené na spontánních mluvených textech

Giorgio Cadorini

Filozofická fakulta UK, Praha

Tento příspěvek chce seznámit zájemce s hlavními tezemi mé disertační práce, kterou budu hájit dne 9. února roku 2000 na půdě pražské Karlovy univerzity (Cadorini, 1999).

I. CÍL PRÁCE. Záměrem práce je přispět k vytvoření lingvistické metody, která by popsala struktury mluvených projevů. Tento cíl s sebou nutně nese skutečnost, že výchozím materiálem ke zkoumání musí být spontánní ústní projev. Dosavadní praxe se sice takovými projevy také zabývá, avšak aplikuje na ně teorie, které vznikly pro psané texty. Ve středu pozornosti tak bývají jevy, kde se mluvený projev odchyluje od psaného textu, ale tyto jevy se zkoumají jednotlivě a postrádáme tak celkovou teorii pro tuto oblast jazykového vyjadřování.

Na druhé straně je známo, že mluvený neřízený projev je prvotní jak u jednotlivce, tak v rámci jazykové komunity. Lze tedy předpokládat, že i ústní vyjadřování se tvoří podle omezeného počtu pravidel a že je lze poznat prostřednictvím přímého pozorování a zjišťování zákonitostí.

Středem pozornosti je zde syntax. Právě v této oblasti nejvíce cítíme nedostatky dosavadních postupů. Naopak pro morfologii, fonologii a – hlavně – fonetiku neočekáváme výsledky výrazně odlišné od tradičního paradigmatu lingvistiky.

Furlanština se jeví jako jazyk velmi vhodný pro takový výzkum. Je to jazyk, jehož kodifikovanou formu zná málokdo z mluvčích. Pouze ten, kdo je ochoten vynaložit jisté úsilí, má příležitost se setkat s jeho písemnou podobou. Téměř pro všechny Furlany to tedy je jazyk pouze mluvený. Zároveň se jedná o jazyk románský, tj. se strukturou dobře známou tradiční lingvistice.

II.i. VÝKLAD. Protože nám nejsou známy jiné obdobné pokusy o vytvoření syntaxe.

založené na spontánních ústních projevech, bylo nutno nejdřív vymezit předměty a metody vhodné ke zkoumání. Tak vznikl návrh devíti zásad:

i) Veškerá vysvětlení zjištěných jevů musí být potvrzena na základě obsahu záznamů autentických spontánních mluvených projevů.

ii) Ve výkladu lze vycházet z jiných podnětů, včetně vlastní zkušenosti a tradičních řešení, ale dokazovat se musí na přirozených materiálech. Během počátečního období lze používat i některé tradiční teorie, zvláště když mají solidní empirický základ (máme na mysli především fonetiku a fonologii).

iii) Úsekem podrobeným rozboru bude složka jisté komunikační události (ve smyslu: Kořenský a kol., 1987, s. 21) či její části, jež má být ohraničena na základě popsatečných kritérií, která budou doprovázet záznam.

iv) Po určení vhodného úseku následuje popis odpovídající komunikační události a transkript její zvukové složky.

v) Pokud prvek ve zvukové složce bude považován za mimojazykový, je třeba odůvodnit proč a zjistit, ke kterým jiným složkám patří.

vi) I když se komunikační události zúčastnilo více osob, text se musí chápat jako celek a nesmí se rozebírat automaticky na repliky bez udání důvodu.

vii) Rozbor textu postupuje od větších jednotek směrem k jejich menším součástem.

viii) Při zkoumání může badatel uplatňovat vlastní jazykovou zkušenost a kompetenci. Jazykové a komunikační vědomí mluvčího daného jazyka může být důležitým zdrojem informací.

ix) Každý jazyk poskytuje nástroje k zacházení s vlastními texty i k jejich interpretaci.

První zásada vyjadřuje základní rys této metodiky. Krajní prosazování tohoto požadavku by vedlo k autoreferenčnosti výsledků. Proto druhá zásada odkazuje na možné využití dosavadních znalostí, ačkoli se mezi nimi upřednostňují ty, které mají empirický základ (Franceschini, 1998, s. 18).

Osmá zásada stanovuje důvěryhodnost poznatků samotných mluvčích, včetně badatele, o řeči. Když už se vychází z autentických mluvených projevů, empirický základ je dostatečně zakotven a v každém případě platí zásada (ii) o prověřování výsledků na spontánních textech. Důležitým korelátem posledního

principu je i oprávněnost zkoumat jazykovou složku komunikační události jako skutečnost svébytnou ve vztahu k ostatním složkám. Hovor v rámci události dokází totiž vydělit sami účastníci.

Závěrečný bod vychází z konstatování, že nedokonalost jazyka jako vyjadřovacího prostředku si vyžaduje sebeinterpretační prostředky k opravování nedostatků – chyb, nejasností, okolního ruchu apod. Tato poslední zásada je velmi důležitá, poskytuje nám totiž nástroje k nahlédnutí do jazykových struktur celkem přirozenou cestou.

II.ii. Po stanovení zásad jsme vypracovali návrh konkrétního postupu. Na základě principu (ii) o použití stávajících teorií jsme se rozhodli, že využijeme pojmů a metod jazykovědců, kteří brali při svých výzkumech zřetel k mluvenému projevu. Máme zde na mysli hlavně postupy rozboru autentických textů vypracované Olgou Müllerovou a ostatními členy kolektivu J. Kořenského a také teoretický rámec daný dílem Komenského a Jana Šabršuly.

Prvním úkolem, s kterým jsme se setkali, byla otázka členění textu – předmětu rozboru – určeného jako složky komunikační události na základě zásady (iii). Nejvyšší jednotku našeho členění nazýváme *diskurzem*. Přijímáme tím návrh Skaličkův a zároveň doporučení Šabršulovo (Skalička, 1960, s. 242 – 243; Šabršula, 1983a, s. 19 – 20). Jedná se o celek s vlastním významem ústícím v dosažení jistého *komunikačního efektu* (termín: Kořenský a kol., 1987, s. 31 – 32).

Zmínka o výsledku diskurzu poukazuje zřejmě na obsahově-pragmatický plán. Popis komunikační události, jejíž jazykovou složkou je zkoumaný diskurz, bude muset proto vykládat i toto hledisko a nejlépe to bude pomoci aparátu vypracovaného Kořenského skupinou (Kořenský a kol., 1987).

Pro čistě syntaktický plán se však obrácíme k Šabršulovu *episémionu* – znaku výpovědnímu. Episémion může být celým textem nebo slovem nebo členícím signálem. Může mít fonologickou podobu a nemusí, dokonce nevyžaduje vůbec zvukovou složku. Tato pružnost ho předurčuje k úloze základní jednotky spontánního mluveného projevu (a komunikační události vůbec), ale zároveň proto je nutno nastínit základní typologii episémionů.

Nejjednodušší dělítko vede mezi výpovědními jednotkami jazykovými a nejazykovými. Odpovědi může být například i posunek, bez kterého pokračování rozhovoru nelze pochopit. To jsou však krajní případy a redundance v přirozených diskurzech i logický sled zpravidla pomáhají při doplňování funkcí nezaznamenaných v nahrávce. Kromě posunků se však můžeme setkat s nefonologickými zvukovými znaky a ty zaznamenány jsou. Takže první tři druhy episémionů budou: nejazykové neakustické, nejazykové akustické a jazykové.

Protože nejazykové jednotky mohou být začleněny do vyšších celků ve velké většině jazykových, budou nás zajímat i z hlediska syntaxe diskurzu. Tím jsme otevřeli další otázku: episémiony mají více úrovní složitosti – může jimi být foném, slabika, věta, celý diskurz.

Nejvyšší rovinu jsme právě ztotožnili s diskurzem. V otázce středních rovin souhlasíme s O. Müllerovou a s kolektivem J. Kořenského, že je víc přínosný

jejich výklad z hlediska obsahově-pragmatického, kde je lépe vidět úloha komunikativních funkcí (termín: Kořenského a kol., 1987). Z hlediska syntaxe se zdá zajímavější pásmo blíže k pojmenovacím jednotkám, kde lze pozorovat vztahy mezi sémiony.

II.iii. Na základě zásady (ix) o interpretaci jazykových jevů prostřednictvím samotného jazyka navrhuje vydělovat jednotlivé episémiony nižší úrovně dvěma dotazovými testy.

Pro naše účely slouží zjišťovací otázka k vydělení větších celků a otázky doplňovací pro zjištění menších jednotek. U F. Daneše totiž můžeme nalézt cenný postřeh, že „na každou větu oznamovací lze se dívat jako na odpověď na množinu různých otázek formulovaných v podstatě tak, že se některá část oznamovací věty nahradí tázacím výrazem“ (Daneš, 1968, s. 127). Kromě toho se domníváme, že se na oznamovací větu můžeme dívat též jako na odpověď na otázku zjišťovací. Daneš sice mluvil o větě, ale toto tvrzení lze použít i pro episémiony jazykové.

Z řečeného vyplývá následující hypotéza A.

A) Části diskurzu, které lze považovat za odpověď na zjišťovací otázku, jsou jazykové episémiony.

Pokud stejný text, který vydělujeme jako episémion na tomto základě, je zároveň součástí širšího úseku, který také lze považovat za odpověď na zjišťovací otázku, pak episémion menší – jednodušší – patří k rovině nižší než episémion širší – komplexnější.

Jistý problém představuje rozsah dotazu. Ne vždy lze mít jistotu jen na základě vlastní jazykové kompetence, že se jedná skutečně o zjišťovací dotaz a nikoli o pouhé opakování slyšeného s tázací intonací. Proto je užitečné prověřit patřičnost dotazu prostřednictvím negace. Postup spočívá v podstatě v tom, že se kladná odpověď – kladný episémion – nahrazuje záporným protějškem. To bude možné jen v případech, že zacházíme s uceleným významem a nikoli s pouhým sledem jazykového materiálu.

Když zjišťujeme přítomnost episémionu komplexního – například tím, že je v něm obsaženo více finitních tvarů slovesných – doplňovací otázkou lze v něm vydělit ještě episémion jednoduchý. Zbývající součásti lze vykládat také jako odpovědi na jiné dotazy doplňovací. I tyto součásti považujeme za episémiony. Podle názvů dotazů získáváme také nové termíny *episémion ujišťovací* a *episémion doplňovací*.

II.iv. Při prvních pokusech o rozbor textu pomocí dotazového testu jsme však zjistili, že odpovědi nezahrnují celý obsah záznamu. Podle očekávání zůstávají mimo materiály nejazykové, avšak to se týká též prvků jazykových. Podíváme-li se na komunikativní funkce s nimi spojené, brzy zjistíme, že patří do skupiny těch, které O. Müllerová nazývá nesémantickými.

Následně budeme rozlišovat mezi *episémiony nesémantickými* a *sémantickými*.

Zmíněné doplňovací a ujišťovací výpovědní jednotky patří všechny do skupiny sémantické.

Poněvadž předpokládáme, že episémiony nesémantické jsou nositeli „stavebních“ komunikativních funkcí, budeme je dále třídit podle klasifikace Müllerové (Müllerová, 1979/83, s. 94 – 101). Tento postup lze uplatnit jak pro jazykové, tak pro nejazykové akustické prvky transkriptu.

Pro sémantické výpovědní jednotky si ještě jednou pomůžeme zásadou (ix) o sebeinterpretaci. Třídění provedeme na základě doplňovacích dotazů zmíněného testu: rozdělíme je podle tázacího slova v otázce, které zároveň bude sloužit jako název takto určené syntaktické funkce episémionu.

Protože mezi episémiony a sémiony probíhá hranice mezi rovinou jednotek významových výpovědních a rovinou jednotek významových nevýpovědních, předpokládáme, že členění diskurzu v pásmu, jehož složení zjišťujeme prostřednictvím dvou navržených dotazových testů, tvoří předmět zkoumání syntaxe spontánního ústního projevu.

III.i. VÝSLEDKY. První zkušenost s uplatněním sebeinterpretace se neseetkala s vážnými potížemi. V podobě parafráze umožnila určit komunikativní funkce v diskurzu v souladu s metodou O. Müllerové. V podobě dotazu o obsahu textu poskytla prostředky k vymezení a k třídění episémionů.

Provedený pokus naprosto potvrdil základní rozdělení na funkce sémantické a nesémantické, které Müllerová zavedla prostřednictvím subjektivního pragmatického rozboru. Subjektivní hypotéza tudíž našla objektivní podporu díky nově navrženému testu se zjišťovacími dotazy.

III.ii. První výsledky dotazových testů nás postavily před otázku podstaty nových jazykových jednotek. Milé překvapení přineslo porovnání mezi episémiony ujišťovacími a episémiony doplňovacími nejnižší úrovně. Pragmatická složka a širší sémantický objem charakterizují první, zatímco u druhých je středem pozornosti informační detail, který doplňuje předchozí sémantický rámec a posouvá diskurz dopředu. Podobné rysy mají dvě Komenského *orationum partes*: *sententia* a *phrasis*. Na jeho počest jsme tudíž přijali názvy ‚sentence‘ a ‚fráze‘ pro uvedené jednotky diskurzu.

Šabršulův pojem episémion se ukázal velmi vhodný zejména proto, že postihuje společné vlastnosti zkoumaných jednotek a vyděluje je na základě protikladu mezi významem výpovědním – čistě aktuálním – a významem pojmenovacím, který je potenciální v rámci denotace a zároveň aktuální v rámci designace. Definice episémionu umožňuje pracovat nejen s diskurzem na úrovni výhradně jazykové, ale též s prvky nejazykového kontextu, které se spolupodílejí na výstavbě komunikační události.

III.iii. Údaje pokusného rozboru furlanského materiálu byly srovnávány zatím pouze s poznatky o češtině, které získala O. Müllerová, a ukázaly se v podstatě shodné. I třídění doplňovacích episémionů podle tázacího slova – které metoda Müllerové neobsahuje – se zdá proveditelné u obou jazyků obdobným způsobem.

Rysem, jehož univerzální platnost by měla být prověřena, je oddělení nesémantických funkcí od sémantických. Na první pohled se zdá, že episémiony těchto dvou skupin se v některých vlastnostech rozcházejí.

Zajímavé by mohlo být zkoumání nesémantických episémionů z hlediska diachronického. Například částice „no“, velmi častá v autentických textech obou jazyků, jak v češtině tak ve furlanštině, může vyjádřit mimo jiné funkci *konec*.

Dalším zajímavým výzkumným polem se jeví otázka jazykového kontaktu. V našem vzorku je v případě nesémantických episémionů vysoký výskyt italianismů: 28/90 – skoro třetina záznamů. Odlišné chování vůči jevům jazykového kontaktu, pokud by se potvrdila jeho univerzálnost a popsala by se jeho psycholingvistická hodnota, by mohlo vést k předpokladu, že sémantická a nesémantická výstavba textu představují souběžné koleje, a tudíž dvě větve bádání o syntaxi.

Po prvním pokusu analýzy transkriptu furlanského textu jsme našli také menší soubor jevů, kde se furlanské texty chovají jinak než české. Myslíme zde na následky péče o jazyk, která posílila u češtiny složku spisovnosti, a tudíž její vliv na ostatní sociolingvistické varianty.

V mluvě furlanské respondentky neproběhla standardizace tvarosloví. Slovesná paradigmata proto ukazují bohatou polymorfii. Ve zkoumaném transkriptu jsme zaznamenali též „chyby“. Tyto „chyby“ však neohrožují průběh komunikace, protože informace nerealizovaných morfémů je již obsažena jinde v diskurzu.

Tento jev nám objasňuje, že některé redundantní prvky spisovných jazyků (například shoda indoevropských jazyků – Šabršula, 1983b, s. 146) mohou sloužit jako „pojistky“ v těchto situacích, které jsou běžné u mluveného neřízeného slova.

Kromě toho je toto konstatování též oporou Kořenského sémantické báze, protože vidíme, že dorozumění je zejména záležitostí odkazů na hlubší významovou úroveň. Věta sice není mluvnicky „správná“, avšak komunikace probíhá bez potíží.

III.iv. Co se týče kodifikace furlanštiny, náš první přepis nahrávky přesvědčivě ukazuje, že transkripty jsou velice cenným a bohatým zdrojem pro poznání skutečného jazykového úzu, a tudíž pro vyhledávání vhodných a přirozených normativních vzorů.

I po krátkém rozboru se dosavadní popis použití nepřízvučných podmětých zájmen jeví jako nepřiměřený: v zkoumaném transkriptu určitě neplatí pravidlo, podle kterého by tato zájmena byla povinná.

IV. ZÁVĚR. Zdá se nám, že náš první pokus o rozbor syntaxe spontánního ústního textu dokazuje, že lze najít alternativy k tradičním přístupům, které byly vyvinuty pro spisovné vyjadřování. Než navržená výzkumná metodika vydá první výsledky, je však nutno zdokonalit provedení dotazových testů.

Dalším krokem by bylo přizpůsobení popisu tematické posloupnosti a aktuálního členění diskurzu. Pak by se muselo přejít ke zkoumání zbývajících složek komunikační události, včetně prohloubení syntaktického rozboru směrem k rovině sémionů.

CADORINI, G.: K teorii syntaxe založené na sountánních mluvených textech (na furlanském materiálu). Nepublikovaná disertační práce studijního programu: románské jazyky. Praha 1999.

DANEŠ, F.: Typy tematických posloupností v textu. Na materiále českého textu odborného. Slovo a slovesnost, 29, 1968, s. 125 – 141.

FRANCESCHINI, R.: Riflettere sull'interazione. Un'introduzione alla metacomunicazione e all'analisi conversazionale. Milano 1998.

KOŘENSKÝ, J. – HOFFMANNOVÁ, J. – JAKLOVÁ, A. – MÜLLEROVÁ, O.: Komplexní analýza komunikačního procesu a textu. Učební text pro výběrové semináře filologických oborů. České Budějovice 1987.

MÜLLEROVÁ, O.: Komunikativní složky výstavby dialogického textu. Praha 1979/83.

SKALIČKA, VL.: Syntax promluvy (enunciace). Slovo a slovesnost, 21, 1960, s. 241 – 249.

ŠABRŠULA, J.: Jazyk, řeč, jazykověda. In: Šabršula a kol.: Základy jazykovědy pro romanisty. Praha 1983a, s. 17 – 20.

ŠABRŠULA, J.: Členění jazyka a fungování jazykového znaku. In: Šabršula a kol.: Základy jazykovědy pro romanisty. Praha 1983b, s. 46 – 157.

ŠABRŠULA, J. – KREJZOVÁ, A. – SVOBODOVÁ, J.: Základy jazykovědy pro romanisty. Praha 1983.

Ústna komunikácia v medicínskom prostredí

Andrea Rafayová

FHV UMB, Banská Bystrica

Téma príspevku – *Ústna komunikácia v medicínskom prostredí* – je totožná s témou mojej diplomovej práce, no vzhľadom na štádium, v ktorom sa výskum i samotná práca momentálne nachádza, si dnes ešte nedovolím prezentovať žiadne konečné výsledky, závery. Pokúsim sa len priblížiť môj prístup k danej problematike, zhodnotiť, do akej miery a s akými výsledkami sa mi podarilo naplniť doterajšie čiastkové ciele výskumu, a načrtnúť jeho ďalšie perspektívy a smerovanie.

Súčasná etapa vývoja ľudskej spoločnosti, pre ktorú je príznačné neustále zvyšovanie úrovne civilizácie – najmä zásluhou nebyvalého napredovania vedy a techniky – sa nesie v znamení mnohých, častých a neraz úplne prevratných zmien – prirodzene aj v životnom štýle a nevyhnutne i v oblasti medzilidského dorozumievania. V období posledných desaťročí zaznamenáva v lingvistickom nazeraní „nárast preferencií“ najmä ústna (hovorená) komunikácia. Táto forma komunikovania prirodzene nachádza široké uplatnenie takmer na všetkých úrov-

niach a v oblastiach života jednotlivca i spoločnosti. Uvedená skutočnosť zohrávala rozhodujúcu úlohu i pri výbere témy mojej diplomovej práce – nazdávala som sa, že by mojím predmetom (ústna komunikácia v konkrétnej komunikačnej sfére) mohla byť z hľadiska potrieb modernej spoločnosti aktuálna a zaujímavá.

V etape prípravy projektu diplomovej práce som do stredu záujmu postavila oblasť medicínskej komunikácie. Cieľom práce je sprostredkovať pohľad na súčasný stav jazyka a jeho fungovanie v bežnej hovorenej komunikácii v medicínskom prostredí, zohľadňujúci jej jazykové aj mimojazykové zložky (literatúru, o ktorú som sa pri príprave projektu opierala, uvádzam v závere príspevku). Pri sledovaní nejazykových momentov, podieľajúcich sa na modelovaní charakteru a priebehu komunikačnej situácie, uplatňujem sociolingvistické, pragmatické, psycholingvistické a komunikačné aspekty. Vychádzala som tiež z predpokladu, že práve v tejto oblasti medziľudského dorozumievania bude komunikácia nepochybne pestrá, mnohotvárna – najmä z hľadiska sociálneho a psychologického –, a bude teda pre výskum tohto druhu veľmi vhodná.

Predmet práce, výskum ústnej komunikácie v zvolenej komunikačnej sfére so zámerom postihnúť charakter bežnej hovorenej podoby jazyka, si vyžiadala pracovať s autentickým jazykovým materiálom. Východiskom pre zhromaždenie dostatočne veľkého, pestrého a na analýzu vhodného jazykového materiálu sa stal terénny výskum. Základnou metódou tejto fázy práce bola metóda priameho pozorovania (nahrávanie komunikačných udalostí pomocou skrytého diktafónu), funkčne skombinovaná s metódou písomného záznamu mimojazykových zložiek komunikácie.

Terénny výskum sa uskutočnil v období marec – september 1999 v piatich náhodne vybraných zdravotníckych zariadeniach na strednom Slovensku (Nemocnica s poliklinikou v Považskej Bystrici, Nemocnica s poliklinikou v Žiline, Nemocnica s poliklinikou v Ružomberku, Ústredná vojenská nemocnica v Ružomberku, Nemocnica F. D. Roosevelta v Banskej Bystrici). V tejto súvislosti sa získaný jazykový materiál ukázal ako vhodný aj na sledovanie vplyvu teritoriálnych faktorov. Navštívila som dve ambulancie praktických lekárov pre dospelých, ambulanciu detskej a dorastovej lekárky počas bežných ordináčnych hodín i počas poradne, ordináciu pohotovostnej služby, ušno-nosovo-krčnú ordináciu, zúčastnila som sa „malej vizity“ na oddelení pre dlhodobu chorých a „veľkej vizity“ na lôžkovej časti kožného oddelenia nemocnice. Sledovala som komunikáciu v rôznych priestoroch zdravotníckych zariadení (miestnosti ambulantných i lôžkových častí jednotlivých oddelení nemocníc, priestory pohotovostnej služby, ordinácie, vyšetrovne, chodby, čakárne, výťah, bufet atď.).

Zloženie výskumnej vzorky:

Počet lekárov: 12

Počet zdravotných sestier a ošetrovateľov: 11

Počet pacientov: 85

Počet osôb sprevádzajúcich pacientov na vyšetrení: 23

Počet mužov: 54

Počet žien: 77

Počet dospelých: 104

Počet detí: 27

Vekové zloženie: od 5 mesiacov do 83 rokov

Počet všetkých komunikantov: 131

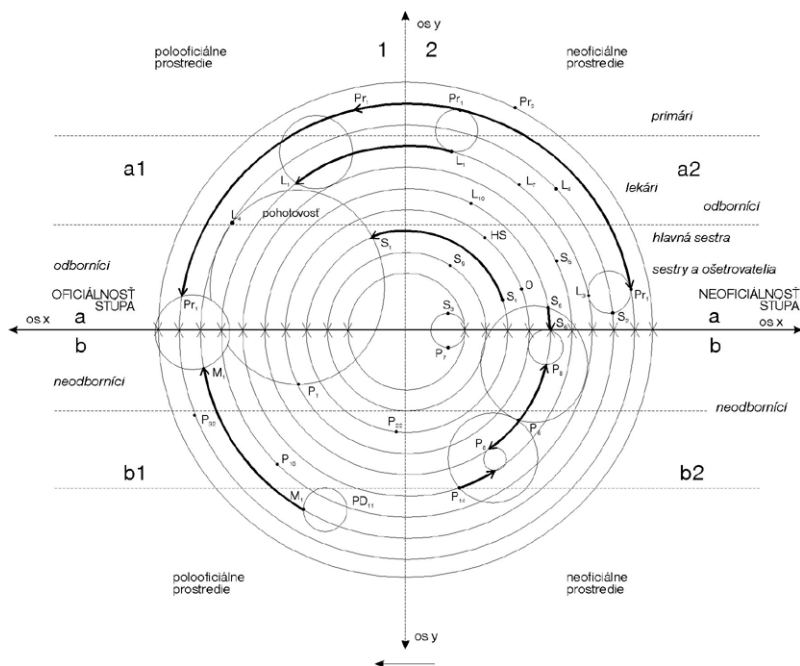
S využitím uvedených metód sa mi počas osemmesačného terénneho výskumu podarilo zhromaždiť jazykový materiál, vhodný na ďalšiu analýzu nielen z hľadiska jeho množstva, no predovšetkým rôznorodosti a kvality. Výskumný súbor pozostáva zo zvukového záznamu 91 rozhovorov v trvaní takmer 470 minút.

Po skončení terénneho výskumu nasledovala etapa spracovania zhromaždených zvukových nahrávok. Časovo i technicky (doteraz) najnáročnejším štádiom výskumu bol prepis audiomateriálu do písanej podoby. Výsledkom niekoľkomesačnej činnosti prepisovania nahrávok (sprevádzanej vyhotovovaním IDE-kartičiek) je pomerne rozsiahly súbor transkriptov (niekoľko sto strán textu), ktorý bude spolu s pôvodnou zvukovou verziou (8 audiokaziet) a elektro-nickou verziou (ICD) tvoriť prílohu diplomovej práce. Zozbieranie a spracovanie jazykového materiálu chápem nielen ako naplnenie jedného z čiastkových cieľov práce, no najmä ako vytvorenie základného predpokladu k plánovanej analýze, keďže predmetom majú byť zaznamenané komunikačné udalosti.

Od začiatku výskumu, no počas prepisu auditívneho materiálu zvlášť, som si uvedomovala veľkú rozmanitosť rozhovorových situácií v sledovanom prostredí a z nej vyplývajúcu nevyhnutnosť určenia kritérií, na ktorých základe bude treba rozhovory roztriediť a usporiadať. Pri ich výbere som vychádzala z nasledujúcich predpokladov:

Pri výskume ústnej komunikácie v medicínskom prostredí sa v sfére nášho záujmu nachádza 131 komunikantov. Je zrejmé, že každý z nich pristupuje k využívaniu jazykových i neязыkových prostriedkov diferencovane. V súlade s naplnením základného cieľa práce bude relevantné sledovať, aké komunikačné prostriedky si v danej situácii komunikant vyberá a čím je ich výber ovplyvnený. Predpokladám, že prvotne bude treba brať do úvahy kategóriu **účastníkov** komunikácie (ich psycho-sociálne a komunikačné charakteristiky, počet, vzájomné vzťahy, dlhodobé a krátkodobé sociálne roly atď.) a **prostredia**, v ktorom komunikačná udalosť prebieha (posun na osi polooficiálnosť/neoficiálnosť). Nepochybne bude potrebné zohľadňovať aj **predmet** komunikácie (obyčajne zdravotný problém) a v súvislosti s ním rôzne komunikačné **zámery a ciele**.

Predpokladané rozdiely v komunikácii možno demonštrovať na nasledujúcom modeli:

Prvým krokom pri kategorizácii komunikačných situácií bolo zohľadnenie kritéria **účastníkov** komunikácie, výsledkom ktorého je vertikálne členenie medicínskej komunikácie. V tomto momente ma prvotne zaujímal komunikant – predovšetkým jeho dlhodobá sociálna rola (odborník/neodborník v oblasti medicíny). Na základe tohto kritéria boli účastníci rozhovorov umiestnení buď nad os x – do poloviny a (odborníci – zamestnanci zdravotníckeho zariadenia – lekári a zdravotnícky personál) alebo pod ňu – do poloviny b (neodborníci – návštevníci zdravotníckeho zariadenia – v role pacienta alebo osoby sprevádzajúcej pacienta na vyšetrení). Zaradenie komunikantov do poloviny a alebo b bolo jednoznačné a bezproblémové, pretože rozhodujúcim bol stupeň dosiahnutého odborného vzdelania v príslušnej oblasti, s ktorým súvisí aj pracovné zaradenie, znalosť problematiky, skúsenosti, kompetencia konať i komunikovať na istej úrovni, ovládanie terminológie atď.

Rozdielnosť vo vyjadrovaní sa odborníkov a laikov možno hádam najjednoduchšie ukázať na rozdieloch v lexike. V oboch prípadoch sa dá predpokladať, že jej jadro budú tvoriť prostriedky hovorenej podoby spisovného jazyka. Okrem nich budú prítomné i prostriedky z iných lexikálnych vrstiev – v reči odborníkov najmä odborné, profesijné, slangové prostriedky, internacionalizmy a tiež lexikálne prostriedky typické pre vrstvu intelektuálov, (napr. *interné konzílium*, *operatívny zákrok*, *trojpercentný saloxyl*, *genózná záležitosť*, *myko-*

tická záležitosť, alergény, atypické reumatikum, vlasatá časť hlavy, tvárová oblasť, mať lokálne terpentín, byť v infinite, na alergickom podklade, cétéčko, elesbé lieh, interna, civilka, robit' srdce, vizitovať si, ranná, sedenie, vojenská, očné, srdciari, cukrári, predvolanka, časenka, plusky, krížky, kukanie, laser, fokusy, hendikep, minimálne, reálne, akceptovať) a v reči neodborníkov najmä prostriedky z vrstiev rôznych sociálnych a teritoriálnych nárečí (napr. *supér, špica, oukej, póhodička, jasnačka, čauko, bohovský, špitál, piščí, tuče*).

Avšak ani stupeň vzdelania a kompetencie nemajú komunikanti v tej istej polrovine (či *a* alebo *b*) rovnaké a jednotné – bolo ich preto potrebné odlišiť a odstupňovať – na obrázku stúpajú podľa osi *y* – smerom zdola nahor.

Napriek evidentným snahám o kolegalitu a neformálnosť vzťahov v lekárskej kolektíve (polrovina nad osou *x*) nemožno túto skupinu komunikantov chápať ako rovnorodú, pretože generačné i služobné rozdiely sú stále badateľné. Naopak – rôznorodosť na línii *budúca zdravotná sestra na praxi*(S_3) – *ošetrovateľka* – *sestra s niekoľkoročnou praxou*(S_4) – *hlavná sestra*(HS) – *mladý lekár*, *pôsobiaci na oddelení len dva mesiace*(L_{10}) – *ošetrojúci lekár*(L_1) – *primár oddelenia*(Pr_1) je viac než jasná, a tak ju nebolo možné ignorovať. Plánovaná analýza by mala ukázať, ako sa sociálna štruktúra kolektívu lekárov, zdravotných sestier a ošetrovateľov odrazí v komunikácii v konkrétnych jazykových prejavoch.

Podobná situácia je aj v polrovine *b* (pod osou *x*), kde sa nachádzajú *neodborníci*. Napriek skutočnosti, že aj laik disponuje istými (aspoň základnými) vedomosťami z danej problematiky, ukázalo sa i tu rovnako nevyhnutným odlišiť takých účastníkov komunikácie, ktorí dokážu pomerne jednoznačne a presne popísať svoj zdravotný stav či príznaky a priebeh zdravotných ťažkostí, vedieť povedať presné názvy liekov, ktoré užívali (neraz i odbornými názvami) či pomenovať ochorenia prekonané v dávnej či nedávnej minulosti (napr. *začínajúca chronická choroba srdca; krupicovitý výsyp*), od takých, ktorí s tým majú menšie či väčšie problémy (napr. P_8 – *také biele mlieko to vyzeralo ako, niekedy je tam tak vlhko taká vodička; také zelené pilulky to boli, niečo na chrbticu, niečo od teploty*) až napokon od tých, ktorí „komolia“ názvy ochorení i liekov (napr. *zerek* – miesto *zyrtec*, P_{18} – *zápal brušnej slinivky* – miesto *sliznice* – *lebo čo ja viem jak sa to volá, mal som zátku* – miesto *zápal* – či *jak sa temu hovorí ve vašem*), prípadne nevedia vôbec nič. Kompetentnosť komunikovať na istej úrovni stúpa opäť rovnakým smerom – zdola nahor. Cieľom ďalšej analýzy bude zistiť, ktoré činitele a do akej miery ovplyvnili výber tých či oných komunikáčnych prostriedkov. Dá sa predpokladať, že svoju úlohu tu hrá opäť vzdelanie, vek, osobné charakteristiky komunikantov, temperament, intelekt, schopnosť logicky myslieť, no i povaha zdravotných ťažkostí, alebo skutočnosť, či ide o dlhodobý zdravotný problém, alebo sa s ním pacient stretáva poprvýkrát.

Os *x*, zvýraznená hrubou linkou, je pre účastníka komunikácie relatívne neprekročiteľná, pretože ho cez ňu nepustí jeho dlhodobá sociálna rola, stupeň vzdelania a profesia. (Prechod z polroviny *b* do *a* je možný v momente dosiah-

nutia príslušného vzdelania, spätný pohyb je nereálny.) Počas komunikácie – v snahe naplniť komunikačné ciele a zámery, teda navzájom si porozumieť a dospieť k vyriešeniu zdravotného problému – však dochádza k stálemu zámernému „približovaniu“ komunikantov z oboch strán. Pohyb sa uskutocňuje vždy smerom k osi x. Cieľom analýzy bude zistiť, z čej iniciatívy sa spomenuté „približovanie“ realizuje. Zaujímavé bude tiež sledovať, ako je lekár schopný „prepínať kód“ – vždy s ohľadom na pacienta, ktorého má práve pred sebou (napr. lekár + pacient dojča – *Co sa ty tak skaledíš?*, lekár + pacient adolescent – *Zdeno ja ti hlavu odtrhnem!*, lekár + pacient s ľahším poškodením sluchu – *A čo? Zostalo ticho hluchó?*, lekár + pacient s ťažkou poruchou reči – *Neplačte treba len veriť ak to bude trochu dlhšie trvať ale to nevadí!*) Snahu lekára priblížiť sa pacientovi (splňajúc tým kritériá primeranosti výrazu, zrozumiteľnosti, no vždy i presnosti) možno najzreteľnejšie vidieť na lexike, ale aj na syntaxi (pripájanie rôznych spresňujúcich, vysvetľujúcich výrazov, časté opravy – napr. *dám vám takú vodičku robenú; aby sa to dostalo až do toho nosohltanu až dozadu; doktor Augustín robí kardiológiu srdce lieči; a navštívili by ste diabetológa teda doktora ktorý sa priamo venuje cukrovke*). Miera „približenia sa“ je v schéme naznačená väčšími či menšími kruhmi – treba spomenúť, že plocha kruhov sa počas komunikácie môže meniť.

Je celkom jasné, že komunikácia v medicínskom prostredí sa neobmedzuje len na rozhovory medzi lekármi a pacientmi, ale že navzájom komunikujú aj osoby, umiestnené v tej istej polrovine. Predmetom analýzy však bude nielen postrehnutie rozdielov v komunikácii vo vnútri roviny *a* (odborníci medzi sebou) v porovnaní s komunikáciou v rovine *b* (ľudia v čakárni, v nemocničnom bufete) a rozloženie vzťahov, zoskupovanie a „pohyb“ komunikantov vo vnútri jednej polroviny. V schéme je ako príklad znázornená komunikácia lekárky (L_4) so sestričkou (S_1) na pohotovosti – ocitli sa v komunikačnej situácii náhodne, nepoznajú sa (väčšie kruhy – rezervovanejšie vzťahy). Celkom iného charakteru je rozhovor „zohratého“ tímu lekárov (Pr_1 , L_3) a zdravotníckeho personálu (S_2) na každom oddelení (menšie kružnice – zomknutejšie vzťahy). V sfére nášho záujmu budú počas interpretácie opäť všetky činitele, ktoré podobu jazykových prejavov, vzniknutých v daných komunikačných situáciách, determinovali.

Druhým kritériom, na základe ktorého sme rozčlenili komunikáciu v medicínskom prostredí – horizontálne, bolo **prostredie**, v ktorom komunikácia prebiehala. Os *y* tvorí hranicu medzi prostredím polooficiálnym a neoficiálnym, pričom miera oficiálnosti stúpa sprava doľava, neoficiálnosť zasa naopak – zľava doprava. Je znázornená prerušovanou čiarou, pretože komunikanti ju prekračujú často, v priebehu krátkeho času aj niekoľkokrát. Kritériom hodnotenia prostredia ako polooficiálneho resp. neoficiálneho je prítomnosť alebo neprítomnosť osoby v role pacienta.

Za **polooficiálne** považujem prostredie naľavo od osi *y*, označené číslom

1. Komunikácia sa realizuje spravidla v priestoroch ordinácie, nemocničnej izby

a kľúčovým je akt vyšetrovania a riešenia konkrétneho zdravotného problému. Oficiálnejší ráz rozhovorov možno opäť demonštrovať na jednotlivých jazykových rovinách – najmä lexikálnej a syntaktickej. Čo sa týka kompozície rozhovorov, dá sa počítať s väčšou modelovosťou, stereotypnosťou (napr. v nadväzovaní kontaktov, oslovení – v čakárni i ordinácii) a dominantnou bude zrejme jedna téma – hlavná (riešenie zdravotného problému), pričom vedľajšie témy budú zriedkavejšími.

Plocha označená číslom 2 (napravo od osi y) predstavuje naopak prostredie **neoficiálne**. Síce ide stále o priestory zdravotníckeho zariadenia, no v komunikácii nevystupuje nikto v role pacienta, vyšetrovanej osoby. Predstavujú ju rozhovory lekárov a sestier v ordinácii medzi príchodmi pacientov, rozhovory lekárov počas vizity medzi jednotlivými návštevami izieb – teda v priestoroch nemocničných chodieb (v porovnaní s polooficiálnou komunikáciou možno sledovať absolútne stieranie rozdielov v sociálnych pozíciách lekár/sestra, primár/lekár – komunikáciu naopak charakterizuje kolegalita, priateľstvo, neformálnosť) a na druhej strane náhodné rozhovory ľudí (zatiaľ len potenciálnych pacientov) v čakárni pred ordináciou. Dá sa očakávať väčšia expresivnosť na úrovni lexiky i syntaxe, bohatosť a rôznorodosť z hľadiska témy rozhovorov, no na druhej strane s výraznou modelovosťou pri ich kompozícii nepočítam. Pre zaujímavosť uvediem niekoľko fragmentov z rozhovorov v neoficiálnom prostredí:

- 1) S (lekárke) *Zuzii dáš mi nový papier?*
L (sestričke) *ma neštví!*
S *trhni si nohou!*
- 2) L *tú starkú z päťky hodíme na dvadsiatku*
- 3) L (sestričke) *čo si krútila Danku hlavou? koho tu máme ešte?*
S (nahne sa k lekárke, niečo jej zašepká)
L *koho?*
S (už hlasnejšie) *Cicková*
L (pridusený smiech) *a Cicková čo sem ide? však to není naše?*
- 4) L *jak mrtvolne bola tá malá oblečená všimli ste si baby?*
S *nó čierne pančuchy teraz v lete!*
L *a čierna sukňa biela blúzka jak do truhly!*

Komunikácia medzi odborníkmi a neodborníkmi môže prebiehať aj v neoficiálnom prostredí – obyčajne tesne pred dverami ordinácie, v čakárni. Zo strany odborníkov sa jej zúčastňujú predovšetkým sestričky, ktoré usmerňujú príchody pacientov, radíme sem aj náhodné rozhovory lekárov a sestier s pacientmi v priestoroch nemocnice.

Ak som na začiatku môjho výskumu predpokladala, že komunikácia v medicínskom prostredí bude vzhľadom na jej sociálne a psychologické aspekty zaiste veľmi rozmanitá, v tejto fáze práce môžem spomenuté predpoklady hodnotiť ako správne. Mám uskutočniť ešte analýzu 91 rozhovorov, a tak si zároveň uvedomujem, že najnáročnejšiu etapu práce, ktorej výsledky vám rada niekedy nabudúce predstavím, ešte vôbec nemám za sebou.

Literatúra

Dynamické tendencie v jazykovej komunikácii. Ed. J. Bosák. Bratislava, JÚLEŠ SAV 1990.

HUDSON, R. A.: Sociolinguistics. Second Edition. Cambridge 1996.

KOŘENSKÝ, J. – HOFFMANOVÁ, J. – JAKLOVÁ, A. – MÜLLEROVÁ, O.: Komplexní analýza komunikačního procesu a textu. České Budějovice 1987.

Sociolinguistica Slovaca 1. Sociolingvistické aspekty jazykovedného výskumu súčasnej slovenčiny. Ed. S. Ondrejovič – M. Šimková. Bratislava, Veda 1995.

Sociolinguistica Slovaca 2. Sociolingvistika a areálová lingvistika. Red. S. Ondrejovič. Bratislava, Veda 1996.

Sociolingvistické a psycholingvistické aspekty jazykovej komunikácie. 1. a 2. diel. Ed. V. Patráš. Banská Bystrica, PF a FHV UMB 1996.

ŠVEJČER, A. D. – NIKOLSKIJ, L. B.: Úvod do sociolingvistiky. Praha 1982.

Všeobecné a špecifické otázky jazykovej komunikácie. 1. a 2. diel. Ed. P. Odaloš, V. Patráš. Banská Bystrica, PF 1991.

Funkčnosť ako jedno z hodnotiacich kritérií teórie jazykovej kultúry

Juliana Beňová

Filozofická fakulta UK, Bratislava

Otázkam jazykovej kultúry sa čoraz častejšie venuje veľká miera pozornosti nielen zo strany jej tvorcov – lingvistov, ale aj samotných používateľov jazyka, citlivo reagujúcich na každú zmenu v jazyku, na pripravované i existujúce koncepcie o štátnom jazyku, na podmienky jeho fungovania v praxi. Jazykovedci nie sú spokojní so súčasným stavom v používaní slovenčiny vo verejných prejavoch, v médiach, v školách a hovoria o *havarijnom stave* v oblasti jazykovej kultúry. Jazykovú prax hodnotia veľmi kriticky a v odborných lingvistikých periodikách sa konštatuje nízka úroveň a žalostný stav verejných jazykových prejavov. Kritikej pal'be zo strany jazykovedcov sa nevyhli ani učitelia na všetkých typoch škôl, ktorým sa vyčíta, že nedostatočne pripravujú žiakov

do ‚jazykovej praxe‘ – neformujú a nerozvíjajú jazykové vedomie a povedomie žiakov v zmysle platných jazykových (štruktúrnych) noriem. Neustále sa apeluje na učiteľov všeobecno-vzdelávacích predmetov v snahe zlepšovať jazykovú výchovu a skvalitňovať výchovno-vzdelávací proces vo výučbe slovenčiny. Príčiny havarijného stavu však nemožno hľadať len v používateľoch jazyka (žiaci, učitelia, široká verejnosť), ale aj v samotnej teórii jazykovej kultúry, nazerajúcej na jazykovú prax cez prizmu ideálneho jazykového systému, ktorý sa často dostáva do protirečenia s reálnym stavom jazyka. Hovoríme tu o neustálom napätí medzi teóriou jazykovej kultúry a prijatým hodnotiacim štandardom na jednej strane a jazykovou praxou, reálnym stavom jazyka na strane druhej.

Pokúsme sa preto spoločne hľadať prameň tohto napätia a objasniť príčiny jeho vzniku. Musíme ísť naozaj až ‚k prameňu‘ – k teórii jazykovej kultúry, jej podstate, formovaniu a aplikovaniu v praxi. Pozrime sa teda na teóriu jazykovej kultúry a analyzujeme jednotlivé kritériá hodnotenia úrovne jazykovej praxe.

Formovanie teórie jazykovej kultúry

Základ súčasnej teórie jazykovej kultúry v slovenskej lingvistiky tvoria idey predstaviteľov pražskej školy (nadväznosť na tradície Pražského lingvistického krúžku). Ich východiskovou tézou je myšlienka, že jazyk je systém, ktorý sa musí skúmať v spätosti s jeho funkciami. Protagonisti pražskej školy predkladajú tak štruktúrne orientovanú a funkčnú koncepciu nazerania na jazyk a v súlade s touto koncepciou rozvíjajú otázky teórie spisovného jazyka, jeho funkčného rozvrstvenia a venujú sa problematike jazykovej kultúry. Jazyk ako výsledok ľudskej činnosti má s ňou spoločnú zámernosť, čo znamená, že pri analýze jazyka vychádzame z funkčného stanoviska. Z toho istého hľadiska je jazyk sústavou účelných výrazových prostriedkov a jeho hodnotu možno merať len tým, ako svojmu účelu vyhovuje (Mathesius, 1932) Funkčne-štruktúrny spôsob nazerania na jazyk vylučuje tak statické a absolutizačné poňatie systému a zahŕňa vzťah jazykového systému ku komunikácii, nazerá na jazyk ako na produkt ľudskej činnosti. Na rozdiel od iných štrukturalisticky orientovaných škôl (americká, kodanská) vychádza pražská škola z pozorovania konkrétneho jazykového materiálu a na jazyk vždy nazerá ako na korelát mimojazykovej reality. Do centra jej pozornosti sa tak dostávajú otázky spisovného jazyka a jeho kultúry. Kultúra jazyka sa chápe ako teoretické pestovanie tohto útvaru, ako jazykovedná aktivita s cieľom zdokonaľiť, kultivovať spisovný jazyk. Pre teoretickú jazykovednú prácu sa vytvárajú všeobecné zásady, pomocou ktorých účinne zasahujú do spisovného jazyka, aby jazyk čo najlepšie vyhovoval svojim funkciám. Takáto aktivita pomáha vytvárať normu spisovného jazyka, prostredníctvom ktorej dochádza k stabilizovaniu spisovného jazyka, a podporuje jeho funkčnú diferenciaciu. Cieľom tejto aktivity je kultivovaný jazyk a jazyková kultúra u tých, ktorí spisovný jazyk v praxi používajú (Havránek, 1932).

Jazyková kultúra a pražská škola

Teória jazykovej kultúry sa v chápaní pražskej školy špecifikuje ako funkčná teória jazykovej kultúry, z čoho vyplýva, že hodnota jazyka je daná tým, ako vyhovuje svojmu účelu. Jazyk sa stáva tým správnejším, čím viac vyhovuje svojmu účelu, čím viac zodpovedá potrebám používateľov. Kultivovaný jazyk je určený tým, ako sa osvedčuje pri plnení svojich funkcií. Kultivovanie jazyka nesmie protirečiť princípu pružnej stability, ktorá zaručuje ustálenosť a súčasne aj pružnosť výrazových prostriedkov, t. j. ich prispôsobivosť novým vyjadrovacím potrebám (Mathesius, 1932). Jazykové prostriedky a ich využitie sa hodnotia podľa ich adekvátnosti účelu prejavu, podľa ich funkčnej diferencovateľnosti a podľa toho, ako zodpovedajú požiadavke pružnej stability. Práve funkčné stanovisko, ako je známe, odlišovalo pražskú koncepciu jazyka od iných štruktúrne orientovaných smerov a priviedlo ju k intenzívnemu záujmu o otázky jazykovej správnosti a jazykovej kultúry, čo umožnilo pražskej škole dosiahnuť pozoruhodné výsledky aj v tých oblastiach jazykovedy, o ktoré iné smery nejavili záujem, teda v oblasti problematiky spisovného jazyka, jeho normy a kodifikácie. Predstavitelia pražskej školy sa pokúsili o revíziu teoretických základov starostlivosti o spisovný jazyk a poukázali na spôsoby, ako môže teoretické bádanie o jazyku prospievať spisovnému jazyku a riešiť živé a aktuálne otázky spisovnej češtiny.

Slovenská teória jazykovej kultúry

Na funkčnej koncepcii jazykovej kultúry je založená aj súčasná teória jazykovej kultúry reprezentovaná v slovenskej lingvistike *Tézami o slovenčine* (Kultúra spisovnej slovenčiny, 1967). Táto teória sa opiera o východiskovú tézu pražského štrukturalizmu, v ktorej sa za hlavné kritéria spisovnosti považujú vnútrojazykové kritéria, a to kritérium ústrojnosti a funkčnej oprávnenosti. Aj v slovenskej lingvistike sa popri kritériu spisovnosti dáva do popredia nevyhnutnosť skúmať funkčnú oprávnenosť istého výrazového prostriedku, a tak funkčnosť získava status jedného z kritérií spisovnosti. Kritérium spisovnosti je jedným z východiskových kritérií (a vôbec pojmov) sledovanej teórie jazykovej kultúry. Spisovnosť je pomenovaním tej vlastnosti jazykového prostriedku, ktorá ho zaraďuje do systému spisovnej podoby národného jazyka, lebo zodpovedá jeho normám a vyskytuje sa v explicitnom spisovnom úze. Kritériá spisovnosti – reprezentatívnosť, ústrojnosť, ustálenosť, zrozumiteľnosť a vecná funkčnosť – ako základné kodifikačné kritériá našli svoje uplatnenie pri posudzovaní jazykového prejavu z hľadiska jeho kultivovanosti, a stali sa tak základnými hodnotiacimi kritériami jazykovej kritiky. V spisovnom jazyku sa za správne považujú len tie prostriedky, ktoré sú **ústrojné (systémové), ustálené (normované) a funkčné** – podľa týchto kritérií jazykovedec posudzuje a hodnotí jednotlivé jazykové prostriedky v danom texte, v komunikácii.

Funkčnosť a jej chápanie v slovenskej lingvistike

Kritérium funkčnosti zodpovedá úlohám jazykovej jednotky pri dorozumívaní, ide tu o výber ‚vhodného‘ prostriedku v jazykovej komunikácii. Toto kritérium vychádza zo základnej funkcie jazyka ako dorozumievacieho prostriedku, bráni jazyk proti nivelizácii a podporuje v ňom funkčnú diferenciáciu. Kým v pražskej škole sa funkčnosť viaže s hovoriacim (posudzuje sa adekvátnosť prostriedku k účelu prejavu z hľadiska expedienta, jazyk je tu na to, aby plnil funkcie, do ktorých sa premietajú potreby používateľa), v slovenskej lingvistike sa dôraz kladie na prijímateľa, na zrozumiteľnosť prejavu, ústojnosť a ustálenosť, so snahou zabrániť istému individualizmu v používaní jazyka. V súlade s kritériom funkčnosti (v duchu interpretácie pražskej školy) odmieta slovenská jazyková kritika nefunkčné prostriedky, teda tie, ktoré sú nepotrebné, lebo neobohacujú spisovný jazyk a ohrozujú stabilitu ustálených prostriedkov. Teória jazykovej kultúry sa buduje na podklade funkčného prístupu k jazyku, no tento prístup komplikuje niekoľko faktov. Jazyk sa predsa nevytvára v zmysle logiky, že istá funkcia predpokladá a určuje len istý výrazový prostriedok, ktorý autor použije vo svojom prejave. Používateľ môže istú funkciu realizovať aj inak, ako to odporúča lingvistika – dochádza potom k rozporu medzi autorom a lingvistom. V tejto súvislosti poukazujeme na analýzu sporných bodov v koncepcii jazykovej kultúry uskutočnenej Z. Starým, z ktorej vyplýva, že funkčné kritérium je kritérium neúplné a nie je zárukou, že zásahy do jazyka budú akceptované aj jeho používateľmi. „Funkční kritérium neposkytuje oporu při rozhodování o tom, které jazykové prostředky mají tu kterou jazykovou funkci naplňovat. K tomu a témuž jazykovému účinku může být totiž cíleno různými jazykovými prostředky“ (Starý, 1955).

Vznik napätia

Na užitočnosť kritéria funkčnosti sa poukazuje tam, kde ide o použitie výrazov, ktoré nie sú štruktúrované (systémové, normované), a úlohou lingvistu je zistiť, či daný prvok je v príslušnom jazyku potrebný/nepotrebný. Do funkcií jazyka sa síce premietajú potreby používateľa, ale obsah pojmu funkčnosti v sebe nezahŕňa poznanie empirickej reality – uprednostňuje sa totiž abstraktný lingvistický pohľad. Pri analýze jazykových prejavov sa používatelia stretávajú napríklad s takým názorom jazykovej kritiky, že nekriticky preberajú jazykové prostriedky (najmä z angličtiny a češtiny), ktoré pôsobia v danom prejave nefunkčne a neobohacujú systém spisovnej slovenčiny. Ale ako je možné, že sa tieto ‚nefunkčné‘ prostriedky objavujú aj u inak kultivovaných používateľov spisovného jazyka? **Jazykový kritik a autor prejavu sa totiž rozchádzajú v interpretácii výrazových prostriedkov z hľadiska funkčnosti.** Ide tu o **pohľad jazykového kritika**, ktorý neakceptuje reálne potreby používateľa, viažuce sa na spisovný jazyk v najrozmanitejších situáciách, a na druhej strane ide o **pohľad používateľa**, ktorý jazyk ‚používa‘, využíva pre svoje komunikačné ciele.

Niekoľko príkladov:

1) Výrazy ako *kľud*, *dopis*, *obdržať*, *zahájiť*, *vodítko*, *spústa*, *púhy*, *jedná sa*, *ješitný*, *doprovod*, *kukátko*... sa z pozície teórie jazykovej kultúry odmietajú (napriek tomu, že sú frekventované nielen v hovorovom štýle, ale aj v oficiálnych verejných prejavoch, v publicistike, dokonca aj na našej prvej divadelnej scéne), nedajú sa akceptovať. Ide o bohemizmy, ktoré sú nefunkčné, lebo jestvujú k nim domáce ekvivalenty. Používanie týchto bohemizmov je z lingvistického pohľadu uplatňujúceho kritériá spisovnosti – tzv. objektivistický prístup – svedectvom o nekultivovanom jazykovom prejave (pravda, ak nejde o zámerné odlišenie sa od spisovnej normy). Nad úroveň normy sa tak dostáva etnoidentifikačná funkcia jazyka (pocit ohrozenia stability jazyka), čím sa udržiava známe napätie medzi kodifikáciou a jazykovou praxou. Na druhej strane, z iného pohľadu – z pragmatického hľadiska, z ktorého sa lingvista približuje k používateľovi jazyka, jeho komunikačným potrebám, sa uvedené výrazy akceptujú, sú funkčné tak, ako iné výrazy, ku ktorým existujú domáce ekvivalenty: *rajčina* – *paradajka*, *ceruzka* – *tužka*, *ošklivý* – *škaredý*, *líčiť* – *maľovať*, *natierať*. Myslíme si, že tieto výrazy (nefunkčné bohemizmy) neohrozujú stabilitu zafixovaných prostriedkov, nevytláčajú ich zo systému, a ani nenarúšajú jazykové vedomie používateľov. Používateľ buduje jazykový prejav v súlade so svojimi komunikačnými potrebami v zmysle schopnosti hodnotenia používaných jazykových prostriedkov, vo vzťahu k svojbytnosti a historickej kontinuite jazyka. Je teda schopný ‚zhodnotiť‘ použitý jazykový prostriedok tak, aby vyhovoval základným komunikačným potrebám. Toto potvrdzuje aj myšlienka E. Paulinyho, podľa ktorej ‚slovenčina ostane slovenčinou, aj keď prijme isté množstvo lexikálnych a frazeologických bohemizmov‘.

2) S rozporným hodnotením jazykových prostriedkov sa stretávame aj pri posudzovaní adekvátnosti uplatňovania anglicizmov v slovenčine. Denne sa stretávame s výrazmi ako *house party*, *billboard*, *workshop*, *baby market*, *boom*, *onlineový*..., ktoré sa z objektivistického hľadiska hodnotia ako nefunkčné, nesprávne, častokrát sa s nimi spájajú aj také pojmy ako ‚úpadok‘ jazykovej kultúry, či ohrozenie svojbytnosti spisovnej slovenčiny a podobne. Ak na tieto pojmy nazerať z pragmatického hľadiska, z hľadiska komunikačných potrieb, uvedomujeme si, že ‚explózia‘ anglicizmov neznamená úpadok jazykovej kultúry či ohrozenie existencie slovenčiny, je len prejavom dynamiky jazyka a dynamického rozvoja spoločnosti. Ťažko dnes postavíme bariéru prenikaniu nových prvkov, ktoré prichádzajú s importom nového tovaru, technológií, iných kultúr, životného štýlu... Funkčnosť týchto prvkov sa ukáže časom – buď sa stanú pevnou súčasťou systému, alebo sa nahradia slovenskými ekvivalentami. Musíme však počkať a nechať istý priestor aj používateľovi, ktorý jazyk POUŽÍVA, intuitívne doň včleňuje isté prostriedky, analogicky usudzuje, no lingvisticky len málokedy uvažuje.

3) S cieľom posúdiť primeranosť a funkčnosť jazykových prostriedkov z hľadiska jazykovej kultúry uskutočnil jazykovedec sondu do jazyka rozhlasového spravodajstva a jednotlivé prostriedky analyzoval. Autor poukazuje na tzv. ‚návratné chyby‘ (t. j. chyby, na ktoré jazyková kritika poukazuje už celé

desaťročia) objavujúce sa v jazyku spravodajstva (Považaj, 1994). My sa však pýtame, ako je možné, že tieto lexikálne, morfológické, ortoepické a iné chyby (anglicizmy, bohemizmy, výslovnosť ľ, „neznalosť“ paradigmy) sa napriek neustálym upozorneniam stále vracajú a rozširujú sa v čoraz väčšej miere? Je používateľ jazyka nepoučiteľný? Odmietá programovo jazykovú kritiku a jazykovú výchovu? Nevníma používanie „chybných“ výrazov ako narušanie systému spisovnej slovenčiny? Nepociťuje ich nefunkčnosť?

Kodifikátor – lingvista sa môže opýtať: Koľko cudzích prvkov sa ešte „zmesť“ do spisovného jazyka? Dokedy budeme tolerovať nefunkčné prostriedky? Ako máme zabezpečiť stabilitu jazyka, keď nás „nútite“ prijímať nespisovné/nesprávne/nesystémové prvky? Táto otázka podnecuje úvahy iného typu – podnecuje uvažovanie o otázke vzťahu medzi reguláciou fungovania jazyka zo strany používateľa a kodifikačnými, regulačnými zásahmi lingvistov.

Opäť sa tak dostávame k jednej zo základných otázok súčasného chápania teórie jazykovej kultúry, a to jej adekvátnosti a kritickej sebareflexie. Predpokladom rozvíjania teórie jazykovej kultúry je:

- 1. dôsledná analýza jazykovej praxe a spoznávanie reálneho používateľa;**
- 2. výklad a kritická analýza základných pojmov tejto teórie.**

Takejto revízii musí podľahnúť aj pojem funkčnosti, ktorý sa stal základným hodnotiacim kritériom jazykovej kultúry bez jeho predchádzajúceho rozboru. Neurčili sa jeho hranice, základné charakteristiky. Zostávame pri otázke „čo je ešte funkčné“ a „čo všetko so sebou pojem funkčnosti prináša“. Ukazuje sa nám potreba teoreticko-metodologickej diskusie o jazykovom systéme, potreba korektúr v prístupe a chápaní jazykového systému, s čím korešponduje aj otázka adekvátnosti tradičného chápania funkčnosti. Úloha jazykovedca nemá spočívať v tom, že používateľom vyčíta chyby v jazyku, ale musí hľadať príčiny týchto početných chýb. Je potrebné, aby opísal súčasný stav jazykovedného bádania v príslušnej oblasti, aby spoznával ozajstné potreby používateľa a operatívne na ne reagoval. Používateľ jazyka totiž nevidí jazykovú situáciu tak kriticky ako lingvista, lebo jazyk slúži jeho potrebám spoľahlivo – neznemožňuje mu dorozumievanie a komunikáciu. Hľadáme preto príčiny „havarijného stavu“ v jazyku nielen v používateľoch, ale predovšetkým v teórii jazykovej kultúry, nazerajúcej na jazykovú prax cez prizmu ideálneho jazykového systému, ktorý je v nestálom rozpore (protirečení) s reálnym stavom jazyka.

Literatúra

HAVRÁNEK, B.: Úkoly spisovného jazyka a jeho kultúra. In: Spisovná čeština a jazyková kultúra. Praha 1932.

Kultúra spisovnej slovenčiny. Bratislava, SAV 1967.

MATHESIUS, V.: O požadavku stability ve spisovném jazyce. In: Spisovná čeština a jazyková kultúra, Praha 1932.

POVAŽAJ, M.: Sonda do jazyka rozhlasového spravodajstva. Kultúra slova, 28, 1994, s. 9 – 17.

STARÝ, Z.: Ve jménu funkce a intervence, Praha, UK 1995.

Slovesa v Životě Konstantinově

Petra Ryšavá

Praha

Život Konstantinův (dále **ŽK**) je jedna z reprezentativních staroslověnských památek. Na text **ŽK** byla v této práci aplikována teorie valenční syntaxe **Miroslava Grepla** a **Petra Karlíka** (Grepl – Karlík, 1986). Úkolem bylo vytvořit metodu práce s verby finity (**VF**) v **ŽK** s využitím valenční syntaxe současné češtiny a sestavit jejich gramatické větné vzorce (**GVV**).

Práce byla značně komplikována nutností vytrždit neurčité tvary slovesné. Bylo nutno zohlednit vlivy redakcí, časového období, v němž opis vznikl, a písaře samotného. Při tvorbě **GVV** byly respektovány vazby a tvary staroslověnských redakcí a také biblického a literárního jazyka. Odlišnosti jsou nejčastěji v použití předložky, a tudíž i v použití pádu, nejsou však v počtu obligatorních vazeb, pokud uvažujeme hledisko současné valenční syntaxe.

Při práci s participií není možnost opřít se o jakýkoli slovanský jazyk, protože v každém jazyce podléhaly rychlému, složitému a velmi specifickému vývoji. Mnohé participiální tvary jsou zaznamenány v přechodové formě k jinému slovnímu druhu, takže není možno určit, kterým slovním druhem participiální tvar v té době právě byl a co označoval. Některé přetrvaly staletí a i dnes je známe jako participia, která slovnědruhově stojí na pomezí jmen a sloves. Pouze participium l-ové podlehlo odlišné vývojové linii a přešlo k určitým tvarům slovesným.

Nevíme však, kdy participium l-ové funguje ještě jako participium, a kdy už jde o určitý tvar slovesný. Zvláště nejisté je to u památek, jež se dochovaly jako opisy opisů z různých dob.

Rozlišení určitých tvarů slovesných od neurčitých

Při určování určitých a neurčitých slovesných tvarů je nutno používat kontext. Tvary vytržené z kontextu podávají pouze zkreslenou informaci, která je tudíž bezcenná. Určování tvarů je ovlivněno vědomím o složitosti vývoje a o mnohých staroslověnských redakcích. Do jisté míry snad tvar slovesa závisí na jeho postavení, na typu věty podle postoje mluvčího, na postavení dalších částí věty, např. spojek, částic. I když jsou zvážena všechna hlediska, některé tvary jsou pomezí, a proto nejsou zařazovány mezi určité tvary slovesné. Spolu s participií, která považuji za neurčité slovesné tvary, jsem vyloučila i další neurčité slovesné tvary – infinitiv, supinum, samostatná participia m-ová, n-ová, t-ová, nt-ová, l-ová.

Kromě participia s-ového, které vždy vystupuje pouze jako neurčitý tvar slovesný, se všechna ostatní participia (m-ové, n-ové, l-ové, t-ové, nt-ové) mají možnost vázat na pomocné sloveso v určitém tvaru, a tak se stávají součástí určitého tvaru slovesného. Neurčité tvary slovesné, které stojí samostatně, tj.

bez zřetelné vazby na určitý tvar pomocného slovesa, jsou považovány za neurčitě tvary slovesné, př. ПОСРАМЛѢ (69/5 – 6), СЪСТАВЛЕНА (68/18 – 19).

Infinitiv lze vyloučit, protože se po celou dobu vývoje jeho platnost neměnila a infinitiv zůstával neurčitým slovesným tvarem. Pouze v případě, že se váže na sloveso v určitém tvaru, má platnost součásti určitého tvaru slovesného. Podobně je tomu u participií, která se vážou na určitý tvar slovesný.

Z hlediska vzniku opisu ŽK tvary typu ЕСТЬ ДРЪЖАЛѢ určují jako verbum finitum z toho důvodu, že ve středověku, kdy vznikla poslední redakce ŽK, už písař určitě znal tyto tvary jako určité. I toto je nutno zohlednit. Neurčitě tvary slovesné s výjimkou infinitivu prošly velmi složitým a v každém slovanském jazyce velice individuálním vývojem, proto by bylo možné zpochybnit jejich valenční platnost. Významově jsou nositeli přidatné informace k významu určitého slovesného tvaru. Z tohoto důvodu byly neurčitě tvary slovesné vyloučeny ze slovníku, který byl sestaven pouze na základě určitých tvarů slovesných.

V některých případech bylo obtížné určit druh slovesného tvaru, protože vlivem staroslověnských redakcí a středověkého opisu došlo zcela určitě k záměrným opravám a nezáměrným chybám. Některé tvary jsou proto vývojově zcela neprůhledné či dvojnásobné.

Aplikace současné valenční syntaxe na slovesa v ŽK

Teorie valenční syntaxe podle **Grepla a Karlíka** (1986) mohla být aplikována na staroslověnské tvary určitých sloves jen částečně, resp. s vysvětlením, co je jak u sloves ze **ŽK** použito.

Gramatické větné vzorce v dnešním chápání jsou odrazem hloubkové struktury věty, což je znázorňováno v zápisech závorkami u větných členů obligatorních, které ve výpovědi sice nejsou vyjádřeny, ale sloveso je nutně vyžaduje, a dále také převodem transformovaných a modálních struktur na strukturu základní. Ani jeden z těchto postupů není možno aplikovat na staroslověnský text, protože nemáme skutečnou jazykovou zkušenost staroslověnského mluvčího a písaře. Nelze s jistotou tvrdit, který větný člen je k doplnění slovesné valence obligatorní a který je fakultativní.

Dále je tu také skutečnost, že jedno sloveso může mít několik **GVV** podle kontextu, tzn. podle významu a situace, v níž se právě nachází.

GVV sloves ze staroslověnského textu podléhají písemnému záznamu, tzn. že pravovalenční členy jsou do slovníku, který byl sestaven, zapisovány pouze jako obligatorní a ve výpovědi vyjádřené. Potenciální pravovalenční členy bez zkušenosti se staroslověninou jako živým jazykem a jejich redakcemi jsou považovány za fakultativní, protože nejsou vyjádřené. Kdyby nedošlo k tomuto zásadnímu kroku, záhy by se situace při zpracování textu stala neřešitelnou, př. ОНЪ РЕЧЕ (68/5), ЦАРЬ РЕЧЕ КЪ НМОУ (99/16).

V těchto dvou případech je možno navrhnout několik řešení:

1. Pravovalenční člen budeme považovat za obligatorní, pak tedy u prvního slovesného tvaru chybí a je nutno **GVV** zaznamenat jako $S_n - VF - ({}_{\text{KB}} S_n) - , \text{ SENT}''$;

2. Pravovalenční člen budeme považovat za fakultativní, pak by došlo k odklonu od názoru **Grepla a Karlíka** a všechny **GVV** výše zmíněných dvou struktur by měly stejnou podobu: $S_n - VF - „SENT“$;

3. V práci je tato situace řešena jako záznam skutečné větné struktury, tzn. v prvním případě je **GVV**: $S_n - VF - „SENT“$ a ve druhém: $S_n - VF - {}_{\text{КЪ}}S_d - „SENT“$. Toto řešení bylo zvoleno proto, že dnes není možno opřít se o staroslověnskou jazykovou zkušenost, a proto je striktně brán v úvahu text, který je jediným důkazem o existenci staroslověnštiny.

Příklad byl zvolen tak, aby byl blízký současnému mluvčímu. Mělo by tak být zřetelné, že nejde o rekonstrukci staroslověnských **GVV**, ale o zjišťování, zda dnešní pohled na syntax je možno aplikovat na starší vývojové fáze jazyka. Bylo nutno přihlídnout ke specifickým textu a k faktu mrtvého jazyka.

Chybu při určování nejpravděpodobnějšího **GVV** by bylo možno minimalizovat porovnáním se stejným slovesem v jiné části památky či v jiné památce. Vzhledem k náročnosti a rozsahu památky jde o pouhý nástin, jak lze s takovýmto materiálem pracovat. U sloves je uváděn jenom jeden **GVV**, ten nejpravděpodobnější a nejbližší současnému chápání. Až v průběhu práce bylo zjištěno, že u jednoho určitého tvaru slovesného lze uvažovat o více variantách **GVV**, př. vliv zvrtné podoby zájmena $\text{СЕ} - \text{СЕБѢ}$, vliv překládaného

a vlastního překladu, vliv biblických konstrukcí, chápání hranic jednotlivých větných konstrukcí. Možnost více **GVV** může také vycházet z toho, že jedno sloveso je často nositelem více významů, resp. opět jde o překlad, př. $\text{ГЛАГОЛАТИ} - \text{říkat, mluvit, pravit, БЫТИ} - \text{stát se, existovat, náležet, trvat}$.

Značení větných členů

Větné členy vyjádřené substantivy, pronominy či numerálii jsou zaznamenány ve vazbě na verbum finitum (VF) s označením příslušného pádu, popř. i předložky, př. S_g – větný člen v genitivu, ${}_{\text{КЪ}}S_d$ – větný člen v dativu s předložkou КЪ . V některých případech může dojít k názorovým neshodám ohledně pádů z důvodu nejednotnosti substantivních koncovek. Pravovalenční členy vyjádřené adverbii jsou zaznamenány v **GVV** jako ADV.

Někdy VF vyžaduje doplnění adverbialním určením, ale využívá formu předložkového pádu. Pak je forma uvedena v závorce za ADV. Adjektiva, substantivizovaná adjektiva a participia jsou zapsána v **GVV** jako ADJ. Nejsou od sebe odlišena, protože se jedná (u participií) o přechodové tvary a není tedy možno přesně určit slovně druhovou platnost těchto tvarů v době, kdy byl **ŽK** napsán. Je nutno počítat i s vlivem dob opisů a protografu.

Obligatorním doplněním VF je v několika případech vedlejší věta, která je v **GVV** zaznamenána značkou SENT a před ní je předkládána spojka, již je k VF připojena. Častěji než ${}_{\text{XY}}\text{SENT}$ se vyskytuje případ, kdy je nutným doplněním výpovědi přímá řeč, ta je označena jako „SENT“. Je to většinou u sloves mluvení, kde stojí ve funkci předmětu, který je u nich obligatorní. Pro označení infinitivu v **GVV** byla použita značka INF. Predikát s infinitivem se považuje za zmnožený pouze tehdy, když infinitiv nemá vlastní rozvití.

V **GVV** je zaznamenán i levovalenční větný člen – podmět (S_n resp. označení tvaru, jímž je podmět vyjádřen). Ve staroslověnských redakcích je s levovalenčním VČ nakládáno podobně jako v současných slovanských jazycích, tz. je poměrně často podmět nevyjádřený, vyplývá však z tvaru VF či použitého zájmena. Levovalenční VČ je tedy považován za jediný obligatorní větný člen, který může být nevyjádřený, pak je v **GVV** uveden v závorce, př. 60/10 (S_n) – VF – „SENT“.

V transformovaných větných strukturách (TVS) není levovalenční větný člen konatelem děje. Jelikož se jedná o transformaci, je konatel děje odsunut do pravovalenční pozice, nebo vůbec není vyjádřen. Větný člen, který stojí v levovalenční pozici, je ve skutečnosti patiens děje. Tyto struktury nelze převést na základové struktury, patiens zůstává v levovalenční pozici a je nejčastěji označen X_x . Index značí pád či tvar. VF mívá v TVS tvar složený z pomocného slovesa БЫТИ (VF_{пом.}) a z participia (ADJ). Jedná se o tvar opisného pasíva. Vedle něj se objevuje i pasívum zvrtné, které je zapsáno jako VF. V **GVV** je dvojí značení vazeb: „–“ znamená připojení větného členu na přísudek, „+“ značí součást přísudku. Nejčastěji je jeho součástí participium v přechodové fázi k adjektivu a pak také substantivum v nominativu.

Jazyk ŽK

V práci se mluví o mrtvém jazyce, proto nebylo možné plně aplikovat valenční syntax současného jazyka. Nelze vytvořit **GVV** s potenciálními větnými členy, protože nevíme, zda by námi rekonstruovanou strukturu staroslověnským mluvčí či písař skutečně použil a ve které době by tak učinil. **ŽK** je psán literárním jazykem vysoké úrovně, který zřejmě odráží starší jazykovou podobu, než jaká byla používána v době, kdy byl napsán. Jazyk, který je v **ŽK** zaznamenán, je uměleckým dílem, nikoli mluvenou podobou jazyka, tudíž se zde patrně vyskytují i jisté umělecké prvky, které dnešní čtenář nemůže prakticky rozpoznat. Nemá k dispozici záznam jiné varianty staroslověštiny než právě literární. Z toho vyplývá, že valence slovesa, resp. její písemná podoba je do jisté míry zkultivována. V současném jazyce vypadá situace velmi podobně, příkladem může být nadužívání ukazovacích zájmen v mluveném projevu a jejich redukce v projevu písemném.

Na základě porovnání **GVV** u jednoho slovesa z různých částí **ŽK** je možno určit, která podoba valence se u daného slovesa vyskytuje převážně a která pouze ojediněle. Zde je řešena otázka nejfrekventovanějších sloves a jejich fungování v textu, resp. předložení hypotézy o valenci ve staroslověnských redakcích.

GVV, které jsou předkládány, nemohou být považovány za absolutní. Jedná se o nejpravděpodobnější variantu fungování v textu, proto je i ona v některých případech sporná a nejasná.

Na základě zpracovaných informací jsem sestavila tabulky, v nichž jsou popsány transformované větné struktury, modifikované větné struktury, kopulativní struktury a struktury s participiem l-ovým.

V souladu s valenční syntaxí jsem zjišťovala, zda lze ve staroslověnském textu nalézt stejné **GVV** jako ty, jež používá současná valenční syntax a současný jazyk. Valenční schopnost jednotlivých sloves se vcelku nezměnila, změnila se pouze forma některých aktantů.

Tato práce je pokusem o vytvoření valenčního slovníku pro staroslověnský text s využitím poznatků současné valenční syntaxe, je pouze jedním z možných pohledů na VF v **ŽK**.

Literatura

GREPL, M. – KARLÍK, P.: Skladba spisovné češtiny. 1. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1986. 476 s.

Rozdiel medzi podmienkou a časovým určením.

Fyzika a lingvistika.

(Intenzita silového poľa je priamo úmerná množstvu simultánnych slovesných dejov, ktoré ho vytvárajú.)

Carlos Alonso Hidalgo

Filozofická fakulta PU, Prešov

Cieľom tejto práce je dokázať, že hociktoré sloveso nachádzajúce sa v podmienovacej konštrukcii vyjadruje prítomnosť na rozdiel od sloves nachádzajúcich sa v iných vetách. Najprv si čitateľ musí uvedomiť, čo je „prítomný čas“, a osvojiť si definíciu tohto pojmu podľa zákonov fyziky. K tomu nám pomôže niekoľko príkladov: príklad pera, príklad zrkadla, Einsteina, kina (ak ste videli film Zachráňte vojaka Ryana) a ešte malý kurz perspektívy. Až potom, keď bude čitateľovi jasné, čo znamená prítomnosť, začneme hovoriť o jazykovede. Poďme na to...

Dobrý deň: ako dlho trvá Vaša prítomnosť? Položili ste si už niekedy túto otázku? Zoberte si pero a napíšte, čo robíte teraz:

– Teraz si beriem pero a píšem písmenko *a*, teraz pijem z pohára, ktorý je na stole, pozerám sa von oknom, teraz sa usmievam na babku, teraz si spomínam na svoju mačku, teraz...

Vaša prítomnosť je trochu dlhá, však? Ak mi porozprávate o tom, čo robíte teraz, je možné, že Vám to potrvá päť minút, týždeň alebo mesiac..., alebo že neskončíte nikdy. Ak mi však porozprávate o všetkom, čo ste robili včera, určite to nebude trvať viac ako jeden deň, kým mi to všetko porozprávate.

Je to jednoduché. Z hľadiska subjektu nachádzajúceho sa v časovej jednotke sa jednotka času zdá nekonečná. Jednotky času, v ktorých subjekt nie je ponorený, napríklad včera, pred hodinou, zajtra, sú konečné.

Ako to, že ešte neveríte, že Vaša prítomnosť je nekonečná? Teda, pozrime sa, či Vás presvedčím iným spôsobom: pozeráte sa každé ráno do zrkadla? A všimate si, že ste každé ráno starší? Pravdou je, že si každé ráno, keď si umývate zuby, myslíte, že ste rovnako mladý ako predchádzajúce ráno. Žijete v nekonečnej prítomnosti, ktorá trvá, odkedy Vám vyjdú prvé zuby, až kým ich stratíte, a v takejto prítomnosti nestarnete.

To, čo sa Vám snažím vysvetliť, je, že Vaša prítomnosť nemá hranice. Aj tu mi pomôže teória relativity:

Einstein hovorieval, že čas plynie pomalšie pre pozorujúceho, ktorý sa nachádza v blízkosti silového poľa, ako pre pozorujúceho, ktorý je vzdialenejší. Predpokladajme, že:

- Sloveso vytvára silové pole určitej intenzity.
- Podmet vety je podriadený tomuto silovému poľu. Ich vzťah sleduje percipient.
- Pozorujúci alebo percipient, ktorý sleduje vzťah, je taktiež podriadený silovému poľu tohto slovesa.

Celková intenzita silového poľa je priamo úmerná množstvu simultánnych slovesných dejov, ktoré ho vytvárajú. Podľa toho podmet jedného slovesa bude podriadený silovému poľu o intenzite 1, napríklad:

Ty spievaš.

Pavol tancuje.

Jozef hrá na gitare.

Podmet troch simultánnych slovies bude podriadený sile o intenzite 3:

Ty spievaš, tancuješ a hráš na gitare.

Teraz si beriem pero, teraz píšem písmenko a, teraz pijem z pohára...

Ako sme uviedli vyššie, pozorovateľ je tiež podriadený silovému poľu. Všetky slovesá aplikujú svoje silové pole na ten istý podmet, ich intenzity sa spájajú a pozorovateľ, ktorý sleduje jav veľmi zďaleka, je teraz priťahovaný silovým poľom o intenzite 3. V takýchto podmienkach sa čas tým viac spomaľuje, čím väčšie bude gravitačné pole, a plynie tým pomalšie, čím viacej slov sa bude vzťahovať na ten istý podmet v tej istej časovej jednotke.

Rovnako, podľa teórie relativity, nielen čas plynie pomalšie, ale sa aj viac zväčší pre pozorovateľa, ktorý sa nachádza blízko deja slovesa, ako pre pozorovateľa, ktorý sa nachádza ďaleko od deja slovesa (lupa na časovej osi). Napríklad:

Dnes je oslava mojich narodenín.

Dnes je časovou jednotkou, ktorá sa nachádza blízko pozorovateľa. Čas oslavy sa zväčšuje a táto veta môže znamenať minulosť (oslava sa skončila), prítomnosť (som na oslave) alebo budúcnosť (oslava sa ešte len začne).

Pred mesiacom bola oslava mojich narodenín.

Pred mesiacom je časovou jednotkou, ktorá sa nachádza ďaleko od pozorovateľa. Čas oslavy sa skrátil: mimo kontextu teraz sloveso *byť* označuje minulosť, kým predtým sloveso *byť* označovalo minulosť, prítomnosť a budúcnosť.

Vo vete bez prísloviiek času dve alebo viac nedokonavých slovies označuje simultánne deje, ktoré majú veľkú príťažlivú silu. Kým ich používame, čas sa natoľko spomaľuje, až sa zastavuje, neplynie:

Ján spieva, tancuje, hrá na gitare.

Táto veta znamená, že Ján robí všetko naraz.

Vo vete bez prísloviiek času dve alebo viac dokonavých slovies neoznačuje simultánne deje a ich príťažlivá sila je veľmi malá. Keď ich používame, čas plynie:

Ján zaspieva, zatancuje, zahrá na gitare.

Táto veta znamená, že Ján najprv spieva, potom tancuje a potom hrá na gitare.

Dva minulé simultánne deje priťahujú pozorovateľa. Napríklad: nikdy sa Vám nestáva, že keď sledujete dobrý film, úplne zabúdate na to, kde ste, a kričíte medzi kolegami za nepriateľskej streľby s vodou po kolená, zatiaľ čo sa pokúšate ukryť na pláži Omaha? Vylodenie v Normandii, hoci sa stalo dávno, sa Vám zdá ako Vaša prítomnosť. Toto je tiež cieľom dobrých poviedok.

Pozývam Vás do kina:

Film sa Vám nepáči. Neprestávate sa pozerat' na dievča, ktoré máte vedľa, na výzdobu stien a ďaleko pred sebou vidíte postavičky vo filme. Vnímate absolútnu prítomnosť (dievča, ktoré sedí vedľa), absolútnu minulosť (film s vylodením zo štyridsiatych rokov) a absolútnu budúcnosť (cítite, že idete kýchnuť).

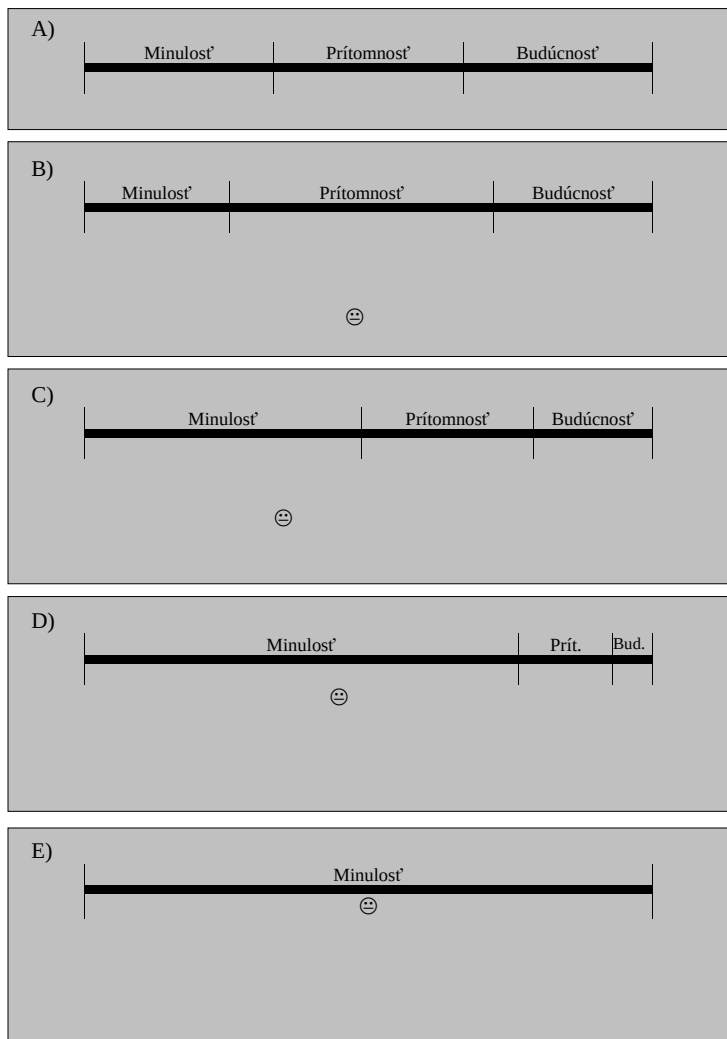
Predpokladajme teraz, že na chvíľu upriamite svoj zrak na film. V absolútnom minulom čase, ktorý vnímate, sú dva, tri, štyri simultánne deje... Tieto simultánne deje, podľa predchádzajúceho príkladu A. Einsteina, vytvárajú silové pole, ktoré začína priťahovať pozorovateľa (v tomto prípade Vás) k minulosti, pretože každá časová jednotka má príťažlivú silu priamo úmernú množstvu simultánnych dejov, ktoré ju vytvárajú. Postupne, ako bude pozorovateľ priťahovaný k absolútnej minulosti, sa minulosť bude zväčšovať podľa zákonov perspektívy, čoraz viac, až kým celkom neobklopí pozorovateľa. Absolútna minulosť má tendenciu meniť sa na Vašu relatívnu prítomnosť.

Postupne sa sústreďíte na film, až keď uvidíte seba vo Vašej novej prítomnosti za nemeckej streľby a nájdete plukovníka raneného guľkou na piesku.

To, čo som Vám teraz porozprával, je úzko spojené so zákonmi perspektívy: postupne, ako sa pozorovateľ približuje k vzdialenému bodu, ten sa v rovnakej miere zväčšuje, až kým ho celkom neobklopí. Skúste skočiť z trampolíny a uvidíte. Voda sa Vám bude zdať ako niečo vzdialené, ale postupne, ako budete padať, sa zväčší, až kým Vás celkom neobklopí. Jazyk sa nevyhne zákonom perspektívy, ktoré taktiež vyjadrujú to, čo Vás obklopuje.

Jazykový systém, ktorý okrem toho, čo je vo vete, berie do úvahy polohu pozorovateľa, by mal používať zákony perspektívy. Študujme pomocou malého

ho kurzu perspektívy, aká je poloha pozorovateľa na časovej osi. Pozorovateľ bude označený znakom ☺.

Graf A) Teoretická časová os. Na nej nie je pozorovateľ. Táto os nemôže existovať, pretože ju nikto nepozoruje (podľa pravidiel kvantovej fyziky). Vo chvíli, keď na ňu umiestnime pozorovateľa, pozorovateľ vždy vníma prítomnosť trochu väčšiu, preto je bližšie k nej ako k budúcnosti alebo k minulosti. Na nasledujúcom grafe sa pozorovateľ objaví.

Graf B) Časová os, v ktorej pozorovateľ vníma minulosť, prítomnosť a budúcnosť. Pokúša sa byť neutrálnym a vnímať všetky časy rovnako veľké, ale to sa mu nedarí. On žije bližšie k prítomnosti a prítomnosť obsahuje simultánne deje, ktoré priťahujú pozorovateľa. Vždy, keď sa na časovej osi objaví pozorovateľ, bude vnímať jeden čas väčší ako ostatné a bude vnímať časovú os deformovanú. Možno, že deformácia je atribútom časovej osi, pretože nie je možné vnímať časovú os bez deformácie. Priamka B je bežnou časovou osou, práve tou, ktorú stretávame každý deň. Vaša minulosť sa skončila včera a Vaša budúcnosť sa začína zajtra. Vo svojej prítomnosti čítate tieto riadky, hráte sa s perom, dotýkate sa ucha... Nezdá sa Vám, že Vaša prítomnosť sa zväčšuje?

Graf C) Časová os, ktorú vníma pozorovateľ, ak je v minulosti niekoľko simultánnych dejov. Vidíme, že pozorovateľ je ľahko priťahovaný týmito dejmi. Postupne, ako sa približujete k minulosti, tá sa začína zväčšovať tak ako voda v bazéne, kým padáte z trampolíny.

Graf D) Časová os, ktorú vníma pozorovateľ, ak je v minulosti veľa slovies. Pozorovateľ je veľmi blízko k minulosti. Prítomnosť a budúcnosť sú veľmi vzdialené a obsahujú málo priestoru.

Graf E) Časová os, ktorú vníma pozorovateľ, keď sa v minulosti počet simultánnych dejov blíži k nekonečnu. Absolútna prítomnosť a absolútna budúcnosť úplne zanikajú a pozorovateľ sa zrazu nájde ponorený v absolútnom minulom čase, ktorým je preňho prítomnosť, nazvime ju „relatívna“.

Posledný graf je práve ten, ktorý korešponduje s podmieňovacími súvetiami. V podmieňovacích súvetiach dej slovesa v predvetí nepredchádza dej slovesa v závetí, ako by sa mohlo zdať, ale obidva deje sú simultánne a nachádzajú sa v relatívnej prítomnosti pozorovateľa, teda percipienta. Vetu *Ak pracujem, dostanem peniaze*. obyčajne interpretujeme tak, že najprv sa musí uskutočniť dej *pracovať* a až potom sa uskutoční dej *dostať*. Z nášho hľadiska to tak nie je. Ďalej vysvetlíme, ako dva deje priťahujú pozorovateľa k časovej jednotke, ktorá sa z jeho pohľadu zväčšuje až do nekonečna a mení sa na jeho relatívnu prítomnosť. Pozorovateľ zo svojho hľadiska nemôže vedieť, či jeho relatívna prítomnosť je aj absolútnou podobne, ako keď sme vo výťahu, nemôžeme vedieť, aký je náš absolútny pohyb: ideme smerom nadol alebo stojíme a stena ide smerom nahor?

Inak povedané: keď podmieňovacia konštrukcia nastoľuje pred nami problém, napríklad: *Keby pán dekan našiel pero, podpísal by nám dovolenku.*, problém ešte nebol vyriešený podmetom vety (dekan ešte nenašiel pero) a ešte nebol vyriešený nami. A navyše my, pozorovatelia alebo čitatelia vety, sa budeme nachádzať v prítomnosti pána dekana u dekana a spolu budeme hľadať pero. Prečítajte tieto vety:

Keby sa moja choroba dala liečiť, nebral by som drogy.

Ak ma diktátor neprestane mučiť, stratím aj svoju poslednú kvapku dôstojnosti.

Keby ma neprenasledovali tieto psy, oddýchol by som si.

Keby som im mohol dať jesť, neboli by moje deti až také chudé.

Čo cítite pri čítaní týchto viet? Necítite hrozný pocit úzkosti? Nie sú to Vaše terajšie problémy? Odkedy Vás prenasledujú tieto psy? Odkedy beriete drogy? Dokedy budú Vaše deti chudé? Kedy Vás diktátor prestane mučiť? Žijete v nepretržitom stave beznádeje, o ktorom ani podmety vety, ani Vy, ani nikto nevie, kedy sa skončí. Nerobte si starosti: tento stav sa nazýva prítomnosť.

Tento stav je podobný tomu, ktorý som Vám opísal, keď pozorovateľ zabudol na miestnosť v kine a zdalo sa mu, že prežíva hroznú prítomnosť na pláži Omaha.

Ďalej uvidíme, že podmieňovacie konštrukcie obsahujú vedľajšie vety príslovkového určenia času, ktoré vyjadrujú simultánnosť:

– Ak dej slovesa hlavnej vety a dej slovesa vedľajšej vety nie sú simultánne, potom pozorovateľ môže povedať, čo sa stalo predtým a čo potom. Na časovej osi vnímame tri časy.

– Ak dej slovesa hlavnej vety a dej slovesa vedľajšej vety príslovkového určenia času sú simultánne, potom pozorovateľ nemôže povedať, čo sa stalo predtým a čo potom, pretože na celej časovej osi vníma iba prítomnosť.

Pozrime sa na tieto vety.

1) *Predtým, ako mi Mária podá ružu, vybuchnem od šťastia.*

2) *Potom, ako mi Mária podá ružu, vybuchnem od šťastia.*

3) *Vo chvíli, keď mi Mária podá ružu, vybuchnem od šťastia.*

Predpokladajme, že Mária mi skutočne podá ružu. Pravdepodobnosť výbuchu rastie postupne, ako sa približuje moment podania ruže: ak napríklad vybuchnem po prijatí ruže, urobím to pravdepodobne hneď po tom. Aj keď podľa významu vety môžem vybuchnúť po roku, nie je to pravdepodobné. Na grafe body označujú pravdepodobnosť výbuchov. Tam, kde sa koncentrujú, vieme, že sa čas zväčší a plynie pomalšie.

Zopakujme tento experiment s inými dievčatami: s Evkou, s Mirkou, so

Sylviou... Nie je pravda, že moment výbuchu sa stále blíži k momentu podania ruže? To nám umožňuje vysloviť fyzikálny zákon:

3a) *Zakaždým, keď mi dievča podá ružu, vybuchnem od šťastia.*

3b) *Vždy, keď mi dievča podá ružu, vybuchnem od šťastia.*

Alebo môžeme vysloviť náš zákon aj takto:

3c) *Ak mi dievča podá ružu, vybuchnem od šťastia.*

Z experimentu vyplýva:

– Vety 3), 3a), 3b) a 3c) (*vo chvíli, zakaždým, vždy, ak*) znamenajú to isté. Je jedno, či dostanem len jednu ružu (*vo chvíli, keď*) alebo ich dostanem tisíc (*zakaždým; vždy, keď*). Už len dva simultánne deje (*podat' a vybuchnúť*) definujú nekonečnú prítomnosť, do ktorej sa zmestí nekonečný počet dejov (*teraz si beriem pero, teraz píšem písmenko a, teraz pijem z pohára...*, alebo *tisíckrát dostanem ružu*).

– Simultánnosť je práve to, čo znásobuje až do nekonečna počet dejov vyjadrených iba dvoma slovesami. Porovnajte:

Po tom, ako Janko dá gól, vyhráme zápas.

Táto veta znamená, že ak Janko dá gól, vyhráme tento zápas.

V tej chvíli, keď Janko dá gól, vyhráme zápas.

Táto veta znamená, že ak Janko dá gól, vyhrávame každý zápas.

– Veta 3) (*vo chvíli*) sa odlišuje od viet 1) a 2) (*predtým, potom*), pretože tá prvá implikuje podmienku.

Týmto príkladmi sme prešli celý proces opísaný na kurze perspektívy:

– GRAF B. Na časovej osi jasne vidno hranice medzi časmi.

Vety 1) a 2) (*predtým a potom*) sú vety, v ktorých prítomný čas vyjadruje časovú okolnosť. Pozorovateľ rozlišuje aspoň dva časy v časovej osi: *predtým* a *potom*.

– GRAF E. Jeden čas sa zväčšil natoľko, že už nemá hranice a obsahuje celú časovú os. Už nevidno iné časy.

Veta 3c) (*ak*) je veta, v ktorej jednoznačne prítomný čas už vyjadruje podmienku. Pozorovateľ je už tak blízko k časovej jednotke, že sa mu zdá nekonečná a všetky deje v nej sú simultánne.

Medzi grafmi B a E, medzi časovou a podmieňovacou interpretáciou, sa vyskytuje celý proces priblíženia sa, v ktorom majú priestor všetky možné od-
tiene:

– GRAFY C a D. Pozorovateľ sa približuje k časovej osi. Jeden čas sa postupne zväčšuje alebo ostatné sa zmenšujú. Preto vety 3), 3a) a 3b) (*vo chvíli, zakaždým, vždy*) sú vety, v ktorých prítomný čas môže vyjadrovať podmienku alebo časovú okolnosť:

– Ak pozorovateľ vníma, že v grafoch C a D existuje jeden čas, ktorý sa zväčšuje, že je čoraz viac simultánnych dejov, potom interpretácia viet 3), 3a) a 3b) bude podmieňovacia.

– Ak pozorovateľ vníma, že v grafoch C a D dva časy ešte nezanikli, že ešte existujú nesimultánne deje, potom interpretácia viet 3), 3a) a 3b) bude časová.

Vety, ktoré sem patria, sa nachádzajú niekde na ceste medzi časovou a podmieňovacou interpretáciou. Veta 3b) (*vždy, keď*) je už veľmi blízko ku koncu cesty. Veta 3a) (*zakaždým, keď*) je ešte na začiatku.

Ďalej prečítame niekoľko podmieňovacích súvetí obsahujúcich slovesá, ktorých deje na prvý pohľad vyzerajú ako minulé alebo ako budúce. Napriek tomu uvidíme, že všetky vyjadrujú prítomnosť:

*Keby ste **vytiahli** šnúru zo zásuvky, **prestali** by ste dostávať elektrický prúd.*

Táto veta vyjadruje problém Vašej prítomnosti. Vaša prítomnosť sa skladá z dlhého a konštantného elektrického dotyku. Neviete, kedy sa začal ani kedy sa skončí. Môžete vyriešiť svoj problém.

*Keby ste **boli stavili** všetko na biele, **boli** by ste **vyhrali**.*

Táto veta vyjadruje Váš súčasný stav chudoby, ktorý nemožno zmeniť. Nemôžete vyriešiť Váš problém. Môžete tvrdiť, že táto veta vyjadruje minulosť, je

to pravda: Vaša relatívna prítomnosť sa nachádza v absolútnej minulosti, ale... aké minulé deje vyjadruje táto veta?

– Staviť?... Veď ste nestavili.

– Vyhrať?... Veď ste nevyhrali.

3) *Keby moja pračka hučala, prala by.*

4) *Keby moja pračka prala, hučala by.*

Tieto dve vety znamenajú to isté. Vyskúšajte, či je možné zmeniť poradie slovies v inom druhu vety bez toho, aby sa zmenil význam, napríklad vo vete *Vladko je, aby rástol*. (*Vladko rastie, aby jedol). Nie je to možné, ak obidva deje nie sú simultánne. Porovnajte: *Vladko rastie a je., Vladko je a rastie.*

5) *Keby ste trpeli, boli by ste milovali.*

V tejto vete to, čo ste urobili v minulosti, závisí od toho, čo robíte teraz. Inými slovami: prítomnosť určuje, aká bola minulosť, aj keď obyčajne sa to stáva naopak. Ako je možné nerešpektovať zákon príčina – dôsledok? Azda si nepletiete minulosť s prítomnosťou?

6) *Keby ste boli milovali, trpeli by ste.*

V tejto vete to, čo robíte teraz, závisí od toho, čo ste urobili v minulosti. Ale to vôbec neprekáža, aby táto veta znamenala to isté ako predchádzajúca. Neuveriteľné, však? Podmieňovacie konštrukcie neimplikujú vzťah príčina – dôsledok. V podmieňovacích vetách slovesný čas (v tomto prípade minulý čas a predminulý čas) stráca svoj význam.

Ak sa poradie slovies v podmieňovacích konštrukciách dá zameniť bez toho, aby sa význam vety zmenil, možno majú slovesá tú istú časovú hodnotu. Rozmýšľajte o tom... Nie je pravda, že jedno vyjadruje minulý dej vzhľadom na druhé.

Záver

Ak aplikujeme zákony fyziky na lingvistiku, niečo také jednoduché ako skok z trampolíny môže vysvetliť jazykové javy, ktoré považujeme za rôznorodé. Na uvedených ukážkach sme videli, že tými istými zákonmi môžeme vysvetliť aj *rozdiel* medzi dokonavými a nedokonavými slovesami, aj *rozdiel* medzi podmienkou a príslovkovým určením času. Ale táto práca ide iným smerom. Jej snahou nie je klasifikovať a nájsť rozdiely medzi jazykovými javmi, ale naopak: touto prácou by som Vám chcel povedať, že nemá zmysel opisovať tisíc javov tisícmi spôsobmi a nazvať to „systém“..., ak potom nenájdeime to, čo má tých tisíc javov spoločné.

Literatúra

EINSTEIN, A.: Relativity: The Special and the General Theory. New York, Crown Pub 1997.

Pojmové modelovanie

Karol Furdík

Fakulta elektrotechniky a informatiky TU Košice
Projekt ESPRIT, 29065 (<http://knowweb.fei.tuke.sk>).

Úvod

S rozvojom informačných technológií v posledných desaťročiach, ako aj s globalizáciou svetového informačného priestoru súvisí nárast množstva zaznamenaných (explicitných, vo forme databáz, dokumentov a pod.), avšak aj nezaznamenaných (implicitných, vo forme skúseností, know-how a pod.) informácií a vedomostí. Pre akúkoľvek organizáciu, komerčnú alebo neziskovú, je dnes jednou z kľúčových úloha efektívne ziskávať, využívať a chrániť informácie z okolitého, ako aj z vnútorného prostredia. Úlohu úspešne sa orientovať v tomto rozsiahlom informačnom priestore berú na seba *informačné systémy*.

Veľká väčšina v súčasnosti používaných a komerčne ponúkaných informačných systémov pracuje na princípe relačných distribuovaných databáz. Dôraz sa kladie na rýchlosť, bezpečnosť a výkonnosť, dôležitým parametrom je aj cena takýchto systémov. Problémom však ostáva flexibilita a otvorenosť systému pri zmenách informačnej štruktúry okolia. Súvisí to s tým, že relačná databázová reprezentácia, napriek svojej rýchlosti a spoľahlivosti, nezodpovedá reprezentácii, aká sa predpokladá v ľudskom mozgu pri manipulácii s informáciami. Doteraz zrejme neprekonaným prostriedkom na reprezentáciu, využívanie a výmenu informácií medzi ľuďmi je prirodzený jazyk, ktorý pre svoju zložitosť nie je zatiaľ použiteľný v umelých počítačových informačných systémoch. Bolo však vyvinutých viacero formálnych systémov, *modelov reprezentácie vedomostí*, ktoré sa v určitých situáciách, v autonómnych problémových oblastiach výkonnosti prirodzeného jazyka snažia priblížiť.

Využiť tzv. *ontológie* ako model reprezentácie vedomostí pri manipulácii s explicitnými a implicitnými znalosťami v prostredí reálnej organizácie je cieľom projektu KnowWeb, č. 29065, vyvíjaného v rámci programu ESPRIT (pozri aj <http://knowweb.fei.tuke.sk>). Príspevok sa venuje prehľadu metód reprezentácie vedomostí s ťažiskom na model ontológií. Diskutuje sa problematika modelovania reálnych objektov a vzťahov v organizácii pomocou ontológií, tzv. *pojmové* alebo *doménové modelovanie*. Z funkčnej a implementačnej stránky sa demonštruje nástroj na tvorbu doménového modelu vyvinutý v projekte. V závere sa porovnávajú prínosy a nedostatky zvoleného riešenia a prezentujú sa návrhy na ďalšie pokračovanie výskumu v tejto oblasti.

Niektoré metódy reprezentácie vedomostí

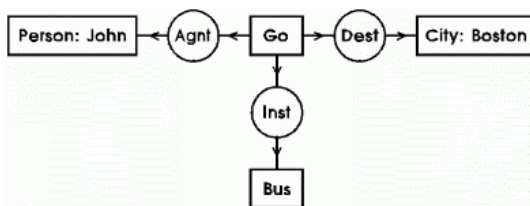
Termínom *reprezentácia vedomostí (znalostí)* sa zvykne označovať kombinácia *údajových štruktúr* a *interpretačných procedúr*. Údajové štruktúry sú formalizmom, pomocou ktorého je možné explicitne zaznamenať, reprezentovať určité fakty z okolitého sveta. Interpretačné štruktúry sú súborom formálnych metód umožňujúcich takto reprezentované fakty využívať, transformovať do iných reprezentácií, prípadne odvádzať z existujúcich faktov nové. Vzájomná správna súčinnosť týchto dvoch zložiek môže viesť k niečomu, čo sa dá označiť ako inteligentné správanie sa (v intenciách Turingovho testu). Reprezentácia vedomostí je „schopnosť vytvoriť vnútorný model sveta a opísať ho pomocou vhodného jazyka, umožňujúceho pochopiť a analyzovať informácie o okolitom svete a o svojich možnostiach v ňom” (Csontó – Sabol, 1991, s. 107). Primárnym problémom je voľba údajových štruktúr, pomocou ktorých sa vedomosti reprezentujú. Interpretačné procedúry zväčša závisia práve od tejto voľby, vo veľkej väčšine sú ich možnosti dané zvolenou údajovou štruktúrou.

V súčasnosti je známych a používaných mnoho formalizmov, viac alebo menej vhodných na formálnu reprezentáciu vedomostí: metóda *stavového priestoru*, formálna *výroková* a *predikátová logika*, *produkčné systémy*, *rámce* a *skripty*, *sémantické siete* a ďalšie (tamže, s. 113).

Sémantické siete boli pôvodne navrhnuté ako psychologický model ľudskej asociatívnej pamäti. Štruktúra siete pozostáva z *uzlov* (reprezentujúcich objekty, pojmy, udalosti) a *hrán* (reprezentujúcich vzťahy medzi uzlami). Interpretácia sémantických sietí závisí iba od kontextu, domény, ktorú sieť modeluje. Informácia získaná inferenciou zo siete preto nie je nevyhnutne pravdivá v tom zmysle, v akom to platí pre formálnu logiku (pozri tamže, s. 133).

Existenciálne grafy sú grafickou metódou reprezentácie výrokovej, predikátovej a modálnej logiky. Každý výrok je reprezentovaný osobitným grafom, príslušné argumenty sú poduzlami v tomto grafe. Bola vyriešená reprezentácia existenčných a všeobecných kvantifikátorov, konštánt a relácií. V praxi sa táto metóda reprezentácie vedomostí používa (v zovšeobecnenej podobe konceptuálnych grafov) zhruba od roku 1984 (Sowa, 1999; pozri tiež <http://www.dat.ruc.dk/~torben/index2.html>) v oblasti spracovania prirodzeného jazyka, znalostných systémov, znalostného inžinierstva, návrhu databáz a podobne.

Konceptuálne grafy (Conceptual Graphs, CG) sú logickým systémom založeným na existenciálnych grafoch a sémantických sieťach. Boli vyvinuté s cieľom vyjadriť význam v logicky presnej forme, ktorú by bolo možné spracovať počítačom tak, aby pritom ostala čitateľná (Sowa, 1992, s. 3). Konceptuálny graf je diagram reprezentujúci lexikálny význam vety („...*literal meaning of a sentence*”, tamže). Pozostáva, podobne ako sémantická sieť, z uzlov (pojmov, v grafickej reprezentácii zobrazených obdĺžnikmi) a relácií (zobrazených kruhmi). Napríklad vetu *John is going to Boston by bus*. možno reprezentovať fragmentom konceptuálneho grafu na obrázku č. 1.

Obrázok 1. Grafická reprezentácia konceptuálneho grafu.

Okrem grafického zobrazenia sa konceptuálny graf dá reprezentovať lineárne, v pomerne čitateľnej forme blízkej zápisu údajových štruktúr *rámcov* (Csontó – Sabol, c. d., s. 141).

Lineárna forma zápisu grafu z obrázku č. 1:

[Go] -

(Agnt) → [Person: John]

(Dest) → [City: Boston]

(Inst) → [Bus].

Grafická aj lineárna forma zápisu slúžia primárne na komunikáciu medzi ľuďmi, prípadne na komunikáciu človek – počítač. Pre vnútornú počítačovú reprezentáciu boli vyvinuté formáty CGIF (*Conceptual Graph Interchange Form*, návrh štandardu možno nájsť na <http://www.bestweb.net/~sowa/cg/cgdpansw.htm>) a KIF (*Knowledge Interchange Format*, návrh štandardu na <http://logic.stanford.edu/kif/dpans.html>).

CGIF formát zápisu grafu z obrázku č. 1:

[Go *x] (Agnt ?x [Person ,John']) (Dest ?x [City ,Boston']) (Inst ?x [Bus])

KIF formát zápisu grafu z obrázku č. 1:

(exists ((?x Go) (?y Person) (?z City) (?w Bus))

(and (Name ?y John) (Name ?z Boston)

(Agnt ?x ?y) (Dest ?x ?z) (Inst ?x ?w)))

Ontológia

Ontológia je formálny prostriedok na modelovanie, opis a skúmanie *kategórií* a *jednotlivín* existujúcich v určitej problémovej oblasti – *doméne*. Aplikovaním ontológie, teda opisanim určitej problémovej oblasti týmto formalizmom, vznikne tzv. *doménový model*. Je to vlastne katalóg typov (kategórií a jednotlivín), o ktorých sa predpokladá, že existujú v oblasti (doméne) zameranej na problematiku **D**, vytvorenej z perspektívy subjektu používajúceho na opis tejto oblasti jazyk **L**. Typy v doménovom modeli reprezentujú *predikáty*, *významy slov* alebo *pojmy* a *relácie* jazyka **L**, ktoré používa subjekt v diskusii o **D**. Neinterpretované logické štruktúry, ako napríklad výrokový, predikátový počet

a konceptuálne grafy, sú *ontologicky neutrálne*. Vo všeobecnosti nepresahujú zložitosť bezkontextových gramatík (Csontó – Sabol, c. d., s. 39) podľa Chomského klasifikácie formálnych jazykov. V týchto štruktúrach nemožno vyjadriť žiaden vzťah k opisovanej problematike. Logika vyjadrená jazykom generovaným bezkontextovou gramatikou sama osebe je čisto formálna, nehovorí nič o vzťahu k entitám sveta. V kombinácii s ontológiou však poskytuje možnosť vyjadriť vzťahy medzi entitami problémovej oblasti – pridáva k opisu *kontext* a zvyšuje zložitosť na úroveň kontextových gramatík.

J. F. Sowa (1999) delí ontológiu na *neformálnu* a *formálnu*. Neformálna ontológia sa dá charakterizovať ako katalóg typov zodpovedajúcich výrokom prirodzeného jazyka. Formálne ontológie sa ďalej delia podľa spôsobu, akým sa sub-typy odlišujú od svojich rodičovských super-typov:

- *axiomatizovaná* ontológia odvádza sub-typy pomocou axióm a definícií vyjadrených formálnym jazykom – logikou, respektíve počítačovým zápisom, ktorý sa dá na logiku transformovať;
- *prototypová* ontológia odlišuje sub-typy porovnávaním s typickým členom – *prototypom* jednotlivého sub-typu.

Rozsiahle ontológie často používajú kombináciu týchto prístupov. Formálne axiómy a definície sa používajú pri modelovaní oblastí matematiky, fyziky, počítačovej problematiky, inžinierskych oblastí a podobne. Prototypy sa zvyknú používať v oblastiach potravinárstva, pri katalogizácii rôznych spotrebných produktov a výrobkov (napríklad na tvorbu katalógov elektronického obchodu), pri budovaní zdrojov informačných agentúr, www portálov atď.

Tvorba doménového modelu

Podľa T. R. Grubera (1993) ontológia je množina definícií zostavených z elementárnych, obsahovo senzitivných jednotiek (primitív) reprezentácie znalostí. Tieto jednotky môžu byť tvorené doménovo závislými triedami, reláciami, funkciami a konštantami. B. Chandrasekaran (1999) chápe ontológiu ako reprezentatívny slovník pojmov a vzťahov charakterizujúci danú oblasť, doménu. Zdôrazňuje dva dôvody výhodnosti reprezentácie problémovej oblasti pomocou ontológie:

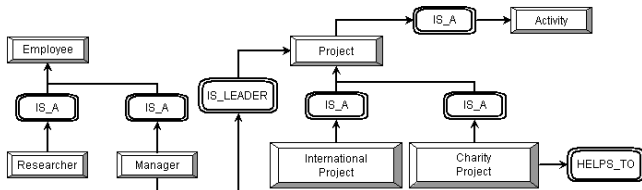
- definovanie najčastejšie používaných termínov a ich vzájomných vzťahov – vzniká štruktúra, ktorú možno považovať za viac-menej univerzálnu a „objektívnu“ kostru domény,
- zdieľanie, znovupoužiteľnosť a modifikovateľnosť znalostí, ak sú formalizované všeobecne akceptovanou štruktúrou (pozri aj Motta – Zdrahal, 1998).

Ako príklad možno uviesť organizáciu plánujúcu svoje aktivity. Tieto aktivity sa vo všeobecnosti skladajú z krokov, ktoré pre rôzne prípady tvoria viac alebo menej odlišné sekvencie závisiace od špecifikácie toho-ktorého prípadu. Ak by niekto chcel použiť na riešenie novej aktivity niektorý z už existujúcich známych postupov, potom potrebuje poznať a porozumieť významu každého kroku – každej relácii, podmienenosti a vzťahu v tomto postupe. To môže byť často problematické, najmä ak postup vypracoval niekto iný, s použitím „subjektívnej bázy znalostí“.

Ak by však existoval akýsi konsenzus, napríklad jednotný formalizmus zápisu plánu aktivít, ktorý by objektivizoval v rámci istej domény (v tomto prípade v rámci danej organizácie) jednotlivé pojmy a vzťahy medzi nimi, potom by sa takto formalizovaný postup riešenia minulých aktivít dal pomerne priamočiaro adaptovať na riešenia nových, podobných, ale predsa v istých parametroch odlišných aktivít. Bolo by teda možné zdieľať a znovu využiť znalosti obsiahnuté v postupe riešenia aktivity, a to vďaka spôsobu kódovania, formalizácie tohto postupu.

Z požiadavky širšej akceptácie významu termínov a vzťahov v doméne vyplýva definícia *pojmu*. Pojmy sú viac alebo menej abstraktné konštrukty, pomocou ktorých sa buduje model relevantnej časti sveta. Rozoznáva sa niekoľko typov pojmov podľa ich charakteristiky. Sú to najmä *triedy*, *relácie*, *funkcie*, *procedúry*, *objekty*, *premenné* a *konštanty*. Tvoria zväčša komplikovanú sieť ovú štruktúru – *doménový model* danej problémovej oblasti. Je potrebné zdôrazniť, že nech je doménový model akokoľvek rozsiahly, nemôže si nárokovať univerzálnu platnosť. Vždy modeluje svet iba z určitého hľadiska. Pojmy, ak majú byť použité zmysluplne, sú vo veľkej väčšine závislé od rámca tej-ktorej oblasti, domény. Inými slovami, pojmy a vzťahy podstatné napríklad pre poisťováciu spoločnosť sa takmer určite nebudú dať použiť povedzme pre vzdelávaciu inštitúciu (hoci je možné, že istá časť modelu môže byť aj v tomto prípade spoločná pre obe oblasti).

Proces tvorby doménového modelu sa označuje ako *pojmové*, respektíve *doménové modelovanie*. Vzhľadom na rozsah a zložitosť výsledného modelu v podmienkach reálneho použitia tento proces nie je triviálnou úlohou. Navyše, požiadavky, záujmy a priority organizácie sa môžu časom meniť, preto aj doménový model musí byť flexibilný a voči prípadným zmenám otvorený. Na začiatku vyvstáva otázka, čo všetko zahrnúť do doménového modelu? Jednoducho, avšak vágna odpoveď je: všetko, čo je relevantné a dôležité na opis problémovej oblasti. Prakticky každá organizácia má istú sumu vedomostí obsiahnutú v rôznych databázach, prípadne dokumentoch. Sú to napríklad informácie o technológiách, produktoch, zákazníkoch, dodávateľoch, projektoch, zamestnancoch a podobne. Inou formou znalostí môžu byť zvyklosti, skúsenosti alebo interné procedúry používané pri riešení jednotlivých úloh. Zhrnúc predchádzajúce dá sa konštatovať, že autonómne prostredie etablovanej organizácie poskytuje znalosti, ktoré sa obyčajne označujú ako *obchodné ciele* (*business goals*) a/alebo ako *know-how*. Doménové (pojmové) modelovanie je formalizáciou týchto znalostí do pojmov ontológie (pozri aj Džbor a kol., 1999).

Obrázok 2. Grafická reprezentácia doménového modelu.

Doménový model je možné zobrazit', podobne ako konceptuálny graf, lineárnym zápisom a graficky (pozri obrázok č. 2). Pojmy (napr. *Employee*, *Researcher*...) sú reprezentované uzlami grafu, relácie („*IS_A*“, „*IS_LEADER*“,...) sú ohodnotenými hranami grafu. Akokoľvek je táto štruktúra veľmi podobná konceptuálnemu grafu (porov. vyššie), rozdiely sú vo vnútornej stavbe pojmov, ako aj v mechanizme *dedenia*. V nasledujúcej časti sú tieto rozdiely vymenované ako pravidlá, ktoré vyplynuli z požiadaviek organizácií na tvorbu doménového modelu.

Pravidlá na tvorbu doménového modelu

Vývoj nástroja na tvorbu doménového modelu sa riadil požiadavkami priemyselných partnerov zúčastnených na projekte (pozri <http://knowweb.fei.tuke.sk>). Akceptoval sa model formálnej axiomatizovanej ontológie, ktorý však bolo potrebné zjednodušiť. Prijali sa nasledujúce ohraničenia (Furdík – Džbor, 1999):

- Štruktúra ontológie bude *strom* a nie *sieť*. Každý uzol (pojem) bude mať maximálne jeden rodičovský uzol.
- Budú existovať uzly (pojmy) dvoch typov:
 - 1) *Inštalácie*, konkrétne objekty.
 - 2) *Triedy*, abstraktné pojmy.
- Budú sa implementovať iba relácie dvoch typov:
 - 1) orientovaná relácia „*SUBCLASS_OF*“ medzi dvoma triedami,
 - 2) orientovaná relácia „*INSTANCE_OF*“ medzi triedou a inštanciou.
- Inštalácia musí mať práve jednu rodičovskú triedu. Zároveň nesmie byť rodičom iného uzla.
- Uzly (pojmy) sú ohodnotené a jednoznačne identifikované *menom*. Meno uzla nemôže byť prázdne. Zároveň nemôžu existovať v jednom doménovom modeli dva uzly s tým istým menom.
- Uzly (pojmy) môžu byť ohodnotené jedným alebo viacerými *atribútmi*.
- Atribút je údajová štruktúra pozostávajúca z *mena*, *typu* a *hodnoty*, kde:
 - a) meno atribútu je ľubovoľný neprázdny reťazec znakov,
 - b) typ atribútu je meno triedy existujúcej v doménovom modeli,
 - c) hodnota atribútu je meno inštalácie existujúcej v doménovom modeli. Zároveň musí platiť, že inštalácia sa nachádza v podstrome, ktorého koreňom je trieda určujúca typ atribútu.
- Uzol spojený reláciou s rodičovským uzlom *dedí* všetky atribúty od tohto rodičovského uzla. Dôsledkom je, že poduzol má vždy minimálne tie isté atribúty ako jeho rodičovský uzol.
- Uzly (pojmy) môžu meniť meno a hodnotu zdedených atribútov. Typ a počet zdedených atribútov sa meniť nesmie.
- Triedy môžu meniť počet svojich atribútov (okrem zdedených). Inštalácie počet svojich atribútov meniť nesmú.

Tieto „striktne objektové“ pravidlá boli v ďalšej fáze projektu doplnené o nasledujúce:

- Existuje päť elementárnych tried. Sú to {reťazec, číslo, dátum, čas, mena}.
- Atribút, ktorého typ je elementárny, má hodnotu zodpovedajúcu tomuto elementárnemu typu.

Pomocou takto definovaných pravidiel sa dá vytvoriť napríklad takýto fragment doménového modelu (lineárny zápis):

[Inštitúcia] + [atribút: ((Meno:Sidlo)(Typ:Mesto)(Hodnota:))]

→ [Komerčná organizácia]

→ ...

→ [Nezisková organizácia]

→ [Vzdelávacia organizácia]

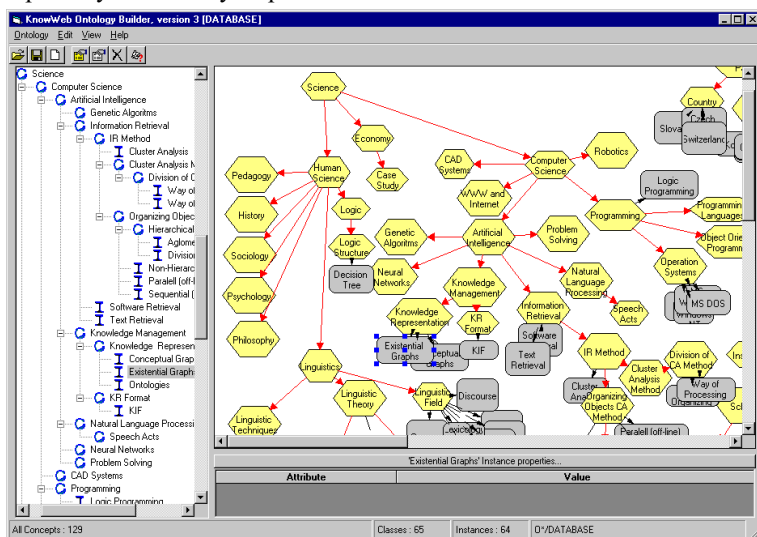
→ [Univerzita]

→ [Univerzita:Technická Univerzita v Košiciach]

+ [zdedený atribút: ((Meno:Sidlo)(Typ:Mesto)(Hodnota: KOŠICE))]

Zložitejší príklad doménového modelu je na obrázku č. 3. Táto štruktúra slúži na modelovanie pojmov a vzťahov v oblasti umelej inteligencie, reprezentácie znalostí, lingvistiky a príbuzných odborov.

V porovnaní s pôvodnou definíciou ontológie má tento prezentovanými pravidlami modifikovaný formalizmus limitované schopnosti modelovania. Je však pomerne prehľadný a vzhľadom na to, že ohraničujúce pravidlá boli implementované do nástroja na tvorbu doménového modelu, toto riešenie nekladie príliš vysoké nároky na používateľa.

Obrázok 3. Príklad doménového modelu.

Konceptualizácia

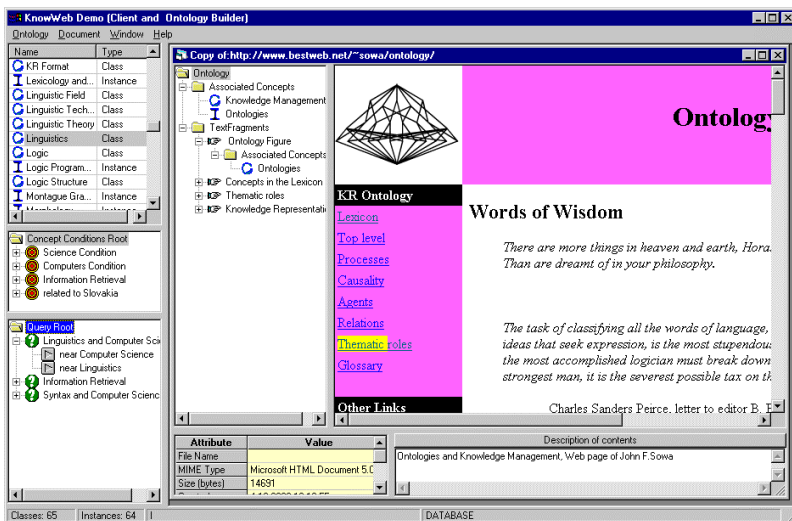
Ako bolo spomenuté vyššie (v časti Ontológia), na to, aby sa zvýšila zložitosť a vyjadrovacia schopnosť logickej štruktúry, je potrebné uvažovať spolu s pojmami a reláciami aj ich *kontext*. Je možné deklarovať, že kontext určitého pojmu doménového modelu tvoria pojmy z jeho okolia, týmto však ani pojmy a ani doménový model ako celok nezíska žiadny vzťah k časti sveta, ktorú by mal modelovať – interpretácia závisí od subjektivity používateľa.

Pomocou prostriedkov ontológie sa buduje štruktúra dôležitých a relevantných pojmov a ich vzťahov v určitej oblasti. Táto štruktúra je otvorená, dá sa priebežne modifikovať podľa zmien v oblasti, podľa potrieb a záujmov organizácie a podobne. Štruktúra vlastne modeluje *implicitné znalosti* v organizácii (podľa charakteristiky z úvodu príspevku).

Zdrojom *explicitných znalostí* môžu byť najrôznejšie texty a dokumenty (predpokladáme ich elektronickú formu), prípadne externé zdroje z www. Nie je vhodné pokúšať sa transformovať tieto informácie do štruktúr ontológie. Častokrát dané dokumenty už vlastnú štruktúru majú (napríklad rôzne formuláre a podobne), prípadne sa často menia alebo ich zdrojový text je generovaný dynamicky (www stránky). Otázkou je, ako teda pridať tento *informačný kontext* k doménovému modelu? Odpoveďou môže byť tzv. *konceptualizácia* – priradenie existujúcich pojmov k danému dokumentu alebo k jeho časti.

Dokumenty sa archivujú spolu s celým doménovým modelom ako jeho súčasť, respektíve kontext. Prítom sa ku každému dokumentu archivujú aj údaje o veľkosti, type dokumentu, autorovi a podobne. Zároveň sa archivujú aj odkazy na pojmy, ktoré boli k dokumentu pridané počas konceptualizačnej procedúry. V rámci projektu KnowWeb boli vytvorené nástroje na manuálnu (pozri obrázok č. 4), ako aj na automatickú konceptualizáciu dokumentov pomocou pravidiel typu [AK dokument má isté vlastnosti, POTOM pridať k dokumentu pojmy {a, b, c...}, INAK pridať k dokumentu pojmy {x, y, z...}]. Najmä automatická konceptualizácia nekladie na používateľa prakticky žiadne nároky, dá sa úplne realizovať na programovej úrovni.

Pojmy doménového modelu, ktoré sa archivujú spolu s dokumentom, teda tie, s ktorými je daný dokument *asociovaný*, plnia pri vyhľadávaní úlohu kľúčových slov. Používateľ môže v doménovom modeli označiť tie pojmy, ktoré sú predmetom jeho záujmu, čím definuje otázku na systém. Potom sa realizuje vyhľadávanie všetkých archivovaných dokumentov, ktoré sú asociované s danými pojmami. Ak je tento výber príliš úzky alebo nezodpovedá požiadavkám používateľa, je možné vyhľadávať nielen takto priamo asociované dokumenty, ale aj dokumenty asociované s pojmami z nejakého *okolía* pojmov z otázky. Napríklad, ak používateľ hľadá dokumenty týkajúce sa pojmu Lingvistika, ktorý je príliš všeobecný, a preto s ním nie je asociovaných veľa dokumentov, dá sa vyhľadávanie rozšíriť na konkrétnejšie pojmy (poduzly) Sémantika, Syntax a podobne. Výsledok vyhľadávania pritom nehovorí iba to, že dané dokumenty

Obrázok 4. Konceptualizácia www dokumentu.

súvisia s otázkou, ale dokáže výsledky štruktúrovať podľa kvality, t. j. ako súvisia s otázkou. Toto je podstatné rozšírenie funkcionality oproti vyhľadávacím systémom založeným na kľúčových slovách.

Implementácia

Systém bol realizovaný ako primárne intranetová sieťová aplikácia založená na platforme Microsoft (c) Component Object Model pod operačným systémom Microsoft (c) Windows NT / SQL7.0 / IIS. Realizovala sa aj extranetová a lokálna demo verzia.

Systém pozostáva z nasledujúcich častí:

- aplikácia na tvorbu doménového modelu, tzv. Ontology Builder (obrázok č. 3),
- konceptualizačný nástroj (obrázok č. 4),
- nástroj na správu pravidiel automatickej konceptualizácie,
- sieťový komunikačný modul,
- časť servera, databáza a rozhranie k aplikáciám.

Záver

Vytvorený systém sa v súčasnosti testuje v prostredí komerčných organizácií a univerzít na Slovensku, vo Fínsku a vo Veľkej Británii. Z doterajších skúseností je zrejmé, že zvolený prístup je sľubný a riešenie je prínosom pre riadenie a monitorovanie informačných tokov v zúčastnených organizáciách. Zároveň je zreteľný priestor na vývoj nových verzií, najmä v súvislosti s rozšírením

možností modelovania ontológie – zmena stromovej hierarchickej štruktúry na sieťovú, akceptovanie viacerých typov relácií a rozšírenie typov uzlov o funkcie a procedúry.

Literatúra

CSONTÓ, J. – SABOL, T.: Umělá inteligencia. Košice, Edičné stredisko Technickej univerzity 1991.

DŽBOR, M. – FURDÍK, K. – MACH, M. – PARALIČ, J.: Organisational Memory: A Knowledge Modelling Approach. 10th International Conference on Information and Intelligent Systems IIS'99. Croatia, Varaždin 1999.

FURDÍK, K. – DŽBOR, M.: Web-OrgMem Module's Specification. ID2.1, Technical Report, IFBL Slovakia Ltd./Technical University Košice, 1999.

GRUBER, T. R.: A Translation Approach to Portable Ontology Specifications. Knowledge Acquisition, 5, No. 2, USA 1993.

CHANDRASEKARAN, B. – JOSEPHSON, J. R. – BENJAMINS, V. R.: What Are Ontologies and Why Do We Need Them. IEEE Intelligent Systems, 14, 1999, s. 20 – 26.

MOTTA, E. – ZDRAHAL, Z.: A principled approach to the construction of a task-specific library of problem solving components. Proceedings of the 11th Banff Knowledge Acquisition for KBS. Workshop, Canada 1998.

SOWA, J. F.: Conceptual Graphs Summary. In: Conceptual Structures, Current Research and Practice. Ellis Horwood Ltd., UK, 1992, s. 3 – 53.

SOWA, J. F.: Knowledge Representation: Logical, Philosophical, and Computational Foundations. Brooks Cole Publishing Co., Pacific Grove, CA, 1999. (<http://www.bestweb.net/~sowa/krbook/index.htm>)

Získavanie informácií z dokumentov s využitím algoritmov zhlukovej analýzy

Peter Kostelník

Fakulta elektrotechniky a informatiky TU Košice

1. Úvod

Definícia zhlukovej analýzy (ďalej ZA) bola po prvýkrát sformulovaná v roku 1939 Robertom C. Tryonom. ZA možno definovať ako všeobecný logický postup, formulovaný ako procedúra, pomocou ktorej sa zlučujú objekty do skupín, a to na základe ich podobnosti a rozdielnosti.

Zhlukovanie sa realizuje pomocou príznakov, ktoré sú sledované na všetkých zhlukovaných objektoch. Popisujúce príznaky by mali byť podľa možnosti elementárne (t. j. ďalej nedeliteľné), aby im bolo možné priradiť rovnakú váhu.

ZA vytvára hypotézu o existencii výraznejších skupín-zhlukov objektov v priestore všetkých objektov. Na otázku, do akej miery sú tieto zhluky významné, však ZA už odpoveď nedáva.

V prípade zhlukovania dokumentov sú objektmi, s ktorými pracuje ZA, dokumenty a zhluky dokumentov. Aby bolo možné popísať jednotlivé typy metód zhlukovania, ich rozdelenie a základnú koncepciu navrhnutého riešenia, je potrebné v stručnosti uviesť najfrekvencovanejšie typy popisu objektov a základné princípy určenia podobnostných vzťahov medzi objektmi.

1.1. Popis objektov

Za vstupný príkladový priestor objektov, nad ktorým pracuje niektorá z metód ZA, sa v tomto prípade bude považovať korpus (množina) dokumentov. V prípade príkladového priestoru, ktorý sa skladá z dokumentov, možno považovať extrakciu charakteristických príznakov za jazykovú analýzu textov týchto dokumentov.

Pod jazykovou analýzou sa v aplikačnej oblasti získavania informácií (Information Retrieval, ďalej IR) zvyčajne rozumie transformácia textu na vektor pojmov, prípadne akékoľvek také ohodnotenie obsahu textu tak, že takto ohodnotené obsahy rôznych dokumentov je možné porovnávať. Takmer vo všetkých známych IR systémoch je prítomná morfológická časť, ktorá buď len odstráni neplnovýznamové slová a plnovýznamové slová upraví na základný tvar, alebo vykonáva vyčerpávajúci a časovo náročný morfológicko-derivatologický rozbor.

Pomocou širokej škály sémantických heuristik sa vymedzí množina charakteristických (ťažiskových) pojmov, teda pojmov, o ktorých sa predpokladá, že vyjadrujú obsah dokumentu. Do úvahy sa berie napr. počet výskytov jednotlivých pojmov, ich všeobecnosť, váha a ďalšie možné charakteristiky. Takýmto spôsobom ohodnotené pojmy tvoria vektor v priestore pojmov, ktorý je identifikátorom dokumentu, reprezentantom jeho obsahu.

Úlohou jazykovej analýzy je teda abstrakcia, opis, formálne vyjadrenie obsahu textu. Pomocou tohto formálneho opisu by malo byť možné porovnávať texty z hľadiska ich blízkosti, podobnosti obsahov, organizovať ich do zhlukov, usporadúvať do štruktúr a podobne. Tento cieľ sa dosahuje v zásade dvoma spôsobmi:

- Klasickým štatistickým prístupom, ktorý využíva rôzne heuristiky založené na počte výskytov plnovýznamových slov.
- Lingvisticky, teda úplnou alebo čiastočnou lingvistickou analýzou textu.

1.2. Podobnostné vzťahy medzi objektmi

Na určenie podobnostných vzťahov medzi objektmi je potrebné stanoviť určitý predpis Π , priradujúci každej dvojici objektov O_i a O_j určité číslo $\Pi(O_i, O_j)$, ktoré bude mierou podobnosti dvoch objektov, pričom musí spĺňať nasledujúce požiadavky:

$$1. \Pi(\mathbf{O}_i, \mathbf{O}_j) \geq 0$$

$$2. \Pi(\mathbf{O}_i, \mathbf{O}_j) = \Pi(\mathbf{O}_j, \mathbf{O}_i), \text{ t. j. predpis } \Pi \text{ musí byť symetrický.}$$

Pre objekty $\mathbf{O}_i = \mathbf{O}_j$ by mala byť miera podobnosti maximálna, teda $\Pi(\mathbf{O}_i, \mathbf{O}_j) = \max$. V niektorých zhukovacích metódach je však vhodnejšie vychádzať z duálneho pojmu miery, t. j. z nepodobnosti objektov. Potom ak $\mathbf{O}_i = \mathbf{O}_j$, tak $\Pi(\mathbf{O}_i, \mathbf{O}_j) = \min$. Vzhľadom na to, že metódy zhukovania v aplikačnej oblasti IR pracujú s dvoma typmi objektov (dokumenty, zhluky), je potrebné rozlíšiť podobnostné vzťahy objektov na dva základné typy:

- Podobnostné vzťahy dokumentov.
- Podobnostné koeficienty zhukov.

1.3. Metódy zhukovania

V tejto časti spracovaného prehľadu bude uvedené základné rozdelenie zhukovacích algoritmov a popis základných metód zhukovania. Ešte pred tým je však potrebné uviesť hypotézu, ktorej platnosť jednotlivé zhukovacie metódy predpokladajú.

1.3.1. Hypotéza zhuku (The Cluster Hypothesis)

Tento základný predpoklad môže byť formulovaný podľa C. J. Rijsenbergena (1979) takto: Silnejšie asociované dokumenty by mali byť relevantnejšie vzhľadom na rovnaké požiadavky.

Základným predpokladom IR systémov používajúcich zhukovanie ako nástroj organizácie dokumentov je, že dokumenty vyhovujúce požiadavke sú separované od tých, ktoré požiadavke nevyhovujú. Inými slovami, dokumenty relevantné k požiadavke sú si viac podobné navzájom a menej podobné s tými, ktoré požiadavke nevyhovujú. Platnosť tohto predpokladu môže byť overená, pre už existujúci systém zhukov, jednoduchým testom.

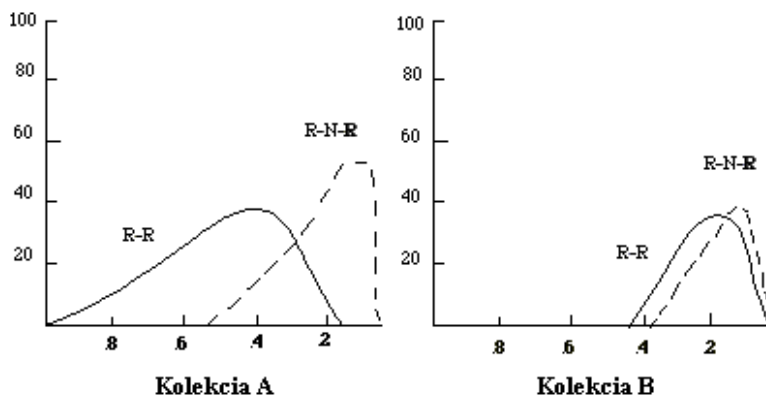
Vypočítajú sa podobnosti všetkých takých dvojíc dokumentov, pre ktoré platí, že:

- Oba sú relevantné k požiadavke.
- Jeden je relevantný a druhý irelevantný k požiadavke.

Vyhodnotenie množiny požiadaviek dáva relatívnu distribúciu R-R (relevantný-relevantný) a R-N-R (relevantný-nerelevantný) asociácií v kolekcii dokumentov. Na obr. č. 1 na nasledujúcej strane sú vykreslené dve relatívne distribúcie pre dve kolekcie dokumentov A a B.

Hypotéza zhuku poukazuje na kvalitu popisu zhukov a dokumentov. Techniky trvalých alebo dočasných zmien týchto popisov by mali smerovať k zvyšovaniu rozdielu medzi distribúciami R-R a R-N-R, pretože od tvaru a polohy týchto distribúcií závisí, aká bude miera relevancie dokumentov vrátených v procese získavania informácií zo systému zhukov dokumentov.

Hypotéza zhuku je vhodný spôsob ako vyjadriť kvalitu zhukovania pomocou miery separácie popísaných distribúcií, ale nehovorí nič o tom, ako táto separácia vzniká, a teda ako vzniká samotná organizácia dokumentov do zhukov.

Obr. 1: Grafy závislosti relatívnej frekvencie na vertikálnej osi od sily asociácie (podobnosti) na horizontálnej osi pre dve kolekcie dokumentov A a B. R-R je distribúcia asociácií typu relevantný-relevantný a R-N-R je distribúcia asociácií typu relevantný-nerelevantný. Miera separácie pre kolekciu A je „dobrá“, ale pre kolekciu B je „zlá“. Sila asociácie (resp. miera podobnosti) je opäť lepšia pre kolekciu A.

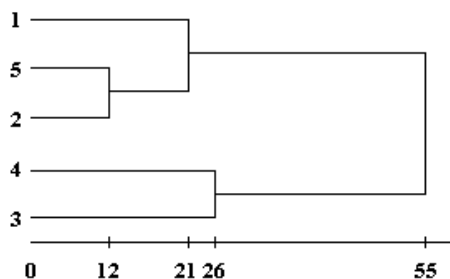
1.3.2. Rozdelenie zhlukových metód

Metódy ZA nie sú klasifikované podľa matematických prostriedkov, ktoré používajú, ale podľa cieľov, ku ktorým smerujú. Existuje viacero spôsobov delenia metód ZA. Najčastejšie sa však možno stretnúť s delením týchto metód podľa dvoch hľadísk:

- a) Podľa spôsobu organizácie objektov na:
 - Hierarchické metódy (aglomeratívne a divízne metódy).
 - Nehierarchické metódy.
- b) Podľa spôsobu spracovania objektov na:
 - Paralelné metódy (tzv. off-line metódy).
 - Sekvenčné metódy (tzv. on-line metódy).

1.3.2.1. Hierarchické zhlukové metódy

Tento typ metód organizuje analyzované objekty do hierarchického systému zhlukov (ďalej HSZ). HSZ je definovaný ako systém navzájom rôznych neprázdnych podmnožín pôvodnej množiny, v ktorom prienikom každých dvoch podmnožín je buď jedna z nich, alebo prázdna množina. Základnou vlastnosťou HSZ je, že vytvára taký rozklad pôvodnej množiny objektov, v ktorom každý z čiastkových rozkladov je zmenením nasledujúceho (aglomeratívne zhlukovanie) alebo predchádzajúceho (divízne zhlukovanie) rozkladu. Typickou vlastnosťou hierarchických zhlukových metód je, že vytvárajú stromovú štruktúru zhlukov – dendrogram (obr. č. 2), pomocou ktorého je možné zaznamenať a analyzovať priebeh zhlukovacieho procesu.

Obr. 2: Příklad dendrogramu. Na vertikální osi sú vynesené identifikačné čísla zhlukovacích objektov, na osi horizontálnej sú vynesené hodnoty zhlukovacích hladín (zhlukovacia hladina je číselná hodnota priradená každému zhluku v zhlukovacom procese). Listové uzly stromu reprezentujú zhlukované objekty, medzilahlé uzly reprezentujú zhluky, ktoré vznikajú syntézou dvoch najbližších objektov na príslušnej zhlukovacej hladine.

1.3.2.2. Nehierarchické zhlukovacie metódy

Tento typ metód organizuje analyzované objekty do nehierarchického systému zhlukov (ďalej NSZ). NSZ je systém navzájom rôznych neprázdnych podmnožín množiny vstupných objektov, v ktorom prienik dvoch podmnožín nie je žiadna z nich a medzi jednotlivými podmnožinami neexistujú žiadne hierarchické vzťahy. Nehierarchické zhlukovacie metódy vytvárajú NSZ postupným rozdeľovaním vstupného príkladového priestoru. Tento typ metód možno rozdeliť na štyri základné kategórie (Downs – Barnard, 1995):

1. Metódy Relocation (tzv. Seed Based Methods): vytvárajú optimálny rozklad objektov príkladového priestoru do vopred určeného počtu zhlukov (napr. metóda k-means).

2. Metódy Single-pass: produkujú zhluky, ktoré sú závislé od poradia spracovávaných objektov.

3. Metódy Nearest Neighbour: vytvárajú zhluky z objektov, ktoré sú si navzájom najbližšími susedmi, pričom je vopred určený počet susedov v zhluku.

4. Iné metódy (napr. samoorganizujúce sa mapy; Kohonen, 1995).

Najčastejšie používaným typom nehierarchického zhlukovania sú metódy Relocation hľadajúce optimálny rozklad množiny objektov pomocou kritériálnej funkcie nazývanej funkcionál kvality (ďalej FK).

Ak sa teda hľadá optimálny rozklad, je nutné vopred stanoviť, v akom zmysle má byť daný rozklad optimálny. FK rozkladu by mal popisovať napr. vzájomnú podobnosť objektov vo vnútri zhlukov, mieru separácie, homogenitu rozloženia objektov vo vnútri zhluku, rovnomernosť rozloženia objektov do rôznych zhlukov a pod.

1.3.2.3. Paralelné zhlukovacie metódy (off-line zhlukovanie)

Tento typ metód zvyčajne predpokladá reprezentáciu vstupného príkladového priestoru vo forme matice slov a dokumentov a existenciu funkcie podob-

nosti, pomocou ktorej je možné určiť vzájomnú podobnosť jednotlivých dvojíc dokumentov.

Ak máme vopred známu maticu slov a dokumentov, možno zjednodušený princíp off-line zhukovania popísať takto (Duda – Hart, 1973): Zvolí sa nejaký vhodný prah podobnosti. Dvojica objektov, ktoré majú najväčšiu hodnotu vzájomnej podobnosti a táto prekračuje (resp. splňa) hodnotu zvoleného prahu, sa zlúči a vytvorí nový zhuk. Výsledkom je grafová (alebo stromová) štruktúra, ktorá reprezentuje očakávané zhluky.

Proces získavania informácií je zvyčajne urýchlený, pokiaľ sú vygenerované zhluky usporiadané do hierarchie.

Nevýhodou tohto (a pravdepodobne každého) prístupu k zhukovaniu je, že si vyžaduje empiricky zvolenú konštantu: hodnotu prahu miery podobnosti dvojíc zhukovaných objektov. Táto konštanta vo veľkej miere ovplyvňuje výslednú organizáciu zhlukov tým, že systém zhlukov v procese analýzy vplyvom tejto konštanty konverguje k pomerne umelej štruktúre namiesto toho, aby identifikoval skutočnú vnútornú štruktúru reprezentujúcu vstupný príkladový priestor.

1.3.2.4. Sekvenčné zhukovacie metódy (on-line zhukovanie)

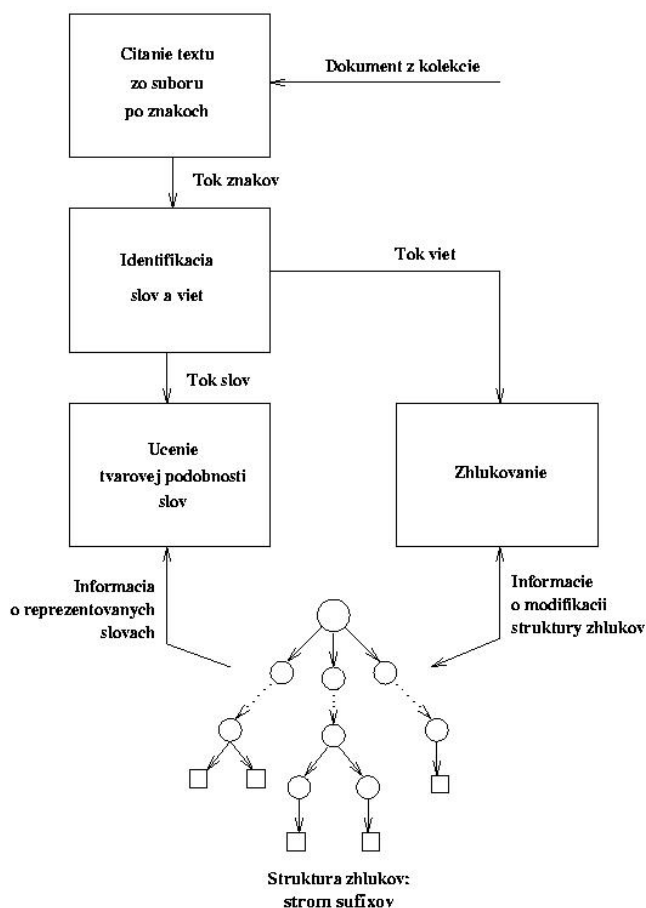
Tento typ metód pracuje výlučne s popismi jednotlivých objektov a nevyžaduje si vopred známy popis príkladového priestoru, ako to bolo v prípade paralelných zhukovacích metód. Efektívnosť sekvenčných metód v zmysle časovej náročnosti je pomerne vysoká, avšak cenou za túto vlastnosť je, že tvar výsledného systému zhlukov zvyčajne závisí od poradia, v ktorom sú objekty spracovávané. Tiež nie je možné predpokladať chyby, ktoré vznikajú dôsledkom šumu v popise analyzovaných objektov. Tieto metódy, ktoré sú založené zväčša na heuristických prístupoch, si, podobne ako off-line metódy, môžu vyžadovať vopred definované parametre, ako sú napr: počet požadovaných zhlukov, minimálny a maximálny počet objektov zhuku, prah podobnosti typu dokument – zhuk, od ktorého hodnoty závisí, či dokument bude alebo nebude zaradený do toho-ktorého zhuku, parameter kontroly prekrytia jednotlivých zhlukov, kritériálna funkcia, ktorá je optimalizovaná a iné.

2. Prezentácia navrhnutého riešenia

O. Zamir (1997 a i.) popisuje princíp zhukovania dokumentov založený na metóde prekrytia (prienikov) dokumentov, ktorý poslužil ako východisko tejto práce. Navrhovaný prístup je modifikáciou zhukovacej metódy Phrase-IC používajúcej stromy suffixov. Táto metóda bola pôvodne určená na spracovanie a vizualizáciu dokumentov, ktoré boli vrátené IR systémom. Je zameraná na organizáciu dokumentov do takej štruktúry zhlukov, ktorá umožňuje ľahkú orientáciu v tejto štruktúre pomocou popisov jednotlivých zhlukov.

Navrhovaná metóda zhukovania dokumentov je založená na identifikácii fráz, ktoré sú spoločné pre viacero dokumentov. Frázu je potrebné v tomto kontexte chápať ako usporiadanú sekvenciu slov, pričom aj jedno slovo je považo-

vané za frázu. Za zhluk sa považuje skupina takých dokumentov, ktoré spoločne zdieľajú aspoň jednu frázu. Navrhovaný prístup vytvára nedisjunktné, prekrývajúce sa zhluky dokumentov, jeden dokument sa teda môže súčasne vyskytnúť vo viacerých zhlukoch. Vzhľadom na túto pomerne netypickú vlastnosť je navrhovaný prístup v kontraste s väčšinou klasických metód zhlučovania, ktoré vytvárajú disjunktné rozdelenia dokumentov do zhlukov. Celý proces zhlučovania, ktorý je na obr. č. 3, možno z teoretického hľadiska rozdeliť na dve základné časti:

Obr. 3: Základná štruktúra procesu zhlučovania dokumentov.

1. **Analýza textu:** v texte dokumentu, ktorý je spracovávaný ako reťazec znakov, je potrebné identifikovať slová a vety. Identifikácia slov a viet je v navrhovanej metóde realizovaná syntaktickým analyzátorom pracujúcim na báze prechodovej siete (Transition Network, ďalej TN sieť). Súčasťou analýzy textu je aj učenie modelu tvarovej podobnosti slov. Tento model slúži v štádiu používania zhlukovej štruktúry dokumentov (napr. pri vyhľadávaní) ako model morfológického slovníka, resp. ako nástroj na modelovanie pojmov.
2. **Budovanie systému zhluikov dokumentov:** je realizované pomocou dátovej štruktúry, ktorá sa nazýva strom sufixov. Táto štruktúra môže byť budovaná v lineárnom čase (tento čas je závislý od počtu spracovávaných dokumentov). Zhluikovanie prebieha inkrementálne – dokumenty sú do stromu sufixov vkladané po jednom a nezáleží na poradí, v akom sú dokumenty do tejto štruktúry zaraďované.

Keďže syntaktická analýza textu, učenie modelu tvarovej podobnosti a samotné zhluikovanie sú v reálnej aplikácii vykonávané paralelne, prakticky ich nie je možné oddeliť. Napriek tomu je možné jednotlivé časti spracovania dokumentov teoreticky popísať zvlášť.

2.1. Analýza textov dokumentov

Analýza textov dokumentov je v navrhovanej metóde zložená z dvoch častí:

- Syntaktické spracovanie textu po znakoch: identifikácia slov a viet v spracovávanom texte.
- Učenie modelu tvarovej podobnosti slov: budovanie pravdepodobnostného modelu tvarovej podobnosti slov na základe učenia zo slov. Tento model vzniká priamo počas zhluikovacieho procesu ako model morfológického slovníka, slúžiaci na identifikáciu gramatických tvarov slov, resp. ako prostriedok na modelovanie pojmov.

2.1.1. Identifikácia slov a viet v texte

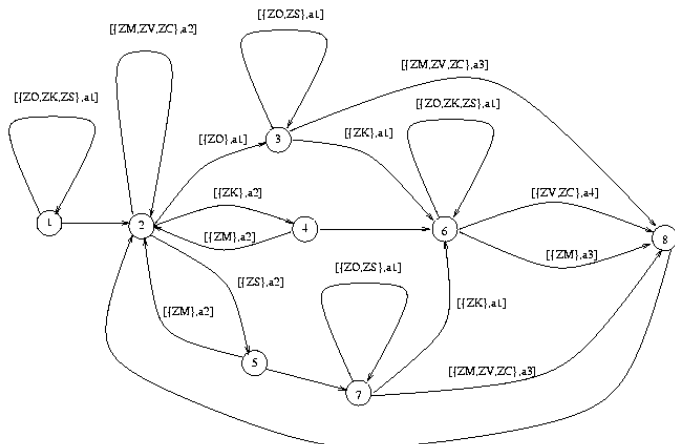
Navrhovaná metóda spracovania sekvencie znakov vstupného textu je syntaktický analyzátor pracujúci v režime zhora – nadol a zľava – doprava, používajúci nereverzibilnú bezkontextovú gramatiku reprezentovanú modifikovanou prechodovou sieťou (definície základných pojmov syntaktickej analýzy textu a prechodových sietí možno nájsť u E. Páleša, 1993). Hrany prechodovej siete (Transition Network; ďalej TN) sú ohodnotené usporiadanou dvojicou [podmienka prechodu, akcia]. Podmienka prechodu je disjunkcia symbolov gramatiky. Aby bolo možné prejsť cez hranu označenú podmienkou prechodu, musí sa aktuálne analyzovaný znak unifikovať s niektorým symbolom v podmienke prechodu. Symbol gramatiky je v tomto prípade množina znakov vymedzujúca typ znaku, pričom jednotlivé množiny znakov pre dané symboly gramatiky sú disjunktné. Unifikáciu je potrebné v tomto prípade chápať takto: znak sa unifikuje so symbolom gramatiky vtedy, keď patrí do množiny znakov, ktorú daný symbol vymedzuje.

Ako terminálne symboly gramatiky bolo použitých šesť empiricky určených typov znakov: ZK (množina koncových znakov, ktoré indikujú koniec vety, napr. bodka, výkričník), ZO (množina oddeľovacích znakov, ktoré sa považujú za potenciálne oddeľovače dvoch slov, napr. medzera, čiarka), ZS (množina špeciálnych znakov, ktoré sa môžu vyskytnúť vo vnútri slova, napr. „zavlnáč“), ZM (množina malých písmen), ZV (množina veľkých písmen) a ZC (množina čísel).

Navrhovaná TN sieť obsahuje aj hrany, ktoré nie sú ohodnotené. Prechod cez tieto hrany je umožnený až vtedy, keď nie je možné splniť žiadnu podmienku prechodu ostatných výstupných hrán uzla siete, ktorý má v zozname výstupných hrán túto neohodnotenú hranu.

Na vstupe analyzátora je sekvencia znakov textu, ktorý sa má spracovať, a na výstupe sa počas analýzy objavujú identifikované vety zložené z identifikovaných slov. Identifikované slová sú spracovávané modulom učenia tvarovej podobnosti slov a identifikované vety sú zhukovacím modulom zaraďované do stromu suffixov. Pri každej unifikácii znaku sekvencie a terminálneho symbolu gramatiky, teda pri každom prechode hranou grafu, sa vykoná príslušná akcia k danej podmienke a vykoná sa posun do uzla grafu, s ktorým daná hrana inciduje. Analýza sa končí prečítaním a unifikovaním posledného znaku textu.

Na obr. č. 4 je navrhovaná TN sieť, ktorá v analyzovanom texte rozpoznáva slová a vety.

Obr. 4: TN sieť reprezentujúca navrhovanú gramatiku identifikujúcu slová a vety v sekvencii znakov spracovávaného textu. Všetky symboly použité v sieti sú kvôli jednoduchosti terminálne, sieť teda neobsahuje žiadnu podsieť.

Analýza textu sa začína v uzle (1). Analyzátor prechádza TN sieťou podľa znakov, ktoré sú čítané zo súboru, rôznymi cestami. Ak sa dostane do uzla (8), je identifikované slovo alebo je identifikované slovo a zároveň je identifikova-

ná veta. Analýza sa končí prečítaním posledného znaku spracovávaného súboru bez ohľadu na to, v ktorej časti siete sa analyzátor nachádza. Text je analyzovaný.

2.1.2. Učenie modelu tvarovej podobnosti slov

Vo väčšine IR systémov je lingvistická analýza textov redukovaná na odstránenie tzv. *stop-words* (slová, ktoré v texte plnia len syntaktické funkcie) alebo použitie operátora *wildcards* (operátor *, ktorým sa nahrádza ľubovoľný podreťazec znakov; Furdík, 1997). Tu je však potrebné upozorniť na to, že pri textoch písaných v slovenskom jazyku a v iných flektívnych jazykoch je toto riešenie nedostatočné. Napríklad, ak sa v procese získavania informácií z dokumentov formuluje otázka (query) ako zoznam kľúčových slov, ktoré sú špecifikáciou hľadanej informácie, je potrebné rozšíriť každé z hľadaných slov o jeho tvarové okolie (pod pojmom tvarové okolie slova sa rozumie množina rôznych, ideálne všetkých gramatických tvarov daného slova), pretože v hľadaných dokumentoch sa zadané kľúčové slovo môže vyskytovať v rôznych gramatických tvaroch. Východiskom sa zdá byť dôsledná morfológická a azda aj slovotvorná analýza.

V tejto práci je lingvistická analýza redukovaná na rozpoznávanie tvarového okolia slov pomocou modelu tvarovej podobnosti slov. Tento model vzniká v procese zhlukovania dokumentov učením zo slov, ktoré sa vyskytli v zhlukovaných dokumentoch. Navrhovaný model vzniká ako metavedomosť o tvarovej podobnosti všetkých slov identifikovaných v textoch dokumentov.

2.1.2.1. Operátory prepisu a priestor typických reťazcov

Predpokladá sa, že pre každé dve rôzne slová existujú transformácie, pomocou ktorých možno prepísať jedno slovo na druhé. Tieto transformácie sa budú nazývať operátory prepisu a vo všeobecnosti možno rozlíšiť tri základné typy týchto transformácií:

1. operátor doplnenia zľava,
2. operátor zmeny,
3. operátor doplnenia sprava.

Jednotlivé operátory prepisu sa extrahujú z dvojíc slov tak, že pre každú dvojicu slov:

1. Identifikuje sa koreň týchto slov: akýkoľvek spoločný podreťazec, prípadne množina spoločných podreťazcov dvojice slov, napr. množina koreňov; pre slová *odvodzovanie* a *podvedomie* existuje dvojica spoločných podreťazcov: *odv* a *ie*. Tieto podreťazce sa považujú za potenciálne korene danej dvojice slov.
2. Ak bol pre dvojicu slov identifikovaný aspoň jeden koreň, odvodja sa jednotlivé operátory prepisu:
 - Operátor doplnenia zľava: doplnok ku koreňu zľava, napr. pre slová *šťastie* a *nešťastie* je operátor doplnenia zľava podreťazec *ne*.

- Operátor zmeny: prepis podreťazcov mimo lokalizovaného koreňa, napr. pre slová *alchymista* a *alchýmia* je operátor zmeny ekvivalentný prepis dvojice podreťazcov *ymista* $\Leftrightarrow$ *ýmia* (teda platia prepisy *ymista* $\Rightarrow$ *ýmia* a *ymista* $\Leftarrow$ *ýmia*).
- Operátor doplnenia sprava: doplnok ku koreňu sprava, napr. pre slová *podvod* a *podvodník* je operátor doplnenia sprava podreťazec *ník*.

Ak by sme predpokladali, že existuje priestor všetkých reťazcov, ktoré možno vytvoriť ľubovoľným zreťazením znakov abecedy jazyka analyzovaných dokumentov, potom reťazce generované operátormi prepisu vytvárajú podmnožinu priestoru všetkých reťazcov, ktorá sa bude nazývať priestor potenciálnych typických reťazcov. Ak každému reťazcu z priestoru potenciálnych typických reťazcov priradíme jeho pravdepodobnosť výskytu v tomto priestore a určíme dolnú prahovú hodnotu pravdepodobnosti, potom sa všetky reťazce s pravdepodobnosťou vyššou, ako je prahová hodnota, budú nazývať typické reťazce. O každom typickom reťazci sa predpokladá, že pokiaľ je operátorom prepisu dvoch slov, tieto slová patria do rovnakého tvarového okolia. Detailnejší matematický popis uvádza P. Kostelník (2000).

2.1.2.2. Učenie priestoru typických reťazcov

Navrhovaná metóda učenia vychádza z jednoduchého predpokladu. Napr. slovenský jazyk má desať gramatických kategórií, každá gramatická kategória je charakterizovaná istými typickými vlastnosťami a platia pre ňu isté pravidlá. Napr. slová patriace do gramatickej kategórie podstatné mená možno rozdeliť podľa rodu do troch kategórií (mužský, ženský a stredný) a pre každý z týchto rodov sú predpísané štyri základné skloňovacie vzory. Tieto možno chápať ako pravidlá transformácie jedného tvaru skloňovaného slova na iný tvar. Navrhovaná metóda predpokladá, že pre každý jazyk existuje taká skupina vzájomných prepisov dvojíc slov, ktorá je pre daný jazyk typická, a teda dve slová daného jazyka patria do rovnakého tvarového okolia vtedy, keď vzájomná transformácia týchto dvoch slov je typická.

Navrhovaná metóda učenia pracuje nad priestorom potenciálnych typických reťazcov. Cieľom učenia je v tomto prípade vymedzenie takého podpriestoru v priestore potenciálnych typických reťazcov, že reťazce v naučenom podpriestore budú typické. Proces učenia priestoru typických reťazcov prebieha paralelne so syntaktickou analýzou a zhľukovaním a jeho základným princípom je pamätanie si pravdepodobnejších a zabúdanie málo pravdepodobných zistených operátorov prepisu. Algoritmus učenia pracuje iteračne, jedna iterácia algoritmu pre každé slovo identifikované syntaktickým analyzátorom v texte. Pre identifikované slovo sa zistí množina operátorov prepisu pre všetky slová, ktoré už boli identifikované skôr a sú s daným slovom vzájomne transformovateľné (informácia o slovách sa získa zostromu sufixov, ktorý reprezentuje zhľuky spracovaných dokumentov). Algoritmus adaptácie umožňuje nastavenie niekoľkých parametrov učenia, napr. min. dĺžka koreňa, min. prah pravdepodobnosti, min. dĺžka operátora prepisu a pod.

2.2. Zhlukovanie dokumentov

Navrhovaná metóda používa ako nástroj na zhlukovanie a zároveň ako prostriedok reprezentácie zhlukov spracovávaných dokumentov strom sufixov. V tomto strome je možné efektívnym spôsobom identifikovať množinu dokumentov, ktoré zdieľajú spoločné frázy a použiť túto informáciu na vytvorenie zhlukov.

Dôležitou vlastnosťou tejto metódy je, že zhlinky dokumentov identifikovateľné v strome sufixov nemusia byť disjunktné. Uvažovať nedisjunkciu zhlukov je potrebné hlavne z toho dôvodu, že text každého z dokumentov môže zahŕňať viacero významových oblastí. Na základe toho možno predpokladať, že ku každému dokumentu bude potrebné priradiť nie jednu, ale hneď niekoľko množín dokumentov (resp. niekoľko zhlukov pre každú identifikovanú významovú oblasť).

2.2.1. Ohodnotenie dokumentov atribútmi

Zhlukovacie algoritmy aplikované na kolekcie dokumentov spájajú dokumenty do skupín na základe ich podobnosti v zmysle predpokladu, že dokumenty sa spoločne objavajú v zhluke vtedy, ak sa ich obsahy vzťahujú k rovnakej téme, resp. obsahy týchto dokumentov sú si v nejakom zmysle podobné. Aby bolo možné na základe podobnosti obsahov zlúčiť dokumenty, je potrebné porovnať obsahy týchto dokumentov. Toto porovnanie sa deje na základe porovnania istých charakteristických znakov dokumentov, o ktorých sa predpokladá, že popisujú obsahovú stránku dokumentov.

V navrhovanej metóde je každý dokument považovaný za reťazec znakov. Každý zo spracovávaných dokumentov je možné pomocou syntaktickej analýzy textu rozdeliť na menšie celky – vety, ktoré sú zložené z postupností slov. Predpokladá sa, že využitie postupnosti slov vo vetách poslúži ako podstatná informácia z dvoch najdôležitejších hľadísk:

- Využitím informácie z postupnosti slov vo vetách sa dosiahne detailnejší popis obsahu dokumentu. Inými slovami, predpokladá sa, že ak sa majú porovnať obsahy dokumentov na základe zoznamov slov, ktoré sa v týchto dokumentoch vyskytli, presnejšiu informáciu o vzťahu porovnávaných obsahov je možné získať porovnaním sekvencií týchto slov. Východiskom tohto predpokladu je, že význam viet, resp. textov v prirodzenom jazyku je závislý od poradia slov v týchto vetách, resp. od poradia viet v týchto textoch (napr. zmenou poradia slov vo vete sa môže úplne zmeniť význam vety).
- Na základe takých sekvencií slov vo vetách, ktoré sú spoločné pre viacero dokumentov, je možné dávať tieto dokumenty do vzťahu. Takéto sekvencie môžu poslúžiť napr. ako „zmysluplné“ popisy zhlukov pri vizualizácii organizácie dokumentov.

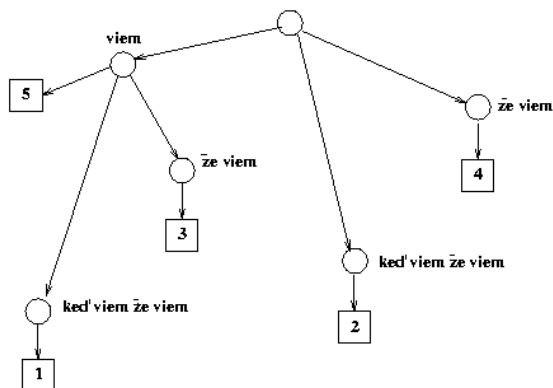
V navrhovanej metóde je teda dokument ohodnotený zoznamom viet v texte a zoznamom slov vo vetách, pričom záleží na poradí týchto slov.

2.2.2. Strom sufixov

Strom sufixov je dátová štruktúra, ktorá umožňuje efektívne spracovanie, uloženie a vyhľadávanie reťazcov. Pred tým, ako bude uvedená definícia stromu sufixov, je potrebné objasniť pojem sufix.

Nech $V = S_1 S_2 \dots S_m$ je reťazec zložený z m slov S_1 až S_m . Pre reťazec V je možné vytvoriť množinu m sufixov $\{V_1, V_2, \dots, V_m\}$ ako takú podmnožinu jeho podreťazcov, že $V_i = S_i S_{i+1} \dots S_m$ pre $1 \leq i \leq m$. Každý podreťazec V_i je jedným z m možných sufixov reťazca V (napr. pre reťazec slov „ja definujem sufix“ možno vytvoriť tri sufixy: 1. „ja definujem sufix“, 2. „definujem sufix“, 3. „sufix“).

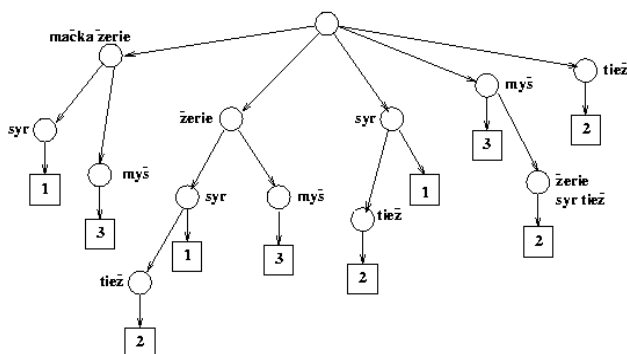
Definíciu stromu sufixov uvádzame podľa D. Gausfielda (1997) s tým rozdielom, že dokumenty sú chápané ako reťazce slov, nie znakov: Strom sufixov reťazca je kompaktný rozhodovací strom všetkých sufixov tohto reťazca. Presnejšie: Strom sufixov T pre reťazec V zložený z m slov je strom, ktorý má koreň, zoznam medziľahlých uzlov a m listových uzlov označených 1 až m . Každý listový uzol je označený číslom sufixu. Každý medziľahlý uzol má aspoň dva poduzly, ktoré sú označené neprázdny podreťazcom slov V . Žiadne dva poduzly jedného uzla nesmú byť ohodnotené takými podreťazcami, ktoré sa začínajú rovnakým slovom. Každý medziľahlý uzol okrem označenia obsahuje informáciu o všetkých dokumentoch, ktoré sú v ňom zaradené. Kľúčovou vlastnosťou stromu sufixov je, že reťazec, ktorý vznikne spojením označení uzlov cesty z koreňa stromu do ktoréhokoľvek uzla, vytvára jeden zo sufixov reťazca V . Príklad stromu sufixov je na obr. č. 5.

Obr. 5.: Strom sufixov pre reťazec „viem, že viem, keď viem“. Suffixy tohto reťazca sú: {1. „viem, že viem, keď viem“, 2. „že viem, keď viem“, 3. „viem, keď viem“, 4. „keď viem“, 5. „viem“}.

Strom sufixov množiny reťazcov (nazýva sa aj zovšeobecnený strom sufixov) je kompaktný rozhodovací strom všetkých sufixov všetkých reťazcov a možno ho definovať podobným spôsobom:

Strom sufixov T množiny n reťazcov $R=\{R_1, R_2, \dots, R_n\}$ dĺžky $\{m_1, m_2, \dots, m_n\}$ je kompaktný rozhodovací strom, ktorý má koreň, zoznam medziľahlých uzlov a $\Sigma_{i+1}^n = m_i$ listových uzlov označených od 1 po $\Sigma_{i+1}^n = m_i$. Každý listový uzol je označený identifikátorom, resp. číslom reťazca. Každý medziľahlý uzol má aspoň dva poduzly, ktoré sú označené neprázdny podreťazcom slov niektorého reťazca v R . Žiadne dva poduzly jedného uzla nesmú byť ohodnotené takými podreťazcami, ktoré sa začínajú rovnakým slovom. Každý medziľahlý uzol okrem označenia obsahuje informáciu o všetkých dokumentoch, ktoré sú v ňom zaradené. Reťazec, ktorý vznikne spojením označení uzlov cesty z koreňa stromu do ktoréhokoľvek uzla, vytvára jeden zo sufixov niektorého z reťazcov v R . Príklad stromu sufixov množiny reťazcov je na obr. č. 6.

Obr. 6: Strom sufixov pre reťazce: 1. „mačka žerie syr“, 2. „myš žerie syr tiež“, 3. „mačka žerie myš“. Každý z týchto reťazcov je tiež možné chápať ako osobitný dokument.

2.2.3. Identifikácia zhlukov

Navrhovaná metóda zhľukovania dokumentov je založená, ako už bolo skôr spomenuté, na identifikácii fráz, ktoré sú spoločné pre viacero dokumentov. Frázu je v kontexte tejto práce potrebné chápať ako sekvenciu viacerých po sebe nasledujúcich slov, pričom aj jedno slovo môže tvoriť frázu. V popisovanom prípade je za frázu považovaná veta identifikovaná syntaktickým analyzátorom v texte aktuálne zaraďovaného dokumentu. Aby bolo možné podrobnejšie popísať identifikáciu zhľukov, je potrebné definovať pojem frázového zhľuku.

Frázový zhľuk je:

- fráza, ktorá je spoločná aspoň pre dva dokumenty;
- množina dokumentov, ktoré obsahujú túto frázu

Maximálny frázový zhľuk je taký frázový zhľuk, ktorého fráza nemôže byť rozšírená ani o jedno slovo tak, aby nebol redukovaný počet dokumentov, pre ktoré je táto fráza spoločná.

Cieľom identifikácie zhlukov v strome všetkých sufixov všetkých viet, ktoré boli identifikované vo všetkých dokumentoch, je nájdenie všetkých maximálnych frázových zhlukov. Každý listový uzol v tomto strome je označený identifikátorom dokumentu, v ktorom sa vyskytla fráza označujúca daný uzol.

Kľúčovou vlastnosťou stromu sufixov je, že každý medziľahlý uzol **v** reprezentuje jednu frázu a množinu dokumentov, pre ktoré je táto fráza spoločná. Označenie v_p medziľahlého uzla **v** je zdieľaná fráza. Všetky listové uzly podstromu medziľahlého uzla **v** korešpondujú so sufixami, ktoré sa začínajú frázou v_p . Množinu dokumentov, ktoré spoločne zdieľajú frázu v_p , je teda možné získať z množiny listov podstromu medziľahlého uzla **v**.

Maximálnym frázovým zhlukom bude každý medziľahlý uzol stromu sufixov taký, že všetky listové uzly podstromu daného medziľahlého uzla sú identifikátormi rôznych dokumentov. Platnosť tohto predpokladu možno dokázať jednoduchou prípadovou štúdiou: Ak by medziľahlý uzol **v** s takýmito vlastnosťami nebol maximálnym frázovým zhlukom, potom by musel existovať taký poduzol **u** uzla **v**, ktorý by vo svojom podstrome obsahoval množinu listových uzlov, ktorá by bola identická s množinou listových uzlov medziľahlého uzla **v**. V tomto prípade by však poduzol **u** uzla **v** musel byť jeho jediným poduzlom, čo je v spore s definíciou stromu sufixov.

Tabuľka č. 1 obsahuje zoznam maximálnych frázových zhlukov pre strom sufixov na obr. č. 6.

Maximálny frázový zhluk	Klasifikované dokumenty
mačka žerie	1,3
Žerie	1,2,3
žerie syr	1,2
Syr	1,2
Myš	2,3

Tabuľka 1: Zoznam maximálnych frázových zhlukov a dokumentov, ktoré sú do príslušných zhlukov klasifikované. Slúpec Maximálny frázový zhluk obsahuje zoznam fráz, ktoré vzniknú spojením označení uzlov na ceste z koreňa do daného uzla.

Každý uzol stromu sufixov teda reprezentuje množinu dokumentov a frázu, ktorá je pre dokumenty v tejto množine spoločná (resp. frázou spoločnou pre všetky dokumenty zaradené do daného uzla je sekvencia označení uzlov na ceste z koreňa do daného uzla). Na základe tejto vlastnosti môže byť každý takýto uzol považovaný za potenciálny zhluk (napr. uzol označený frázou „mačka žerie“ je zhlukom, do ktorého sú klasifikované dokumenty 1 a 3). Každému takému uzlu možno priradiť hodnotu, ktorá bude znamenať dôležitosť zhluku. Ohodnotenie (skóre) zhluku možno pre daný uzol určiť napr. ako funkciu dĺžky zdieľanej frázy, frekvencie slov v tejto fráze pre každý klasifikovaný dokument a počtu klasifikovaných dokumentov.

2.2.4. Teoretické riešenie vyhľadávacej stratégie

V oblasti IR možno hľadanie informácií chápať ako množinu dokumentov, ktoré sú relevantné k zadanej otázke (query). Väčšina vyhľadávacích stratégií je založená na porovnaní otázky a jednotlivých dokumentov. V niektorých prípadoch je toto porovnanie vykonávané nepriamo, napríklad vtedy, ak sú dokumenty organizované do zhlukovej štruktúry. V tomto prípade je otázka porovnávaná s reprezentantmi jednotlivých zhlukov (typické prvky zhlukov, centroidy) a podrobnejšia analýza konkrétnych dokumentov je aplikovaná len na dokumenty patriace do tých zhlukov, ktorých reprezentanti boli k danej otázke ohodnotení ako relevantní.

V tejto práci boli navrhnuté dva základné typy vyhľadávacích stratégií:

1. Vyhľadávanie pomocou kľúčových slov
2. Špecifikácia hľadanej informácie frázou
3. Klasifikácia dokumentov do vopred definovanej štruktúry

2.2.4.1. Vyhľadávanie pomocou kľúčových slov

Tento spôsob vyhľadávania informácií v kolekciiach dokumentov je v oblasti IR najpoužívanejší. Otázka je definovaná ako zoznam slov a mala by byť definovaná tak, aby v čo najväčšej miere špecifikovala hľadanie informácií. Problémom textov písaných v prirodzenom jazyku však je, že každé zo slov v otázke sa môže v hľadanom texte vyskytovať v rôznych tvaroch, je teda potrebné vykonať jazykovú analýzu otázky (Furdík, 1997). Pri vyhľadávaní pomocou kľúčových slov je potrebné zobrať do úvahy aj rôzne gramatické tvary a synonymné výrazy slov definovaných v otázke. Bolo vypracovaných množstvo metód, ktoré sa snažia na základe rôznych heuristik odhaliť v texte tvarovú podobnosť slov (operátor wildcards, heuristická transformácia slova na základný tvar) alebo synonymné výrazy (Besancon – Rajman – Chappelier; Deerwester a kol., 1990; Foloutsos – Oard).

Jazyková analýza otázky použitá v navrhovanej metóde vyhľadávania používa transformáciu každého kľúčového slova na pojem pomocou naučeného modelu tvarovej podobnosti. Pojem možno chápať ako tvarové okolie hľadaného slova, pričom aj hľadané slovo patrí do svojho tvarového okolia. Pri vyhľadávaní sa teda berú do úvahy všetky gramatické tvary hľadaných slov, ktoré boli zistené modelom tvarovej podobnosti.

Pri tomto type vyhľadávania sa často používajú logické operátory (najčastejšie AND, OR a NOT), pomocou ktorých je možné precíznejšie definovať vzťah slov v otázke. Relevancia dokumentov je potom určovaná na základe výskytu takých slov v texte, ktoré spĺňajú logické vzťahy definované v otázke. V navrhovanej metóde vyhľadávania boli použité logické operátory OR a AND na určenie globálneho vzťahu všetkých slov v otázke.

2.2.4.2. Špecifikácia hľadanej informácie frázou

Tento typ vyhľadávania priamo využíva štruktúru stromu sufixov a je založený na vyhľadávaní konkrétnych fráz buď v množine už nájdených dokumen-

tov (napr. pomocou kľúčových slov), alebo v celej kolekcii dokumentov. Princíp tejto metódy spočíva v prechádzaní po strome sufixov rôznymi vetvami a rôznymi smermi. Používateľ určí začiatkové slovo hľadanej frázy. Ak sa toto slovo v strome sufixov nevyskytuje, používateľ má možnosť vybrať si štartovacie slovo frázy z tvarového okolia daného slova (samozrejme za predpokladu, že dané tvarové okolie existuje, inak je potrebné určiť iné štartovacie slovo frázy). Ak je zvolené štartovacie slovo frázy, identifikuje sa taký poduzol koreňového uzla stromu sufixov, ktorého označenie sa začína zvoleným slovom. Používateľovi je poskytnutý zoznam, ktorý obsahuje špecifikovanú počiatočnú frázu (označenie identifikovaného uzla), zoznam dokumentov, ktoré sú identifikované týmto uzlom (zoznam dokumentov, ktoré obsahujú práve danú frázu, nie zoznam všetkých dokumentov, ktoré sú do daného uzla klasifikované), a zoznam možností, ktorými môže daná fráza pokračovať – zoznam označení poduzlov daného uzla.

Pri výbere jednej z možností pokračovania hľadanej frázy sa postúpi v strome sufixov do uzla, ktorý je označený vybranou možnosťou pokračovania frázy, a používateľovi sa opäť poskytne zoznam dokumentov identifikovaných daným uzlom a prípadné možnosti pokračovania hľadanej frázy (ak nejde o listový uzol). Táto fráza sa posunom do nového uzla rozšíri o označenie tohto uzla.

Takýmto spôsobom je možné prechádzať strom sufixov v smere od počiatočného uzla k niektorému z jeho listov (zhora – nadol) a opačne, z aktuálnej pozície v strome sufixov smerom k počiatočnému uzlu (zdola – nahor). Každým prechodom po hrane stromu sa hľadaná fráza buď rozšíri (zhora – nadol), alebo zredukujú (zdola – nahor). V každom uzle stromu sufixov je dostupná aj informácia o dokumentoch identifikovaných v danom uzle (dokumenty, ktoré obsahujú aktuálnu hľadanú frázu) a možnosti pokračovania frázy (zoznam označení poduzlov daného uzla).

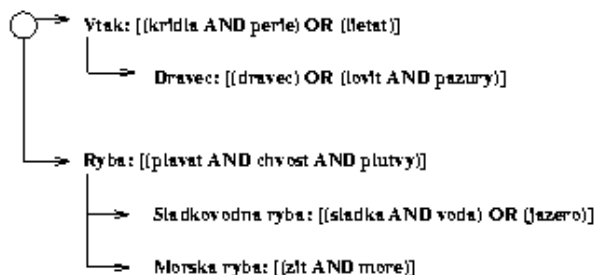
2.2.4.3. Klasifikácia dokumentov do vopred definovanej štruktúry

Tento typ vyhľadávania predpokladá pevnú, vopred definovanú štruktúru, do ktorej budú dokumenty z kolekcie zaraďované. V tomto prípade je problém vyhľadávania chápaný ako klasifikačný problém.

Táto štruktúra je reprezentovaná rozhodovacím stromom (resp. v špeciálnom prípade grafom), kde každý uzol je označený charakteristickými znakmi istej tematickej oblasti a každý poduzol daného uzla je označený charakteristickými znakmi špecifikácie danej tematickej oblasti. Každý z uzlov tohto stromu je kvôli prehľadnosti označený okrem charakteristických znakov oblasti, ktorú vymedzuje, aj názvom danej oblasti.

Zoznam charakteristických znakov tematickej oblasti možno chápať ako popis klasifikačnej triedy. Charakteristika klasifikačnej triedy sa skladá z alternatívnych popisov tematickej oblasti, ktorá je vymedzená danou triedou. Každý alternatívny popis je tvorený konjunkciou slov, pričom tieto slová sú pri

samotnej klasifikácii dokumentov interpretované ako pojmy (podobne ako bolo popísané pri vyhľadávaní pomocou kľúčových slov). Celkový popis každej klasifikačnej triedy je disjunkciou jednotlivých alternatívnych popisov. Pri zaraďovaní dokumentu do tejto štruktúry sa popis jednotlivých tried chápe ako podmienka. Aby mohol byť dokument zaradený do niektorej klasifikačnej triedy, musí spĺňať podmienku danej triedy. Príklad takejto štruktúry je na obr. č. 7.

Obr. 7: Príklad vopred definovanej rozhodovacej štruktúry.

Po skončení procesu klasifikácie bude v každom uzle klasifikačného stromu zaradená množina dokumentov relevantných k charakteristike tematickej oblasti reprezentovanej daným uzlom. V každom uzle klasifikačného stromu, ktorý má poduzly, bude však viditeľná len taká množina zo všetkých dokumentov zaradených do daného uzla, ktorá nesplnila žiadnu z podmienok žiadneho poduzla daného uzla. Zvyšok týchto dokumentov bude možné nájsť v podstrome niektorého z poduzlov daného uzla.

3. Experimenty

V tejto časti práce bude prezentovaná testovacia báza dokumentov a príklad experimentu s naučeným modelom tvarovej podobnosti slov.

3.1. Tvorba testovacej bázy dokumentov

Ako testovacia kolekcia dokumentov bola zvolená encyklopédia zvierat dostupná na internetovej adrese <http://www.zone.sk/animals/>. Dôvodom na výber práve tejto skupiny dokumentov bolo hneď niekoľko. 66 dokumentov encyklopédie bolo rozdelených podľa tematických oblastí do ucelených blokov, čo mohlo poslúžiť ako informácia na porovnanie s výslednou zhlukovou štruktúrou. Texty dokumentov boli pomerne krátke (v rozsahu 1 – 3 strán), čo vyhovovalo z hľadiska časovej náročnosti a pamäťových nárokov počítačového spracovania týchto textov. Texty použitej encyklopédie boli podobne štylizované, čo mohlo napomôcť pri identifikácii fráz spoločných pre viacero dokumentov.

3.2. Experiment s modelom tvarovej podobnosti

V tejto časti bude prezentovaný príklad identifikácie tvarovo podobných slov na základe naučeného modelu tvarovej podobnosti. Ako učiaci vzorka bolo použitých 17 textov zo 4 tematických oblastí (drsnokožce, obojživelníky, kruhoústnice a plazy). Jedinými obmedzeniami učenia bolo nastavenie minimálnej dĺžky koreňa dvoch slov na hodnotu 3 a nastavenie prahu pravdepodobnosti v priestore potenciálnych typických reťazcov na hodnotu 0.2. Úlohou experimentu bolo priradenie všetkých nájdených tvarov k *slovám raja, voda, život, plaziť, žaba, had a ústa*. Na obr. č. 8. je príklad výstupu programu – zoznam identifikovaných tvarov pre slovo *raja*.

Obr. 8: Príklad výstupu programu.

V tabuľke č. 2 sú uvedené tvary, ktoré boli identifikované modelom tvarovej podobnosti.

Model tvarovej podobnosti odhalil správne, ale aj nesprávne tvary testovaných slov. Napr. pre slovo *raja* nesprávne identifikoval tvary „naberajú“ a „vyzerajú“, pre slovo *had* bol nesprávne určený tvar „odhaduje“ a slovu *ústa* bol nesprávne priradený tvar „ústi“. Na druhej strane však správne identifikoval šesť tvarov pre slovo *raja* a tri tvary pre slovo *plaziť*, pričom sa tieto dve slová, ako možno vidieť v tabuľke č. 1, vôbec nenachádzali v žiadnom texte spracovaných dokumentov. Dôležitou výhodou tohto modelu je schopnosť zovšeobecňovať. Tieto výsledky učenia boli prezentované pre kolekciu 17 dokumentov. Predpokladá sa však, že pri väčších bázach textov bude priestor typických reťazcov obsadený lepšie.

4. Záver

V článku bol popísaný systém vytvárajúci štruktúru zhlukov dokumentov podľa ich podobnosti, ktorý umožňuje vyhľadávať informácie vo vytvorenej

tvar/slovo	raja	voda	život	Plaziť
1.	raje	vodu	živé	Plazy
2.	rají	voda	živia	Plazom
3.	rajami	vode	živočíchov	Plazov
4.	naberajú	vodné	živý	–
5.	veľraje	vody	živočíchmi	–
6.	vyzerajú	vodách	život	–
7.	–	–	obojživelníkov	–
8.	–	–	živorodé	–
9.	–	–	živiace	–
tvar/slovo	žaba	had	ústa	
1.	žabám	hady	ústami	
2.	žaby	veľhadovité	ústi	
3	žaba	hadov	kruhoústnice	
4.	–	odhaduje	ústa	
5.	–	veľhady	–	
6.	–	had	–	
7.	–	hadom	–	
8.	–	–	–	
9.	–	–	–	

Tabuľka 2: Tvary identifikované v textoch dokumentov modelom tvarovej podobnosti pre slová: raja, voda, život, plaziť, žaba, had a ústa.

organizácii zhlukov. Pri návrhu zhlukovacieho algoritmu sa vychádzalo z metódy Phrase-IC, ktorá vytvára zhluky dokumentov na základe výskytu spoločných fráz. Systém zhlukov je reprezentovaný stromom sufixov v stromovej štruktúre, ktorá je budovaná sekvenčným zaraďovaním dokumentov do tejto štruktúry, pričom nezáleží na poradí, v akom sú dokumenty spracovávané.

Zhluky dokumentov sú popísané frázami, ktoré sa spoločne vyskytli v jednotlivých dokumentoch. Pri experimentoch sa však ukázalo, že v prípade slovenského jazyka je identifikácia fráz spoločných pre viacero dokumentov nepravdepodobná. Jedným z možných dôvodov je bohatosť tvarov slov slovenského jazyka. Dôsledkom tohto problému je rast stromu sufixov do šírky, pretože zhluky dokumentov nie sú tvorené na základe výskytov spoločných fráz, ale zväčša len na základe výskytov spoločných slov. Tento problém by mohol čiastočne odstrániť pravdepodobnostný model tvarovej podobnosti slov vyvinutý v rámci tejto práce ako nástroj na modelovanie pojmov, ktorý sa uplatnil hlavne pri vyhľadávaní v systéme zhlukov a ktorý možno považovať za najväčší prínos tejto práce. Riešením tohto problému sa javí modelovanie fráz nie na základe sekvencií slov, ale sekvencií pojmov. Týmto rozšírením sa však stratí významová konzistencia lokalizovaných fráz (napr. fráza „modelujem vetu“ by sa zmenila na sekvenciu „modelový vetou“). Zachovanie významovej konzistencie identifikovaných fráz by si pravdepodobne vyžadovalo rozšírenie systému o nástroj syntakticko-sémantickej analýzy a syntézy.

Literatúra

BESANCON, R. – RAJMAN, M. – CHAPPELIER, J. C.: Text Similarities Based on Distributional Approach. Lausanne, Swiss Federal Institute of Technology, Artificial Intelligence Laboratory.

DEERWESTER, S. – DUMAIS, S. T. – FURNAS, G. W. – LANDAUER, T. K. – HARSHMAN, R.: Indexing by Latent Semantic Analysis. Journal of the American Society for Information Science 1990.

DOWNS, G. M. – BARNARD, J. M.: Hierarchical and Non-hierarchical Clustering. Daylight EUROMUG meeting Glaxo Wellcome, Stevenage UK 1995.

DUDA, R. O. – HART, P. E.: Pattern Classification and Scene Analysis. New York, Willey 1973.

FOLOUTSOS, Ch. – OARD, D.: A Survey on Information Retrieval and Filtering Methods. University of Maryland.

FURDÍK, K.: Získavanie informácií v prirodzenom jazyku s použitím hypertextových štruktúr. Písomná práca k dizertačnej skúške. Košice, Katedra kybernetiky a umelej inteligencie FEI TU 1997.

GAUSFIELD, D.: Algorithms on Strings, Computer Science and Computational Biology. Cambridge, University Press 1997.

KOHONEN, T.: Self-organizing Maps. Berlin, Springer-Verlag 1995.

KOSTELNIK, P.: Získavanie informácií z dokumentov s využitím algoritmov zhlukovej analýzy. Diplomová práca. Košice, Katedra kybernetiky a umelej inteligencie FEI TU 2000.

PÁLEŠ, E.: Sapfo – parafrázovač slovenčiny. Kandidátska dizertačná práca. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1993.

RIJSENBURG, C. J., van: Information Retrieval, Butterworths. 2-th edition. London 1979.

ZAMIR, O. – ETZIONI, O.: Grouper: A Dynamic Clustering Interface to Web Search Results.

ZAMIR, O.: Fast and Intuitive Clustering of Web Documents. Qualls Report 1997.

Slovotvorný slovník slovenčiny – softvérové riešenie

Juraj Furdík – Karol Furdík

Filozofická fakulta PU Prešov – Fakulta elektrotechniky a informatiky TU Košice
Grantový projekt VEGA, 1/6220/99

Východiská

Na Filozofickej fakulte Prešovskej univerzity sa pripravuje lexikografický opis slovotvorného systému súčasnej slovenčiny. Jeho cieľom je sprostredkovať záujemcovi všetky slovotvorne relevantné parametre každej lexémy, ktorá v ňom bude zachytená. Zásady výberu a typológie týchto parametrov, ako aj teoretické východiská predstavil J. Furdík v tézach Metodologické východiská

tvorby slovotvorného slovníka slovenčiny (1997). Širšie bola táto koncepcia predstavená a ukážkami doložená v referáte J. Furdík a kol. Súčasný stav prác na slovotvornom slovníku slovenčiny prednesenom na konferencii Lexicographica 28. – 29. 10. 1999 v Budmericiach.

Slovotvorný slovník slovenčiny má byť slovníkom nového typu, v ktorom sa heslové slová uvádzané v abecednom poriadku budú charakterizovať súborom formálnych i sémantických parametrov slovotvorného systému: odvodenosť, formálna slovotvorná štruktúra, slovotvorný význam, zaradenie do slovotvorného typu a slovotvornej (onomaziologickej) kategórie, vlastný derivačný potenciál. Slovník má za cieľ interpretovať slovnú zásobu súčasného slovenského jazyka na základe vyhranenej a podrobne prepracovanej teórie tvorenia slov.

Takto koncipované lexikografické dielo by malo štruktúru klasického slovníka s abecedným radením hesiel, avšak tradičné údaje, ktoré poskytuje napríklad výkladový slovník, sú nahradené systémovým, podľa presného a jednotného poradia uvedeným výkladom všeobecných slovotvorne relevantných parametrov príslušného heslového slova. Heslo v slovotvornom slovníku má obsahovať tieto údaje:

Heslové slovo (lexéma) a jeho diagnostická parafráza

1. Slovný druh a jeho sémanticko-gramatická špecifikácia
 - 1.1. štylistická charakteristika (ak súvisí so slovotvorbou)
2. motivovanosť – nemotivovanosť
3. motivant (-y)
 - 3.1. vzťah motivant – motivát
 - 3.2. slovný druh motivanta
 - 3.3. charakter motivátu vyplývajúci z bodu 3.2
4. slovotvorný základ (*SZ*)
 - 4.1. morfonologické alternácie (*Alt*)
 - 4.2. spájacia morféma (*Konekt*) (iba pri kompozitách)
5. slovotvorný formant (*SF*)
 - 5.1. druh formantu
 - 5.2. prípadná variantnosť formantu
6. slovotvorný postup
7. slovotvorný vzorec
8. motivačný význam
9. slovotvorný význam
10. príslušnosť k onomaziologickej kategórii
11. typ onomaziologickej kategórie
12. príklady slov zo slovotvorného typu
13. motivačná intencia, miesto slova v slovotvornom hniezde
14. celková súhrnná charakteristika

Zisťovať súhrn týchto parametrov pri každom heslovom slove je kvalitatívne i kvantitatívne veľmi náročné. Navyše, najmä pri rozšírenom variante je otázne, či je vôbec tento variant vhodný na vydanie v knižnej podobe, pretože možno predpokladať jeho veľmi veľký rozsah. Teda aj z hľadiska tvorby obsahu

jednotlivých hesiel, aj z hľadiska plánovaného vydania je nevyhnutné využiť pri realizácii tohto projektu výpočtovú techniku.

Požiadavky na softvérové riešenie

Počítačové riešenie slovotvorného slovníka má byť nástrojom na tvorbu a napĺňanie slovníka údajmi. Zároveň má slúžiť ako nástroj na prezeranie slovníka, rýchle vyhľadávanie hesiel podľa rôznych kritérií, vyhodnocovanie štatistických údajov. Slovník má byť otvorený, čiže má byť možné dopĺňať nové a meniť už existujúce heslá a údaje. Zároveň však má byť zabezpečená potrebná kontrola chýb spôsobených ľudským faktorom. Údaje, ktoré sa dajú vypočítať a automaticky doplniť, by sa mali takto aj dopĺňať a nemali by byť zadávané používateľom.

Počítačové riešenie slovníka by malo dovoliť zobrazovať heslá a ich parametre v rôznych formách a formátoch. Slovník by mal byť otvorený aj v tom zmysle, aby údaje boli prístupné iným aplikáciám (napríklad systémom na spracovanie jazyka – NLP, *Natural Language Processing Systems*) a zdrojom externých dát (napríklad iným slovníkom, korpusom textov a podobne). Napĺňanie slovníka reálnymi údajmi je zdĺhavý a náročný proces, dnes už iba veľmi zriedka uskutočňovaný jednotlivcom. Preto by slovník mal podporovať tvorbu a napĺňanie údajov viacerými používateľmi zároveň. Konkretizáciou týchto kritérií vznikol nasledujúci zoznam piatich požiadaviek kladených na softvérové riešenie:

- **Otvorenosť**, flexibilita riešenia – zahŕňa možnosť zmien
 - v slovníku lexém,
 - v pravidlách, definujúcich vzájomné vzťahy atribútov lexém.
- **Prenositelnosť**, kompatibilita
 - voči iným slovníkom v elektronickej podobe,
 - voči systémom počítačového spracovania prirodzeného jazyka,
 - voči zdrojom údajov – korpusom textov, priestoru www dokumentov a pod.
- **Konzistencia**, uzavretosť údajov
 - maximálna kontrola správnosti údajov,
 - eliminácia chýb spôsobených ľudským faktorom,
 - zabránenie redundancii a neúplnosti.
- **Flexibilný výstup**
 - Predpokladané finálne verzie slovníka:
 - papierová, tlačaná podoba,
 - lokálna PC verzia – CD ROM,
 - www verzia.
- **Podpora tímovej práce**
 - systém viacnásobnej výstupnej kontroly,
 - úspora času pri napĺňaní údajov,
 - zvýšenie kvality.

Na základe takto definovaných požiadaviek bolo vyvíjané riešenie, ktorého prvá, už plne funkčná verzia je v štádiu testovania. Opis riešenia, ako aj jednotlivých fáz vývoja aplikácie je predmetom nasledujúcich častí.

Opis zvoleného riešenia

Vzhľadom na definované požiadavky bolo zvolené, analyzované a vyvinuté riešenie na platforme Microsoft © Component Object Model (COM). Riešenie sa vyvíjalo ako dvojúrovňová databázová klient – server aplikácia s definovanou časťou klienta a servera.

Popis časti servera:

- Databáza MS Access / MS SQL, prípadne iné využívajúce ODBC (*Open Database Connectivity*) rozhranie.
- Prístup k údajom z databázy cez ADO (*Active Database Object*) objekty.
- Možná podpora transakcií, zabezpečenie referenčnej integrity, chráneného prístupu k údajom a pod.
- Podmienka – transformácia parametrov heslových slov (lexém) do entitno-relačnej štruktúry databázových tabuliek, vzájomná nezávislosť parametrov (pozri ďalej časť *Riešenie vzájomnej závislosti parametrov heslového slova*).

Popis časti klienta:

- **Vývojové prostriedky:** Microsoft Visual Studio 6.0, najmä Visual Basic 6.0 a Visual C++ 6.0.
- **Predpokladaná forma:** inštalovateľný štandardný .EXE program, komponenty registrované v registračnej databáze každého klientskeho počítača.
- **Predpokladané minimálne požiadavky:** OS WinNT 4.0 (Server alebo Workstation), Win95, Win98, Win 2000; 32 MB RAM, cca 10 MB HD (pri lokálnej verzii rozšírené o veľkosť Access databázy samotného slovníka).

V nasledujúcich častiach budú stručne prezentované hlavné aspekty návrhu a tvorby počítačového riešenia slovníka. Pozornosť bude venovaná modifikácii navrhovaných parametrov heslového slova tak, aby bola splnená podmienka ich vzájomnej nezávislosti. Stručne budú naznačené základné princípy, možnosti a výhody sieťovej komunikácie ako predpokladu tímovej práce pri naplňovaní slovníka údajmi. Budú prezentované jednotlivé časti a stručný popis súčasnej verzie používateľského rozhrania klientskej časti aplikácie. V závere budú vymenované predpokladané výstupné formy finálnej verzie slovníka.

Riešenie vzájomnej závislosti parametrov heslového slova

Vzhľadom na požiadavky otvorenosti a zabezpečenia konzistencie údajov sa ukázalo nevyhnutným modifikovať, respektíve spresniť počet a kvalitu pôvodne navrhovaných parametrov heslového slova. Zvolená počítačová reprezentácia – relačná databázová štruktúra – totiž predpokladá vzájomnú nezávislosť týchto parametrov. Na druhej strane však je potrebné zabezpečiť, aby finálna (papierová, CD ROM alebo www) podoba slovníka mohla obsahovať všetky požadované parametre, samozrejme, vrátane vzájomne závislých. Zvolené riešenie na platforme Microsoft © je dostatočne flexibilné a spĺňa aj túto požiadavku (porov. ďalej časť *Formáty výstupu*).

Modifikácia pôvodne navrhovaných parametrov sa uskutočňovala v niekoľkých krokoch:

- Vylúčenie parametrov, ktoré možno považovať za výstupné. Takéto parametre sa vypočítajú a zahrnú do výstupnej formy na základe celej štruktúry naplneného slovníka. Výstupný charakter majú parametre 5.1, 5.2, 7, 8, 9, 12, 13.
- Vylúčenie redundantných parametrov. Hodnoty takýchto parametrov je možné vypočítať podľa iných existujúcich parametrov a vzhľadom na úspornosť a konzistenciu reprezentácie nie je potrebné pamätať si tieto parametre osobitne. Ako redundantné boli označené parametre 3.1, 3.3.
- Vylúčenie parametrov, ktoré nemajú priamy vzťah k slovotvorným kategóriám, respektíve ich formát ešte nie je definitívne určený. To sa týka parametrov 1.1 a 14.
- Rozšírenie hodnôt parametrov. Parameter 2, t. j. *motivovanosť*, sa pôvodne navrhoval ako dvojhodnotový. V navrhovanom riešení môže tento parameter nadobudnúť jednu z trojice hodnôt {*nemotivované*, *odvodené*, *zložené*}, čím sa zároveň určuje aj typ motivovanosti.
- Rozšírenie štruktúry parametra. Parameter 1, t. j. *Slovný druh a jeho (sémanticko-) gramatická špecifikácia*, nemal pôvodne určený žiadny špecifický formát. V navrhovanom riešení je tento parameter vlastne trojica vzájomne podmienených parametrov, kde zvolená hodnota slovného druhu určuje hodnotu ďalšej (sémanticko-) gramatickej špecifikácie. Pravidlá vzájomnej podmienenosti častí parametra 1 sú definované globálne, pomocou externej gramatiky.
- Riešenie vzájomnej podmienenosti, závislosti parametrov. Pripustné, ako aj skutočné, zvolené hodnoty parametrov 6, 10, 11 závisia od zvolenej hodnoty parametra 1, t. j. od slovného druhu lexémy. Pravidlá tejto podmienenosti sú opäť definované globálne, pomocou externej gramatiky.
- Riešenie kontroly hodnôt parametra. Hodnoty parametrov 4, 4.1, 4.2, 5 čiastočne závisia od tvaru lexémy, ako aj od parametra 3, t. j. od tvaru motivanta. Pravidlá tejto závislosti sú definované v kóde riešenia a zodpovedajú vzorcom (1a), (1b), (2).

Vzorec na výpočet SZ (parameter 4) a SF (parameter 5):

a) pre odvodené lexémy:

$$\text{Lexéma} = \text{Alt}(\text{SZ}) + \text{SF} \quad (1a)$$

b) pre zložené lexémy – kompozitá:

$$\text{Lexéma} = \text{Alt}_1(\text{SZ}_1) + \text{Konekt} + \text{Alt}_2(\text{SZ}_2) + \text{SF} \quad (1b)$$

Vzorec na výpočet alternácie (parameter 4.1):

$$\text{Alt}(\text{SZ}_i) = \text{Motivant}_i ; i \in \{1, 2\} \quad (2)$$

- Riešenie vzájomnej závislosti lexém. Hodnota motivantu (parametra 3) síce môže byť ľubovoľná, avšak podmienka konzistencie, uzavretosti údajov vyžaduje, aby pre všetky lexémy slovníka existovala lexéma referencovaná týmto parametrom. Čiže hodnota motivantu je buď prázdna (pre nemotivované lexémy), alebo je smerníkom na inú lexému existujúcu v slovníku. Nie je možné, aby lexéma bola motivovaná sama sebou. Iné obmedzenia pre hodnotu motivantu nie sú. Parameter 3.2 sa rovná prvej časti parametra 1 motivujúcej lexémy. Kvôli vylúčeniu redundant-

ných dát sa tento parameter nepamätá na úrovni lexémy (čiže parameter 3.2 je vlastne tiež vylúčený ako redundantný), ale iba na úrovni motivantu.

V tabuľkách č. 1 a 2 sú prezentované parametre heslového slova modifikované podľa vyššie uvedených krokov. Jednotlivé parametre, spolu so špecifikovaným formátom, zodpovedajú poliam používateľského rozhrania (pozri obrázky č. 3 – 5 v časti *Používateľské rozhranie, kontrola konzistencie údajov*).

Tabuľka 1. Všeobecné parametre heslového slova.

Číslo a názov parametra	Formát	Význam, špecifikácia
Lexéma , heslové slovo	Voľný reťazec	
Diagnostickej parafráza	Voľný reťazec ¹	
1. Slovný druh a jeho sémanticko-gramatická špecifikácia	Preddefinované hodnoty	Kontextovo závislá trojica primárne gramatických kategórií, relevantných pre (niektoré) slovtvorné parametre, definovaná externou gramatikou.
2. Motivovanosť	Preddefinované hodnoty: – <i>nemotivované</i> – <i>odvodené</i> – <i>zložené</i>	Identifikátor typu motivovanosti. Ak je lexéma odvodená, potom musí pre ňu existovať práve jeden motivant. Ak je lexéma zložená, musia existovať práve dva vzájomne rôzne motivanty.

Tabuľka č. 1 obsahuje parametre, ktoré sú povinné pre každé heslové slovo bez ohľadu na jeho motivovanosť. Parametre v tabuľke č. 2 charakterizujú slovtvorne relevantné kategórie pre odvodené alebo zložené lexémy.

Tabuľka 2. Parametre pre motivované (zložené a odvodené) lexémy.

Číslo a názov parametra	Formát	Význam, špecifikácia
3. Motivant	Voľný reťazec	Implicitne sa kontroluje existencia motivanta ako lexémy v slovníku. Ak takáto lexéma neexistuje, vytvorí sa ako nová, nemotivovaná lexéma.
3.2 Slovný druh motivanta	Preddefinované hodnoty	Definovaný externou gramatikou. Túto hodnotu nemožno meniť priamo, iba ako parameter lexémy, ktorá je motivantom.
6. Slovtvorné postupy	Preddefinované hodnoty	Hodnoty závisia od typu motivovanosti.

¹ Vo finálnej verzii sa predpokladá formálny jazyk, pomocou ktorého sa budú diagnostické parafrázy definovať. Takto bude možné použiť parafrázu na kontrolu správnosti ostatných slovtvorne relevantných parametrov, prípadne na automatické generovanie niektorých z týchto parametrov (napríklad motivant, slovtvorný postup a podobne).

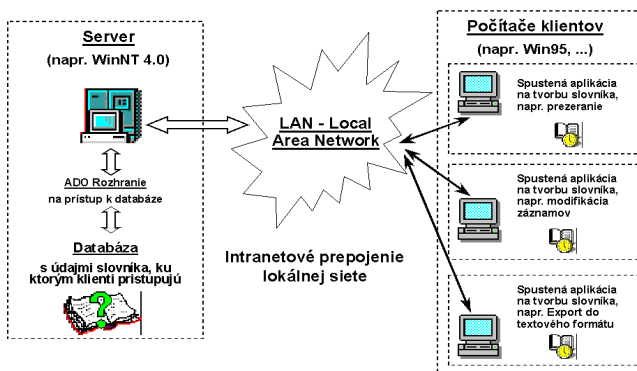
Číslo a názov parametra	Formát	Význam, špecifikácia
4. Slovotvorný základ (SZ)	Voľný, čiastočne automatický text	Hodnota sa vypočíta a kontroluje podľa vzorca (1a), resp. (1b).
5. Slovotvorný formant (SF)	Voľný, čiastočne automatický text	Hodnota sa vypočíta a kontroluje podľa vzorca (1a), resp. (1b).
4.1 Morfonologické alternácie (Alt)	Automatický text	Výber z preddefinovaných hodnôt kódov slovenských alternácií (podľa Horecký, 1971, s. 47 – 49). Hodnota sa vypočíta a kontroluje podľa vzorca (2).
4.2 Spájacia morféma (Konekt) (iba pri kompozitách)	Voľný, čiastočne automatický text	Hodnota sa vypočíta a kontroluje podľa vzorca (1b).
10. Typ slovotvornej kategórie	Preddefinované hodnoty	Kontextovo závislé hodnoty, definované externou gramatikou.
11. Špecifikácia typu slovotvornej kategórie	Preddefinované hodnoty	Kontextovo závislé hodnoty, definované externou gramatikou.

Riešenie sieťovej komunikácie na podporu tímovej práce

Dôvodom návrhu riešenia vo forme intranetovej databázovej klient – server aplikácie je jednak podpora tvorby a naplňania slovníka paralelne viacerými používateľmi a jednak požiadavka prenositeľnosti a kompatibility s inými systémami a zdrojmi dát. Nevýhodou takéhoto prístupu sú zvýšené nároky na technické prostriedky počas vývoja aplikácie, je to však vyvážené výrazným zvýšením efektivity pri práci so slovníkom.

Ústrednou myšlienkou klient – server aplikácie je zdieľanie spoločných údajov uložených na strane servera v entitno-relačných databázových tabuľkách. Softvér spravujúci databázu sám zabezpečí rýchly prístup aj k pomerne veľkému množstvu údajov (predpokladaný rozsah slovníka v konečnej verzii je cca 50.000 heslových slov), ako aj kontrolu bezpečnosti, používateľských práv, referenčnej integrity a podobne. Pri kvalitnom návrhu databázových štruktúr nie je potrebné napríklad chrániť prístup k údaju, ktorý je práve modifikovaný niektorým z klientov. Takéto a ďalšie operácie vyplývajúce z referenčnej integrity sú automaticky vykonávané softvérom spravujúcim databázu.

Na strane klienta nie sú z hľadiska používania takéhoto systému žiadne zvláštne požiadavky. Je potrebné zabezpečiť intranetové sieťové spojenie medzi klientskymi stanicami a serverom. Ďalej sa nastaví vzdialený zdroj dát na danú databázu a definujú sa používateľské práva toho-ktorého klienta. Tieto operácie sú obvyčajne vykonávané ako súčasť inštaláčného programu klientskej časti aplikácie, niekedy s možnosťou dodatočnej konfigurácie intranetového spojenia. Počet pripojených klientskych staníc je obmedzený softvérom spravujúcim databázu. Všeobecná schéma spojenia databázového servera s viacerými klientskymi je znázornená na obrázku č. 1.

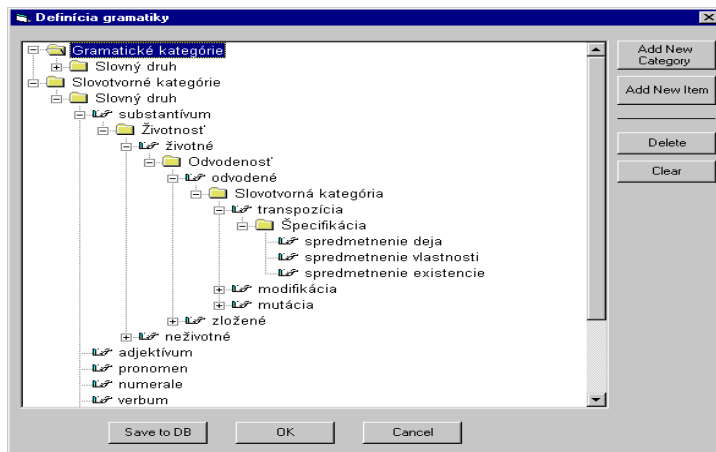

Obrázok 1. Všeobecný princíp činnosti sieťovej klient – server aplikácie.

Používateľské rozhranie, kontrola konzistencie údajov

Odstránenie logickej závislosti parametrov je riešené pomocou *externej gramatiky* – sústavy pravidiel, ktorá definuje vzájomnú podmienenosť jednotlivých parametrov a ich prípustných hodnôt.

Parametre sú viazané na polia vo vstupných formulároch používateľského rozhrania. Používateľ vyberá hodnotu toho-ktorého parametra z množiny prípustných hodnôt, ktorá je parametrom daného vstupného poľa. Množiny prípustných hodnôt a niekedy aj samotné parametre (t. j. polia) sú niekedy závislé od hodnoty iného parametra (poľa) vo vstupnom formulári. Pravidlá, ktoré parametre podmieňujú prípustné hodnoty iných parametrov, sú reprezentované v stromovej štruktúre externej gramatiky. Rovnaká reprezentácia sa používa pre parametre s gramatickým, sémantickým aj slovotvorným charakterom. Formulár na definovanie externej gramatiky je zobrazený na obrázku č. 2.

Obrázok 2. Definovanie externej gramatiky.

Na obrázku č. 3 je zobrazená hlavná obrazovka aplikácie pre tvorbu slovníka. Pozostáva z časti povinných parametrov pre aktívne heslové slovo (na obrázku č. 3 to je tvar lexémy *naberačka*, určenie jej motivovanosti, diagnostickej parafrázy, slovného druhu a jeho špecifikácie²) a z časti, v ktorej je znázornený zoznam slov už zaradených do slovníka.

Lexéma	Motivovanost	Diagnostická parafráza
generálka	odvodené	generálna skúška
generálka	odvodené	žena, ktorá je generátom
generálny	nemotivované	
guľa	nemotivované	
jadierko	odvodené	malé jadro
jadro	nemotivované	
naberačka	odvodené	niečo, čím sa nabera
naberať	odvodené	viackrát naberať
nabrat	odvodené	brať na niečo
v	nemotivované	
zem	nemotivované	
zeme guľa	zložené	guľa predstavujúca / zobrazujúca zem

Obrázok 3. Všeobecné parametre heslového slova, hlavná obrazovka.

Slovovní slovník

Lexéma : **jadierko**

Slovovní charakteristiky

Motivant : **jadro** Slovný druh motivanta : **substantívum**

Slovovní postupy :

☒ sufixácia ☐ transflexia

☐ prefixácia ☐ reflexivizácia

Slovovní základ : **jadier** Slovovní formant : **ko** Alternácia : **0/ie**

Typ slovovní slovník : **modifikácia**

Špecifikácia typu : **deminutiva**

OK Cancel

Obrázok 4. Parametre odvodennej lexémy *jadierko*.

² Práve slovný druh a jeho špecifikácia sú príkladom vzájomne podmienených atribútov. Kvalita a prípustné hodnoty prvého parametra špecifikácie slovného druhu závisia od aktuálnej hodnoty slovného druhu. Pre substantíva je to rod, pre verbá vzor a pre neohybné slovné druhy sa tento parameter neurčuje.

Slovoformné kategórie kompozit

Lexéma : zemeguľa

Slovoformné charakteristiky

Prvý Motivant : zem Druhý motivant : guľa

Slovný druh : substantívum Slovný druh : substantívum

Slovoformné postupy : čistá kompozícia

Slovoformný základ : zem Slovoformný formant : Alternácia :

Konektív : e

zem guľa

Typ slovoformnej kategórie : modifikácia

Špecifikácia typu : atributívne

OK Cancel

Obrázok 5. Parametre zloženej lexémy *zemeguľa*.

Súčasťou hlavnej obrazovky je hlavné menu. Používateľ má možnosť zmeniť definíciu externej gramatiky, prípadne vykonať globálne operácie so slovníkom – načítať aktuálny slovník z databázy, zapísať zmeny, vyhľadávať podľa rôznych kritérií a podobne. Tiež je možné (pomocou hlavného menu alebo pomocou tlačidiel v spodnej časti obrazovky) pridať novú alebo zmazať existujúcu lexému. Ak je aktívnou motivovaná lexéma, potom sa stlačením klávesy Enter vyvolá príslušný formulár na zmenu slovoformných parametrov podľa typu motivovanosti aktívnej lexémy. Na obrázku č. 4 je zobrazený tento formulár pre odvodené, na obrázku č. 5 pre zložené lexémy.

Formáty výstupu

Počítačové riešenie slovoformného slovníka umožňuje viacnásobnú a rôznorodú použiteľnosť práce naplnených údajov. Publikovaná papierová verzia zďaleka nie je jediným možným výstupom zdĺhavej a zodpovednej práce pri návrhu a naplnení slovníka. Naopak, súčasné technológie dovoľujú definovať vlastne neobmedzené množstvo formátov výstupu z databázy slovoformne ohodnotených lexém, napríklad robiť výbery podmnožiny lexém podľa rôznych kritérií, tieto zoradovať, meniť grafické zobrazenie, kontext, formát, špecifikovať formu prístupových práv a podobne. Slovník v počítačovej forme je flexibilnou množinou dát, s ktorou je možné vykonávať rôzne výskumné úlohy (napríklad štatistické vyhodnocovania), ale napríklad aj prepájať tieto údaje s inými softvérovými systémami, inými slovníkmi, korpusmi textov a podobne.

Súčasný riešenie ráta s nasledujúcimi výstupnými formátmi slovoformného slovníka:

➤ **Samostatná aplikácia (CD ROM)**

● **Pre jedného používateľa.** Používa sa lokálna databáza MS Access. Takýto výstup nie je možné použiť na napĺňanie slovníka viacerými používateľmi naraz, ostatné funkcie však ostávajú zachované. Verziu možno konfigurovať iba ako prezerač hotového slovníka (s funkciami vyhľadávania a rýchleho prístupu k údajom) alebo ako plnohodnotný editor.

● **Sieťová klient – server aplikácia.** Používa sa výkonnejší databázový server, napríklad MS SQL 7.0. Plnohodnotná sieťová aplikácia pre tvorbu, napĺňanie a prezeranie slovníka, s podporou tímovej práce a všetkých ostatných funkcií špecifikovaných v časti *Požiadavky na softvérové riešenie*.

➤ **Statické www stránky** – jedna alebo viacero statických HTML stránok generovaných pomocou exportovacích funkcií MS Access. Tento výstup dovoľuje prezerať statické údaje v slovníku prostredníctvom www prehliadača. Výhodou je dosiahnuteľnosť údajov bez ohľadu na geografickú polohu používateľa. Nevýhodou je možná neaktuálnosť statických údajov.

➤ **Dynamické www stránky** – osobitná aplikácia implementovaná napr. pomocou ASP (resp. CGI) skriptov s dynamickým prepojením na MS Access / MS SQL databázu. Vďaka prenositeľnosti MS COM platformy je možné využiť niektoré prvky rozhrania CD ROM verzie, prípadne kombinovať vývoj s použitím nástrojov MS Visual InterDev a MS FrontPage. Tento výstup dovoľuje prezerať (po zadaní prístupového hesla prípadne aj modifikovať) aktuálne údaje v slovníku iba prostredníctvom www prehliadača bez nevyhnutnosti inštalovať akýkoľvek ďalší softvér. Výhodou je dosiahnuteľnosť údajov bez ohľadu na geografickú polohu používateľa.

➤ **Papierové formáty** – MS Word, MS Excel, formuláre MS Access a podobne. Platforma Microsoft © podporuje širokú paletu vzájomného prepojenia aplikácií balíka MS Office. Požadované výstupy možno vytvoriť buď ako dynamické s aktívnym prepojením na zdroj dát, alebo jednorázovo ako statické dokumenty. Použiť možno buď funkcie exportu aplikácie MS Access, alebo naopak funkcie importu aplikácií balíka MS Office.

Zhrnutie, úlohy pre nasledujúcu verziu

V príspevku bol prezentovaný súčasný stav prác spojených s vývojom počítačového riešenia ako podporného prostriedku na komplexný lexikografický opis slovotvorného systému slovenčiny – slovotvorný slovník. Existujúca prvá verzia je v štádiu testovania a hoci je funkčná a spĺňa definované požiadavky, už možno definovať nasledujúce rozšírenia, ktoré by mali byť zahrnuté do budúcných verzií:

➤ Vyvinúť formálny jazyk, pomocou ktorého sa budú diagnostické parafrázy definovať (pozri aj časť *Riešenie vzájomnej závislosti parametrov heslového slova*).

- Zlepšiť, sprehľadniť definíciu externej gramatiky.
- Vyriešiť a implementovať inkrementálnu komunikáciu klientských aplikácií s databázou. V súčasnosti sa pri spustení klientskej aplikácie načítava zo vzdialenej databázy celý obsah slovníka. Toto môže, najmä pri zväčšení počtu lexém v slovníku, neúnosne spomaľovať celú činnosť klientskej aplikácie a spôsobiť neúmerne nároky na pamäť klientskeho počítača.
- Vytvoriť podporu (šablóny) pre niektoré z požadovaných výstupných formátov, napríklad pre MS Word, MS Excel a HTML.
- Navrhnuť a vytvoriť help, podrobnú používateľskú a programátorskú príručku.

Literatúra

FURDÍK, J.: Metodologické východiská tvorby slovotvorného slovníka slovenčiny. In: Zápisník slovenského jazykovedca. Bratislava Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1997.

FURDÍK, J. a kol.: Súčasný stav prác na slovotvornom slovníku slovenčiny. Konferencia Lexicographica 28. – 29. 10. 1999 v Budmericiach.

HORECKÝ J.: Slovenská lexikológia I. Tvorenie slov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971.

Prekrucování jako podceňovaný slovotvorný způsob?

Marcela Grygerková

Ostrava

1.1. ÚVOD

V mluvené podobě jazyka se setkáváme s výrazy, jejichž slovotvorná interpretace je obtížná, protože z hlediska morfémové skladby a použití slovotvorných postupů a prostředků se vymykají většině ostatních případů, např. **ségra** *sestra*, **prezerva** *rezerva*, **pádro** *pádlo*, **kafetetka** *katechetka*. Domnívám se, že v těchto případech se jedná o překrucování. Překrucováním vznikají větší slova nespisovná, a tak není divu, že v mluvnických příručkách češtiny se mu věnuje málo pozornosti. V tomto příspěvku se pokusím charakterizovat překrucování a jeho postavení mezi dalšími slovotvornými způsoby na základě příkladů převážně ze slangového materiálu.¹

¹ Materiál jsem získala v posledních pěti letech ze seminárních prací studentů i z vlastního výzkumu. Pokud jsou některé příklady známy např. z prací Hubáčkových, nebo jsou zachyceny v Slovníku spisovného jazyka českého (dále SSJČ), svědčí to pouze o tom, že tyto výrazy se stále používají.

1.2. Slovotvorné způsoby

Slovotvornými způsoby jsou označovány takové způsoby tvoření nových slov, kdy na základě obměny morfémové struktury existujících slov vznikají nová jednoslovná pojmenování (Dokulil, 1962, s. 21). Pokud do nově tvořeného slova vstupuje jako jeho základ jedno slovo, jedná se o derivaci, pokud jde o kombinaci více autosémantických slovních základů, jde o kompozici (tamtéž; D. Šlosar v Příruční mluvnici češtiny, 1995, s. 109). Někdy jsou derivace, případně i kompozice, označovány jako základní slovotvorné způsoby.²

Překrucování, pokud vůbec je zmíněno, bývá řazeno ke zvláštním způsobům tvoření. Sem patří (1.) mechanické krácení, (2.) nastavování slov, (3.) překrucování slov, (4.) křížení slov, (5.) nadbytečná negace, (6.) tvoření slov zkratkových (Dokulil, 1962, s. 25 – 26), případně (7.) pojmenování podle prvních slov (Šmilauer, 1971, s. 15 – 17).³

Ani M. Dokulil, ani V. Šmilauer překrucování necharakterizují po formální stránce, pouze uvádějí, že se s ním setkáváme při kletbách, kdy nahrazujeme tabuové slovo slovem překrouceným. Podíváme-li se na jejich příklady, vidíme, že některé vznikly skutečně překrucováním (**zatrachtilý**, **krucinál**), ale některé bychom mohli vysvětlit křížením (**zatrápený** = zatracený + utrápený, **zatrackaný** = zatracený + zpackaný) nebo nastavováním (**zatracepený**), některé jako transkompozici (**krucihiml** z lat. crux – kříž a něm. r Himmel, které nahrazuje druhou část kompozita z lat. figere – upevňovat). Tedy překrucování je představováno nikoliv slovotvorně, ale z hlediska společenské motivovanosti.

Podrobně se k překrucování (komolení) vyjadřuje A. Klégr v anglicky psané studii vycházející z anglického materiálu Komolení jako lexikální proces? (1999), v níž podle Concise Oxford Dictionary (1995) definuje komolení jako „an irregularly altered form of a word“, ale na jejímž konci zároveň upozorňuje na nevhodnost termínu komolení, který je příliš vágní a navíc expresivně zatížený. A. Klégr rezignuje na využitelnost termínu komolení (překrucování), protože pod tímto kvalifikátorem nachází v anglických slovnících slovotvorně velmi nesourodý materiál,⁴ a navrhuje rezervovat ho právě pro případy, kdy se jinou formou zastírá tabuové slovo.

² Pojem „základní slovotvorný způsob“ explicitně používá M. Dokulil, míní jím derivaci v užším smyslu (Mluvnice češtiny 1, 1986; dále MČ1), zatímco M. Čechová jím míní odvozování a skládání (1996, s. 67 – 68).

³ F. Čermák pod zvláštními způsoby míní pouze zkrácení a (8.) univerbizaci (1996, s. 120 – 121), kterou ovšem M. Dokulil chápe nikoliv jako vznik nového pojmenování, ale jako úpravu pojmenování (1962, s. 27). M. Čechová jako zvláštní způsob tvoření uvádí (9.) změnu slovního druhu (1996, s. 68), tedy konverzi v užším slova smyslu.

⁴ A. Klégr (1999, s. 26 – 27): „... their heterogeneity, if not incompatibility. They include alterations of disparate types, at different levels, and of varying degrees: from bilingual loanwords to alterations within one language; from neutral standard words to marked dialect and register variations; from long-established lexical units to ad hoc formations and neologisms; from written-language forms to colloquialisms; from simple

2.1. PŘIPODOBENINY

Domnívám se, že problém při vymezení překrucování spočívá v jeho záměně s připodobeninami. Připodobeniny jsou definovány jako „slovní hříčky se souhláskami nebo slabikami zkratky, které jsou homonymní s přirozenými slovy“ (MČ1, s. 525). Tento pojem považuji za užitečný, zároveň jsem přesvědčena, že využití tohoto pojmu je možné rozšířit i na případy, kdy výchozím výrazem je jakýkoliv lexém, ne pouze zkratka, a že připodobeniny nemusíme omezovat na homonyma, ale můžeme mezi ně zahrnout i slova, která ve skutečnosti nemají homonymní protějšek, pouze svým morfémovým složením naznačují, ke kterému slovotvornému paradigmatu je můžeme přiřadit. Např. v MČ1 uvedené slovo **vejtraska nákladní auto značky V3S** se tváří jako odvozené od slovesa *vytrásat*, přitom existence takového substantiva není známa (SSJČ ho také neuvádí). Pracovně bych takové případy rozlišovala dvojicí pojmů připodobeniny úplné, kdy vzniká homonymum,⁵ a připodobeniny částečné, kdy vzniká nový, prozatím neexistující výraz. V obou případech se vytváří dodatečně nový vztah fundace, a tím i motivace⁶ (**Koljovci** *Komorní orchestr Leoše Janáčka* – derivát z iniciálové zkratky je možno sekundárně chápat jako derivát od jména *Kolja*; překr. **štamprdle štamprle** – zkomolené přejaté německé *Stämpferl* je sekundárně překrouceno do podoby, která z derivátu dělá kompozitum *štam-prd-le*, jehož druhý kořen je považován za vulgární – viz SSJČ); jen výjimečně připodobenina zůstává ve stejném slovotvorném paradigmatu (**Vlčák** *Vlček* – dá se chápat jako transsufixace).⁷ V mnohých případech je vznik nové fundace/motivace umožněn mluvenostním charakterem těchto příkladů, tedy například nerozlišováním i/y, nedodržováním délek, spodobou znělosti, zjednodušenou výslovností geminát: **dysko dyslektik, dysgrafik** – ve výslovnosti splývá s „disko“ – diskotéka, **skutr** – *zkrivený trpaslík* – nadávka pro neoblíbeného nadřízeného, překr. první část sousloví **světci (Jehovovi) svědci (Jehovovi), (den) branosti (den) výplaty** – kdy se bere výplata.

Nabízí se vysvětlení vzniku připodobenin úplných na základě metaforického přenášení.⁸ Avšak zatímco u metafory dochází k přenášení pojmenování na

words to complex units; both free forms and bound forms; phonetic alterations and spelling variations; alterations of form and changes of meaning; alterations due to word-formation processes (clipping, blending, reduplication), sound shifts (metathesis, contraction), but also semantic shifts; accidental changes and intentional alterations; common nouns and proper names; indigenous words and foreign words, and so on.“

⁵ J. Hubáček (1981, s. 166) uvádí pojem expresivní homonymum.

⁶ Existují četná slova, která díky možné dodatečné fundaci/motivaci nabízejí jiný pohled na svůj význam, aniž by musela měnit svou formu, např. „kostelníčit“ s původním významem „být kostelníkem“ a s dodatečným významem „ničit kostel“.

⁷ V Úvodu do etymologie (Erhart – Večerka, 1981, s. 119) uváděný pojem „mylné jazykové postupy“, které jsou založeny na „mylných“ analýzách morfologických i sémantických, sem, domnívám se, nezapadá, protože dodatečná fundace/motivace je zámeřná, nevzniká omylem.

⁸ J. Hubáček (1981, s. 166 – 167) u překrucování uvádí: „(...) je to vlastně zvláštní typ metaforizace (již předchází překrucování) na základě jen zvukové podobnosti (...).“

základě vnější podobnosti předmětů (Čeština – řeč a jazyk, 1996, s. 51) a forma slova zde není důležitá, u připodobenin je zásadní právě formální podoba: připodobeniny jsou nápadné tím, že ani po slovtvorných úpravách zcela neopouštějí svou formou výraz původní, např. překr. **Čárka** (*Smetanova*) *Šárka*, překr. **devítka** *deveťák* – *dozorčí útvaru*. (Proto bychom dokonce mohli příklady **zkrouhnout** *zaokrouhlit* a **sako** *sít* na *brance* vysvětlit ne jako metafory, ale jako úplné připodobeniny, a to jako slova překroucená.) U metafory se jedná o podobnost pojmenovávané skutečnosti, u připodobenin jde o formální podobnost s pojmenováním zcela odlišné skutečnosti, což odpovídá vztahu homonymie. Navíc je třeba počítat s tím, že narozdíl od homonym i metaforických výrazů, kdy u jednotlivých lexik jedné formě odpovídá jeden význam, u připodobenin jsou vedle sebe, a to často bez jakékoli souvislosti, aktivovány dva významy souběžně (překr. **maglajz** *magnézium*: první význam „magnézium“ je dán základovým slovem, druhý význam „zmatek“ úplným formálním připodobením k tomuto slovu; podobně překr. **výbordelně** *výborně*: první význam „výborně“ je dán základovým slovem, druhý význam „jako v bordelu, nepořádně“ částečným připodobením ke slovu *bordel*). Dalo by se také říci, že zatímco u metafory jde o přenášení pojmenování na nový význam, u připodobenin jde o přenášení, lépe řečeno o vnášení dodatečného významu evokovaného formou.

Nabízí se posoudit vztah mezi připodobeninami a lidovou etymologií. Pokud bychom lidovou etymologii chápali široce jako připodobení jednoho slova jinému, mohli bychom říci, že připodobeniny jsou výsledkem lidové etymologie. Lidová etymologie však není pojímána takto široce, ale je jí vysvětlován jen vznik slov slovtvorně izolovaných jako „snaha mluvčích změnit značková pojmenování v popisná, interpretovat slova etymologicky neprůhledná, vřadit slova etymologicky izolovaná do některého etymologického hnízda, kam vlastně od původu nepatřila“ (Erhart – Večerka, 1981, s. 119). Proto by bylo lepší vznik připodobenin lidovou etymologií nevysvětlovat (kromě naznačených slovtvorně izolovaných případů).

Pokud bychom nerespektovali rozdíl mezi slovy překroucenými a připodobeninami, k pojmu překrucování slov bychom mohli přiřadit všechny zvláštní způsoby tvoření slov. Domnívám se, že by to nebylo vhodné. Ze slovtvorného hlediska připodobeniny vznikají různými slovtvornými způsoby a jejich kombinacemi, nejčastěji abreviací spojenou s derivací: **Langoš** *Langr*, ale také abreviací spojenou s kompozicí: **Radar** *Radim Darebniček*; derivací: **jízdní neřád** (pro cestující) *nevyhovující jízdní řád* (prefixace – nadbytečná negace), **vikakář** *vikář* (infixace – nastavování), (**pane**) **důstojníku** *důstojný (pane)* (suffixace); křížením: **panikář** *pan vikář*, **žváro** *cigareta*: *žvýkat + cigáro* a samozřejmě překrucováním: **koks** *kokain*, **brebentř** *breviář*. Na druhé straně ne každé překrucování vede ke vzniku připodobeniny: překr. **ságo** *tágo*, překr. **kabizd** *kabinet*.

3.1. PŘEKRUCOVÁNÍ

Domnívám se, že termín překrucování může být užitečný. Definice slovesa *překrucovati/překroutiti* v SSJČ „nesprávně, často záměrně změnit, vyložit (znění slova n. smysl něčeho); zkomolit“ není dobrým východiskem. Bylo by výhodnější chápat překrucování především z formální stránky. Vždyť derivace je vymezována také na základě formálního hlediska jako „utváření slova na základě jediného fundujícího (...) pojmenování, a to změnou jeho morfémové stavby (...). Převážně záleží odvozování slov na rozšíření kmene slova o slovotvorný afix (...).“ (MČ1, s. 198). Jakou funkci derivace plní, to je ovšem další záležitost: např. sufixace může sloužit k vytvoření nového pojmenování, ale také jen k (expresivní) úpravě pojmenování. Podobně bychom mohli charakterizovat kompozici a abreviaci a také, domnívám se, i překrucování.

Formální hledisko při vymezení překrucování upřednostňuje i J. Hubáček (např. 1971, s. 29): „(...) jeho podstata spočívá v tom, že jednotlivá pojmenování výchozí jsou rozmanitě přetvářena, dotvářena či upravována.“ Ona rozmanitost je skutečně podstatným rysem tohoto slovotvorného způsobu: výslovnostní a především slovotvorné úpravy základového slova bývají prováděny bez ohledu na jeho morfémovou strukturu prostředky, které jsou zcela nesystémové, pokud je vůbec možno o nich uvažovat.

3.2. Komolení slov při výslovnosti

Někdy se pro překrucování používá názvu komolení (*komoliti* znamená dle SSJČ „měnit až k nepoznání, zatemňovat, překrucovat“). Komolení bychom mohli použít jako termín, a to pro jednu z oblastí překrucování – pro výslovnostní úpravy slov (považované za chybné), k nimž dochází při výslovnosti přejatých slov⁹ i domácích slov a dále při pseudopřekladech z češtiny do cizího jazyka, kdy výslovnost českého slova má za cíl vyvolat zvukový dojem slova jakoby cizího, zde angličtiny, polštiny nebo romštiny:¹⁰ **kajtra** *kytara*, **koustl** *kostel*, **džíp** *JIP* – jednotka intenzivní péče, **Džery** přezdívkou ze jména *Filip Jerie*, **Džodžin** přezdívkou z přezdívkou *Kokin*, **džezoviti** *jezoviti*, **Snipjeř** přezdívkou z anglického *sniper* – ostřelovač, **mádžo** *maglajz* – magnézium. Konečně za komolení můžeme považovat i náhodné chyby – přeřeknutí nebo některé výslovnostní „zlovyky“ v idiolektech (**táto** *tato*, ukaz. zájmeno).

U přejatých slov zkomolená forma může stát vedle nezkomolené, která odpovídá hláskové formě originálu. Tyto hláskové změny většinou probíhají nezáměrně (morfologickou adaptací zde nesleduji). Týká se to mnohých slov pře-

⁹ J. Hubáček (1981, s. 30): „Za jména vzniklá překrucováním lze považovat i slova z cizích základů nesprávně vyslovovaná ... *dištanc* ... *šikák* ... *špurt*.“

¹⁰ Hra na „romskou“ výslovnost je mezi ostravskými studenty (a možná i jinde) velmi oblíbená – souvisí to jistě s početností romské menšiny na Ostravsku (viz též množství romských slov v Sukově knize z r. 1993 Několik slangových slovníků).

jatých z němčiny: šublera/**šuplera**/**šuflera** posuvné měřítko – *die Schublehre*; **margírovat** *markýrovat*, předstírat – *markieren*; **vercajak** nářadí – *das Werkzeug*, **fusakle** *fusekle*, ponožky – *der Fuß + die Socke*; šaltrovat/**šajtrovat** přerazovat na jiný převod – *der Schalter* – řadič, přefadovač; **krystýr** klistýr – *das Klistier*; **flajstr** bloková pokuta – *das Pflaster*; machštajgr/**makštajgr** důlní měřič – překroucena je první část kompozita *machen + der Steiger*; **šlaban** hraniční závora – *der Schlagbaum*, **štulna** šroub na spodní straně podkovy – ze *štulpa/štulpna* – holinka – *die Stulpe*. Komolení přejímaných slov však může být i záměrné: bajk/**bike** horské kolo, **Bisikl** meton. přezdívkou učitele angličtiny, ve které měl špatnou výslovnost [bajsikl], **Forť** meton. přezdívkou skotského lékaře angličtiny, který měl zvláštní výslovnost „at first“ [etf:st], **čurč** kostel [č.č].

Výše zmíněné hláskové změny můžeme vnímat jako změny probíhající v proudu řeči. Sledujeme je i u příkladu **blavajz** *blivajs, blivanina*, v němž došlo k asimilační změně, u zjednodušených forem **bazmek** *bazmekt* – neoblíbená součást dekorací, obecněji jakýkoliv neoblíbený předmět (zde pro obtížnou etymologickou objasnitelnost nelze vyloučit ani opačné pořadí motivace), **moncl** monokl, **anca** jednička – *die Eins* (zde s adaptační koncovkou), **fajront** konec směny – *der Feierabend*, při prodlužování délky **šampaño** *šampaňské*, **vízo** *vysvědčení*, **kafétetka** z *kafetetka*, to z *kachetetka* a to z *katechetka*. Některé hláskové rozdíly jsou nářeční a nakonec i ty bychom mohli považovat za komolení: **kybelšprjica** džberová stříkačka – *der Kübel + die Spritze*, **šlauch/šlahuch** hadice,¹¹ **klacek/klocek** klarinet. Nářečního charakteru je také disimilační změna **falář** farář.

3.3. Nepravidelné slovotvorné úpravy

Někdy způsobí překroucení slova záměna hlásek: jedné hlásky (**kulišárna** *kulisárna*, **Šundel** *Šindel*,¹² **blembák** *glembák* – hasičská přilba, **pádro** *pádlo*, **jáhel** *jáhen*) či více hlásek (**šmytec** *smyčec*, **Ema kulatá** *Immaculata*). Jindy se hlásky při překrucování ubírají: **Air Otrava** *Air Ostrava* – název letiště, **vysvědění** *vysvědčení*, ale častěji přidávají: **Erotika** Beethovenova *Eroika*, **Gambrihnus** *Gambrinus*, značka piva, **ibadněska** kytara značky *Ibánes*, **Brambůrka** *Babůrková* (zde zároveň s odsunutím přechylovací přípony), **Cédérom** *Rom*.¹³

¹¹ Dvojhláska **au** je v češtině cizí, a tak se mluvčí snaží ji rozbit. Proto je možné slyšet trojslabičnou výslovnost s rázem a-u-to, proto, jak jsem přesvědčena, se do této dvojhlásky dostalo místo rázu hrtanové **h**.

¹² Vznik přezdívký **Šundel** je možné vysvětlit dvojím způsobem: buď jako křížení nadávky „šunt“ a příjmení, nebo jako reakci na vysvětlení přehlásky (příklad je ze studentského slangu).

¹³ Jako překrucování přidáváním hlásky by dle mého názoru bylo možné slovotvorně interpretovat podoby psích jmen jako *Aesmeralda*, na které upozornila ve svém referátu Maria Nowakowska. V těchto případech se nejedná o prefixaci, je to pouze hra na prefixaci zde vyvolaná nedostatkem různých jmen začínajících počátečním písmenem abecedy. Vůbec hra na něco je pro překrucování typická.

Někdy jsou úpravy základového slova mnohem rozsáhlejší: **Čurčchela** *Čurdo-vá*, **Bambáč** *Bardas*, **devítka** *deveťák*, dozorčí útvaru, **ožungr** *ožrala* (?), špatně vypadající host restaurace, **lejstro** *vysvědčení* (zde ve zúženém významu).

Některá překroucená slova jsou od své předlohy hodně vzdálena, jakoby pouze zvukově „volně inspirována“. Především k tomu dochází u některých úplných připodobenin: **karel** *karcinom*, **norek** *notorik*, **pentelka** počítač *Pentium*, **Fajnový** *(odpoledne)* (Debussyho) *Faunovo (odpoledne)*, **Labužník senilní** (Rossiniho) *Lazebník sevillský*, **Kozy fajn stůjte** (Mozartova opera) *Così fan tutte*. Mezi těmito připodobeninami tvoří výraznou skupinu přezdívk: **Flaxa** *Fleischingerová*, **Mánička** *Manieková*, **Cívka** *Zwiefelhoferová*, **Pudlík** *Pudil*, **Briketa** *Briksová* (je zajímavé, že při překrucování ztrácí ženská příjmení přechylovací příponu).

3.4. Přesmykování hlásek, slabik a slovotvorných základů

K překrucování rozhodně patří i přesmykování, při kterém se přeskupuje sled hlásek či slabik, či celých slovotvorných základů (může být kombinováno s mechanickým krácením či hláskovými alternacemi, zde v délce samohlásek): **Kiko** *přezdívk* z *přezdívk* *Kokin*, **Lapková** *(Hana) Pálková*, **líza** *auto značky Liaz*, **abutos** *autobus*, **kachetetka** *catechetka*, **John do vany** *Mozartova opera Don Giovanni*, **uchlebit kroja** *ukrojit chleba*, **brevit se modlíř** *modlit se breviář*.

3.5. Vztah k dalším slovotvorným způsobům

Je samozřejmé, jak ukazují již uvedené příklady, že kromě čistého překrucování mohou být využity kombinace slovotvorných postupů, tedy s překrucováním dochází souběžně ke zkracování (**Maca** *Marcel*, **vyzo** *vysvědčení*, **gali-vari/galivali** *Galli-Valeriův roztok k dezinfekci nástrojů*, **zempl** *zeměpis*, **gympl** *gymnázium*), ke zkracování a derivaci (**bižule** *biologie*, **karamelka** *karmelitánka*), k derivaci (**Ringo Star** *Ringo Starter*), ke kompozici (**myšízrant** *ministrant*).

Překrouceného slova může být použito jako slova základového k dalšímu překrucování (**maglajz** → **mádžo**, **kachetetka** *catechetka* → **kafetetka** → **kafétetka**), ale také k derivaci (**bike** *horské kolo* → **bikovat** *jezdit na horském kole*, **bike** → **bikoviště** *místo mimořádně vhodné pro horská kola*, **bike** → **bikovina**¹⁴ *cokoli souvisejícího s horským kolem*, **špurtovat** *finišovat* → **špurtky** *krátké cyklistické kalhoty*). Překroucené slovo může být užito ve frazému: **jezdit biky** *jezdit na horském kole*.

4. ZÁVĚRY

Jestliže jako slovotvorný způsob je označován takový způsob tvoření nových slov, kdy na základě obměny morfémové struktury existujících slov vznikají nová jednoslovná pojmenování, můžeme překrucování chápat jako slovo-

¹⁴ Slovo *bikovina* je homonymní se severomoravským výrazem *bykovina* – hloupost, volovina.

tvorný způsob, při němž nepravidelnými úpravami morfémové struktury základového slova/základových slov vzniká nové (jednoslovné či viceslovné) pojmenování. Tyto úpravy vnikají a) ve výslovnosti (zde bychom mohli využít termínu „komolení“) či b) ve slovotvorné stavbě slova tím, že se vyměňují, ubírají či přidávají hlásky. K překrucování patří přesmykování, při němž dochází k výměně pozic hlásek, slabik či slovotvorných základů, a to v rámci jednoho slova nebo více slov.

Překrucování patří ke zvláštním způsobům tvoření slov. Je to dáno jednak frekvencí mezi ostatními slovotvornými způsoby, jednak omezeným využitím ze slovnědruhového hlediska (v drtivé míře převažují substantiva), jednak neobvyklostí slovotvorných postupů – na rozdíl od základních způsobů tvoření slov zde neexistuje princip modelovosti, každý konkrétní příklad vzniká svébytným způsobem: nebere se ohled ani na morfémovou strukturu základového slova, ani neexistují pravidelné slovotvorné prostředky. V tom je překrucování blízké abreviaci. U obou těchto slovotvorných způsobů mluvčímu nejde o nové pojmenování, ale pouze o jeho úpravu (i když lexikalizace překrouceného slova není vyloučena!). Mluvčí je tvůrcem, který se nenechá ovlivnit žádnými pravidly. Je-li třeba základové slovo zkrátit, zkrátí se, je-li třeba zároveň ho opatřit sufixem, získá sufix, je-li třeba cokoliv ubrat, vyměnit, dodat, je to provedeno. S tím také souvisí, že překrucování tak jako další slovotvorné způsoby se po každé nevyskytuje v čisté formě, ale může se kombinovat s abreviací, derivací, kompozicí.

Tvůrčí proces je podřízen výslednému efektu, u abreviace převážně ekonomičnosti vyjádření, u překrucování převážně jazykové hře.¹⁵ Cílem překrucování může být vytvoření pojmenování zvukově výrazného (*špíra spirituál*) nebo neotřelého (*molybden modlitební shromáždění*)¹⁶ až provokativního (*Satana Svatava Stáncová, přísná učitelka, Rádio Prochlast Rádio Proglas*). Překrucováním často vznikají částečné nebo úplné připodobeniny (*čáryzmatik charizmatik, křovák student křesťanské výchovy*), kdy dochází k přiblížení dvou slovních forem, a tím i významů. Jenom u části příkladů platí tradovaná poučka o tom, že překrucování znamená vzdalování od původní formy, snahu vyhnout se slovu, a to tabuovému nebo nějak jinak nepřijemnému (*štíca čtyřka*).

Z hlediska frekvence je třeba zdůraznit, že překrucování je typické pro mluvenou formu národního jazyka. Některá překroucená slova jsou rozšířena na celém území (*gymp*), přičemž mohou mít nářeční varianty (na severní Moravě *vyzo*, jinde *vízo*), některá jsou omezena teritoriálně (*spružina* na severní Moravě *pružina*). Většinou jsou součástí slangů, tzn. že jejich nositeli jsou členové víceméně uzavřeného zájmového, pracovního (či rodinného) kolektivu (*vikýř*

¹⁵ Jazyková hra je pojem nadřazený pojmu překrucování, může se realizovat mnohými jinými způsoby, nejen slovotvornými.

¹⁶ J. Hubáček (1971, s. 29): „Motivy překrucování mohou být různé: snaha po zvukovém zvýraznění a po odlišení od zvukové podoby spisovné, snaha o úpravy, které umožňují dvojí chápání významu slova, jazyková hravost apod.“

vikář ze slangu věřících, **Průjem** (Fibichův) *Poem* je ze slangu hudebníků, **kakalo kakao** z rodinného prostředí); sem patří také přezdívky. Konečně překroucené slovo může být součástí idiolektu (**ježindove!** *ježíšmarjá!*, dětské¹⁷ **bamban banán**, chybně **papuňák** *papiňák* – *Papinův hrnec*, záměrně připodobené **vzápěstí vzápětí**).

S trochou nadsázky je možno konstatovat, že překrucování bylo ve slovo-
tvorbě doposud podceňováno, opomíjeno. Příčiny spatřuji tři: jednak jeho vý-
skyt v mluvené formě jazyka, jednak obtížnost slovotvorné interpretace takto
vzniklých výrazů a konečně fakt, že překrucováním vznikají výrazy nespisov-
né¹⁸ a často společensky méně přijatelné. Domnívám se, že překrucování není
nutno vnímat negativně ani z hlediska společenského, ani z hlediska slovotvor-
ného, naopak ho můžeme chápat jako projev tvořivosti uživatelů jazyka a jako
prostředek obohacování slovní zásoby češtiny, jemuž stojí za to věnovat pozor-
nost.¹⁹

Literatura

- ČECHOVÁ, M. a kol.: Čeština – řeč a jazyk. Praha 1996.
DOKULIL, M.: Tvoření slov v češtině. 1. Praha 1962.
ERHART, A. – VEČERKA, R.: Úvod do etymologie. Praha 1981.
HAVRÁNEK, B. – JEDLIČKA, A.: Česká mluvnice. Praha 1960.
HUBÁČEK, J.: Onomaziologické postupy ve slovní zásobě slangů. Ostrava 1971.
KLÉGR, A.: Corruption as a lexical process? In: *Linguistica Pragensia*, 9/1, 1999,
s. 20 – 29.
Mluvnice češtiny. 1. Praha 1986.
Příruční mluvnice češtiny. Praha 1995.
Slovník spisovného jazyka českého. Praha 1960 – 1971.

¹⁷ Dětní překroucená slova se stávají zdrojem dětských slov i tzv. Lallnamen.

¹⁸ Některá překroucená slova mohou upevnit svoje postavení a být přijata jako spisovná (*medvěd, hřbitov, zákristie*).

¹⁹ Překroucená slova je možné najít v hojně míře v některých beletristických dílech z poslední doby, např. v knize Vlastimila Třešňáka *Evangelium a ostružina* nebo v Pope-
lově překladu knihy Johna Lennona *Španěl na vesnici*.

Príslovky a častice celkom, úplne – vôbec

Mária Šimková

Jazykovedný ústav L. Štúra SAV Bratislava

Pri uplatňovaní desaťčlennej slovnodruhovej sústavy v slovenčine sa vo vedecko-výskumných prácach z oblasti lexikografie, ale aj syntaxe či korpusovej lingvistiky neraz stretávame s problémom jednoznačného určenia slovnodruhovej príslušnosti lexém, ktoré sa tradične považovali za príslovky, ale po vymedzení samostatného slovného druhu častice (porov. o tom napr. Šimková, 1999) ich na základe odlišného lexikálneho významu, syntaktickej spätelnosti a morfológických vlastností (neohybnosť, nestupňovateľnosť) zaradujeme buď úplne, alebo aspoň v niektorom z významov medzi častice. Takými sú aj lexémy *celkom*, *úplne*, *vôbec* a ďalšie slová z významového okruhu prísloviok miery a/alebo častíc s kvantitatívnymi významami. Tieto dve skupiny sú z hľadiska určenia slovnodruhovej hranice medzi príslovkami a časticami najproblematickejšie (porov. aj Šimková, 1997).

Slovnodruhovú príslušnosť uvedených výrazov v súčasných slovenských slovníkoch je rôzna:

	SSJ	VSRS	KSSJ
celkom	prísl.	prísl.	I. prísl.; II. čast.
úplne	prísl.	prísl.	prísl.
vôbec	I. čast.; II. prísl.	I. prísl.; II. čast.	I. prísl.; II. čast.

(SSJ: Slovník slovenského jazyka, 1959 – 1968; VSRS: Veľký slovensko-ruský slovník, 1979 – 1995; KSSJ: Krátky slovník slovenského jazyka, 1987)

Lexéma *vôbec*, ktorá je v kvantitatívnom význame antonymná a ako tzv. zdôrazňovacia častica synonymná s lexémou *celkom* (porov. výklad hesla *celkom* v KSSJ), a teda implikačne aj s lexémou *úplne*, má ako jediná vo všetkých slovníkoch rovnomerný výklad aj ako príslovka, aj ako častica. Lexéma *úplne* sa napriek svojej významovej blízkosti a synonymickej zameniteľnosti s príslovkou a časticou *celkom*, ktorá má už aspoň v KSSJ uvedenú aj časticovú príslušnosť, hodnotí výlučne ako príslovka. Rovnako v Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost (1994) je pri hesle *úplný* prihníezdovaná iba príslovka *úplně*. V Mluvnici češtiny. 2 (1986) sa však slovo *úplně* nachádza medzi časticami hodnotiacimi mieru: *Je tím svým nápadem úplně posedlá*. (s. 235).

Skúsme do vety *Je tým nápadom posadnutá*. doplniť rôzne synonymá:

<i>Je tým nápadom</i>	<i>úplne</i>	<i>celkom</i>	<i>posadnutá</i> .
	<i>zjavne</i>	<i>doslova</i>	
	<i>očividne</i>	<i>dočista</i>	
	<i>maximálne</i>	<i>naozaj</i>	
	<i>mimoriadne</i>	<i>skutočne</i>	
		<i>dost'</i>	
		<i>prakticky</i>	

V prvom stĺpci sú synonymá, ktoré umožňujú utvoriť predikatívnu syntagmu s prijateľným významom (*posadnutosť je úplná, zjavná, očividná, maximálna, mimoriadna*) a v istých kontextoch si ich vieme predstaviť aj v tvaroch 2. či 3. stupňa (*jej posadnutosť bola najočividnejšia*). V druhom stĺpci sú okrem tvarov, ktoré celkom stratili gramatické kategórie, aj výrazy *skutočne* a *prakticky*, ktoré však neumožňujú zmysluplné transformácie: **praktická posadnutosť*, **skutočná posadnutosť*. Lexémy *úplne* a *celkom* sú síce významovo synonymné a zameniteľné, ale nachádzajú sa v rôznych stĺpcoch, pretože v ďalších vlastnostiach sa rozchádzajú: *úplne* si zachovalo gramatické kategórie (stupňovateľnosť, schopnosť tvoriť predikatívnu syntagmu), *celkom* je zmeravený tvar, ktorý komplikuje, prípadne vôbec neumožňuje uplatniť transformáciu na prídavné meno. Je však otázne, či do istej miery uchované morfológické vlastnosti majú byť rozhodujúcim kritériom na určenie slovnodruhovej príslušnosti tej-ktorej lexémy. Ak sa pokúsime v oboch stĺpcoch použiť otázku miery ako lexikálnosémantický test na potvrdenie príslušnosti výrazov uvedených v 1. stĺpci k príslovkám, zistíme, že odpovede nie sú veľmi logické či zmysluplné: do akej miery je tým nápadom posadnutá? **očividne*, **mimoriadne*...

Uvedme si niekoľko dokladov, v ktorých bolo reálne použité slovo *úplne* (všetky doklady sú z tlače):

... neskôr hovoril **úplne** inak.

... som **úplne** sám ...

... všetky filmy pre divákov do 20 rokov (teda vlastne **úplne** všetky) ...

... dostal mnohých "trafených" **úplne** do extázy.

... hospodársky rast bol financovaný **úplne** z domácich zdrojov.

Základná poučka o príslovkách znie, že sa syntagmaticky spájajú so slovesami, prídavnými menami a v niektorých prípadoch s inými príslovkami. V uvedených vetách sa slovo *úplne* viaže so zámenami a podstatnými menami, pričom v poslednej vete je zameniteľné synonymom *výlučne*, čo je podľa KSSJ jednoznačná a výlučná častica (bez možnosti slovnodruhovej homonymie).

Na základe lexikálneho významu (hodnotenie/zdôrazňovanie kvantifikovaním) a syntaktickej spájateľnosti konštatujeme, že lexéma *úplne* má v konkrétnych kontextoch slovnodruhovú príslušnosť častice.

Lexémy *čisto* a *doslova* nemajú na prvý pohľad nič spoločné s významom miery či kvantitatívnosti, ich odvodzovacie základy (*čistý*, *slovo*) disponujú iným lexikálnym významom. V istých kontextoch sú však nositeľmi významu *celkom*, *úplne*, preto aj na nich chceme ilustrovať možné spôsoby delimitácie častíc a prísloviek.

<i>čisto vyholená tvár</i>	–	<i>čisto akademická otázka</i>
<i>celkom / úplne vyholená tvár</i>	–	<i>celkom / úplne akademická otázka</i>
<i>*iba / *výlučne</i>	–	<i>iba / výlučne</i>
<i>čistejšie / najčistejšie</i>	–	<i>*čistejšie / *najčistejšie</i>
<i>vyholenie je čisté / úplné</i>	–	<i>*akademizmus je čistý</i>
<i>*tvár je len vyholená</i>	–	<i>otázka je len akademická</i>

Vidíme, že aj konštrukcia *čisto vyholená tvár*; aj konštrukcia *čisto akademická otázka* môže znamenať *celkom*, *úplne*, no v každom konkrétnom použití ide o iný význam, formálne potvrdený spájateľnosťou, ne/stupňovateľnosťou a ne/

zameniteľnosťou synonymami jednoznačne patriaciimi k jednému slovnému druhu. V prvom prípade ide o príslovky, v druhom o častice. Podobne:

<i>doslova odpísať úlohu</i>	–	<i>nenašli doslova nič</i>
<i>celkom / úplne odpísať úlohu</i>	–	<i>nenašli celkom / úplne nič</i>
<i>presne / slovo po slove</i>	–	<i>vôbec / vonkoncom / naozaj</i>
<i>ako? / do akej miery?</i>	–	<i>*ako? // v akej miere?</i>
<i>odpíšeš tú úlohu doslova!</i>	–	<i>*nenájdeš nič doslova!</i>
<i>doslovné odpísanie</i>	–	<i>*doslovné nenájdenie / *doslovné nič</i>

V podstate sme použili postupy ako v predchádzajúcich prípadoch, ale chceme upozorniť ešte na jeden dôležitý moment – na emocionálny náboj, ktorý sa bežne pripisuje časticiam ako súčasť ich slovnodruhovej charakteristiky, nemal by však slúžiť za jediné kritérium na delimitáciu častíc od iného slovného druhu. Častice síce majú schopnosť vyjadrovať emócie, subjektívne postoje a nálady a modifikovať tak hodnotu výpovede, patrí to medzi ich primárne výpovedné funkcie, ale schopnosť expresivizovať výpoveď, zdôrazňovať niektoré jej časti majú aj iné slovné druhy. Napr. *doslova* ostáva príslovkou, hoci je pod vetným dôrazom a spolu s ďalšími suprasegmentálnymi javmi (a prípadne aj lexikálnymi prostriedkami) dodáva výpovedi emocionálny náboj: *On tú úlohu odpísal!* – *On tú úlohu odpísal doslova!* Podobne v prípade, kde je *doslova* časticou, sa môže použiť expresívne a expresivizujúce adjektívum, ktoré ním neprestáva byť ani v postavení na mieste častice: *nenašli vôbec nič* – *nenašli ničové nič*.

Analyzované konštrukcie sa môžeme pokúsiť ďalej rozvíjať:

<i>čisto vyholená tvár</i>	<i>čisto akademická otázka</i>
<i>celkom / úplne čisto vyholená tvár</i>	<i>*celkom / úplne čisto akademická otázka</i>

V prvom prípade *celkom / úplne* ako častice s príznakom miery potvrdzujú platnosť lexémy *čisto* ako príslovky (*do čista* – *dočista vyholená*); v druhom prípade potvrdzujú platnosť lexémy *čisto* ako častice.

<i>doslova odpísať úlohu</i>	<i>nenašli doslova nič</i>
<i>odpíšeš tú úlohu doslova</i>	<i>*nenájdeš nič doslova</i>
<i>odpíšeš tú úlohu celkom / úplne</i>	<i>*nenájdeš nič celkom / úplne</i>
– v prvom stĺpci ide o príslovky;	
<i>odpíšeš tú úlohu celkom doslova</i>	<i>*nenájdeš nič celkom doslova</i>
– v tomto prípade je už slovo <i>celkom</i> časticou.	

Lexémy *celkom* a *úplne* sa teda používajú ako príslovky aj ako častice. Rozlíšenie prebieha na rovine presupozíciej i lexikálnej sémantiky, zreteľne sa reflektuje na syntagmatickej rovine a v niektorých prípadoch sa dajú využiť aj princípy morfofonematiky a morfológické vlastnosti skúmaných lexém (stupňovateľnosť, schopnosť tvoriť významovo korektnú predikatívnu syntagmu vo forme adjektíva). Lexémy *úplne / celkom* sú časticami tam, kde preváža význam hodnotenia miery (*úplne nič*, *úplne doslova*), a príslovkami v použitíach s priamym významom miery: *ulica je úplne / celkom zapchatá* (*je doslova zapchatá / je doslova úplne zapchatá* / **je úplne doslova zapchatá*), príklad *je úplne vyriešený* (*riešenie je úplné*) a pod. V lexikografických opisoch je na rozlíšenie týchto významov nevyhnutné použiť preukazné príklady, prípadne aj s príslušnými modifikáciami.

Literatúra

Krátky slovník slovenského jazyka. 1. vyd. Red. J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1987. 592 s.

Mluvnice češtiny. 2. Tvarosloví. Red. J. Petr. Praha, Academia 1986. 536 s.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968. 6 zv.

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. 2. vyd. Praha, Academia 1994. 647 s.

ŠIMKOVÁ, M.: Slovnodruhovú príslušnosť výrazov maximálne/maximum a minimálne/minimum. Slovenská reč, 62, 1997, s. 274 – 282.

ŠIMKOVÁ, M.: Lexikografické spracovanie častíc v slovenčine. In: Varia VIII. Zborník materiálov z VIII. kolokvia mladých jazykovedcov. Modra-Piesok 25. – 27. november 1998. Zostavili M. Nábělková – Ľ. Králik. Bratislava, Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV 1999, s. 323 – 336.

Veľký slovensko-ruský slovník. Bratislava, Veda 1979 – 1995. 6 zv.

